

BÖRÖCZ JÓZSEF

AZ EU ÉS A VILÁG

Kritikai elemzés

KALLIGRAM
2018

This book was made possible with a 2018 Publication Subvention Award from the Research Council of Rutgers, The State University of New Jersey.

Fordította: Berényi Gábor

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Böröcz József: *The European Union and Global Social Change:
A Critical Geopolitical-Economic Analysis*
London: Routledge, 2009

Hungarian translation © Berényi Gábor, 2018

© Böröcz József, 2018

ISBN 978-963-468-035-2

ELŐSZÓ

a 2018-es magyar kiadáshoz

E könyv angol nyelvű eredetije 2010 elején jelent meg az oxfordi Routledge kiadónál. A magyar kiadás nyolc évvel későbbi megjelenése alkalmat ad, hogy egy pillantást vessünk arra, mi változott a könyv lezárása óta az abban taglalt geopolitikai problémák tekintetében. Részletes elemzésre itt természetesen nincs mód – csak a legalapvetőbb újdonságokat említem meg röviden.

2017 elején meghívtak vendégprofesszornak Kínába. Egy májusi reggelen érkeztem Pekingbe. A 2008-as olimpiára készült, nagyvárosnyi, csupa üveg nemzetközi repülőtérén pár órát várakoznom kellett a csatlakozásomra. A terminál, ahonnan gépem úticélom felé indult, szinte kongott az ürességtől: láthatóan a jelenlegi utasforgalom több tízszeresére tervezték. Telefonomat, számítógépemet elkezdtem tölteni, megittam a sokadik zöldteámat, és a repülőgép fedélzetén átvirrasztott előző éjszaka miatt félálomban nézelődtem. A várakozók feje fölött elhelyezett, nagyfelbontású képernyőkön a kínai állami hírtelevízió napi 24 órás angol nyelvű műsora ment, diszkrét hangerővel, de a globális geopolitika történeti szociológiájának elemzője számára meglehetősen érdekesítő tartalommal.

A véletlen úgy hozta, egy nagyszabású nemzetközi politikai kezdeményezés hivatalos megnyitója idején értem Pekingbe. Öt héttel későbbi elutazásomig az erről szóló hírek uralták a kínai hírszolgáltatást. A televíziókban és az újságok címlapján mindegyik a kezdő kínai nyelv-tanuló által is viszonylag könnyen felismerhető „yi-dai-yi-lu” refrénbe, illetve ennek írott változatába ütközött az utazó.

A refrén szó szerinti jelentése: „Egy Övezet – Egy Út”. (Az angol nyelvű média jobbára „Új Selyemút Kezdeményezés”-nek hívja.) A megnyitó ünnepségen százhat érintett ország – vagyis a világ országainak nagyjából éppen a fele – képviseltette magát, a résztvevők között huszonnyolc állam- illetve kormányfő¹.

Keresve sem találhatnánk jobb nyitóképet e könyv 2018-as magyarországi kiadásának előszavához.

A brit *The Guardian* úgy látja, az „Egy Övezet – Egy Út” „roppant ambiciózus fejlesztési projekt, melynek révén Kína a kereskedelem és a gazdasági növekedés stimulálására törekszik Ázsia- és világszerte.”² A program kínai kormány által fenntartott

internetes oldala³ szerint a kezdeményezés öt „prioritásból” áll. Ezek: a „politika-összszhangolás”, az „összkapcsolódó infrastruktúra”, az „akadálytalan kereskedelem”, a „pénzügyi integráció” és az „emberek közötti kapcsolatok”. Elég összevetni a Föld „Egy Övezet – Egy Út” által érintett területeinek térképét⁴ a kínai árucikkek kétezere évvel ezelőtti „terjesztési” körével,⁵ hogy rájövünk, semmi költői túlzás nincs az „Új Selyemút” megjelölésben. Az Új Zélandtól Észtorszáig, a Szahalin-szigettől Nyugat-Afrikáig és Sri Lankától Spanyolországig húzódó, egységes – természetesen kínai – technológiára épülő infrastruktúra-hálózat, a hozzá kapcsolódó gazdaság-politikai intézményrendszerrel együtt minden korábbi transznacionális integrációt felülmúl méreteit tekintve.

Emlékezzünk: a ma Európai Unióként ismert szupraállami közhatalom maga is összehangolt gazdaságpolitikai kezdeményezésként (az EU esetében: szén- és acéltartellként) indult, ezt infrastrukturális beruházások, majd pénzügyi és egyéb gazdaságpolitikai intézmények sora követte, egységes pénzzel. Ezzel nagyjából egy időben létrejött a közös munkaerőáramlási „nagyter-gazdaság”, a tagállamok állampolgárait automatikusan megillető EU-s állampolgárság intézménye és az EU-n kívüli országok polgáira vonatkozó közös beutaztatás-technikai rendszer („Schengen” illetve „Dublin”) . Az „Egy Övezet – Egy Út” projekt egyfajta, két generációval az EU létrejötte után, az EU intézményi innovációira és a kínai gazdaság növekedési mintáira adott, a kínai gazdaság és társadalom, valamint az érintett afro-eurázsiai nagyrégió sajátosságai alapján megalkotott, hosszú időtávra szóló, kreatív stratégiai válasznak tűnik. Olyan válasznak, melyben a kezdeményezésbe bevonható társadalmak körét – az EU-tól eltérően – nem korlátozza semmiféle „kulturális” (-raszszista) kritérium. A McKinsey globális elemző cég szerint az emberiség 65%-át magában foglaló „Egy Övezet – Egy Út” kezdeményezés „a világ legnagyobb regionális integrációjává válhat”.⁶

A kínai kezdeményezés méretét jelzi, hogy a McKinsey elemzője, Kevin Sneader szerint „az Európa (sic!) második világháború utáni újraélesztésében kulcsszerepet játszó Marshall-terv mindössze az egytizenkettő volt annak, amit az „Egy Övezet – Egy Út” kezdeményezés kilátásba helyez.”⁷ Kár, hogy Sneader nem említi, milyen becslési módszerrel vetette össze az egymástól jó hetven évnyi távolságban megvalósult, illetve tervezett két geopolitikai projekt pénzügyi nagyságrendjét.

Akárhogy is – egyértelmű, az „Egy Övezet – Egy Út” projekt szinte minden érde-mi vonását tekintve közvetlenül releváns az európai integráció jövője szempontjából. Ha az EU létrejöttének és fennmaradásának valóban az az alapvető geopolitikai célja – ahogy ezt könyvemben hosszú történeti anyag elemzése után állítom –, hogy globális-növelési eszközként szolgál az amúgy kóros súlyelégtségben szenvedő, a középjövedelműtől a jómódúig terjedő európai államok tőketulajdonosi osztálya,

államszervezete és polgárai számára, az „Egy Övezet – Egy Út” kezdeményezés pusztá léte egyértelműen érinti – elősegítheti illetve alááshatja – az EU-projekt sikerét. Jelenleg az EU – becslési módszertől függően – a teljes világ-össztermék tizenhárca és huszonvalahány százaléka közötti hányadát teszi ki. Ehhez képest a McKinsey becslése szerint az „Egy Övezet – Egy Út” kezdeményezésben jelenleg résztvevő társadalmak – azaz az infrastruktúra-építési, szabadkereskedelmi, politika-összhangolási és pénzügyi-integrációs folyamatok beindulása, így értelemszerűen az ezekkel kapcsolatban várható afro-eurázsiai fellendülés előtt – már ma a teljes világ-össztermék legalább egyharmadát tudhatják magukénak.

Ugyanakkor elég egyetlen pillantást vetni az „Egy Övezet – Egy Út” projekt tagállamait ábrázoló térképre,⁸ hogy rájövünk: a kínai állam afro-eurázsiai infrastruktúra-, pénzügyi integrációs és kereskedelemfejlesztési vállalkozása *tartalmazza, magában foglalja a mai Európai Unió egészét*. Minderről az IDSP nevű stockholmi biztonság- és fejlesztéspolitikai elemző cég szerföltött udvarias, visszafogott módon csak annyit jegyez meg, hogy az „Egy Övezet – Egy Út” program nemcsak arra lehet képes, hogy alapjában „átrajzolja a világkereskedelmet”, de arra is, hogy eltöröljön egy sor, a nemzetközi kereskedelemben még meglevő akadályt (így feltehetőleg az EU-n kívülről érkező termékeknek állított, EU-s protekcionista korlátokat is).⁹ E geopolitikai játszmában – megdöbbentően hasonló módon ahhoz egyébként, ahogy a tizenharmadik századi afro-eurázsiai kereskedelmi láncolat fölépült – az EU, és tágabban az európai földrész nyugati része földrajzi elhelyezkedését tekintve meglehetősen periférikus és alárendelt (felvevőpiaci) szerepet játszik. A kérdés – mint a kapitalizmus előtti időszakban és a korai kapitalizmusban volt – csak az, Európa gazdaságai hosszú távon milyen árukkal lesznek képesek ellentételezni az afro-eurázsiai kereskedelmi láncolaton keresztül ideáramló termékeket.

A második, a könyvem angol nyelvű eredetijének lezárása óta kialakult fejlemény az Egyesült Államok politikai rendszerének működésével – konkrétan a 2016-os választások után kialakult helyzet geopolitikai vonatkozásaival – függ össze. Itt mindössze két tényezőt emelek ki a sok közül.

A 2016-ban megválasztott elnök és az általa felállított szövetségi kormány országa világhatalom-mivoltához képest példátlanul kiszámíthatatlan globális magatartást tanúsít. E vonatkozásban szinte lehetetlen bármi kézzelfogható állítani a jövőről. Könnyen elképzelhető, hogy a fejlemények olyan irányt vesznek, amely a katonai-geopolitikai szempontokat helyezi előtérbe, némileg korlátozva a globális geopolitikai elemzés könyvemben is alkalmazott „civil” (nem fegyveres kényszerítésen, hanem gazdasági súlyon és politikai folyamatokon alapuló) válfájának érvényességét.

Mindez közvetlenül érinti az Európai Unió és az USA közötti viszonyt. Mint könyvem 4. fejezetében megemlítem, évtizedek óta zajlanak a különféle tárgyalások

egyfajta „északatlanti” kereskedelmi övezet létrehozataláról. Az Obama-adminisztráció alatt az Egyesült Államok kormánya – a saját közvetlen szempontjából kitűnő globális geopolitikai stratégiával – egyszerre két ilyen (a Csendes-óceánt illetve az Atlanti-óceánt átvélő) „nagyregió” integrációs szerződésen is dolgozott. A Demokratikus Párt jelöltjének 2016-os választási bukása azonban levette a napirendről mindkét ide vágó kezdeményezést. Az EU-val tervezett, TTIP (Transatlantic Trade Investment Partnership – Transz-atlanti Kereskedelmi Befektetési Partnerség) kérdését még élesebb megvilágításba helyezi az a tény, hogy annak a Nagy-Britanniának a szavazói, amely eddigelé Egyesült Államok legelkezdőbb partnere, legelkötelezettebb szövetségese volt az Európai Unión belül, időközben viszonylag kis többséggel, de jogilag egyértelműen úgy döntöttek, hogy országukat kiléptetik az EU-ból. Ennek fényében egyre halványulni látszik a TTIP-egyezmény, azaz az USA-EU kereskedelmi és befektetési unió kilátása. Az Egyesült Államok kormányának az európai együttműködéssel kapcsolatos, jól érzékelhető fanyalgása bizonyos értelemben „teret enged” az „Egy Övezet – Egy Út” kezdeményezésnek is Európában.

Végezetül – a könyv magyarországi kiadásáról lévén szó – elkerülhetetlen, hogy említést ne tegyek az EU-val kapcsolatban Magyarországon kialakult politikai helyzetről is. Kétszeresen is csavart állapot alakult ki. Egyfelől a „teljes jogú Európai Unió tagsággal” alapjában rendeződtek át Magyarország geopolitikai viszonyai. Ugyanakkor a világgazdaság egészét érintő makrotörténeti átalakulás (Kína, India „föllemelkedése” és az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és közvetlen szövetségeseik stagnálása, globális befolyásvesztése, illetve viszonyuk átalakulása) szükségszerűen, erőteljesen érezteti hatását egy olyan kelet-közép-európai EU-tag, globális skálán legfeljebb pehelysúlyúnak számító ország esetében, mint Magyarország.

Már korábban is érzékelhető volt, s 2010 óta teljesen egyértelmű, hogy tartalom- és stílusváltáson ment át az Európai Unióval, az ország EU-s tagságával és az európai integráció egészével kapcsolatos politikai beszéd Magyarországon. Ez egy sor alapvető makrotársadalmi és regionális-geopolitikai átalakulásra vezethető vissza. A média festette képpel, illetve az akkori politikai elitek EU-ról mint megváltóról szóló beszédmódjával ellentétben már az EU-s pályázat beadása és a csatlakozás időszakában is erősen eltűzöttak voltak azok az állítások, melyek szerint a kelet-közép-európai, vagy konkrétan a magyar társadalom elsöprő többsége egyértelműen támogatólag viszonyult volna az EU-tagsághoz. Mint a vonatkozó népszavazásokon és az EU-s képviselők választásán való részvétel adatai pontosan jelezték, az EU többi országához nagyon hasonló módon a magyarországi társadalom jelentős része is távolságtartással, bizalmatlansággal tekintett országára EU-tagságára.

Amennyire megfigyelhető volt bizonyos EU-eufória, az az esetek nagy részében az európai integráció „mindennapjainak,” az EU működésmódjának és az EU-n

belül uralkodó gazdasági, politikai és kulturális (így például a kelet-közép-európai társadalmakkal kapcsolatos másság-reprezentációs) viszonyok ismeretének szinte teljes hiányával, az EU-ra vonatkozó, széles körű tudatlansággal magyarázható.

Ugyanakkor a 2004-es formális csatlakozás és a 2011-ben életbe lépett munkavállalási szabadság beköszönte közötti időszakra a magyar gazdaság minden korábbal felülmúló külső függési helyzetbe került, és a gazdaság belső munkaerőfelszívó képessége igen lecsökkent. Így a 2004-től a schengeni országokban érvényesített munkavállalási korlátozások 2011-es teljes körű feloldása – s különösképpen az évszázados magyar munkaerő-eláramlási minták középpontja, az osztrák és a német munkaerőpiac megnyitása – után a magyarországi munkaerő jelentős hányada – kivált a nyugat-schengeni hiányszakmák képviselői – jelentős számban áramlottak ki az országból, nyugati irányban. Ennek számos következménye lett a magyarországi társadalom működésére, újratermelő képességére, a belső munkaerőpiac strukturális egyensúlyára, a GDP-re és a nemzetközi pénzmozgásokra nézvést.

Ezek részletes számba vételére itt természetesen nincs lehetőség, csupán a változás kollektív tudatra gyakorolt hatását említem meg: szinte egyik pillanatról a másikra megszűnt a magyarországi társadalom jelentős részének a Schengen-övezet nyugati felén található társadalmainak mindennapjaira vonatkozó, korábban szinte totális tudatlansága. Ennek helyét egyfajta – talán még károsabb – agresszív félinformáltság és előítéletes leegyszerűsítések egész sora vette át a magyarországi társadalom nagy hányadában.

Itt tartunk a könyv magyar nyelvű kéziratának leadásakor, 2017 október elején. Szerzőként azt remélem, könyvem megjelenése talán hozzájárul ahhoz, hogy az európai integráció valós problémáit *globális* fogalmi keretben, a hosszú távú *történelmi folyamatok részeként*, kifelé *nyitott*, *kreatív* és az emberiség *progresszív* értékeit szem előtt tartva, viszonylag higgadt formában tudjuk megbeszélni.

Végezetül itt szeretném megköszönni Hajnal Ward Judit, Hellebrandt Flóra, Jele Ágnes, Konok Péter, Melegh Attila, Mészáros Ábel, Mészáros Sándor és Mahua Sarkar segítségét, akik hozzájárultak e könyv a magyar változatának létrejöttéhez. A könyvhöz a Rutgers Egyetem nyújtott anyagi támogatást.

JEGYZETEK

- 1 Bingxing, „China's New Silk Road...”.
- 2 Philips, „The \$900 bn question...”.
- 3 <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/> . Utolsó letöltés: 2017 október 1.
- 4 <https://www.globalresearch.ca/chinas-one-belt-one-road-initiative-a-new-silk-road-linking-asia-africa-and-europe/5589427> . Utolsó letöltés: 2017 október 1.
- 5 E kapcsolatrendszereket részletesen, térkép-rekonstrukciók segítségével taglalja e könyv 1. fejezete.
- 6 <https://www.mckinsey.com/global-themes/china/chinas-one-belt-one-road-will-it-reshape-global-trade> . Utolsó letöltés: 2017 október 1.
- 7 <https://www.mckinsey.com/global-themes/china/chinas-one-belt-one-road-will-it-reshape-global-trade> Utolsó letöltés: 2017 október 1.
- 8 Ld például a Bingxing, „China's One Belt...” cikket illusztráló, részletes térképet: https://www.globalresearch.ca/wp-content/uploads/2017/05/obor_3.jpg. Utolsó letöltés: 2017 október 1.
- 9 <http://isdpc.eu/publication/belt-road-initiative/> . Utolsó letöltés: 2017 október 1.

BEVEZETŐ

*„Der SPIEGEL: Harminc éve
Ön elkérte Európa telefonszámát.
Kissinger:.....és meg is kaptam”¹*

MI AZ EURÓPAI UNIÓ?²

A szövetségesek náci Németország felett aratott győzelmének ötödik évfordulója alkalmából rendezett hivatalos ünnepségeket követően, alig egy évvel azután, hogy a megosztott Németország nyugati részén kihirdették a Szövetségi Köztársaság létrehozatalát, Robert Schumann francia külügyminiszter történelmi jelentőségű közleményt bocsátott ki kormánya nevében. A Schumann-nyilatkozat³, ahogy később elnevezték, azt kezdeményezte, hogy a „teljes francia és német szén- és acéltermelést rendeljék közös Főhatóság alá egy, Európa más országai előtt is nyitott szervezet részeként.”⁴ Schumann egyben a termelési kvóták összehangolását, a közös gazdasági tervezést és a vámhatárok lebontását is szorgalmazta. Ezekről az intézkedésektől azt várta, hogy fellendítik mind Franciaország, mind Németország, mind pedig egész Nyugat-Európa gazdasági fejlődését, elmélyítik a nyugat-európai társadalmak egymás iránti szolidaritását, s fordulatot hoznak „e régóta fegyvergyártásból élt, s elsőként a fegyverek áldozataivá vált térség sorsában.”⁵

A Schumann-nyilatkozat két meglehetősen eltérő jövőképet tartalmaz. Az egyik: viszonylag szerény, rövidtávú és könnyen teljesíthető javaslat a termelés összehangolására (valamiféle kartell-megállapodás) két eddigi versenytárs között két fontos stratégiai árucikk vonatkozásában. A másik: a nagyvívő nyugat-európai integráció világtörténelmi léptékű elképzelése. Következményeit tekintve ez utóbbi messze meghaladta a Marshall-terv horderejét és méreteit. Schumann burkoltan még Nyugat-Európa gyarmatosító múltjára is utal, amikor kijelenti: ha ez az elképzelés sikerrel jár, „erőforrásai bővülésének köszönhetően Európa képes lesz arra, hogy egyik alapvető (sic!) feladatának, az afrikai kontinens felvirágoztatásának megvalósítására törekedjék”⁶. Ez utóbbi célkitűzés már világosan jelzi, Schumann elgondolásában távolról sem csupán a szén- és acélkvóták forogtak kockán. A francia külügyminiszter egész sor, a francia-német viszonyon messze túlmutató geopolitikai alapkérdésére keresett válaszfélét.

Az Európai Szén- és Acélközösséget hivatalosan alig egy évvel a Schumann-nyilatkozat után hozták létre.⁷ Az erről rendelkező Párizsi Szerződés szövege részben a folyamatot elindító Schumann-nyilatkozatot visszahangozza: utalásai csak a második világháború utáni nyugat-európai *status quo* – főként a nemrég befejeződött háború okozta pusztítás – összefüggésében értelmezhetők. A Schumann-nyilatkozathoz hasonlóan a Párizsi Szerződés is világtörténelmi dimenziókban mozog. Nem kevesebbet állít, mint hogy az új szervezet „a világbéke megőrzése...a szervezett és életerős Európa civilizációhoz való hozzájárulása ..., a szolidaritás...és a gazdasági fejlődés közös alapját”⁸ teremti meg. Az aláírók azt remélik, hogy „termelési kapacitásuk növelésével hozzájárulnak az életszínvonal emeléséhez, előmozdítják a békét”⁹, s az „ősi [Európán belüli] viszálykodást a [tagállamok] lényegi érdekeinek összeolvasztása váltja fel.”¹⁰ Bár a szerződés első aláírói – a ma Európai Unióként ismert szervezet hat alapítója – között öt olyan államot is találunk (Belgium, Franciaország, Hollandia, a Német Szövetségi Köztársaság és Olaszország), amely igencsak „érintett” volt az akkor még létező gyarmati rendszerben, benne jócskán Afrika gyarmatosításában, a Párizsi Szerződés előszava már mélyen hallgat a Schumann-nyilatkozat „afrikai kontinens fejlesztésére” vonatkozó ígéretéről. Ennek alighanem az az oka, hogy az eredeti schumanni elképzeléstől eltérően az új, európai társállamok nem egyeztek bele abba az elképzelésbe, hogy Franciaország mintegy „hozományként” magával hozza a gyarmatait az újdonsült, multilaterális érdekszövetségbe. Mind ezt éles megvilágításba helyezték az épp akkor kibontakozó gyarmati felszabadító mozgalmak, melyek jó fél emberöltőt felemészítő háborúskodások után végül is sikerrel felszámolták a gyarmati rendszert.

A Schumann-terv sikere jórészt azon múltott, mennyire volt megvalósítható annak második – hosszú távú, globális stratégiát tartalmazó – eleme. Mert miért is mondana le egy sor nyugat-európai állam többé-kevésbé önként történelmi hagyományaiban mélyen gyökerező „nemzeti” szuverenitása egyes kulcselemeiről – olyan elemekről, amelyek a nyugat-európai gondolkodásban évszázadokig a legitimitás, az államrezon és a jog fogalmainak lényegét alkották – valamiféle, a „fejük fölé helyezett”, államok feletti hatalom létrehozása kedvéért? Az államiság alapszerkezetének e példátlan átrendeződése – amely folyamatot az Európai Unió mai hivatalos beszédmódjában a „szuverenitás megosztása és összeolvasztása” formulával illetik¹¹ – hogyan befolyásolja az államvezetés művészetét? Mint hamarosan látni fogjuk, e kérdésekre távolról sincs könnyű és egyszerű válasz.

Könyvem elemzéseit a következő – elsőre talán egyszerűnek tűnő, ám a történelmi-összehasonlító társadalomtudományokban jó esetben is meglehetősen elégtelenül taglalt – kérdéssel indítom: *Mi fán terem az Európai Unióként ismert közhatalom?*

Az Európai Unióval foglalkozó kutatások jó része mintegy magától értetődő, adott ténynek tekinti tárgyát, és az EU működését boncolgató részletes, mégoly gazdag, informatív és összetett elemzések rendszerint nem foglalkoznak azzal a kihívással, amelyet az EU a modern államiság elméletei iránt támaszt. E kutatásokból nagyrészt hiányzik annak a módszeres feltárása, hogyan és miért jött létre a nyugat-európai integrációs folyamat, s hogy az így kialakult szervezet, az Európai Unió működése miként illeszkedik a hatalom, a tekintély, a tudás és a világ – mint a modern kapitalizmus sajátos hálózatait által integrált rendszer – történetéhez, miként ragadható meg a fentiek történelme során kialakult fogalmak segítségével.

E könyvben arra teszek kísérletet tehát, hogy mintegy „kicsomagoljam” az Európai Unió tapasztalati tényét a történelmi társadalomtudományok fogalomkészlete segítségével. Célom az, hogy rekonstruáljam az Európai Unió történelmi, geopolitikai és gazdasági szerkezeit, elhelyezve azokat a globális kapitalizmus és a modern nyugat-európai államiság történelmi összefüggésrendszerében. A globális átalakulások integrált történelmi elemzéséhez folyamodom annak megértéséhez, vajon mi lehet a célja, oka, értelme és jelentősége ennek az államok feletti szervezetnek, amely mintegy „közös tartályba csatornázza” a modern világ némely leggazdagabb államának korábban szigorúan „nemzetiként” elképzelt szuverenitását. Az elemzés során viszonylag szabadon támaszkodom a történelmi makroszociológián túl egy sor rokontudomány – így a geopolitika, a politikai földrajz, a nemzetközi kapcsolatok, a makrogazdaságtan, a gazdaság- és politikatörténet és a politikai gazdaságtan – módszereire és felismeréseire. Figyelmem középpontjában az Európai Unió létrejöttének előfeltételei állnak, így a könyvben áttekintett tényanyag nagyrészt a történelmi múltból származik. Olvasható mindez úgy is, hogy a könyv a kapitalizmus globális történetét tekinti át új, az EU problematikája által inspirált nézőpontból – s teszi mindezt a történelmi szociológia azon alapszempontjait magáénak vallva, mely szerint a tudós feladata a jelenből föltett kérdéseket a múlt ismerete alapján megválaszolni.¹²

1951-es fogantatásakor a ma Európai Unióként ismert új kormányközi szervezet térben jól körülhatárolt, földrajzilag egybefüggő tömböt alkotott a kontinentális Nyugat-Európában. Az újonnan létrejött konglomerátum – mint a 0.1 táblázatból kiderül¹³ – a világ gazdaság centrumában előállított értéktöbbletnek mintegy negyedét állította elő. Ez akkor nagyjából a (lakosságszám tekintetében értelem-szerűen sokkal nagyobb) teljes világperiféria gazdasági teljesítménye kilenczede-nek felelt meg. Jóllehet az új nyugat-európai kartell ambíciói létrehozatalakor még viszonylag szerénynek voltak mondhatók, a bruttó világtermelésből való 13,5%-os részesedése létrejött pillanatában kétségkívül számottevő globális tényezővé várt az a háborús romok eltakarításával elfoglalt, sok szempontból mélyen traumatizált tagtársadalmait.

	Az EU a világ GDP-jének %-ában	Az EU a világgazdaság centrumállamainak ¹³ %-ában	Az EU a világgazdaság perifériájának ¹⁴ %-ában
1951	13,5	25,3	91,1
1955	14,3	27,3	97,7
1960	15,1	28,2	98,2
1965	15,3	28,7	108,1
1970	15,3	26,8	108,3
1975	19,1	33,6	136,3
1980	18,8	32,3	139,4
1985	18,0	32,4	115,9
1990	19,7	35,0	107,9
1995	20,4	35,7	98,5
2000	19,5	33,7	169,3

0.1 táblázat Az Európai Unió GDP-je a világ GDP-jének százalékában, valamint a centrumállamok és a periféria teljes GDP-je. Forrás: Maddison: *The World Economy*...

A következő évtizedekben egyértelműen nőtt az Európai Unió globális súlya, mind politikai, mind pedig gazdasági tekintetben. A Párizsi Szerződés óta eltelt hat évtized alatt az EU tagállamainak száma hatról huszonnyolcra növekedett, s így ma több, mint félmilliárd embert magában foglaló¹⁶, azaz lakosságát tekintve az Egyesült Államoknál mintegy 60%-kal nagyobb¹⁷, egységes piacot alkot. A XXI. század elején az Európai Unió – amelynek területén 2000-ben a világ népességének mintegy 7,1%-a élt¹⁸ – a teljes bruttó világtermelés megközelítőleg egyötödét állította elő. Ez a centrumállamok bruttó kibocsátása egyharmadának, a teljes periféria gazdasági teljesítménye 1,7-szeresének felelt meg. 2005-ben a világlakosság 7,1 százalékát kitevő EU-ba irányult a világ közvetlen külföldi befektetéseinek közel 45%-a, ami ismét csak felülmúlja azt a 36,5%-ot, amely a *UN World Investment Report* szerint ugyanabban az évben a sokkalta népesebb „fejlődő országokba”¹⁹ irányult. Az EU egyértelműen korunk globális geopolitikai játszmájának egyik főszereplője, amelyvel létrejött pillanatától kezdve mindenféle részrehajlástól függetlenül minden egyéb részvevőnek számolnia kell.

NEM ÁLLAM

De miféle politikai alakulat az Európai Unió voltaképpen? A nyugat-európai integráció két generáción átívelő története igencsak bővelkedik viszálykodásban, „pávatáncban,” és kemény alkudozásokban – s mégis, a közös valuta bevezetése és nyilvánvaló sikere

miatt a téma ezredforduló táján keletkezett szakirodalmában mintha háttérbe szorult volna az a korábbi írásokban gyakran felbukkanó felfogás, mely szerint az EU nem volna egyéb, mint „egyszerű” vámunió vagy regionális alapon megszervezett kormányközi szervezet. Noha mindig is érvényesek voltak az olyan megállapítások, hogy „az EU tagállamai meglepő sikerrel védelmezik saját nemzetgazdasági álláspontjukat”²⁰, vagy hogy az EU-t továbbra is „a nemzetek feletti európai jog és a kormányközi európai politikacsinálás dualizmusa jellemzi”²¹, a brit kivonulásról 2016-ban tartott népszavazás okozta sokkos állapot beálltáig a szakirodalomban az EU-nak mint egységes, leginkább államra hasonlító entitásnak a képe uralkodott. Ez még akkor is így volt, ha – mint Philippe Schmitter már egy generációval korábban, a „brexit”-népszavazás eredményének fényében profétikusnak tekinthető tanulmánya rámutatott²² – az egységes állammá válás nyilvánvalóan csak az egyik logikailag lehetséges (és egyáltalán nem szükségszerű) kimenetele a nyugat-európai politikai integrációnak.

A kutatók között persze számtalan vita folyik arról, miféle (burkolt, kvázi-) államként érthetjük meg az EU-t: föderációs-nemzetek feletti vagy konföderációs-kormányok közötti²³, egységes-egyszintű vagy többszintű²⁴, központosított vagy decentralizált²⁵ stb. A legtöbb kutatás gondosan kerüli azt is, hogy egyáltalán megnevezze, minek tekinti az EU-t. Így magát az „állam” kifejezést igencsak elvétve alkalmazzák az EU egésze vonatkozásában. Még arról is vita folyik, egyáltalán van-e értelme az EU-t önálló elemzési egységnek tekinteni²⁶ – tanulmányunk szempontjából ez különösen fontos kérdésnek tűnik, s erre a könyv negyedik fejezetében vissza is térünk. Schmitter azzal sem váltott ki különösebb vitát, amikor 1996-ban rámutatott: „az államok nem kizárólagos szereplői a regionális/nemzetközi rendszernek, s talán már nem is a legfontosabbak.”²⁷

Az EU-ról szóló szakirodalom fogalmi eszközei és hangsúlyai – legalábbis burkoltan – mégis azt jelzik, hogy szerzőik, mintegy jobb fogalmi fogódzók híján, tárgyukat a nyugat-európai államforma perspektívájából, az államiséget mint fogalmi alapmintát szem előtt tartva vizsgálják. Párosul mindez azzal az EU-val foglalkozó szakirodalomban szinte általánosnak tekinthető törekvéssel – és nézetem szerint részben ez is ad rá magyarázatot –, hogy az elemzések teljességgel figyelmen kívül hagyják az EU strukturális vonásainak és viselkedésének *külső*, az EU-n kívülre mutató összefüggéseit, noha ezek, mint látni fogjuk, jól rávilágítanak a az Európai Unió mint geopolitikai lény sajátosságaira.

Az állam fogalmi analógiája első pillantásra működőképesnek tűnhet. Az Európai Unióban rendszeresen tartanak választásokat. Parlamenti rutinjához tartozik úgynevezett „törvények”, „szabályok”, „előírások” és „rendeletek” százainak meghozatala. Mindezen tevékenységeket rendszerint az államok kizárólagos előjogának tekintjük. Az EU-nak kiterjedt, Max Weber-i értelemben vett bürokráciája van, nem is beszélve azon gondosan megfogalmazott intézményi narratívákról, melyekre

rendszerint mint az EU hivatalos „szakpolitikáira” hivatkoznak (például kereskedelem, verseny, pénzügyek, stb.). Az ijesztő mennyiségű „közösségi” joganyaghoz²⁸ – ezt még az angol nyelvű szövegek is francia szakkifejezéssel *Acquis communautaire*-nek nevezik – az érintett szereplők túlnyomó többsége magától értetődő módon alkalmazkodik, az EU-n kívül csakúgy, mint belül. Van az Uniónak egy központi testülete – a Bizottság –, amelynek szervezeti összetevői, a főigazgatóságok olyan feladatköröket látnak el, amelyek megoszlása kísértetiesen emlékeztet a modern állam minisztériumai közötti feladatmegoszlásra. A Bizottság hajdani elnöke, Romano Prodi ismételten ráérősített erre az analógiára, amikor a Bizottságot egyszerűen az EU „kormányának” nevezte. Az EU-nak Tanácsa, Bírósága, sőt, 2014 óta elnöke is van.

A közös valuta stabilitásáért, amely 2002 elején a leggazdagabb és legnagyobb globális befolyású tizenkét EU-tagállam törvényes fizetőeszközzé vált, egy Európai Központi Bank nevű hatóság kezekedik. Az eurózóna 2015 őszére tizennyolc taggal büszkélkedhet, és további csatlakozások várhatók.²⁹ Egy sor volt francia gyarmaton – amelyeket Franciaország „tengeren túli megyéinek” illetve „területeinek”³⁰ minősítettek át már Franciaország EU-tagságának időszakában – szintén az euró a hivatalos valuta. Az euró erejét egyértelműen jelzi, hogy világszerte vezető konvertibilis valutának fogadják el. Az euró egész sor „nemzeti” fizetőeszköz (így például a magyar forint) számára szolgál pénzügyi viszonyítási alapul, s Európa hat, nem EU-tag mikroállamában is *de facto* az euro szolgál fizetőeszközként.³¹ Az euró kulcsszerepet játszik az informális gazdaságban az EU külső vonzáskörében is, Marokkótól Oroszorszáig, csakúgy, mint számos volt, Nyugat-Európától erősen függő, egykori vagy ma is létező gyarmaton. Az Európai Központi Bank becslése szerint az összes forgalomban lévő euróbankjegy 10-12%-a az eurózónán kívül forog.³² Négy évvel bevezetése után a forgalomban lévő eurobankjegyek teljes értéke meghaladta az amerikai dollárét³³, s az euró léte még azt a távlati lehetőséget is fölveti, hogy a korábban megtörhetetlennek tűnő olaj-dollár kapcsolat meglazulásával a globális energia-elszámolás alternatív fizetési eszközévé válhat.³⁴

Az Európai Unió jogi alapjai némely fontos vonásban szintén az államokéra emlékeztetnek. Az EU-nak nincsenek elfogadott szabályai tagállamai kizárására – azaz a joganyag alkotói láthatóan abból a feltevésből indultak ki, hogy az államokhoz hasonlóan az EU-ban viselt tagság is örökre szól. Így a kizárás: jószerével fölvetetlen tabukérdés. Még a tagság vagy a szavazati jog felfüggesztésének kérdése is csak a „keleti bővítés” kontextusában, először az 1997-es amszterdami csúcsértekezleten vetődött fel.³⁵ Az EU intézményes politikai mechanizmusainak működéséből született az „Alkotmányos Szerződés” nevű jogi dokumentum³⁶, amelyet 2003-ban fogadott el az Alkotmányozó Gyűlés, és 2004-ben írt alá az Európai Unió 25 tagállamának államfője. Ez ismét csak az államiság analógiáját erősíti. Az EU követségeket

tart fenn külföldön, és rendszeresen ír alá megállapodásokat más államokkal. Végül, s talán ez a legfontosabb, az EU-nak olyan a geopolitikai súlya – s ez megnyilvánul mind abban, ahogy befolyásolni képes a közvetlen környezetét, mind pedig abban, ahogy közvetve hatalmat gyakorol a világ rajta kívüli része fölött –, amelyhez világméreteken csak nagyon kevés szereplő mérhető, ez utóbbiak pedig egytől egyig államok. Mindezen tulajdonságai alapján az Európai Unió egyértelműen olyanfajta *közhatalom*, amely egy sor fontos tekintetben államnak tűnik.

Van ugyanakkor az EU szervezeti felépítésének egy rendkívül fontos vonása, amelynek következtében élesen meg kell különböztetnünk a hagyományos államoktól: nincs saját *végrehajtó apparátusa*. A politikai nyelv persze sokmindent megenged – lehet például finom összekacsintással a Bizottságot az EU kormányának aposztrofálni – ám e metafora inkább csak a Főbiztos irodalmi munkásságának részét képezi, hiszen a Főigazgatóságok szintje alatt az EU-nak lényegében nincs végrehajtó államgépezete.³⁷ Ezzel a sajátos, „levegőben lógó” politikai szerkezettel komoly elméleti kihívást támaszt az EU a társadalomtudományok iránt, hiszen – legalábbis Max Weber *A politika mint hivatás* című tanulmányának megjelenése óta – az állam széles körben elfogadott, klasszikus meghatározása olyan szervezetet tételez, amelynek adott területen belül monopóliuma van legitim erőszak alkalmazására.³⁸ Az EU-ból nyilvánvalóan hiányzik az államiságnak ezen ismérve, hiszen nemhogy monopóliuma nincs a törvényes erőszak alkalmazására, de még a legegyszerűbb kényszerítő eszközök sem állnak a rendelkezésre, kivéve néhány, az Európai Unió területén kívül zajló békefenntartó „misszióban” részvevő, a tagállamok hadseregeiből rekrutált és EU-s „felségjelzést” viselő katonai egységet és a csigalassúsággal formálódó „gyorsreagálási erőt”, melynek feladatai meglehetősen homályosak.³⁹

Miközben az Európai Unió magas szintű általános és szakpolitikai döntéshozó testületei rendszeresen bocsátanak ki olyan jelzéseket, amelyek valamiféle egységes állam mint politikai célképzet irányába mutatnak – ennek legjobb megfogalmazása talán a „mind szorosabb egység” sokat idézett mantrája, amely először az 1957-es Római Szerződés előszavának első bekezdésében⁴⁰ jelent meg –, az unió politikai integrációs folyamata egyértelműen valamiféle „intézményi platóra”⁴¹, vagy „közép távon stabil pontra”⁴² érkezett –, s a helyzetre eddigél az egységes államiság kifejezett hiánya jellemző. Az „Európai Alkotmányos Szerződés” ratifikációjának franciaországi és hollandiai népszavazáson elszenvedett kudarca és határozatlan időre történt elnapolása több másik tagországban egyértelműen arra utal, hogy a nyugat-európai társadalmakban jelentős politikai erők ellenzik bármiféle egységes „európai” állam létrehozását. A gazdagabb észak-európai tagállamok által a görög válság vonatkozásában tanúsított magatartás ugyancsak azt jelzi, hogy az államiságban foglalt, jogilag kodifikált, automatikus, korlátlan és jogilag kikényszeríthető szolidaritás

elve aligha hatja át az Unió egészét. Hasonló következtetést kell levonni abból a káoszról, amit a 2010-es évek közepén kitört emberi jogi és menekültügyi válságra válaszként a schengeni államok politikai elitje produkált.

Az EU-nak nemcsak beiktatott, valódi alkotmánya illetve tagállam-szankcionáló jogosítványa nincs: szinte semmiféle intézményes eszköze nincs arra, hogy akár csak jelképesen is megrendszabályozza egyes tagállamait helytelen, elfogadhatatlan viselkedésük okán. Jogilag két halvány lehetőség létezik – a tagság illetve a szavazati jog felfüggesztése – ám ezekkel eddigél sohasem éltek⁴³. Az EU emiatt jószerével egyáltalán nem képes önállóan cselekedni sem a saját joghatóságán belüli, sem az azon kívüli szereplőkkel szemben. A végrehajtó hatalom hiánya miatt az EU az államiság társadalomtudományos definíciói mentén egyszerűen nem tekinthetjük államnak.

Mondhatja persze valaki, hogy a gyarmati rendszer felbomlása és a Moszkva-központú államszocialista politikai hierarchia összeomlása után, a mai „Globális Délen” szép számban találunk olyan államokat, melyeknek végrehajtó apparátusát a különféle politikai és gazdasági megrázkódtatások, járványok, háborúk és/vagy a „korrupció” annyira szétzilálták, hogy nem képesek államként működni. Az EU esetében azonban nem az állami teljesítőképesség összeomlásáról van szó. Az EU nem egy hajdanvolt állam intézményeinek romjain vegetál, és a legkevésbé sem tehetetlen külső erővel szemben. Olvasatomban az EU egyik megkülönböztető vonása éppen az, hogy – bár sohasem volt számottevő végrehajtó apparátusa, és nem is próbált ilyesmit létrehozni – két emberöltőnyi története során rendkívül hatékonyan működött, és a világ népességben elfoglalt arányát messze meghaladó mértékű globális geopolitikai befolyást mondhat a magáénak.

Könyvem ezt a történeti-államszociológiai paradoxont vizsgálja. Azt kérdezi, miként lehetséges a nemzetek feletti, sok szempontból egyenesen globális hatalom és tekintély egyértelmű megléte – államiság nélkül. Fő törekvésem azt feltárni, miért és hogyan jött létre e példa nélkül álló, tekintélyes méretű nem-állam, s miként működhet mindez – méghozzá a saját szempontjából viszonylag sikeresen – egy jórészt a nemzetállamok és a nemzetek feletti óriásvállalatok által benépesített világban.

PARADIGMÁK

A társadalomtudományok múlt és a jelen iránt egyaránt érdeklődő makrotörténeti ágai egy sor hasznos szemponttal segítik az EU megértését. A nagy társadalmi intézmények létrejöttével és átalakulásával foglalkozó nemzetközi kutatások angol nyelvű szakirodalma az utóbbi évtizedekben lényegében egyetlen nagy választóvonal köré szerveződött. Ez az úgynevezett összehasonlító-történeti és a világrendszer-iskolák között húzódik.

A két elméleti hagyomány közötti ellentét jórészt abban a kérdésben foglalható össze, amely az Európai Unió mibenlétét érintő vizsgálódásainknak is a középpontjában

áll: „Mi a makroszociológia voltaképpeni tárgya?” Az összehasonlító-történeti látásmód hívei az államokra összpontosítják figyelmüket⁴⁴, s hajlamosak figyelmen kívül hagyni a kontextuális illetve a globális rendszerrel összefüggő tényezőket. Így az egyes államokénál nagyobb skálán lejátszódó átalakulási folyamatokat úgy próbálják megragadni, hogy ezeket az egyes államok érdekeinek valamiféle többszereplős államközi rendszerben történő érdekösszehangoló-érdekkonfliktusos viszonyain keresztül szemlélik. A világrendszer-szemlélet hirdetői viszont jellemzően a lehető legátfogóbb, végső soron globális nagyságrendet választják elemzésük egységül.⁴⁵ Az utóbbi látásmód hívei a világrendszer-nél kisebb skálán (így például az államok, vagy az annál is kisebb intézmények és szervezetek szintjén) zajló folyamatokat „felületi jelenségnek”, azaz a „nagy egész” szempontjából jórészt érdektelennek tekintik.

Mint versengő szellemi táborok között gyakran előfordul, van a két látásmódban legalább egy fontos közös mozzanat: mindkettő egyfajta tudós vakságban szenved, azaz képtelen felfogni ama közhatalmi szervezetek jelentőségét, amelyek a két fő alaptípus (az egyes állam és a világrendszer) közötti mezőben, a kettő közötti skálán működnek. E pontatlanság két, meglehetősen súlyos elemzési hibával jár.

Először: ilyen fogalmi eszközökkel nehéz megragadni azon „valóban létező” közhatalmi szervezeteket – így például az EU-t –, amelyeknek hatóköre definíció szerint túlterjed az egyes államon, ám a globális rendszernek csak részét, nem pedig az egészét alkotják.⁴⁶ A közhatalom ezen, köztes skálájának pusztá léte tehát mind a történeti-összehasonlító módszer hívei, mind pedig a világrendszer-szemlélet követői számára kihívást jelent, hiszen egyre nyilvánvalóbb, hogy világszerte az EU ötvenes évek eleji létrejötté óta valósággal burjánzanak a különböző államok fölötti, regionális integrációs szervezetek. Egy OECD-kutatás⁴⁷ szerint 1999 elejéig 194 regionális integrációs megállapodást jegyeztek be a világkereskedelmi hatóságnál (a GATT-nál illetve ennek utódjánál, a WTO-nál), a legtöbbet a huszadik század utolsó évtizedében. A regionális integrációs rendszerek e globális burjánzása még inkább sürgeti az Európai Unió mibenlétének megértését. Bár e könyv megírásáig egyetlen másik regionális integrációs folyamat sem mutatkozik oly nagyratörőnek, mint az EU, a nyugat-európai integráció mindazonáltal a Nyugat-Európán kívüli regionális integrációs kísérletek burkolt hivatkozási alapja, összehasonlítási kerete, sőt, adott esetben politikai célképzete is. Esetenként még azt is megfigyelhetjük, hogy az EU egyenesen geopolitikai vagy gazdasági ösztönzést, támogatást nyújt valamely egyéb integrációs rendszer létrehozásához. Az egységes piaci program 1992-es bevezetése óta az EU egyre növeli (sokkal kevésbé ambiciózus) regionális integrációs megegyezéseinek számát is⁴⁸, ezzel lényegében az Európai Uniót egy tágabb, a keleti, délkeleti és déli környezetére, valamint a távolabbi volt nyugat-európai gyarmatokra kiterjedő gazdasági hálózat bázisává téve.

Másodszor – s ez talán még az előző problémánál is keményebb dió az EU-val foglalkozó makrotörténeti elemzők számára – az állam és a globális rendszer közötti skála valamely közbülső pontján elhelyezkedő intézmények némelyikének léte és tevékenysége jelentős hatást gyakorol mind az államokra, mind pedig a világrendszer egészére: a „vagy (’nemzet’-)állam, vagy világrendszer” vita logikájával egyszerűen lehetetlen a korunkban zajló globális átalakulás bizonyos rendkívül fontos oldalait megérteni. A hagyományos összehasonlító-történeti szociológiát kritizálva a világrendszer-megközelítés egyik klasszikusa, Giovanni Arrighi egyértelműen e problémára utal, amikor azt írja: „Az összehasonlító kutatásnak ahhoz, hogy érdemben foglalkozhasson a horderejüket tekintve nem globális, ám a nemzetállami határokat mégis meghaladó folyamatokkal, ’ki kell szabadulnia a nemzetállami gétóból’, s földrészek, valamint regionális államcsoportok között kell összehasonlításokat végeznie.”⁴⁹ Elmondható ugyanez a világrendszer-elméletet jellemző holisztikus rendszerelv gépies alkalmazásáról is: ahhoz, hogy a makro-történeti kutatás érdemben tudjon foglalkozni a nemzetállami határokat meghaladó, ám horderejüket tekintve mégsem „totális”, nem-globális folyamatokkal, ki kell lépnie, vagy talán inkább „le” kell lépnie a világrendszer elemzési szintjéről. Csak így van mód arra, hogy az elemző összehasonlításokat tehessen a földrajzilag szervezett, kontinensnyi méretű regionális folyamatok között, és szisztematikusan fel tudja mérni e szervezetek történeti szerepét és hatását.

Elemzésem tárgya, az Európai Unió a nyugat-európai integráció megközelítőleg hat évtizedes történetének ékköve. A regionális átalakulási folyamat, mely létrehozta, igen erőteljes hatást gyakorol nemcsak az európai földrész egészére (legyen az része az EU-nak vagy sem), hanem az egész világra nézvést. Ezt az új közhatalmat és korunkra gyakorolt hatását megértendő a történeti makroszociológia megközelítésmódját alkalmazom e regionális integrációra. Noha a könyvben foglalt vizsgálódás során elmondhatatlanul sokat tanultam a világról, Európáról, államiságról és a hatalom különféle formáiról, célom mindezzel nem annyira az, hogy eddig ismeretlen „új” empirikus anyagokat tárjak fel. Ehelyett „csupán” új megvilágításban szeretném szemlélni az európai államiság geopolitikai logikájának réges-régi, s bizonyos értelemben akár „túlkutatottnak” is nevezhető történelmi tárgyát.

„NEM-BIRODALMI” BIRODALOM?

Az államiság történeti-geopolitikai szociológiáját Európára és az EU-ra alkalmazva rögtön szembetaláljunk magunkat a *birodalom* fogalmával. A birodalom analógiája annyira meggyőzőnek tűnik, hogy nemcsak szaktudományos írásokban tűnik fel⁵⁰, hanem köznapai politikai beszélgetésekben is fel-felbukkan, még az Európai Unió legfelső szintjein is.

Az Európai Unió számára kidolgozott, eddigelé csak helyi-közzel ratifikált alkotmányos szerződés új szövegének megfogalmazása alkalmából⁵¹ 2007. július 30-án a strasbourgi Európa Parlamentben tartott sajtóértekezleten például José Manuel Barroso, a Bizottság akkori elnöke elegáns választ kínált az Európai Unió mibenlétével kapcsolatos, a kutatóknak oly sok fejtevést okozó kérdésre.⁵² Egy holland újságírónak az EU számára javasolt alkotmánnyal kapcsolatos vitára vonatkozó kérdésére – „mi [...]”⁵³ lesz az Európai Unió, ha megkötötték ez az új szerződés?”⁵⁴ – a Bizottság elnöke így válaszolt:

Itt a józan észre kell hallgatni. Ha küzdeni akarunk a klímaváltozás ellen, ha meg akarjuk teremteni az energiabiztonságot, ezt nem tehetjük meg...⁵⁵ kizárólag...nemzeti szinten. Ennél többre van szükség; az európai dimenzióra.⁵⁶ [...] Ugyanakkor [...] nem [...] szuperállamot teremtünk, amely elmossa a nemzeti identitásokat. Egyáltalán nem!⁵⁷

E ponton fejti ki Barroso az Európai Unió jellegére vonatkozó saját makrotörténeti elméletét:

Az Európai Uniót mint alkotást néha a *birodalmak*⁵⁸ szervezetéhez próbálom hasonlítani...A *birodalmakhoz*...Mert birodalmi dimenziói vannak. Van azonban egy nagy különbség. A birodalmakat rendszerint *erőszakkal* teremtették. Volt egy központjuk, amely rákényszerítette *diktátumát*, akaratát a többiekre. Ám most olyasvalami jött létre, amit egyes szerzők az *első nem-birodalmi birodalomnak* neveznek. Ami a dimenziót illeti: huszonhét ország *teljes mértékben* úgy döntött, hogy együttműködve összeadja szuverenitását (ha már a szuverenitásnak ezt a fogalmát akarjuk használni), és együttműködik, hogy értéket hozzon létre. Szerintem ez nagyszabású konstrukció, s legyünk rá büszkék – legalábbis mi, itt a Bizottságban büszkék vagyunk...az uniókra.⁵⁹

Ezzel az idézettel nem az a célom, hogy megítéljem, mennyi igazság van abban, amikor Barroso sajátos analógiát von a birodalom és az EU között. Inkább azért említettem az EU-bizottsági elnök tűnődéseit, mert ezek a „való életből vett” bevezetesként szolgálnak az Európai Unió létrehozása mögött rejlő hosszú időtávú geopolitikai-gazdasági logikára vonatkozó kritikai vizsgálódásomhoz. A Bizottság elnöke ugyanis figyelemre méltó pontossággal fogalmaz meg két, a könyvemben található érvelések és empirikus anyagok mögött meghúzódó előfeltevést.

Elemzésem szempontjából kulcsjelentősége van annak, hogy Barroso 1) az EU mibenlétét magyarázva egyértelműen a *globális* tényezőkre hivatkozik, és 2) az Európai Uniót a világtörténelem során kialakult nagy közhatalmak – nemcsak, sőt talán nem is elsősorban az államok, hanem az olyan államok feletti struktúrák, mint a birodalmak

– geopolitikai-gazdasági történetének kontextusában, azokkal mintegy implicit összehasonlításban képzelet el. Ugyanakkor az EU Bizottságának elnöke (korábban maga is társadalomtudós) készséggel elismeri, hogy az EU sem az állam eszméjének, sem a korábban ismert birodalmak sajátos, államok feletti struktúrái egyikének nem felel meg.

Úgy tűnik, teljességgel új szemléletre van tehát szükség, amelyet egyszerre hat át a birodalmak történetének ismerete és a nyugat-európai államiság szempontjából vett jelentőségük felismerése, s amely ugyanakkor nem egyszerűsíti le az EU-t egyetlen kulcsfogalomra, így a birodalom fogalmára sem.

A JELEN – GLOBÁLIS-TÖRTÉNETI LÁTÓSZÖGBŐL

Az Európai Unióval foglalkozó óriási szakirodalom nagy része a politikai kutatások egyik alaphagyományát követi: figyelmének középpontjában a „nemzet”-állam áll. E látásmód vonzereje abban rejlik, hogy hangsúlyozza tárgya „nemzet”-államon túli, mintegy közbülső, regionális jellegét. Az EU-val foglalkozó hagyományos kutatások nagy részének középpontjában azonban sajnálatos módon kizárólag Nyugat-Európa komplex és sok kihívást rejtő „belső története” áll. Tipikusan olyan képet rajzolnak, amely szerint az EU létét és intézményi formáit teljes mértékben a Nyugat-Európán *belüli* folyamatból vezeti le. E megközelítés – a nemzetállamok sorát figyelembe vevő elemzés minden történelmi erudíciója ellenére – mind földrajzi, mind pedig történeti-összehasonlító értelemben meglepően zárt. Akár még valamiféle euro-szolipszizmussal is felér, ahogy az irodalom szinte katonás rendben, egy emberként elfordul a világ Nyugat-Európán kívüli részének leigázásából, erőforrásai lerablásából meggazdagodott Nyugat-Európa külső kapcsolatrendszerének történetétől, szem elől tévesztve az Európai Unió mint politikai projekt egyik legfontosabb (külső) dimenzióját.

Eközben az irodalom azon része, mely kifejezetten az Európán kívüli kapcsolatokkal foglalkozik, vagy az EU egyes adott régiókban (például Afrika Szaharától délre fekvő térségeiben, Latin-Amerikában, a „Közel-Keleten”, stb.) tanúsított magatartására, egyes meghatározott, mai államok kiépített viszonyára, vagy az ilyen kapcsolatok konkrét dimenzióira (így a kereskedelempolitikára, pénzügyekre, segélyügyre, migrációpolitikára, kormányzástechnikára, stb.) összpontosítanak. Akárhogy is, a szakirodalom egy része eleve elkerüli a *globális* geopolitika nagy, átfogó, stratégiai problémáinak kérdéseit, egy másik hánnyada pedig – merőben történelmietlen módon – állandónak, adottnak tételezi az EU működését lehetővé tevő külső feltételeket. Viszonylag alacsony absztrakciós szintjük és az összehasonlító megközelítés hiánya miatt az ilyen megközelítésekből mind ez idáig nem kerekedett ki az EU mint globális geopolitikai projekt képe.

Az EU-szakirodalom nagy része ugyanakkor egyszerre produkálja a történelmi rövidlátás és a csótlás tüneteit. Ha egyáltalán szóba kerül a múlt, szinte kizárólag az

Európai Unió mint intézményrendszer kialakulásának konkrét története kerül csak a képbe, azaz olyan történetet olvashatunk, amely időben nem tekint vissza még a második világháború végét megelőző történelmi kor tágabb összefüggéseire sem, kivéve a két világháború közötti időszak utópikus (részben egyébként a politikai szélsőjobb által megálmodott) „Pán-Európa”⁶⁰-terveket. A korábbi történelmi időszakokra is kiterjedő kutatások⁶¹ „Európa” valamiféle történelem feletti fogalmát tárgyasítják el, s ezt rögzítve, megmerevítve határozzák meg tárgyukat. Jelentős szellemi erőfeszítéseket mozgósítva próbálják Robert Schumann és Jean Monnet, valamint az EU néhány másik „alapító atyja” – igencsak heterogén – erkölcsi, személyes és politikai hátterét a mai nyugat-európai olvasó érzékenységet és érdeklődését szem előtt tartva, szalonképes formában rekonstruálni. A modern globális viszonylatok hosszú távú történetének látószögéből az EU-kutatások szakirodalmának jó részére az jellemző, amit Norbert Elias a társadalomtudományok „jelenbe való visszahátrálásának” nevezett.⁶²

Végül, az Európai Unióval foglalkozó szakirodalom általában hajlik arra is, hogy az Uniót meglehetősen szűkös – legtöbbször kizárólag politikai – nézőpontból szemlélje. Az ilyen kutatások túlnyomó többsége azzal a feladattal küszködik, hogy valamiféle logikus rendet teremtsen abban a jogi, szabályozási és intézményi kaoszban, ami az Európai Unió politikai folyamatainak hatalmi zűrzavarából születik.⁶³ Minderre közönségesen „Brüsszel” metaforájával utalnak.

Mihelyt globális és csak egy kicsit is hosszabb történelmi távlatban szemléljük az Európai Uniót, hirtelen tág és átfogó – fényképész-nyelven: nagytotál – képet kapunk. „Brüsszelen” kívül belefér ebbe a különféle méretű nemzeti és nemzetek feletti tökecsoporthoz csoportképe, a kis, közepes és nagy, helyi, regionális vagy „nemzeti” államok és más közhatalmak, a nyugat-európai politikai pártok, szakszervezetek és egyéb mozgalmak teljes spektruma, a hivatásos politikusok, szakértők, bürokráták és a nemcsak „Brüsszelt”, hanem némely más, „Brüsszelhez” fogható hatalommal bíró európai fővárost benépesítő lobbyk csoportképe is. Végül fellelhetők e csoportképen a globális hatalom és kiváltságok eddig ismeretlen pakettjének kollektív birtokosai, egy eddigelé némileg ködös, e formában kevésbé definiált kollektív testület tagjai: az Európai Unió polgárai. E nézőpontból az EU annak a komplex folyamatnak a következőképpen, melynek során a fenti szereplők, intézmények és szervezetek az elképzelhető legváltozatosabb módon megteremtik, igazgatják, csúrík-csavarják egymáshoz, valamint a Nyugat-Európán kívüli szereplőkhöz fűződő, történelmi gyökerű viszonyait globális hatalmuk, tekintélyük, versenyelőnyeik, kiváltságaik, tudásuk és hegemoniájuk növelésére törekedve. E kapcsolatrendszerek, hatalmi játszmák, privilégiumok és versenyelőnyök rendszerének feltárása lényegében teljesen hiányzik az Európai Unióval foglalkozó szakirodalomból. Ennek helyét az EU mint „gyengéd hatalom” (‘soft power’) kiábrándítóan giccses, üresen moralizáló képe fedi el.

Úgy tűnik tehát, hogy az Európai Unióról szóló, a huszonegyedik század elején fogant szakirodalmat nagyjából nem egy, hanem egyenesen három „visszalépés” – az európai szolipszizmusba, a jelenbe és „Brüsszelbe” való visszahátrálás – jellemzi. Ezzel szemben e könyvben az Európai Unió jelenségét úgy közelítem meg, hogy a szükségesnek tűnő nagytotálkép megkomponálásához mindhárom dimenzióban – időben, térben és fogalmilag – is mintegy kitágítom az elemzés képmezőjét. Ezzel olyan szemléletre remélek szert tenni, amely globális, hosszú időtávú és tágra befogadó abban a tekintetben, hogy ki és mi alkotja az Európai Uniót mint a kutatás tárgyát. Ebben az értelemben vállalkozásom, noha természetesen az Európai Unióra fókuszál, óhatatlanul arra is rákényszerül, hogy – hol nyíltan, hol burkoltabban – a nagy társadalmi változások kritikai geopolitikai gazdaságtanának bizonyos alapelemeit is újrafogalmazza.

AZ EU – S A TÖBBIEK

E könyv eredeti, angol nyelvű változata nagyjából akkor került nyomdába, amikor a világot globális pénzügyi válság rázta meg. E válságról széles körben úgy tartják, hogy aláássa az Egyesült Államok hegemoniáját – sőt, még az is fölmerült, hogy a krízis még a kapitalizmus globális rendszerének fennmaradását is fenyegetheti. Akárhogy is, a válság közvetlen hatásain túl a világ most zajló mélyebb, strukturális átalakulásának van két vonása, amelyek mindeddig példa nélküliek a kapitalista világrendszer történetében.

Ezek egyike a globális hatalom struktúrájában most zajló átszerveződéssel függ össze. Az elmúlt öt évszázadban a tőkés világrendszer vezető pozícióit nyugat-európai szereplők örökölték meg egymástól – Spanyolországtól az Egyesült Tartományok, tőlük pedig Nagy-Britannia –, illetve, az eddigi utolsó esetben, Nagy-Britanniától annak hajdani „fehér domíniuma”, az Egyesült Államok. Ennek nyomán a globális történelemről szóló kollektív narratíva – a történetírástól a nyilvános beszédig, a politikai retorikától a magánbeszélgetések mikrovilágáig – döbbenetesen Nyugat-Európa- és Észak-Amerika-középpontú lett. Következésképpen e két régió társadalmi (amelyekre összességében tipikusan mint „a nyugatra” hivatkoznak) igen jelentős szerepet játszottak-játszanak a világ ma ismert szerkezetének, a tőkés világrendszernek a kialakításában. Az Európai Unió ma egy átalakulóban levő globális hatalmi rendszer része – s mint az alábbiakban részletesebben kifejtem, maga is kulcsszerepet játszik ebben az átalakulásban. Ebben az átalakulási folyamatban igen fontos ázsiai gazdasági szereplők – először a második világháború utáni Japán, azután Dél-Korea és a kelet- s dél-ázsiai „kistigrisek”,⁶⁴ majd újabban, s a világ jövője szempontjából ez a legmeghatározóbb, Kína, India, Vietnám és Indonézia – a világméretű felhalmozás kulcsfontosságú gazdasági szereplőivé váltak.⁶⁵ „Ázsia felemelkedése” a kapitalizmus mai időszakának olyan egyedülálló és fontos vonása, amely megkérdőjelez számos, a verseny, a konfliktus és az együttműködés

általános struktúrájára vonatkozó, a globális folyamatok mostani elemzésének magvát alkotó feltevést.⁶⁶

A világ jelenlegi átalakulásának másik, nem kevésbé egyedülálló vonása e könyv közvetlen tárgyát érinti. Ez pedig nem más, mint egy újfajta közhatalom, az Európai Unió megjelenése. E közhatalomnak eddigi rövid története során sikerült integrálnia huszonnyolc olyan államot, melyek történelmének talán egyetlen közös jellegzetessége: egymással való hosszú távú, fölöttébb heves versengésük és konfliktusaik. A létrejövő és egyre bővülő EU nagy méretű, összetett és sokrétű közhatalom, amelynek politikai rendszerét egymástól korábban független államok alkotják. Az Unióhoz a leendő tagállamok önként csatlakoznak hiperracionális, előzetesen rögzített kritériumokra alapozott felvételi eljárások nyomán. A bővítés részeként minden belépő állam önként lemond szuverenitása bizonyos fontos elemeiről. A történelmileg példa nélküli EU új tétel a nagy politikai szervezetekről felállított karalógusunkban. Miként képes az Európai Unió erre a jelentős teljesítményre? S ha valóban ilyen sikeres, hogyan egyeztethető össze mindez a látszólagos, látványos siker Giovanni Arrighi és Beverly Silver széles körben idézett állításával, mely szerint „az USA vezetése alatt a [tőkés világ]rendszer, azért, hogy még tovább és még mélyebbre terjeszkedhessen, elvesztette Európa-központúságát”?⁶⁷

Nilvánvaló, hogy a világ legnagyobb társadalmainak „felemelkedése” és a nyugat-európai integráció előrehaladása nem érthető meg egymástól függetlenül. Jelen könyv értelemszerűen az utóbbi problémára fókuszál – mégis, globális hosszú távú folyamatában tekintve a modern nyugat-európai államiséget és integráció vizsgálata során Ázsia átalakulásának egyes fontos oldalai is szemünkbe ötlenek.

A KÖNYV SZERKEZETE

Könyvem tág értelemben kronológiai és szigorúan oksági érveléssel keres választ korunk fenti kérdésekre. Az első, „Globális gazdasági súly(talanság) hosszú távon: a nyugat-európai geopolitika nemezése” című fejezet azt vizsgálja, miként írja át a „Nyugat” felemelkedésével kapcsolatos, máig uralkodó elképzeléseinket, ha tételeken tekintetbe vesszük Nyugat-Európa államainak, tőkecsoportjainak és társadalmainak a „hosszú tizenhatodik század” óta megfigyelhető, feltűnően korlátozott globális gazdasági súlyát. A Nyugat-Európa peremhelyzete és államainak végzetesen kicsiny mérete által teremtett hátrányos geopolitikai-gazdasági helyzet összefüggésében veszi szemügyre az európai összehasonlító történetírást olyan bevett fogalmait, mint a „kelet és dél-kelet[-európai régió] elakadása”, a „fegyveres kereskedelem”, a „gyarmati terjeszkedés” vagy a „transzatlanti kereskedelem.” Mindez új megvilágításba helyezi a nyugat-európai szereplők behatolását a jóval korábban kialakult, virágzó afro-eurázsiai kereskedelmi hálózatokba. E fejezetben két dimenzió – a geopolitika és politikai-gazdaságtan –

mentén új fogalmi apparátust is megalkotunk, s létrehozunk egy, az államok globális rendszerbeli teljesítményének nyomon követésére szolgáló új szemléltető eszközt is. Az így teremtett fogalmi és elemzési eszközöket a kapitalizmus hosszú távú gazdaságtörténetére alkalmazzuk, középpontba helyezve Nyugat-Európa államainak pályagörbéit. A könyv további részeiben is rendre visszatérünk e szemléletési eszközökhöz.

A második, „A szegmentumoktól a régióig: a globális uralom szerkezetváltozása” című fejezet azt követi nyomon, a globális kapitalizmust négy és fél évszázadon keresztül meghatározó gyarmatbirodalmi időszakban kialakult, részekre szabdalt-versengő hálózati struktúra hogy adta át helyét a Nyugat-Európa-központú *regionális-integráció* logikájának. Az átalakulás három fő tényezőnek – (1) a két XX. századi világháborúban tetőző nagyhatalmi rivalizálás által a nyugat-európai államok, tökérekeltségek és társadalmak szerkezetében, működésében okozott súlyos károknak, (2) a legjelentősebb nyugat-európai államok gyarmatbirodalmainak összeomlása miatt bekövetkezett globális befolyásvesztésnek, és (3) az államszocialista blokk létrejöttének együttes hatásaként ment végbe. „A keresztmetszettől a régióig” című fejezetben foglalt történeti értelmezés arra szolgál, hogy az európai regionális integráció kialakulását a nyugat-európai államok, töké és polgárság több évszázados globális érdekérvényesítő stratégiája új, a tarthatatlanná vált gyarmati rendszer felbomlása utáni folytatásaként mutassa meg.

A harmadik, „A tulajdonviszonyok geopolitikája: államszocializmus a globális kapitalizmusban” című fejezet a „hidegháború” időszakát jellemző globális geopolitikai-gazdasági hatalmi viszonyokat rekonstruálja. A szovjet-típusú államszocialista epizódot olyan kísérletként értelmezi, amely kiküszöbölte a jogilag védett egyéni profitszerzés lehetőségét – amit a XX. század elejének marxistái a kapitalizmus lényegének tekintettek –, s a modernitásnak a kapitalizmus korábban létezett formáitól sok tekintetben elütő alternatíváját hozta létre. Az a lépés, hogy a világ társadalmainak viszonylag kis csoportja, időben némileg eltolódva, több fázisban lényegében kiiktatta az alkotmányos eszközökkel védett egyéni profitszerzés lehetőségét, s így helyi szinten két-három generációra eltávolította a kizsákmányolás e formáját a gazdasági felhalmozás rendszeréből, hosszan tartó, a szovjet-típusú államszocialista kísérlet egész történetén végig húzódó geopolitikai konfliktushoz vezetett. A világ államai huszadik századi globális pályája ívének e fejezetben foglalt elemzése azt jelzi, globális értelemben igen egyenetlen volt a hidegháborús konfliktus térbeli megoszlása. Az így létrejött patthelyzet különösen Európán belül volt jól kivehető. Így a hidegháború jócskán hozzájárult a nyugat-európai politikai és gazdasági integrációhoz vezető politikai klíma és intézményrendszer kialakulásához és elfogadásához.

Végül a negyedik, „A súly rugalmassága: az EU mint geopolitikai lény” című fejezet visszatér EU mibenlétének kérdéséhez: azokat a mechanizmusokat tekinti

át, melyek révén az EU együttműködésre és engedelmességre készíti a globális geopolitikai mező más szereplőit. A második világháború végén és a gyarmati rendszer felbomlásával világosan láthatóvá vált Nyugat-Európa államainak gazdasági súlytalansága. Ráadásul alig ért véget a háború, a keleti végeiken nyílt geopolitikai konfliktusba keveredtek a modernitás új, államszocialista formájával. Ugyanakkor az őket volt gyarmataikhoz fűző geopolitikai-gazdasági kapcsolatok a gyarmati rendszer megrendülése és összeomlása ellenére továbbra is kiterjedt globális hálózatot alkottak. E geopolitikai kihívások és lehetőségek higgadt mérlegelése után az Egyesült Államokkal – a korszak világhegemón államával – szoros együttműködésben, utóbbinak hathatós készítésére, szupraállami intézmények bonyolult, többdimenziós együttesét hozták létre, s erre az új, többdimenziós mátrixra bízta azt a feladatot, hogy gondoskodjon kollektív katonai védelmükről, közös politikai és gazdasági térségük kialakításáról – sőt, bizonyos fokig még a nyugat-európai társadalmak egymással való kulturális homogenizációjáról is.

Az Európai Unió az államok feletti intézmények e mátrixának egyik kulcseleme. A negyedik fejezet kifejti, mennyire eltökélten hadakozik ez az államok feletti közhatalom az ellen, hogy állammá váljék, miközben kvázi-államként működik egy olyan nemzetközi közegben, amelyben partnereinek, versenytársainak és riválisainak zömét államok alkotják. Az Európai Unió sajátos paradox világpolitikai stratégiájának megragadására a „*súly rugalmasságának*” fogalmát vezetem be. A *súly rugalmassága* lehetővé teszi, hogy Nyugat-Európa államai egyszerre két, egymást rendkívül kreatív módon kiegészítő alternatív stratégiával vehessenek részt a globális hatalmi játszma-ban. Az egyik – általam „vesztfálinak” nevezett – módozatban független államokként lépnek fel; a másik, „szövetségi” módozatban viszont egységes blokk gyanánt járnak el, látószögüknek és érdekeiknek, különösen az így megteremtett egység közös gazdasági súlyának köszönhetően egy sor egyértelmű alkupozíciót és versenyelőnyt kölcsönözve. Hogy a két módozat közül melyiket mikor alkalmazzák, az attól függ, hogy melyek annak az adott intézményi kontextusnak a követelményei és lehetőségstruktúrái, amelyben működnek. E fejezet s az egész könyv azzal zárul, hogy felmérem, az egyre szorosabban integrálódó világ globális berendezkedése szempontjából milyen következményekkel jár az EU *rugalmassúly*-stratégiája az egyes, sok szempontból eltérő helyzetű tagállamaira és polgáira, az EU versenytársaira, a nyugat-európai gyökerű multinacionális nagyvállalatokra és a világ azon részeire – különösen a „globális Délre” – nézve, amelyek felett az EU újfajta uralmat gyakorol.

JEGYZETEK

- 1 „Europeans Hide Behind the Unpopularity of President Bush. A Spiegel Interview with Henry Kissinger.” *Der Spiegel*, 8/2008.
<http://www.spiegel.de/international/world/0,1518,535964,00.html>, 2008. szeptember 20.
- 2 Ennek a résznek az anyaga részben arra a gondolatmenetre támaszkodik, amely Böröcz és Sarkar, „What Is the EU?” (magyarul: „Mi az Európai Unió?”) című tanulmányban jelent meg.
- 3 Az Európai Unió a Schumann-nyilatkozathoz köti a születését, s a nyilatkozat megjelenésének napját „Európa-napnak” nevezte el, ami az Unió bizonyos fajta „megszületését” van hivatva ünnepelni.
- 4 Schumann: *Declaration...*
- 5 Schumann: *Declaration...*
- 6 Schumann: *Declaration...*
- 7 A párizsi szerződést 1951. április 18-án írták alá. (*Treaty...*)
- 8 *Treaty...*Preamble
- 9 *Treaty...*Preamble
- 10 *Treaty...*Preamble
- 11 Az EU hivatalos terminológiája alig észrevehető, ám egyértelmű változáson ment át az elmúlt években. Eleinte a „sharing and pooling of solidarity” (azaz: „a szuverenitás megosztása és összeolvasztása”) formula dívott. Az utóbbi időkben megváltozott a hangsúly, és a „pooling and sharing” (azaz: összeolvasztás és megosztás) kifejezést használja az angol nyelvű irodalom. A magyar szaknyelv e könyv előkészítésekor még nem rögzült: némelyütt például a „megosztás és csoportosítás” kifejezést használják, és egyéb nyelvi kísérletek is láthatók. Itt a könyvem mondanójához legjobban illeszkedő, „megosztás és összeolvasztás” kifejezésnél maradtam.
- 12 Ld. Pl. Mahoney and Rueschemeyer 2003, 9, Skocpol, 1984.
- 13 E tanulmányban centrumállamoknak mindazokat a társadalmakat nevezem, amelyekben az egy főre jutó jövedelem legalább a világátlag kétszerese.
- 14 Az összehasonlításban perifériának nevezem mindazokat a társadalmakat, amelyekben az egy főre jutó GDP nem több a világátlag felénél.
- 15 Az adatok forrása Maddison: *The World Economy*.
- 16 Ld. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/The_EU_in_the_world_-_population, 2015. szeptember 6. Az adat 2013-ra vonatkozik.
- 17 Ugyancsak 2013-ban az USA lakossága 314,5 millió főt tett ki. <http://quickfacts.census.gov/qfd/states/00000.html>, 2015. szeptember 6.
- 18 Ld. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/The_EU_in_the_world_-_population, 2015. szeptember 6.
- 19 Az adatokra lásd UNCTAD: *World Investment Report 2006*, XVII.
- 20 Streeck: „Neo-Voluntarism...”, 65.
- 21 Scharpf: „Negative and Positive...”, 15.
- 22 Schmitter: „Examining the Future...”, 133-138.
- 23 Lásd pl. Stone-Sweet és Sandholtz: „Integration...”
- 24 Lásd például Leygues: „Report...”
- 25 Pl. Brenner: „Globalisation as Reterritorialisation...”
- 26 Stone-Sweet és Sandholtz: „Integration...”, Caporaso et al.: „Does the European Union...”
- 27 Schmitter: „Examining the Present...”, 6.
- 28 Különböző források az *acquis communautaire*-t alkotó tizenhétezer jogi aktus dokumentációjának terjedelmét százezzer (<http://en.euabc.com/word/12>, 2008. október 13 és százhetven ezer

(<http://www.openeurope.org.uk/research/acquis.pdf>, 2008. október 13 nyomtatott oldal közötti értékek valamelyikére teszik.

- 29 További államok részesei az európai cserearány-mechanizmusnak, ami az eurózónába való felvétel egyik utolsó követelménye. Érdekes módon az eurozóna kiterjesztésének kérdése folyamatosan napirenden van a mediterrán válság okozta megrázkódtatások ellenére is.
 - 30 Ide tartozik Guadeloupe, Francia-Guyana, Martinique, Mayotte, Réunion, Saint Pierre és Miquelon, valamint a Francia Déli és Antarktisz Területek (ECB, „Euro banknotes...”)
 - 31 Ezek: Andorra, Koszovo, Monaco, Montenegro, San Marino és a Szentszék. Lásd European Commission, „Euro cash...”
 - 32 European Commission, „Euro cash...”
 - 33 Atkins: „Euro notes...”
 - 34 Lásd például Islam: „When will we...”, Belton: „Putin: Why not...”, Nunan: „Trading oil in euros...” or Reuters: „Iran stops...”
 - 35 Az amszterdami szerződés szerint
- „A Tanács, amennyiben ilyen megállapítást tett, minősített többséggel úgy határozhat, hogy a kérdéses tagállamnak az e szerződés alkalmazásából származó egyes jogait felfüggeszti, beleértve az e tagállam kormányának képviselőjét a Tanácsban megillető szavazati jogokat. Ebben az esetben a Tanács figyelembe veszi az ilyen felfüggesztésnek a természetes és jogi személyek jogait és kötelezettségeit érintő lehetséges következményeit.
- A kérdéses tagállam e szerződés szerinti kötelezettségei minden esetben továbbra is kötik ezt az államot.”
- 36 Lásd *Treaty Establishing a Constitution...*
 - 37 Mostar boszniai város, amelyet közvetlenül az Európai Unió irányít, az egyetlen kivétel e szabály alól.
 - 38 Weber: *A politika mint hivatás*. A nagy számú későbbi tanulmány közül lásd például még Etzioni: *Political Unification...*
 - 39 Már 1999 júniusában, a Európa Tanács kölni ülésén megszületett a döntés egy EU-haderő létrehozásáról, kikötve, hogy „az Uniónak rendelkeznie kell a hiteles fegyveres erők által alá támasztott önálló cselekvés képességével, a felhasználásukról szóló döntés eszközeivel és az erre való készséggel, hogy válaszolni tudjon nemzetközi válságokra.”
- (<http://www.consilium.europa.eu/cms3/fo/showPage.asp?id=1349&lang=EN>, 2007. október 3.) Ez figyelemre méltóan nagyratörő cél, figyelembe véve, hogy e döntés megszületésekor az Európai Uniónak már volt négy nem NATO-tag tagállama – Ausztria, Finnország, Írország és Svédország –, amelyek közül az első kettő elkötelezett volt a „semlegesség” valamilyen formája mellett, azaz alkotmányuk egyértelműen tiltotta, hogy belépjenek bármely katonai szövetségbe. Még jobban rávilágít erre a strukturális problémára, hogy ugyanabban a mondatban, amelyben a Tanács kifejezi szándékát az EU önálló katonai erejének létrehozására, bevezeti azt a korrekciót, hogy ezt a képességet „a NATO lépéseivel szembeni kötelezettség nélkül” kell létrehozni, ami komolyan megkérdőjelezi a döntés legfontosabb elemének, azaz az „önálló cselekvésnek” a pontos értelmét. Ami a gyorsreagálást illeti, egy nemrég kiadott, online elérhető „haderő-katalógusban” (2006 november, letöltve 2007. október 3.) az áll, jövő időben, hogy „2007 januárjától az EU teljes értékűen lesz képes szinte egyidejűleg két haderőcsoport szintű gyorsreagálási műveletre.” (<http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/MilitaryCapabilitiesFC06backgroundNov06en.pdf>, 2007. október 3.). Az Európai Unió által fogantatott különleges katonai küldetésekhez (<http://www.consilium.europa.eu/cms3/fo/showPage.asp?id=268&lang=EN&mode=g>, 2007. október 3.) tíz „folyamatban levő művelet” tartozik, amelyek közül csak három (az „EU bosznia-hercegovinai hadművelete”, „az EU bosznia-hercegovinai rendőri missziója” és az „EU tervezési csapata Koszovóban”) zajlik Európa földrajzi határai között. (a többihez az „EU rendőri

missziója” tartozik a palesztin területeken, az „EU határőrizeti missziója a palesztin területeken levő Rafah átkelő helyén”, az „EU integrált törvényességi missziója Irakban”, az „EU biztonsági reform missziója a Kongói Demokratikus Köztársaságban” és az „EU támogatása az AMIS II-nek” Darfurban, uo.) Valamennyi EU hadművelet békefenntartó jellegű vagy a polgári szektort érinti, és egyik sem az Európai Unió területén zajlik. Az Európai Unió „vérszélhelyzeti és válságkezelési” képessége kizárólag a katasztrófavédelemre fókuszál.

40 Római szerződés

41 Moravcsik: „The European Constitutional Settlement”, 158.

42 Uo.

43 Ez 2000 elején vált nyilvánvalóvá, amikor egy szélsőjobbboldali, idegengyűlölő párt az Ausztria európai uniós csatlakozása után tartott első parlamenti választáson a tárcák felét szerezte meg az osztrák kormányban, s erre válaszul az EU minden tagállam tizennégy bilaterális bojkott nyomán felfüggesztette kétoldalú kapcsolatait Ausztriával. Viszont ezzel egy időben a Bizottság akkori elnöke, Prodi a szokásos üdvözlő táviratot küldte az új osztrák kancellárnak, amelyben „bizakodott” abban, hogy az utóbbi hű marad a „szabadság, demokrácia, az emberi és az alapjogok tisztelete, valamint a törvényesség közös európai értékeihez” (az EU IP/00/123 számú hivatalos dokumentuma), s biztosította, hogy „előre örül a konstruktív munkakapcsolatnak” (uo.) Ausztriával. Hasonlóan szélsőjobbboldali és/vagy idegengyűlölő pártok jelenléte más tagállamok különböző kormányaiban még ennyi reakciót sem váltott ki az EU Bizottságából.

44 „A 'Hozzuk vissza az államot' jelszavával a [hagyományos összehasonlító-történeti szociológia] az államot tekintette kiváltságos elemzési egységnek, s elemzésük során általánosítások próbált találni tér- és időbeli változásaik közös tulajdonságaira és elveire nézve” (Arrighi: „Globalization...”, 120.)

45 Arrighi: „Globalization...”, 120.

46 A neoliberais-realista ellentét kritikájára az Európai Unió vizsgálatában lásd még Apeldoorn, Overbeek és Rayner: „Theories of European Integration...”, különösen a „Transnationalism” című fejezet (35-36.)

47 OECD: „Regional Integration Agreements...”

48 Id. mű, 3.

49 Arrighi: „European Modernity...”, 345.

50 Lásd például Böröcz and Kovács: *Empire's New Clothes...*, Zielonka: *Europe as Empire...* vagy Flusty et al.: „Interventions...”

51 Mahony: „Barroso says...”

52 Köszönöm Gille Zsuzsának, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

53 „[...]” a szövegből kihagyott részeket jelöli.

54 Barroso: „European Union is 'Empire'”

55 A „...” szünetet jelöl az élőbeszédben.

56 Figyelemre méltó, milyen gyorsan és magától értetődő módon tér át Barroso a „nemzet”-állam mint a politikai „megoldások” helyes bírálatáról az „európai dimenzió” mint egyetlen megoldás hirdetésére. Ez nem ritka eset és nem is egyéni sajátosság a Bizottság elnökének beszédmódjában. „Európa” kiváltságos helyének hirdetése, eleve kizárva bármely más regionális, globális vagy nem-területi megoldás lehetőségét a mai Európa politikai színpetének szinte minden pontján alapvető alkotó eleme a diskurzusnak. Ebben a könyvben nincs terem az európai politika e szándékosan Európa-centrikus vonásának kifejtésére. Korábbi próbálkozásomra e jelenség megértésére lásd Böröcz: „Goodness Is Elsewhere...”, Böröcz: „Introduction...” és a többi tanulmány in Böröcz and Kovács: *Empire's New Clothes...*

57 Barroso: „European Union is 'Empire'”

58 A *félkövér kurzív* betű erős hangsúlyt jelöl az élőbeszédben.

59 Barroso: „European Union is 'Empire'”

60 Coudenhove-Kalergi: *PanEuropa*, Haushofer: *Geopolitik...*

61 Lásd például Pagden: „Europe...”

62 Elias: „Sociology's Retreat...”

63 Lásd például a meglepően éleselméjű tanulmányokat in Sandholz and Stone Sweet: *European Integration...* című kötetben fpglalt tanulmányokat, különösen Stone Sweet and Sandholz: „Integration...” és Fligstein and McNichol: „The Institutional Terrain...” című írásait.

64 „Kistigrisként” hivatkozik a nemzetközi fejlődés-clmaradottság politikai gazdaságtani irodalma a kelet-ázsiai térség viszonylag kisebb, nagyjából egyidőben, a harvas-nyolcvanas évek során lélegzetelállító gazdasági növekedésen átesett társadalmaira, így Dél-Koreára, Hongkongra, Makaora, Szingapúrra és Taiwanra.

65 Részletesebben lásd Böröcz: „China and the Changing...”

66 Lásd például Arrighi: *Adam Smith in Beijing*, és Böröcz: „The Rise of China...”

67 Arrighi and Silver: „Introduction”, 22.

ELSŐ FEJEZET

*Globális gazdasági súly(talanság) hosszú távon:
a nyugat-európai geopolitika nemezise*

*A szám osztja fel és szervezi a világot, adja meg minden élő
tömegének a maga sajátos súlyát, szabja meg egy csapásra,
vagy majdnem, kulturális és hatékonysági színvonalát,
biológiai (és gazdasági) növekedési ritmusait,
sőt patológiai sorsát is.¹*

*A Homérosz utáni mitológiában [Nemeziszt] Zeusz üldözte,
aki végül hattyúvá változott és lúd formájában elfogta őt.
Nemezisz ekkor tojást tojt, ebből kelt ki Heléna.²*

The Sources of Social Power című alpművében érdekes megfigyelést tesz Michael Mann, a történeti szociológia élő klasszikusa. Kijelenti, hogy „az 1500-as évekig” Nyugat-Európa (amelyre következetesen „Európaként” utal) „hatalma nagyságrendileg gyakran alacsonyabb rendű volt . . . és sohasem magasabb rendű.”³ Ha elnézzük a szerzőnek az „Európa” kifejezés szinekdochikus használatában rejlő pongyolaságot (hiszen kizárólag Nyugat-Európát érti „Európa” alatt), ha figyelmen kívül hagyjuk a megfogalmazás hiányosságát – hiszen nem jelzi, *mihez képest* volt ez az „Európa” „gyakran alacsonyabb rendű...és sohasem magasabb rendű” – s ha bevezetjük azt az empirikus korrekciót, hogy a nagy közhatalmak világtörténetében sohasem létezett olyan szervezettel egybefüggő és önálló entitás, amelyet „Európának” (vagy akár „Nyugat-Európának”) lehetett volna nevezni – vagyis ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy alaptalan bármely hivatkozás a „(Nyugat-) Európa” tulajdonnévre mint létező társadalmi szervezetre, amelynek olyan átfogó vonásai lehetnek volna, melyekkel kapcsolatban értelmesen fölvethető volna a hatalom-nagyságrend kérdése –, akkor fölöttébb termékeny felismeréshez juthatunk. Ha helyesnek bizonyul e felismerés, az komoly következményekkel járhat arra nézve, hogy a globális történeti tudományok, benne a történeti szociológia miként látja-láttatja Nyugat-Európa és a kapitalizmus felemelkedését. Mindez alkalmat adhat ide vonatkozó tudásunk és képzeink módszeres átértékelésére – jelentősége messze túlmutat tehát a szaktudományok körén.

Nem céloim a manni „hatalomnagyság” szempontjából rekonstruálni a globális társadalmi átalakulás drámáját. Ehelyett annak szeretnék a végére járni, a „hatalomméret” problémáját megvizsgálva közelebb kerülhetünk-e a nyugat-európai államiség átalakulásának, s az ebben főszerepet játszó nyugat-európai integrációnak a megértéséhez, amelyet sokan a térség második világháború utáni története egyedülálló – alapvetően nemcsak precedens, de egyben érdemi történeti magyarázat nélküli – fejleményének tekintenek. Némileg leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, a „hatalomméret” tanulmányozása révén képesek lehetünk hosszú időtávú perspektívába helyezni a mai nyugat-európai integrációt. Mindez egyúttal arra is módot ad, hogy tárgyunkat hozzákapsoljuk a globális rendszer Nagy Átalakulásának némely alapvető jellegzetességeihez – amire tudomásom szerint e könyv lezártáig a nyugat-európai integráció egyetlen kutatója sem vállalkozott.

Mann megjegyzését továbbvive a következő kérdésekből indulok ki tehát: Miként illeszkedik a közhatalmi szervezetek „hatalomméretének” kérdésköre a globális egyenlőtlenségek logikájába?⁴ Vajon Nyugat-Európa közhatalmai, mint Mann észrevételezi, „hatalomméretük” tekintetében tényleg „alábbvalók” lettek volna fő globális versenytársaiknál? S ha igen, mely időszakról beszélünk, pontosan milyen szempontból voltak gyengébbek, és kik-mik is voltak ezek a versenytársak? Továbbmenve: Mi az összefüggés – ha egyáltalán van ilyen – egyfelől a „hatalomméret” megszerzésére és megőrzésére való képesség-képtelenség, másfelől Nyugat-Európa megszülető nagyvállalatainak és modern államainak a ma ismert globális tőkés integrációs rendszer megteremtésében, bővítésében és fenntartásában játszott szerepe között? Végül, vajon a Nyugat-Európa-központú kapitalizmus történetében megszűntek-e, vagy legalább csökkentek-e⁵ Nyugat-Európa említett, „hatalomnagyság”-beli hátrányai?

A PARÁNYISÁG: NYUGAT-EURÓPAI LÉTFORMA

A gondolat, hogy a kapitalizmus előtti világ szerkezete alaposan eltért a mostanitól, aligha kell, hogy különösebb vitát gerjesszen.⁶ Akár úgy fogjuk fel a kapitalizmus előtti világot, mint „a többlettermék feudális kisajátításán alapuló viszonyrendszert, amelyet a hűbérurak gazdaságon kívüli kényszere jellemzett”,⁷ akár olyan tagolt terepként képzeljük el, melyet a letelepedett és a nomád népek konfliktusai állandóan újrendeznek⁸, akár statikus feudális-uradalmi termelési módnak láttatjuk, mely mintegy arra vár, hogy mozgásba lendítse a „polgári forradalom”,⁹ akár pedig egymáshoz láncolódo regionális kereskedelmi hálózatok afro-eurázsiai világrendszerének¹⁰ tekintjük – az nyilvánvaló, hogy ritka kivételnek számít az egyének, családok, uradalmak, kereskedelmi vállalkozások, joghatóságok, tartományok, államok, hadseregek, birodalmak és más magán- illetve közhatalmak közötti hatalmi viszonyok egyenlősége.

Fernand Braudel például azzal zárja a kapitalizmus előtti anyagi civilizációnak szentelt trilógiája első kötetét, hogy e még sem nem kapitalista, sem nem Nyugat-Európa-központú világ szerkezetének *egyenlenségét* helyezi előtérbe:

Ezek az egyenlőtlenségek, igazságtalanságok, nagy vagy apró ellentmondások, ellentétek mozgatják a világot, alakítják szüntelenül legfelső, egyedül igazán mozgékony, változó struktúráiban. [...] Ez tette a korai kapitalizmust a világ gazdasági képzelőerejévé, és az ember ember által történő legsúlyosabb kizsákmányolásának a forrásává és jelévé [...] nem csupán az „értéktöbblet”, az emberi munka elsajátítása miatt. Hanem az erők és a helyzetek ama aránytalansága folytán, amelynek következtében országos vagy világviszonylatban a körülmények alakulása szerint mindig akad olyan megszerezhető hely, olyan kiaknázható szektor, amely több hasznot hajt, mint a többi.¹¹

TÉR ÉS KÖTELEKEK

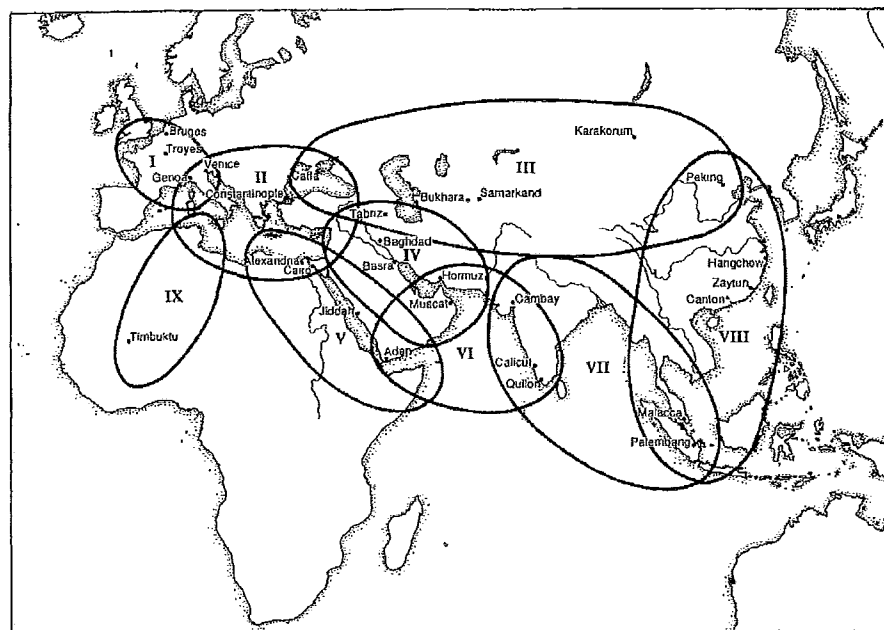
A modern kor előtti Afro-Eurázsia óriási egybefüggő szárazfölddarabját számtalan parányi, helyi összefonódás, apró kapcsolat egyenetlen eloszlású hálózataként képzelhetjük el. Az Afrikát és Euráziát fokozatosan beborító, családtól családig, falutól faluig, várostól városig, termelőtől kisajátítóig, árustól vásárlóig terjedő mikrohálózatok lassan kialakuló, egyre integráltabb szerkezetébe alapvetően két tényező vitte be az egyenlőtlenség elemeit: a természetföldrajzi régióhatárok és – ami elemzésem szempontjából fontosabb – a *társadalmi* intézmények. Az utóbbiak egyike volt a kereskedelem.

„Az eurázsiai-afrikai ökümené már azelőtt szorosan összefonódott, hogy az európai hajósnepek 501 évvel ezelőtt megjelentek volna a színen” – írta 2000-ben R. J. Barendse. Ha egy pillantást vetünk Janet Abu-Lughod tizenharmadik századi globális kereskedelmi rendszert ábrázoló térképének¹² Christopher Chase-Dunn és Thomas Hall által készített rekonstrukciójára¹³ (1.1 térkép), azt találjuk, hogy Nyugat-Európa egyike volt az akkor létező világ kilenc összekapcsolódó kereskedelmi övezetének.¹⁴ E nagy távolságokat átfogó kereskedelmi láncolat Szibéria, Kína, Japán és Dél-Kelet-Ázsia csendes-óceáni partvidékétől Közép- és Nyugat-Ázsián, Kelet- és Közép-Európán, Dél-Ázsián, az Arab-félszigeten, Kelet- és Dél-Afrikán át Afrika és Európa atlanti-óceáni partvidékéig terjedt.¹⁵ Az Abu-Lughod-Chase-Dunn-Hall-féle térkép egyébként kissé hiányos, hiszen Afrika nagy részét a Szaharát átszelő aranyút kivételével fehér foltként adja vissza, azaz figyelmen kívül hagy egy sor közismert, triviálisan létező kapcsolatot, például a zanzibári tengerpart¹⁶ kereskedelmi rendszerét, egyáltalán a tengerparti kereskedelmet, a Niger- és Kongó-folyókon zajló csereforgatásokat, illetve ezek összeköttetéseit az arab, az Indiai-óceánon, a Vörös-tengeren és a Szaharán keresztül

zajló áruforgalommal (vagyis az 1.1. térképen V, VI és IX-el jelölt rendszerekkel). Más szóval: a térkép valószínűleg „alulreprzentálja” az Afrikán belüli kereskedelmi kapcsolatrendszerket.

Ugyanakkor még e némileg elnagyolt rekonstrukció is világosan mutatja, hogy a nagy földrajzi távolságokat átfogó kereskedelem rendszere már jóval a kapitalizmus és a nyugat-európai hegemonia kialakulása előtt létrejött és virágzott. Az adott időszakban az emberiség közel 95 százaléka élt az ábrán megjelenő, kilenc kereskedelmi övezet által „lefedett” Afro-Euráziában. Az akkori emberiség óriási többségének létformáit, társadalomszervezeti egységeit, anyagi újratermelését e kilenc összefonódó kereskedelmi régió integrálta – ismétlem, már jóval azelőtt, hogy Nyugat-Európa lakói állandó, megbízható, kiszámítható kapcsolatot építettek volna ki az amerikai földrésszel, illetve hogy a többi nyolc kereskedelmi térséghez fogható mértékben bekapcsolódtak volna az afro-eurázsiai kereskedelembé.¹⁷

Értelemszerűen gyakoribb és intenzívebb volt az érintkezés az egyes kereskedelmi körzeteken belül, mint ezek határain átnyúlva. Ugyanakkor azt, hogy mekkora hiba volna alábecsülni az egész afro-eurázsiai rendszer láncolatszerű, személytől személyig

1.1 térkép: A tizenharmadik századi afro-eurázsiai világrendszer kilenc kereskedelmi övezete. Forrás: Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, Map 8.2 (p. 155)

terjedő összekapcsolódásának fontosságát, talán az jelzi legpontosabban, hogy az óriási afro-eurázsiai kapcsolatháló létezésének járványügyi következményei megtizedelik Európa azon társadalmait, melyek már a tizennegyedik század negyvenes éveiben részt vettek ebben a kereskedelemben.¹⁸ Történt pedig mindez jó hat emberöltővel a „hosszú tizenhatodik század” kezdete, azaz az Immanuel Wallerstein és követői által tőkés világrendszernek nevezett geopolitikai intézmény kialakulása előtt.

A kapitalizmus előtti afro-eurázsiai kereskedelmi láncolat szerkezetének valószínűleg legfontosabb – és a hagyományos nyugattörténet-írás által elméletileg talán legkevésbé feldolgozott – folyománya, hogy Nyugat-Európa ebben elfoglalt helyét a térbeli és hálózati *peremhelyzet* fogalmával kell leírunk. Nyugat-Európa a kapitalizmus előtti világkereskedelmi rendszerben két szempontból is megdöbbentően jelentéktelen szerepet játszott a világban. Nyugat-Európa az afro-eurázsiai kereskedelmi makrohálózat egészének legkisebb földrajzi területet magában foglaló alrégiója volt,¹⁹ és a szó szoros értelmében a rendszer margóján helyezkedett el, hiszen mindössze egyetlen körzettel – a Kelet-Közép-Európa déli felét, Itáliát, a Balkánt, a Fekete-tenger övezetét, a Földközi-tenger keleti medencéjét és Északkelet-Afrikát magában foglaló, a térképen II. számot viselő régióval – állt csak rendszeres árucse-rekapcsolatban. Ebből az következik, hogy Nyugat-Európa történelmének viszonylag hosszú időszaka során semelyik régiópár vonatkozásában nem került abba a helyzetbe, hogy közvetítő szerepet játszhatott volna, így értelemszerűen nem jutott hozzá a közvetítésből származó kereskedelmi ár-, információ- és tudáselőnyökhöz sem.²⁰ Az afro-eurázsiai rendszerbe egyetlen ponton kapcsolódó nyugat-európai térség hátrányos helyzetében a többi nyolc övezet közül csak egyetlen másik régió osztozott – az északnyugat-afrikai karavánutak rendszere, amely Timbuktu és Nyugat-Afrika nagy részét a Szaharán keresztül a mediterrán térség déli partvidékével kapcsolta össze. Ám, mint az imént említettem, az idézett Abu-Lughod-Chase-Dunn-Hall-féle térképen Nyugat-Afrika látszólag hátrányos helyzetét csak az idézi elő, hogy e térkép nem tükrözi Afrika tengerparti és folyami árucse-re-rendszereit, s így nem mutatja az utóbbi kettőt egymással és a timbuktui-észak-afrikai körzettel összekapcsoló kapcsolatokat sem. Különösen feltűnő Nyugat-Európa peremhelyzete egyetlen kapcsolt szomszédjához, a II. számmal jelzett kereskedelmi övezethez képest. Ez a kereskedelmi övezet (melynek a mai Magyarország helyén akkor létező társadalmi-gazdasági formációk is részei voltak), valósággal kapcsolótáblája volt az afro-eurázsiai áruforgalomnak, hiszen nem kevesebb, mint öt ponton kötődött más kereskedelmi régiókhoz: Nyugat-Afrikához, Észak-Ázsiához, az Arab-félszigethez, Kelet-Afrikához és végül, mintegy lábjegyzetként, Nyugat-Európához.²¹

Nyugat-európai szempontból talán még aggasztóbb volt az a körülmény, hogy a térség a kapitalizmus felemelkedését közvetlenül megelőző időszakban jószerével teljesen elszigetelt volt, s az afro-eurázsiai rendszerben nem érintett amerikai kontinenst

leszámítva Nyugat-Európa volt legtávolabb az akkori világ legélénkebb kereskedelmet folytató övezeteitől.²² Ahhoz, hogy elérjék a Kelet-Ázsiát és az Indiai-óceán térségét is magában foglaló kereskedelmi övezetek áhított piacait – azaz ahhoz, hogy kihasználhassák az adott időszakban legnagyobb haszonnal kecsegtető, nagy földrajzi távolságokat átfogó²³ kereskedelembe rejlt lehetőségeket – minden potenciális résztvevő közül a nyugat-európai kereskedőknek kellett a „legtávolabbra” eljutniuk, azaz a legtöbb közvetítőn „keresztülalkudniuk” magukat. Ez különösen igaz Kínára, Indiára, Nyugat-Ázsiára és Egyiptomra, azaz az afro-eurázsiai rendszer négy legjövedelmezőbb régiójára. E területek gazdasági fontosságát jelzi, hogy a wallersteini terminológiát némileg nagyvonalúan az utóbbi elméleti tételei nélkül átvevő Philippe Beaujard egyenesen az afro-eurázsiai rendszer „centrumaiként”²⁴ utal rájuk. A földrajzi törpeség, a hálózati peremhelyzet és a térbeli távolság nyilvánvaló hátrányokat jelentett nemcsak a kereskedelmi lehetőségekhez való hozzáférés szempontjából, hanem katonai és birodalmépítési értelemben is. A kapitalizmus előtti korban e három hátrány kombinációjával írhatjuk le Nyugat-Európa helyét a világ akkori geopolitai-gazdasági valóságában.

A politika újabb, a kereskedelemtől némileg eltérő töréseket visz a társadalmi térszervezés logikájába. Gondolatmenetünk szempontjából legfontosabbak e vonatkozásban a szupraállami hatalmi szervezetek, amelyeknek létalapját a politikai szervezet központosítása által lehetővé tett hatékonyabb sarcgyűjtés, és az így szerzett társadalmi erőforrások politikai logika szerinti újraelosztása jellemezte. Az ilyen, a politikai logika által szervezett nagy társadalmi térségek politikai realitásában – amelyeket *birodalomnak* nevez a szakirodalom – kulcsszerepet játszott a méret. A birodalmak közötti versenyben a nagyobb területi kiterjedés megbízhatóbb és egyszerűbb hozzáférést jelentett a különféle erőforrásokhoz, beleértve a nagyobb gazdasági bázist, amelyre a hűbéri sarc és más adózási technikák épültek. E gazdasági alapokon épültek ki aztán a legkülönbélebb rendőri, katonai, hírszerző, stb. apparátusok. A nagyobb lakossággal megáldott birodalmak jelentősebb „emberi erőforrásból” meríthettek, ez pedig adott esetben sorsdöntő lehetett birodalmi szerkezeteik fenntartása szempontjából. Nagyobb lakosságtömeg nagyobb létszámú katonaságot tud „kiállítani”,²⁵ a közmunkákhoz elengedhetetlenül szükséges munkaerőről nem is beszélve. A nagyobb népességszám csökkenteti tehát mind a profit-, mind pedig a hatalom-maximalizáló vállalkozások költségeit.

NÉPESSÉG

Számításaimból, melyeknek alapjául Angus Maddison brit gazdaságtörténész történeti népességbecslései²⁶ szolgálnak, az derül ki, hogy Franciaország – a korszak legnépesebb nyugat-európai királysága – 1500 körül a világ népességének mintegy

3,42 százalékát foglalta magában. A korai gyarmatosító Spanyolország és Portugália alig 1,55 illetve 0,228 százalékkal büszkélkedhetett; Nagy-Britanniában pedig, amely négy évszázad múlva a nyugat-európai társadalmak globális csúcshatalma lesz, a kapitalizmus kialakulásakor lakosságszám a világ össznépességnek mindössze 0,899 százalékát tette ki. Nyugat-Európa teljes populációja – vagyis az az arányszám, amelyet úgy kapunk meg, hogy összeadjuk valamennyi, az Elbától és az Adriai-tengertől nyugatra található állam becsült népességét és ezt elosztjuk a becsült világnépességgel – mindössze 13,06 százalékra rúgott. Ezekkel áll szemben a Ming-kori Kína lakossága, amely a világnépesség 23,5 százalékát tette ki, valamint a Maddison által némileg anakronisztikusan „Indiának” nevezett dél-ázsiai térségé, amelynek népességét 1500-ban a világ 25,1 százalékára teszik.

Közismert, hogy a Karoling Birodalom 888-ban bekövetkezett bukása után Nyugat-Európa politikailag rendkívül széttagolódott. Így az újkor előtti Nyugat-Európára tekintve olyan régiót látunk, amely nemcsak az afro-eurázsiai rendszer legkisebb, és sok lényeges tekintetben legmarginálisabb övezete volt, hanem ráadásul vagy ötszáz parányi, egymással rendkívül bonyolult és széttagolt hatalmi viszonyok révén kapcsolódó joghatóságra tagolódott.²⁷ A poszt-Karoling időszak Nyugat-Európája politikai egységek zavarba ejtő változatosságát foglalta magában:

[...] városállamoktól (mint Velence vagy Génua) fejedelemségeig, püspökségeig, nagyhercegségeig, királyságokig, sőt még egy muszlim kalifátussal is az Ibériai-félszigeten; mindegyik gyanakszik a többire, a legtöbb valamikor háborúban áll a szomszédaival, és mindegyik hadsereget és haditengerészetet próbál építeni saját védelmére, vagy hogy mások kárára nyereszkeskedjen.²⁸

A „világi” politikai hatalmak rendkívüli széttagoltságát súlyosbította Nyugat-Európában a középkor szinte teljes egészen végighúzódo rivalizálás a világi uralom és a mindenre kiterjedő, össz-nyugat-európai (és nem kevésbé politikai tényezőként működő) pápai hatalom között.²⁹ A latin egyház nézőpontjából mindez úgy mondható el, hogy a pápai hatalom egységes birodalom létrehozására tett erőfeszítéseit a nyugati kereszténység övezetének törvénykezési, közhatalmi széttagoltsága akadályozta meg. Összegezve, Nyugat-Európa társadalmainak – amelyek a világkapitalizmus létrejötte előtti kilenc, nagy távolságokat átfogó kereskedelmi körzet közül a legkisebb, földrajzilag legtávolabbi és kapcsolathálózati szempontból legmarginálisabb régióknak voltak a részei – súlyos geopolitikai hátrányokkal kellett szembenéznük.³⁰ Mindez élesen megkülönböztette Nyugat-Európát az afro-eurázsiai hálózat leghatalmasabb szereplőitől.³¹

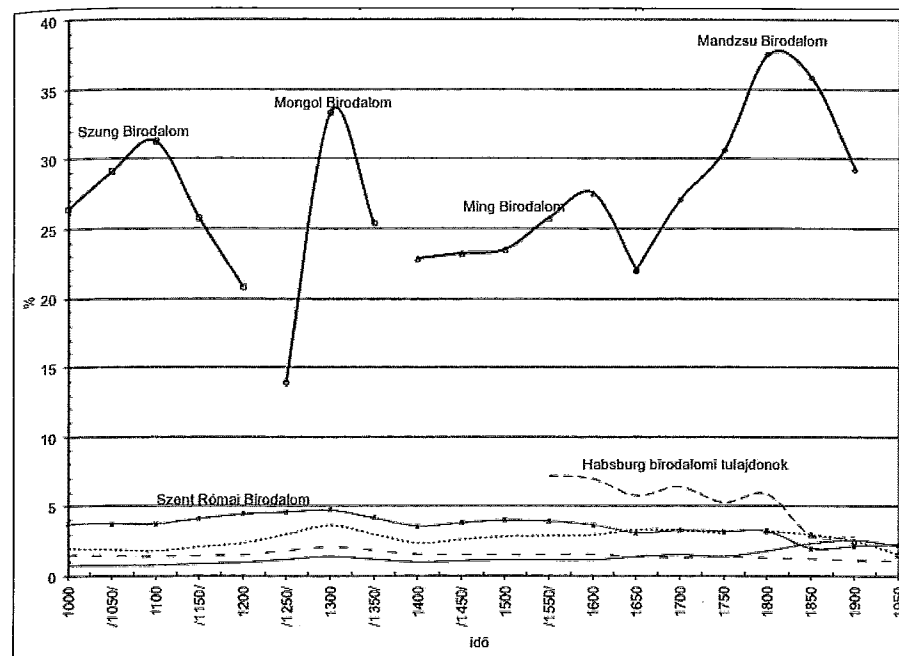
A kapitalizmus kialakulását megelőző időszakban, amikor a népességszám volt a geopolitikai hatalom egyik legjelentősebb forrása, s amikor a világ geopolitikai értelemben

szinte kizárólag egymás rovására terjeszkedő / egymás javára összehúzódó szárazföldi birodalmakból áll, Maddison becsléseit értelmezve szinte megdöbbentő, mennyire hátrányos volt Nyugat-Európa demográfiai helyzete. A geopolitikai-gazdasági kapcsolatrendszerek természetéből fakadóan minél jobban bevonódott adott nyugat-európai városállam vagy városálózat az afro-eurázsiai áruforgalomba, annál nyilvánvalóbb, érzékelhetőbb módon sújtották a parányiságból következő hátrányok.

Az e demográfiai összefüggéseket tükröző adatok eleganciáját mindazonáltal némileg csökkenti, hogy Maddison a közvetlen összehasonlíthatóság kedvéért a huszadik század végi politikai realitásokat vetíti vissza korábbi korszakokra. Emiatt adataiból nem lehet becslésekbe bocsátkozni a korabeli konkrét közhatalmi szervezeti egységekre (államokra) vonatkozóan. A korabeli államszervezet határainak bizonytalansága és változékonysága tovább korlátozza e becslések közvetlen érvényességét.

Colin McEvedy és Richard Jones népességméret-becsléseiből³² másmilyen, némileg élesebb képet nyerhetünk a pre- és kora-modern nyugat-európai politikai közösségek mérethez kötött geopolitikai problémáinak nagyságrendjéről. Gondolatmenetünk szempontjából McEvedy és Jones adatai kevés meglepetéssel szolgálnak: megerősítik, hogy a ma Nyugat-Európának nevezett területet annyira pöttöm politikai hatalmi szervezetek foglalták el, hogy közülük még a leghatalmasabbak is eltörpültek némely Nyugat-Európán kívüli kortársuk mellett. Mint az 1.1. ábra szemlélteti, Nyugat-Európa dinasztikus birodalmai és a lehanyatlásuk nyomán létrejött államok csak egyetlen esetben, a 16. század közepétől a 19. század elejéig tartó időszak Habsburg-birtokai vonatkozásában³³ haladták meg a világ népességének 5 százalékát. Ez ugyanakkor maga is némileg képlékeny, mai szóval részben virtuális képződmény volt, hiszen elvileg minden olyan társadalmat magában foglalt, amelyet a dinasztia különböző ágai magukénak tudtak, ideértve a tizenkilencedik század elejéig például a Szent Római Birodalmat is, azt a dinasztikus birodalmakból álló, laza konglomerátumot, amelynek államroncsain később Németország és Olaszország egyes részei létrejöttek.

Ezzel szemben a világ lakosságának az a része, amely a McEvedy és Jones számításába bevont négy legnagyobb eurázsiai „sztyeppe”-birodalom (a Szung, a mongol, a Ming és a Mandzsú birodalmak) közül három alkotta politikai egységekben élt, mindvégig a 20-40 százalékos mérettartományban volt található. Az egyetlen kivételt a rövid ideig fennállt Mongol Birodalom alkotta, amely a világ lakosságának „csupán” 13,9 százalékát mondhatta magáénak az adott időszakban. Természetesen, mint az afro-eurázsiai prekapitalista kereskedelmi övezeteket bemutató Abu-Lughod-Chase-Dunn-Hall-féle térképén láttuk, a földterületre – egy másik igen fontos geopolitikai mutatóra – vonatkozó számadatok még nagyobb aszimmetriáról árulkodnak, azaz még jelentéktelenebbnek mutatják a Nyugat-Európa-szerte kialakuló politikai egységeket. Különösen igaz ez a Mongol Birodalommal való összevetésben³⁴. McEvedy és

1.1 ábra: Százalékos arány a világnépességben. Nyugat-Európa politikai egységei és jelentősebb globális versenytársaik, 1000-1950. Forrás: a szerző számításai, McEvedy és Jones, *Atlas of World...* alapján. Skála: 0-40%.

Jones műve a teljes dél-ázsiai szubkontinensre is közöl becsléseket – viszont sajnálatos módon megfigyelhető a Mogul Birodalomról, noha a tizenhatodik század közepe és a tizenkilencedik század közepe között egyértelműen ez volt Dél-Ázsia legjelentősebb geopolitikai egysége.³⁵

A Mogul Birodalom hiánya lehetetlenné teszi, hogy ábránkon ennek népesség-nagyságát közvetlen összehasonlítsuk más birodalmakéval. Viszont jó megközelítést kaphatunk a nagyságrendekről egy egyszerű, ám közvetett módszer segítségével: ha azt a számadatot, melyet McEvedy és Jones becslései „Indiaként” tartanak számon, az adott földterület Mogul Birodalom uralma alatt álló hányadára vonatkozó becslésekkel korrigáljuk. Ehhez megfelelő alapul szolgálhat bármely, a korabeli állapotot rögzítő térkép. Az alábbiakban én *An Historical Atlas of the Indian Peninsula* címen megjelent két térképet használtam.³⁶ Ezek egyike szerint Akbar 1605-ben bekövetkezett halála idején a Mogul Birodalom uralma a dél-ázsiai szubkontinens mintegy kétharmadára terjedt ki. 1700-ban csaknem a teljes szubkontinens, kivéve a Polygars nevű térséget és a Goa körüli portugál enklávé. A fentiek alapján 1700 vonatkozásában „önkéntesen” 96 százalékos korrekciót vezetünk be.

1600-ban, McEvedy és Jones becslése szerint³⁷ az „indiai” szubkontinens teljes lakható földterületén 135 millió ember élt, akik közül (az iménti korrekció értelmében) mintegy 87,75 milliónyian, azaz az akkori világ népességének 16,1 százaléka volt a Mogul Birodalom alattvalója. 1700-ban a szubkontinens lakossága 165 millióra volt tehető, akik közül számításaim szerint 158,4 millió élt mogul fennhatóság alatt. E becslés szerint a Mogul Birodalom alattvalóinak száma alig valamivel kevesebb a Mandzsu Birodaloménál. Ugyanakkor a Mogul Birodalomra vonatkozó 1600-as és 1700-as becslések természetesen egyaránt messze felülmúlják bármely nyugat-európai hatalmi egység népességének nagyságát a „hosszú tizenhatodik század” óta.

MÉRET ÉS KÖZELSÉG: NYUGAT-EURÓPA LEZÁRÁSA ÉS LEHASÍTÁSA AFRO-EURÁZSIÁRÓL

A kölcsönhatások intenzitása a földrajzi közelség arányában növekszik – feltéve persze, hogy az adott határok viszonylag nyitottak az áru-, fizikaikényszer-, ember- és tudásforgalom iránt. Elmérgesedett ellenségeskedés, katonai konfliktus vagy elszigetelődési stratégia esetén azonban a nagy és egymáshoz közeli népességtestek könnyen ütközőzónákká, gátakká, vagy akár átléphetetlen határokká is válhatnak.

Két geopolitikai változás – az Oszmán Birodalom terjeszkedése és megszilárdulása, valamint az Orosz Birodalom létrejötte – (mindkettő a „hosszú tizenhatodik század” kezdete táján következett be) mintha pontosan ilyen helyzetet teremtett volna Európában. E két külső hatás igen durván korlátozta Európa, s különösen Nyugat-Európa részvételét az afro-eurázsiai kereskedelemben, főként a kínai és az indiai-óceáni alrendszerben. Az oszmán és az orosz politikai fejlemények tehát az akkor általunk ismert világ – az afro-eurázsiai kereskedelmi láncolat – legsűrűbben lakott és minden valószínűség szerint leggazdagabb részeiből rekesztették ki az európai kereskedőket.

Az Oszmán Birodalom muszlim politikai hatalom volt Nyugat-Európa dél-keleti és déli szomszédságában, s „a történelem egyik legnagyobb, leginkább terjeszkedő és legtovább fennmaradt birodalmát”³⁸ alkotta. Nyugat-Európa szempontjából az oszmán birodalomfejlődés legfontosabb eleme talán az volt, amikor 1453-ban II. Mohamed szultán (1451–1481) elfoglalta Konstantinápolyt, a „keleti”, bizánci kereszténység spirituális központját. Így az Oszmán Birodalom viharosan terjeszkedett szinte minden irányban: az Isztambultól (ahogy ettől kezdve Konstantinápolyt nevezték) északnyugatra levő területre, a túlnyomórészt ortodox keresztény Balkáni-félszigetre, majd tovább, észak felé, aminek eredménye a Magyar Királyság összeomlása, Bécs kétszeri „török” ostroma (1529-ben és 1683-ban),

és a 150-től 500 évig tartó oszmán uralom a Bécs-Velence vonaltól közvetlenül keletre-délkeletre levő területek nagy része felett.

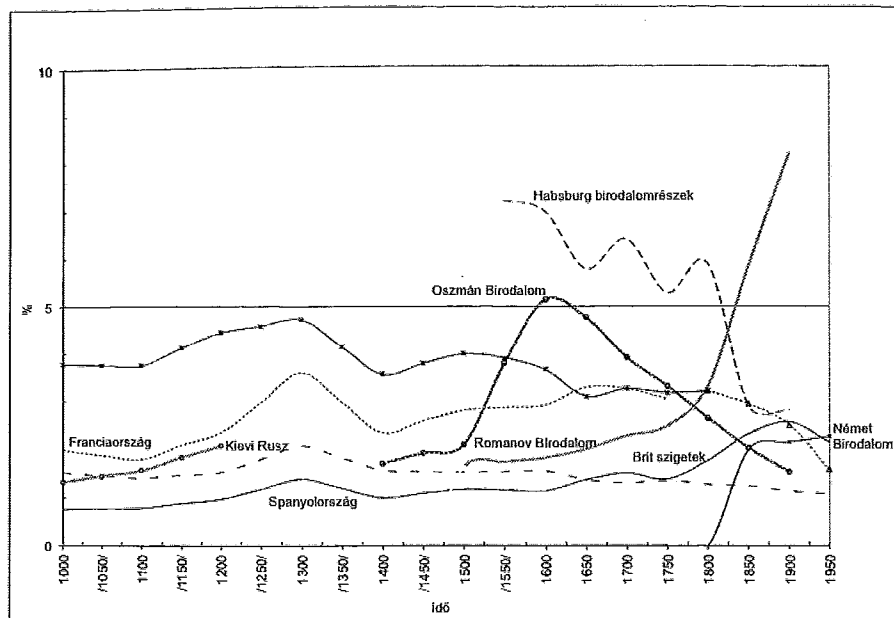
Európa keleti-északkeleti területein III. Iván moszkvai nagyfejedelem uralma vége felé, 1505-ben kezdte egyesíteni a kereszténység ortodox válfaját követő országokat³⁹ a Moszkvai Nagyfejedelemség uralma alatt. E geopolitikai egység hosszú távra a tizenhatodik század közepe táján, IV. („Rettegett”) Iván cár (1533–1584) uralma alatt rendezkedett be. A folyamat eredményeképpen létrejött Orosz Birodalom – Konstantinápoly eleste és oszmán uralom alá kerülése után a legnagyobb európai szárazföldi birodalom – átvette az ortodox kereszténység geopolitikai támaszának szerepét.

Az oszmán és orosz birodalmak kialakulása súlyos kihívást elé állította az európai dinasztikus államokat, elsősorban az eltérő méretből adódó geopolitikai befolyásbeli különbségek tekintetében. Az Oszmán és az Orosz Birodalom a korszak mindkét fontos stratégiai erőforrása – a földterület és a lakosságnagyság – tekintetében egyaránt messze túlszárnyalta nyugat-európai versenytársait. Ami a földterületet illeti, Rein Taagepera észt-amerikai politikatörténész kiváló rekonstrukciója meggyőző bizonyítékokkal szolgál arra nézve, hogy az Oszmán Birodalom uralma a tizenhatodik század első negyedében⁴⁰ megközelítőleg 4 millió négyzetkilométernyi⁴¹ területre terjedt ki, s e területnagyságot az adott időszakban csupán egyetlen európai hatalom, Oroszország szárnyalta túl.⁴²

E két birodalom hatalmas területmérete miatt a népsűrűség szinte mellékes szempont volt: mint McEvedy és Jones (az 1.2. ábrában foglalt) adatai jelzik, a 16. század közepén mind az Oszmán Birodalom, mind pedig az Orosz Birodalom lakosságnagysága meghaladta Franciaországét, s 1600 körül még a helyi politikai kisközösségek Szent Római Birodalomként ismert laza hálózatának összlakosságánál is népesebb volt. Legalább ennyire lényeges, hogy az Oszmán Birodalom részesedése a világ népességéből csak a tizenkilencedik század elejére süllyedt akár a legnagyobb nyugat-európai államok szintjére – épp akkorra, amikor a másik trónkövetelő, Oroszország már meredek emelkedést mutat.

Már a tizenkilencedik század elején megkezdődött az Orosz Birodalom hosszú ideig tartó, kettős növekedése: a makacs, keleti irányba tartó szárazföldi terjeszkedés Észak-Euráziában⁴³ és a népességnövekedés az európai területeken. Ez utóbbi olyan dinamikus folyamat volt, hogy valamikor a tizenkilencedik század elején lakosságának számát tekintve Oroszország maga mögött hagyta Franciaországot, s túlszárnyalta a Habsburg-birodalmat is. Oroszország lakosságnagysága több, mint egy évszázadon át jóval a világ teljes népességének 5 százaléka fölött maradt.

E két fejlemény nyomán a nyugat-európai kereskedőknek nemcsak a földrajzi távolság és a hálózati peremhelyzet állandó hátrányaival kellett szembenéznük,

1.2 ábra: Százalékos arány a világnépességben. Nyugat-Európa politikai egységei, valamint az Oszmán és az Orosz birodalom és utódállamaik, 1000-1950. Forrás: a szerző számításai, McEvedy és Jones, Atlas of World. . . alapján. Skála: 0-10%

amikor megpróbáltak bekapcsolódni Kína és az indiai-óceáni térség kereskedelmi rendszerbe (mint fentebb láttuk, kereskedelmi ügyletek során több olyan közvetítővel kellett alkuba bocsátkozniuk, akik más birodalmak alattvalói voltak). A köztük és óhajtott partnereik között elterülő két politikai-vallási-kereskedelmi régió olyan geopolitikai hatalmak uralma alá került, amelyek mind egységesebb arculatot öltöttek, földterület és lakossági erőforrások tekintetében egyaránt nagyobbak voltak, mint Nyugat-Európa, s vagy nyíltan ellenségesek voltak „a Nyugattal” szemben (mint az Oszmán Birodalom, a létét meghatározó, a nyugati keresztény és a muszlim uralkodók közötti évszázados katonai konfliktussal), vagy pedig, mint Oroszország, kelet felé tekintett és elsősorban azzal volt elfoglalva, hogy megszilárdítsa, s Észak-Eurázsia sajátos társadalmi, földrajzi, kulturális, klimatikus stb. viszonyaihoz igazítsa belső uralmi struktúráit.

Mint a már idézett Michael Mann rámutat⁴⁴, ezek az új geopolitikai realitások elszigetelték Nyugat-Európát Afro-Euráziától – kivéve a profitábilis, ám globális vonatkozásban viszonylag korlátozott, tizenötödik századi kereskedelmi kapcsolatot Velence és Kairó között.⁴⁵ Mindez a nyugat-európai államok és kereskedő cégek számára egyaránt lényegében kizárta a kereskedelmet keleti, dél-keleti és déli irányban, a birodalmi terjeszkedésről nem is beszélve. Caffa fekete-tengeri kikötőváros

1475-ben, az oszmán-török megszállás előidézte lezárása⁴⁶ a keleti irányú kereskedelmi terjeszkedés végét jelentette Nyugat-Európa számára.⁴⁷ A Földközi-tenger keleti medencéjét átszelő kereskedelmi útvonalai eltorlaszolásával végérvényesen leszűkültek és megritkultak Nyugat-Európa korábbi, mégoly kis volumenű összeköttetései Afro-Eurázsia többi részével.

Nyugat-Európa déli, dél-keleti és keleti határainak lezárása kiélezett egy másik geopolitikai ellentétet is: azt, amely a jórészt elszigetelt Nyugat-Európa és közvetlen szomszédja, az 1.1. térképen II-vel jelölt kereskedelmi övezet (amelyhez Levante, a Balkán-félsziget és Dél-kelet, valamint Kelet-Közép-Európa egyes részei tartoztak) között feszült. A világ többi részéhez fűződő gazdag kereskedelmi kapcsolatai révén e térség bonyolult kölcsönhatásokban és keveredésekben gazdag terület volt, s most e kölcsönhatások és keveredések jórészt hozzáférhetetlenné váltak, vagy csak újabb és újabb közvetítőkön keresztül váltak hozzáférhetővé Nyugat-Európa számára.⁴⁸ Kelet- és Délkelet-Európa számos társadalmának „sajátosságai”, „külön útjai”, „kényszerpályás” és „megkésztetők fejlődése” így azzal is összefüggésbe hozható, hogy kereskedelmük a „hosszú tizenhatodik század” során több dimenzió⁴⁹ mentén, közvetlenebbül és bizonyos szempontból kedvezőbb feltételek között tagolódott be az afro-eurázsiai rendszerbe, mint a nyugat-európai övezetbe.⁵⁰

Ugyanakkor Nyugat-Európa viszonylagos hátrányai az afro-eurázsiai kereskedelemhez való hozzáférés tekintetében sokat segíthetnek annak megértésében, hogy létrejövő modern államai és kereskedelmi vállalkozásai miért folyamodtak a méretprobléma megoldásának új stratégiájához, hogy törpeségükből fakadó problémáikat miért a világ Európán kívüli társadalmaira vetítették ki, és hogy miért tengerentúli birodalmak létrehozására törekedtek, méghozzá olyan logikát követve, amely a következő évszázadok során az Európa-központú gyarmatosítás jól fölismerhető, globális geopolitikájává áll majd össze. Például ezért is túlzott leegyszerűsítés a mai Nyugat-Európában szinte általános szimbolikus erőszak egyik alapformája, mely szerint nyugat-európai szereplők magától értetődő módon, szinekdochikus szóhasználattal, elegánsan „Európaként” hivatkoznak önmagukra. A történeti anyag ismeretében ez az eljárás – Európa Nyugat-Európán kívüli részének kizárása a modern kapitalizmus kialakulásáról szóló Nagy Narratívából – egyszerűen védhetetlen. A történelmi tényekkel sokkal inkább összhangban áll, ahogy Enrique Dussel foglalja össze „Latin-Európa” helyzetét a globális kapitalizmus eljöveteleig. Ezt „a muszlim világ tartotta ostrom alatt, [s] nem volt egyéb perifériás, másodrendű földrajzi térségnél, az európai-afrikai-ázsiai kontinens legnyugatibb határán.”⁵¹

PARÁNYISÁG- ÉS PEREMHELYZETTUDAT

Nyugat-Európa hosszú, kapitalizmus előtti történelmében a korlátozott bekapcsolódás a nyugat-ázsiai és észak-afrikai kereskedelmi övezetekbe azzal a tudati következménnyel

is járt, hogy a kereskedelmi útvonalak teremtette anyagi kapcsolatok és a kereskedelmet lehetővé tevő emberi érintkezés miatt fönnálló járványügyi kockázatok mellett valamiféle tudásforgalomnak is be kellett következnie a ma Ázsiának és Afrikának nevezett „földrészek” geopolitikai realitásait illetően. Kína vonatkozásában lényegében egyetlen áru – a selyem – iránti kereslet önmagában biztosította, hogy Afro-Eurázsia északnyugati szélének társadalmi közül legalább némelyek tudatában legyenek Kína létezésének és nagyszerű teljesítményének. Shen Fuwei kínai művelődéstörténész a nagy földrajzi távolságokon átívelő kínai-európai kereskedelmi kapcsolatok kezdetét az i.e. V. századra teszi, mert ebből a korszakból már vannak nyelvi adataink arra, hogy az ókori Görögországban igény volt a kínai selyemre:

Kínát mint nemzetet a selyem miatt említi a külföldi irodalom már Nagy Darius keleti expedíciója előtt is. Egy, az i.e. 5. században született görög ódában Kínát Saininak nevezik. [...] Mivel a görögök már igen korán elkezdtek selymet vásárolni Kínából, természetes volt, hogy egy görög ember tudjon a kínai nemzet létezéséről. [...] Egy görög hajó kapitánya által az i.e. 1. században írt könyvben, amelynek címe *Az eritreai tenger körülhajózása*, azt olvassuk, hogy a dél-kínai-tengeren déli irányból is meg lehet Kínát közelíteni [...] ⁵²

Amikor az észak-afrikai Alexandria városa a Római Birodalom provinciája lett, a Kínát és afro-eurázsiai térség nagy részével összekötő szárazföldi kereskedelmi útvonal egyértelműen elérte a Földközi-tenger déli partvidékét. ⁵³ A Selyemút három különálló geopolitikai rendszeren haladt keresztül. „Keleti része alapvetően kínai ellenőrzés alatt állt” ⁵⁴, a középső része fölött „hosszú ideig a perzsák uralkodtak” ⁵⁵, míg a nyugati rész „két útvonalon”, „az egyik északon, a másik délen haladt [...] [s itt] erőteljesen ütköztek egymással Róma és Perzsia érdekei.” ⁵⁶ Am e geopolitikai bonyodalmak ellenére a selyem útja nyugat felé egyértelmű korai példája annak, amit a globalizáció későbbi, huszadik századi gazdaságsszociológiája *vertikális integrációnak* nevez: „az első századokban Róma lépett a pártusok helyébe a kínai selyemárak legnagyobb vásárlójaként, [olyannyira, hogy mint] a Tong Dian című ókori kínai történelmekönyv írja, a rómaiak hasznát húzták abból, hogy a kínai selyemfonalat a saját minőség selyemszövetüké és damasztjukká dolgozták fel” ^{57,58}. Nem meglepő tehát, hogy egyértelmű bizonyítékok állnak rendelkezésünkre a Han-korabeli Kínát Rómához fűző különleges diplomáciai kapcsolatokra is:

„Marcus Aurelius Antonius római császár (161–180) követe megérkezett Luojanba Rinanon, a Han-dinasztia vietnami félszigeten levő legdélibb kikötővárosán keresztül, ahol az Indiai-óceánon tett hosszú utazást követően lépett szárazföldre.

A római követ uralkodója ajándékként elefántcsontot, orrszarvúcsontot és cse-repesteknőst kínált a Han császárnak. Bár a Han udvar [mindössze] átlagosnak minősítette az ajándékokat, beleegyezett, hogy hivatalos kapcsolat létesüljön a Római Birodalommal, [s] ez az első hivatalos érintkezés a Kelet és Nyugat két nagy hatalma között – olvasható *A késői Han-dinasztia történeté-ben*.” ⁵⁹

A Római Birodalom felbomlása nyomán megszűntek az ilyen diplomáciai kapcsolatok, és Nyugat-Európában soha többé nem jött létre olyan egységes entitás, amely méreteit tekintve a Római Birodalomhoz fogható lett volna. Ez hosszú ideig kizárta európai és kelet-ázsiai birodalmak közötti, „hivatalos” kapcsolattartást. Ugyanakkor arra nézve vannak adatok, hogy legalább néhány nyugat-európai uralkodó diplomáciai kapcsolatot tartott fenn legalább néhány, Nyugat-Európához közelebb fekvő afro-eurázsiai birodalom uralkodóival; erre utal az a sakk-készlet, amelyet Harun al-Rasid abbászida kalifa a nyolcadik század vége, kilencedik század eleje táján Nagy Károly karoling uralkodónak ⁶⁰ adott ajándékba. Az az 1261-ben lezajlott esemény, amelynek során egy zsiráf és egy fehér medve cserélt gazdát II. Frigyes szicíliai király és az egyiptomi szultán között ⁶¹, valamint egy zsiráf újbóli felbukkanása Itália különböző részein (1486-ban Lorenzo de’ Medici udvarában például ⁶², nem is említve, mutat rá Erik Ringmar, „Kalábria nagyhercegét, aki a [15. században] szintén büszke zsiráf tulajdonos volt, csakúgy, mint I. Herkules ferrarai nagyherceg és Nápoly uralkodói, a Ferranték” ⁶³) ugyancsak az ilyen, Afrika létre vonatkozó elemi tudásformák folyamatos jelenlétét jelzi.

A nyugat-európai társadalmak sokszintű és sok rettegést kiváltó kitettségé ⁶⁴ egy sor olyan „vad” néppel való közvetlen katonai érintkezésnek, amelyek, mint például a sztyeppei nomádok, akik Észak- és Közép-Eurázián keresztül hatoltak nyugat felé ⁶⁵, valamint a Földközi-tenger vidékén élő, Nyugat-Európával sokrétű kapcsolatot tartó népek, nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyugat-európai uralkodói udvarok, egyházi elitek, és különösen a felemelkedő kereskedelmi-tőkések osztályok tagjai legalább régiójuk viszonylagos peremhelyzetének és kicsinységük legalapvetőbb geopolitikai realitásainak tudatában voltak. Tudjuk, hogy sokféle formában még a terjeszkedő mongol birodalom és Nyugat-Európa között is léteztek diplomáciai kapcsolatok. ⁶⁶

Shen találóan szemlélteti a Nyugat-Európa keleti peremén felvonuló mongolok nagy sztyeppei birodalma és egy nyugat-európai uralkodó közötti állandó kapcsolatnak legalább bizonyos formáit és a köztük fennálló, a fosztogatás és zsákmányszerzés nyilvánvaló tapasztalatán túlmenő, rendkívül egyenlőtlen hatalmi viszonyokat (amelyekben értelemszerűen a nyugat-európai szereplő volt a gyengébb fél):

[...] II. Frigyes német-római császár üzenetet kapott a mongol hadsereg parancsnokától, Batutól, amely azt sürgette, hogy azonnal siessen Helinbe, ahol a nagy

mongol kán hivatalos kinevezésben részesíti. II. Frigyes igenlő választ adott a mongol hírnöknek, és éppen készült a mongol hódítóval való találkozóra – „sasetetői” minőségében, amiben igen tehetséges volt –, amikor hirtelen híre kelt a nagy mongol kán, Ogdai elhunytának. A trónöröklés problémája minden egyéb kérdést háttérbe szorított a mongol hódító számára, aki lefűjta a nyugati expedíciót és hazatért.⁶⁷

A muszlim uralom terjeszkedése Nyugat-Ázsiában és Észak-Afrikában a hetedik századtól kezdve, a nyugat-ázsiai keresztény „szent városok” elfoglalása muszlim hódítók által a tizedik-tizenegyedik század fordulóján, valamint a nyugati keresztények oszmán erőkkkel való észak-afrikai és nyugat-ázsiai, Európában keresztes háborúkként ismert katonai összecsapásának egész története a tizenegyedik század végétől a tizenharmadik század végéig – mindezek arra utalnak, hogy Nyugat-Európa geopolitikai hatalmai, amely mértékben kereszténynek tekintették magukat, nyilvánvalóan annak megfelelő mértékben tudatában voltak a kialakulóban levő és megszilárduló muszlim jelenlétnek déli, dél-keleti határaik mentén, s ez nyilvánvalóan aggasztotta is őket. A jelentős kereskedelmi kapcsolatok létezése az Oszmán Birodalom és (a túlnyomórészt keresztény, nagyrészt római katolikus) Kelet-Közép-Európa között továbbá arra is utal, hogy a nyugat-európai elitnek ismernie kellett a keleti és dél-keleti határai mentén elterülő világ geopolitikai-gazdasági realitásait – legalábbis annyira, hogy tudatában legyen saját viszonylagos jelentéktelenségének.

A nyugat-európai társadalmak parányiságából adódó hátrányok különösen kézzelfoghatóvá váltak, mihelyt a nyugat-európai kereskedők, peremhelyzetük csökkentése érdekében megpróbálták beóvakodni a tőlük keletre, délre és dél-keletre eső területekre. Marco Polo *Utazásaim* című munkájához írott Bevezetésében Ronald Latham leírja, Niccolò és Maffei Polo velencei textiltereskedők hogyan létesítettek először kereskedelmi kapcsolatot Ázsiában – ismét csak aligha a saját feltételeik szerint:

Konstantinápolyban szálltak hajóra [1260-ban] Szudak krím-félszigeti kikötője felé, [...] elfogadva a levantei kán meghívását, hogy csatlakozzanak a Kubilajhoz, minden tatárok kánjához készülődő diplomáciai küldöttséghez; a kán a távoli Kataiban élt, ahová tudtunkkal korábban még egyetlen európai sem tette be a lábát. Kubilaj [viszont] a pápához menesztette őket, akit felkért arra, hogy küldjön neki száz, a keresztény hitben és a hét művészetben járatos embert, akik képesek bizonyítani hitük magasabb rendűségét [...] A küldetés nem bizonyult igazán sikeresnek [...] IV. Kelemen pápa előző évben bekövetkezett halála nyomán a latin világ három évre szellemi vezető nélkül maradt [...] Egy, a világ végére küldendő nagyszabású keresztény misszió kilátásai aligha lehettek volna kedvezőtlenebbek. [...] Az új pápa

[...] áldását adta vállalkozásukhoz, és teljes körű diplomáciai megbízó levéllel látta el őket; s bár ily hamarjában képtelen volt száz misszionáriust összetoborozni, kettőt mindenesetre sikerült találnia.⁶⁸

Két fontos felismerést kínál a fenti rekonstrukció. Először is megerősíti, hogy a nagy ázsiai birodalomról legalább néhány nyugat-európai tudott már az 1260-as években – azaz jóval azelőtt, hogy Marco, Niccolò Polo fia megkezdte volna eurázsiai útját, és jó kétszáz évvel a nyugat-európai gyarmati terjeszkedés előtt. Másodszor, Latham leírása rávilágít azokra a geopolitikai-gazdasági hátrányokra és nehézségekre, amelyekkel a nyugat-európai kereskedőknek szembe kellett nézniük, amikor megpróbáltak bekapcsolódni a már meglevő eurázsiai kereskedelmi rendszerbe, és feltehetően némi befolyást kívántak gyakorolni rá. Ami Marco Polót illeti, az ő széles körben ismert útbeszámolójának népszerűsége jelzi, hogy – legalábbis Velence és Génua kialakulófélben levő tőkés osztálya körében – mennyire robbanásszerűen terjedtek a nagy ázsiai birodalmak hatalmas kiterjedésére és gazdagságára vonatkozó ismeretek.⁶⁹

A Mongol Birodalomba, s rajta keresztül Kínába menesztett számos pápai küldött nyomában a római katolikus misszionáriusi tevékenység „kezdett nekilendülni, mire John de Monte Corvino (1247–1328) Kínába érkezett.”⁷⁰ Visszaemlékezései alapján Monte Corvino „az Úr 1291. évében indult el Tauris perzsi városból s haladt tovább Indiába, [...], ahol tizenhárom hónapig maradt, és különböző helységeket mintegy száz személyt keresztelt meg. Ezután folytatta útját Katájba [Kína], a tatárok nagykánnak nevezett császárnak birodalmába.”⁷¹ A misszionárius Monte Corvino számára a legnagyobb gondot nem annyira a császári udvar, vagy általában a nem-keresztény lakosság ellenállása okozta, hanem az, hogy a helyszínen már megtelepedett egy másik keresztény felekezet, a nesztorianusoké⁷² (e csoport központi szerepet játszott az asszíriai egyházban, amely az 5. században szakított az ortodox kereszténységgel). Shen szerint

1305-ben több, mint 3500 keresztény élt Pekingben, ami arra készítette V. Kelemen pápát, hogy megalapítsa a körzetben a Khanbalik érsekséget. Ezt követően a kínai keresztény egyháznak a nesztorianusokon kívül a római katolikusokkal is közvetlen kapcsolata volt. [...] A Jüan-udvar és a római pápa között a Jüan-dinasztia egész uralkodása alatt fennálltak a diplomáciai kapcsolatok; a keresztény közösség az európai központú keresztény világ részévé vált.⁷³

A nagy ázsiai birodalmak „gazdagságáról” szóló, gyakran túlzó, ellentmondásos, töredékes és általában meglehetősen képzeletdús elbeszélések zavarba ejtő változatossága miatt a „Kelettel” kapcsolatos nyugat-európai beszámolók nyilvánvalóan nem

tekinthetők megbízható „történelmi tények”⁷⁴ forrásának – legalábbis az ázsiai valóság vonatkozásában nem. Ahhoz azonban aligha fér kétség, hogy az afro-eurázsiai földdarab méreteiről, kulturális és politikai struktúráiról, valamint némely „keleti” társadalmak gazdagságáról és hatalmáról szóló beszámolók pusztá léte és terjedése is jelzi, hogy a nyugat-európaiak nemcsak értesültek az Európán kívüli világ pusztá létezéséről, hanem annak is tudatában voltak, hogy Nyugat-Európa államszerű egységei e területekhez képest marginálisak, s ami még lehangolóbb, meglepően parányiak, amiből végső soron az is következett, hogy geopolitikai lehetőségeik meglehetősen korlátozottak voltak. Míg Nyugat-Európa társadalmainak a vikingek korábbi óceánátkelése ellenére a 15. század végéig nem voltak kielégítő ismereteik az amerikai kontinensről, s ezért annak felfedezése igazi meglepetésként hathatott, addig nyilvánvaló, hogy a nyugat-európai elit aligha volt teljesen tudatlan a világ azon részeinek bizonyos geopolitikai realitásait illetően, amelyekhez a kereskedelmi kapcsolatok, a háborúskodás, a vallási rivalizálás, az információ- és tudáscsere, sőt, még a szórványosan megjelenő személyes kapcsolatok révén már régés-régóta, ezer szállal kötődött.

Ami a nyugat-európai társadalmak atlanti-óceáni expedícióinak megindulását közvetlenül megelőző időszakot illeti, a már idézett Barendse Robert Cessire hivatkozik, aki szerint „a velencei kereskedőházak már legalább a 15. század elejétől Velencétől Aleppóig, Bagdadig és Bászráig, a tengeren Hormuzig és Diuig, szárazföldön pedig Tebrizig és valószínűleg Mashedig és Szamarkandig is terjedő hálózatot hoztak létre tudósítókiból és hozzájuk társult kereskedőcégekiből.”⁷⁵ Így „a 16. században Levantén keresztül évente szó szerint százával érkeztek az európai kereskedők Hormuzba és Iszfahánba.”⁷⁶ Ha ehhez még hozzáadjuk a nem nyugat-európai kereskedő-kisebbségek, mint például az örmények (akiknek „Amszterdamtól Moszkváig, Isztanbultól vagy Irkutszktól Cochinig, Kalkuttáig vagy az abesszíniai Gondarig terjedő informátor-hálózatuk volt”⁷⁷) információ-feldolgozó és -átadó szerepét, akkor meglehetősen sűrű szövésű tudástermelő és -terjesztő rendszer jelenik meg előttünk, amely nyugati irányban, tehát Nyugat-Európa bizonyos kulcsfontosságú pontjaira is továbbítja az ismereteket a nagy ázsiai birodalmakról.

Ha a kapitalizmus kialakulása előtti Nyugat-Európa kereskedőházainak és politikai hatalmainak viszonylagos hátrányokat⁷⁸ kellett elszenvedniük néhány nagyobb, Nyugat-Európán kívüli versenytársukkal szemben, s ha azt is figyelembe vesszük, hogy a nyugat-európai szereplőket bizonyos aggodalommal töltötték el e hátrányok, akkor megvizsgálhatjuk, vajon a nyugat-európai államok későbbi geopolitikai lépései (geopolitikának azt a logikát tekintjük, hogy szereplők egy csoportja kivetíti saját érdekeit külső környezetük szereplőire) – célul tűzhatték-e ki e hátrányok csökkentését. Másként fogalmazva, az igazán érdekes kérdés az, hogy a kialakuló nyugat-európai

üzleti vállalkozások és államok sikere a globális kapitalizmus tizennyolcadiktól huszonegyedik századig tartó időszakában vajon milyen mértékben lehetett annak a következménye, hogy képesek voltak a saját versenyképességüket javító szabályok sorát rákényszeríteni a világ többi részére, amely szabályok azután csökkenthették gyengeségükből származó strukturális versenyhátrányaikat.

Mint közismert, Nyugat-Európa Európán kívüli terjeszkedését alapvetően két tengerhajózási siker tette lehetővé: az Atlanti-óceán átszelése és Afrika körülhajó-zása (1492-ben illetve 1497-ben). Az utóbbi közvetlen nyugat-európai hegemoniát teremtett Nyugat-, Dél- és Kelet-Afrika, a kelet-afrikai-indiai-óceáni térség, az Arab-félsziget, Délkelet-Ázsia, valamint Északkelet-Ázsia nagy földrajzi távolságokat átszelő kereskedelmi láncolata felett; az előbbi pedig összekapcsolta Nyugat-Európát az amerikai kontinens gyéren lakott, óriási, új területeivel. Mind az amerikai földrészhez, mind pedig az Afro-Euráziához fűződő kapcsolatok több évszázadon át a nyugat-európai tengeri hatalmak monopóliumai maradtak.

Hálózatelemzési szempontból e tengeri útvonalak megnyílása a nyugat-európai tengerészek előtt három párhuzamos folyamatot indított meg. A modern gyarmati terjeszkedés egyről legkevesebb hatra növelte Nyugat-Európa közvetlen összeköttetéseit Afro-Euráziával. Így Nyugat-Európa az Afro-Eurázsiai rendszer kapcsolatokban leggazdagabb régiójává vált. Nyugat-Európa ugyanakkor új, állandó, megbízható összeköttetésre tett szert egy olyan világrégióval – az amerikai kontinenssel –, amely korábban lényegében kívül állt az afro-eurázsiai kereskedelmi útvonalak rendszerén. S végül, mindkét átalakulás minőségileg új módon – az egyenlőtlen csere és a Nyugat-Európán kívüli társadalmak általános leigázása együtthatásaként – ment végbe. Így Nyugat-Európa a két hajózási útvonal fölötti ellenőrzése révén igen sajátos, új „kapcsolótáblájává” vált a világnak: e hálózatlogikai előny a globális birodalmi uralom számos, világosan felismerhető elemét foglalja magában.

A következőkben áttekintjük, mi az, amit a hagyományos gazdaságtörténet ismeretében – azaz a felhalmozási ráták segítségével – tudunk Nyugat-Európa fölfutásáról. Ezt követően ugyanezt a történetet úgy mondom el, hogy a *méret* – konkrétan a világegészen belüli gazdasági súly / súlytalanság – nyugat-európai geopolitikájára vonatkozó megfontolásokat is bekapcsolok az elemzésbe. Mindehhez bemutatok néhány lényeges, a nyugat-európai társadalmak tőkés világgazdaságban befutott hosszú távú pályafutására vonatkozó gazdaságtörténeti adatot. Remélem, így módom lesz alátámasztani azt a három gondolatot, mely szerint, a) a méret a nagy szervezetek – a közhatalmak vagy profitszerző üzleti vállalkozások – egyik kulcsproblémája, b) a méret egyik sajátos dimenziója – a külső gazdasági súly – különösen fontos kérdés volt Nyugat-Európa államai számára, és c) a méret geopolitikája nem redukálható egyetlen más dimenzióra sem, s különösen nem a felhalmozási rátára. Mindehhez

először a nyugat-európai terjeszkedés alapvető intézményi vonásainak rekonstrukciójára van szükség.

MÉRETNÖVELÉS „KERESKEDELEM” RÉVÉN

Minden más tényező egyformasága esetén a nagyobb méret nyilvánvaló előnyöket biztosít azon szervezetek számára, amelyek képesek rá szert tenni. „Minden más tényező” persze csak igen ritkán egyforma. A méretnövelés gyakran jelentős hátrányokkal, költségekkel és nagy, adott esetben katasztrofális mértékű bizonytalanságokkal jár. Ráadásul nem mindenféle méretnövelő technika alkalmazható minden közegben. A méreterzszerzés előnyeivel és hátrányaival kapcsolatos számítgatások és hosszú távú stratégiák a vállalatirányítás és államművészet kulcsfeladatai. A méretnövelés hatásos és hatékony technikáinak fellelése – azaz az olyan megoldások elérése, amelyek révén adott szervezet képes kihasználni a nagyobb méret adta lehetőségeket anélkül, hogy megbénulna, „fejlődési” zsákutcaá jutna, vagy túlterhelnék a méret létrehozásával és fenntartásával járó nehézségek és költségek – a közhatalmak szakértőinek egyik legbecsesebb törekvése. Bármely terepen, melyet a geopolitikai mező három alapvető vonásának – verseny, konfliktus és kooperáció – keveréke jellemez, a siker azon múlik, hogy az egyes egységek képesek-e úgy begyűjteni és elrendezni az erőforrásaikat (azaz más szereplőkhöz képest növelni az adott egység méretét), hogy az ezzel járó többletköltségek és hátrányok csekélyebbek legyenek, mint a megnövelt méretből adódó hasznok és előnyök.

Mint már említettem, Nyugat-Európa kialakulóban levő profitra termelő vállalkozásai és bimbózó, lassan bürokratizálódó államai méretnövelési képesség tekintetében évszázadokig komoly globális komparatív hátrányokkal küzdöttek. A nyugat-európai hatalmi szervezetek erre kezdetben úgy reagáltak, hogy vagy szomszédaitól, vagy pedig más, földrajzilag viszonylag közeli térségekből próbáltak területet szerezni. Ez sokban magyarázza azt a közkeletű megfigyelést,⁷⁹ hogy modern nyugat-európai államok létrejöttében mennyire fontos szerepet játszott a háborúskodás. Mint Robert Marks összegzi, „1000 és 1500 között az európai államok fő ténykedése a hadviselés volt: felkészülés a háborúra, a háború költségeinek kifizetése, a háborúból történő felépülés.”⁸⁰ A modern államképződés történetét áttekintve Nyugat-Európában, Charles Tilly nemcsak olyan epés megjegyzésre ragadtatja magát, hogy „az államokat a háborúk teremtik”⁸¹, hanem azt is kifejti, hogy „az útonállás, a kalózkodás, az alvilági rivalizálás, a rendőri intézkedések és a háborúskodás egyazon a folyamat részei.”⁸² Paul Kennedy birodalomtörténész ebben nem kevesebbet lát, mint valódi „katonai forradalmat lendületben.”⁸³

Kudarcot vallottak viszont azok az ismételt próbálkozások, hogy a Karoling-birodalom romjain valamiféle egységes, átfogó (nyugat)-európai politikai hatalmat hozzanak létre. A végül is megvalósult államalakulat – a Szent Római Birodalom –,

amelynek különféle uralkodói többé-kevésbé következetesen vallották magukat a Karolingok örököseinek, laza, szervezetét tekintve kevésbé integrált rendszer volt, amely nem volt igazán képes központosítani erőforrásait. A Habsburgok által összehelyezett európai kontinentális rendszer sohasem vált uralkodóvá Európa egésze fölött. I. Napóleon uralma két birodalmi terjeszkedési terv kudarcát hozta magával: a franciák észak-afrikai betörése a tizenharmadik század végén nem volt képes felváltani az Oszmán Birodalmat, és kudarcot vallott az a tizenkilencedik század eleji francia birodalmi törekvés is, amelynek célja egy összeurópai birodalom létrehozása volt. Ami az első kísérletet illeti, az kétségtelenül véget vetett az Egyiptom feletti oszmán uralomnak,⁸⁴ viszont kudarcot vallott az a törekvése, hogy eltávolítsa az Oszmán Birodalmat a Földközi-tenger délkeleti partvidékéről. A második birodalmi terv rövid távon sikerrel járt, amikor Elzász és a Varsói Nagyhercegség keleti határai között gyakorlatilag minden politikai közösséget a franciák politikai hatalmának vetett alá, ám mihelyt megpróbálta katonailag leigázni az új, felemelkedőben és terjeszkedőben levő eurázsiai hatalmat, az Orosz Birodalmat (ahol az éghajlat, a méret, a terület és a lakosság szám egyaránt az orosz oldalt kedvezett), rögtön évszázadokra kiható, szánalmas kudarcot vallott.⁸⁵

Jóllehet a globális terjeszkedés sokkal versenyképesebbé tette Nyugat-Európa krónikusan mérethiányos, korai modern államait, nagy területekre kiterjedő hatalmi szervezetek kiépítése közvetlen szomszédai kárára – mi több, azok alávetése árán – a nyugat-európai politikai hatalmi rendszer széttöredezettsége, s a kialakulóban levő „hatalmi egyensúlyok” bonyolult rendszere miatt lehetetlenné bizonyult. Ugyanakkor a méretnövelés olyannyira parancsoló szükségszerűség volt, hogy „egy [páneurópai] birodalom eszméje (és ideálja) folyamatosan fel-felbukkant a 16. századi Európában”⁸⁶ – ám egyetlen nyugat-európai állam sem volt képes arra, hogy Nyugat-Európán belüli szomszédaitól annyi területet ragadjon el, ami érdemben a világ nagy közhatalmainak játszótársává tehetné volna.⁸⁷ A nyugat-európai társadalmak történetében sohasem alakult ki olyan átfogó birodalmi struktúra, amely fogható lett volna regionális kereskedelmi övezetéhez; helyett meglehetősen harcias, kifejezetten parányi közhatalmak kis csoportja jött létre. Ezek mindegyike erőszakra specializálódott, agresszív államgépezetet működtetett. A kisállami szétagoltság menedzselésére szakosodott apparátusok létrehozási és fenntartási költségei miatt szinte mindegyik új nyugat-európai állam többé-kevésbé állandóan pénzügyi válsággal küszködött.

Eközben a nyugat-európai kereskedőknek szinte leküzdhetetlen nehézségekkel kellett szembenézniük, amikor „saját szakállukra” – azaz bármely nyugat-európai közhatalom kézzel fogható, megbízható és folyamatos működési támogatása nélkül – próbálkoztak azzal, hogy bekapcsolódjanak az afro-eurázsiai kereskedelembe.

Mint a Polo-család példája mutatja, az egyik ilyen viszontagság a védelem kérdésével volt kapcsolatos. Amikor nagy távolságokat kellett megtenniük számukra többnyire ismeretlen területen, útközben kizárólag egy sor „idegen,” a saját állami hovatartozásuktól tökéletesen független hatalmi tényező általános jóakarata és kézzelfogható katonai védelmére támaszkodunk. Ez óriási kockázati elemet vitt a vállalkozásaikba, nyilvánvalóan alárendelt helyzetbe hozta őket és komolyan korlátozta működésüket. Emiatt a nyugat-európai kereskedők kevésbé voltak képesek kizárni a számukra előnytelen feltételekkel zajló versenyt. A nyugat-európai kisállami széttagoltság tehát szinte lehetetlenné tette, hogy a nyugat-európai kereskedőházak megvalósítsák vállalkozásuk egyik fő célját: a méretnövelés új geopolitikai-gazdasági stratégiáját, amely megfelel az erőteljesen expanziós geopolitikai attitűdnek elkötelezett kisebb politikai közösségek szükségleteinek.

MÁS MEGOLDÁST KELLETT TALÁLNI

A nyugat-európai államok elnyomó apparátusát a hátuk mögött érezve a globális törekvésekhez vonzó nyugat-európai szereplők földrajzilag új, a Levantétól, s tulajdonképpen a Földközi-tenger egész medencéjétől távoli, másfelé kanyarodó utakat kerestek. E „paradigmaváltásnak” messze ható következményei voltak. A közvetlen szomszédok kárára történő területszerzés mellett kezdetben, majd azt fokozatosan felváltva kialakult a méretnövelés olyan stratégiája, amely a nyugat-európai problémát az Európán kívüli világra, konkrétan az oszmán és az orosz „záruk” világától távolra helyezte át. Nyugat-Európa üzleti korporációinak és államainak Európán kívüli expanziójában tehát az Európán belül elkezdődött területszerzési stratégia folytatódott. Amiya Kumar Bagchi szerint

... a nem-európaiak ellen irányuló európai támadások a területért és erőforrásokért folytatott Európán belüli versengés és a hozzá társult ideológiák háttere előtt indultak meg. A kapitalizmus és a háború összefonódó technikáit Európa öntötégelyében és kísérleti alanyokként átlageurópaiakkal fejlesztették tökélyre.⁸⁸

Az új geopolitikai stratégia, amelynek általános, globális gyakorlata modern gyarmatosítás néven vált ismertté, három forrásból fakadt: 1) a kialakulóban levő kereskedő osztály globális érdekei által teremtett, és ezen érdekeket kiszolgáló profitszerzésre alakult szervezetek mind globálisabb tevékenységből, 2) a kialakuló nyugat-európai állam erőszakra és kényszerre specializálódott hatalmi szervezeteinek mind globálisabbá váló tevékenységből és 3) a rendíthetetlenül Nyugat-Európa-centrikus tartalmú, ugyanakkor egyetemes vallásként fellépő nyugati kereszténység geopolitikai konstrukciójából adódó erkölcsi igazolásból.

Az Európán kívüli nyugat-európai terjeszkedéshez ezek után már „csak” a megfelelő hajózási technikára és földrajzi tudásra volt szükség, hogy a nyugat-európai expedíciók Afrikát körülhajózva és az amerikai kontinenst elérve ki tudják kerülni az oszmán és orosz „blokádot”. E tengerészeti szaktudás zömét Európán kívüli, zömmel főleg szuahéli tengerészekről vették át, akik több évszázadon keresztül az afro-eurázsiai kereskedelem ügynökeiként tökéletesítették ezeket a hajózási és tengeri tájékozódási technikákat.⁸⁹

Az új stratégia hajtóerejét az embrionális nyugat-európai kereskedő osztály és a kezdetleges modern nyugat-európai államok között létrejövő érdekközösség adta. Mint már az észak-itáliai kereskedő kapitalizmus esetében,⁹⁰ majd minden egyes ezt követő hegemoniaciklusban látható volt, a globális kapitalizmus felemelkedése, globális terjedése, megszilárdulása és újratermelődése egy másik egyedülálló szervezeti kapcsolatrendszer, a – hamarosan az üzleti vállalkozás magán-, elsősorban haszonra törekvő hatalmának formáját öltő – kereskedelmi szereplők és a kényszerítés – a tőkés állam nyilvános, erőfölényre törekvő hatalmaként létrejövő – ügynökei közötti szoros egység kontextusában ment végbe. Mint Braudel mondja, a holland és angol kereskedőtársaságok „olyan kereskedelmi monopóliumokból születtek, ... amelyek az állam által nyújtott kiváltságok nélkül elképzelhetetlenek lettek volna”⁹¹ Ezért, folytatja, „az állam sohasem hiányzott”⁹² a globális kapitalizmus e hatalmas szereplőjének, a kereskedőtársaságnak a keletkezési folyamatából. E meghatározóan fontos szempontból az állam által bejegyzett üzleti társaság⁹³ szervezeti formája a *fegyveres kereskedelem* származéka – azé a módszeré, amelyet a Földközi-tenger vidékén az itáliai városállamok honosítottak meg, majd a portugálok exportáltak az Indiai-óceán térségébe, nyomukban a hollandokkal és az összes többi nyugat-európai terjeszkedővel. Mindez egy csapásra „vetett véget a békés tengerhajózás rendszerének, amely a nyugat-európaiak érkezése előtt például a dél- és délkelet-ázsiai kereskedelmi övezeteket jellemezte.”⁹⁴ K.N. Chaudhuri a következőképpen rekonstruálja a folyamatot:

Bár nem tekinthető axiómának, hogy a hajókat valamennyi ázsiai uralkodó kevesebb-re becsülte a lovasságnál..., annyi mindenesetre tudható, hogy mielőtt a portugálok 1498-ban az Indiai-óceán térségébe érkeztek, semmi jele nem volt annak, hogy bármely politikai hatalom részéről szervezett törekvés mutatkozott volna a tengeri útvonalak és az ázsiai távolsági kereskedelem ellenőrzésére. A mediterrán stílusú szárazföldi és tengeri hadviselést az ibériaiak és észak-európai követőik honosították meg, egy olyan térségben, amely eladdig egészen más hagyománynak hódolt. Az Indiai-óceán egésze, valamint különféle beltengerei felett addig egyetlen nemzet vagy birodalom sem uralkodott.⁹⁵

Ezt aligha okozhatta önmagában a nyugat-európaiak valamiféle erőforrásbeli vagy technológiai fölénye. Mint Chaudhuri megjegyzi, „a kínai dzsunkák legalább akkorák és olyan erősek voltak, mint a 16. századbeli európai hajók.”⁹⁶ Más források szerint az előbbiek még nagyobbak is voltak, és olyan katonai erőt szállítottak, amely gyakorlatilag minden tekintetben felülmúlta mindazt, amit a nyugat-európaiak ki tudtak állítani. Shen Fuwei semmi kétséget nem hagy a kínai flotta ereje vonatkozásában:

A Szung-dinasztia uralkodása alatt épített kínai kereskedelmi hajók óceánjáró járművek voltak nagy, vízmentes rekeszekre osztott hajótesttel és tengerészeti iránytűvel. Aránylag rövid idő alatt több, mint 5 ezer tengeri mérföldet voltak képesek megszakítás nélkül megtenni, ami meghaladta muszlim megfelelőik teljesítményét. Kína tengeren túli kereskedői a 11. század végétől üzleti bázisokat állítottak fel Szumátrán, a Maldív-szigeteken, Zanzibárban és Madagaszkáron...A 13. században a tengeri „selyemút” délen a tanzániai Kilwáig, északon a Földközi-tenger mentén Marokkó atlanti-óceáni partjaiig húzódott.⁹⁷

John M. Hobson becslése szerint „a Szong-hadiflotta legalább 20 500 hajót számolt...E kínai flotta képes lett volna legyűrni bármely európai hatalmat, [sőt,] nagy valószínűséggel még a teljes összesített európai haditengerészeti erőt is.”⁹⁸ Shen egy későbbi időpont vonatkozásában is hasonló erőviszonyokat említ, és közvetlen összehasonlítást tesz a muszlim eunuch, Zheng He tengernagy parancsnoksága alatt álló Ming császári flotta és nyugat-európai kortársai között:

Zheng He flottája mindegyik útja során több, mint 100 hajóból állt, s ezek között sok úgynevezett baocsuan – nagy, többárbcos vitorlás – is volt, az első útja során pontosan 63. Mindegyik ezt követő úton több, mint 40 hajóval utazott...A legimpozánsabb a kilenc árbcos, 1500 tonnás baocsuan volt, amely az orrától a tatjáig 138 méter hosszú és 56 méter széles volt. Sokkal nagyobb volt, mint bármelyik 3 árbcos hajó, amellyel akkortájt váltották fel Európában a kétárbcos vízi járműveket. Később, Zheng He tengeri expedícióinak végeztével a génuai hajóépítő műhelyekben – akkoriban ezek voltak Európa legnagyobb hajógyárjai – kezdtek olyan nagy vitorlás hajókat építeni, amelyeknek teherbíró képessége 1000-tól 1400 tonnáig terjedt. 1418-ban a southamptoni angol hajóépítő műhelyben Gracedieu néven nagy hajó készült el, amelynek rakománya meghaladhatta az 1400 tonnát. Ezt a hajót azonban valójában sohasem helyezték üzembe. Akkoriban a hajók hossza, számos európai hajóépítő egybehangzó véleménye szerint legfeljebb 60 méter lehetett. Az adott történelmi korszakban a kínai baocsuan-hajók méreteihez fogható az egész világon sem akadt.⁹⁹

Miként voltak hát képesek arra a nyugat-európaiak, hogy megvessék lábukat, benyomuljanak a korábban már létező kereskedelmi hálózatokba és szokásos működési övezetükön kívülről is erőforrásokat ragadjanak el? Chaudhuri szerint a magyarázat azzal függhet össze, hogy a nyugat-európaiak megjelenése előtt az állam katonai eszközökkel nem folyt bele az ázsiai tengeri kereskedelembe:

Ázsiában a kereskedelmi forgalom magasán képzett hivatásos kereskedők kezében volt, akik számottevő állami támogatás nélkül, magánszemélyként működtek. Szokatlanul nagy politikai szabadságot élveztek az Indiai-óceán kereskedelmi központjaiban, és a kikötővárosok semlegessége szorosan összefüggött a kereskedők e csoportjának mozgásával... Eközben a keresztény Mediterráneumban az itáliai városállamok felemelkedése nyomán új fejlődése ment keresztül a világkereskedelem intézményi alapja. A Génua és Velence közötti, nyílt haditengerészeti konfliktusba torkolló kereskedelmi vetélkedés és a velenceiek összecsapásai a muszlim flottával egybekovácsolta a kereskedők és az állam érdekeit. Az itáliai tapasztalatok reprodukálódtak később Sevillában, Lisszabonban, Amszterdamban és Londonban. Átültetett palántái a 16. század elején már mindenütt fellelhetők voltak az Indiai-óceán vidékén.¹⁰⁰

A kereskedők és a katonák együttes jelenléte e rendkívül bizonytalan körülmények között folytatott expedíciós vállalkozásokban természetesen aligha csak a modern nyugat-európai expanzióra jellemző: a kereskedők gyakran alkalmaztak embereket arra, hogy az esetleges erőszakcselekedetek, útonállás, kalózkodás stb. ellen a szükséges védelmet nyújtsák számukra és rakományuk számára. Köztudott, hogy katonai egységeket is kísértek „útitársként” mindenféle kereskedők, akik a birodalmi hadseregekkel együtt hatoltak be a birodalmak terjeszkedése nyomán leigázott területekre. Az is közzismert, hogy a kereskedelmi érdekeknek olykor középponti szerep jutott a katonai vállalkozásokban: előbbiek finanszírozták az utóbbiak által elkövetett területablást.

Mégis van két tényező, amely csak a nyugat-európaiak által a világ többi részén meghonosított fegyveres kereskedelemre jellemző. Először is, a két szerep egymással szoros egységet alkot – olyannyira, hogy gyakran ugyanazok a szervezetek, sőt néha ugyanazok a személyek játszották mind a katonai, mind pedig a kereskedő szerepét, voltaképpen önkényesen vegyítve a kereskedelmet a rablással, az üzleti alkut az erőszakkal. A „szabad kereskedelem” fogalma, ha – mint gyakran – nem valamiféle, bevallottan idealizált absztrakciót, hanem a globális kapitalizmus létező gyakorlatát értjük alatta, így a tapasztalati megfigyelések világában merőben érvénytelennek tűnik.

Másodszor, még az olyan esetekben is, amikor szervezetileg nem is olvad össze teljesen a két szerep, van valami egészen sajátos a viszonyukban: ahelyett, hogy a kereskedelem szolgálná a birodalmi államvezetés ügyét *vagy* a fegyveresek csupán

alapvető védelmet nyújtának a kereskedelmi szállítási műveleteknek, a nyugat-európai fegyveres kereskedelemben a területi expanzió célja és a kereskedés ügye gyakran mintha kéz a kézben járna egymással, ami a célok bizonyos egyidejűségét, vagy legalábbis a kölcsönös megerősítés lehetőségét jelzi.¹⁰¹

A szoros stratégiai összjáték a (kereskedő-„házban” megjelenő) kereskedelmi érdekek haszonra hajtó magánhatalma és a modern állam (a királyi „házban” rejlő) hatalomra hajtó közhatalma között egy olyan értelmezést valószínűsít, amely szerint a gyarmatosító kapitalizmus Nyugat-Európa kulcsfontosságú stratégiai hátrányaira adott, keservesen kiküszködött szervezeti válasz volt. Mint Geoffrey Parker rámutat¹⁰², a nyugat-európai hatalmak által vívott gyarmati háborúk fő céljai elég nyilvánvaló módon az erőforrások megragadásával történő, hosszú távú méretnövelésre irányultak. Noha az állam részvételének módozatai a gazdasági transzferek folyamatában természetesen esetről esetre változott,¹⁰³ a kényszerítő gépezet és a kereskedő osztály intézményes egysége a nyugat-európaiak által vezetett gyarmati terjeszkedés valamennyi formájának kulcsjellegzetessége.

A születőben levő kereskedő polgárság és Nyugat-Európa modern államai hátrányos geopolitikai helyzete miatt a fegyveres kereskedelemre történő támaszkodás és az uralkodói pátenssal megteremtett magántársaságok létrehozatala olyan geopolitikai stratégiaként értelmezhető, amely integrálta a nyugat-európai globális stratégia magvát alkotó két dimenziót a nyugat-európaiak első sikeres Európán kívüli expanziós kísérleteit követő mintegy öt évszázadban. Az egyidejű törekvés az Európán kívüli társadalmak fölötti politikai hatalomra és a haszonra, amelynek eredménye a nyílt kényszer és az egyenlőtlen csere párhuzamos alkalmazása – ez volt a nyugat-európai szereplők világszerte követett globális geopolitikai-gazdasági stratégiájának fő tartalma.

Csak hogy a méretnövelésre irányuló törekvés – amely stratégia általánosan ismert a kapitalizmust megelőző időszak birodalmainak történetéből – a globális kapitalizmus megszületésével és megszilárdulásával, azaz a profitmaximalizálás köré szerveződő rendszer létrejöttével sem tűnt el, csupán más összefüggésbe tagozódott, méghozzá úgy, hogy jelentése és stratégiai jelentősége idővel megváltozott. A rendszer lényege úgy írható le, mint szervezetek közötti harc a teljesítménynek kétdimenziós – a profitráta és a méretnövelés meghatározta – térben történő optimalizációjára. A méret, amely eddig az uralom egyedüli logikája volt, most egy kétágú logika részévé vált, s e fejleménynek messze ható szerkezeti következményei lesznek a világ berendezkedésére nézvést.

Minthogy a haszonra törő magánhatalmaknak és a politikai hatalmat maximalizáló közhatalmaknak – a gyarmati terjeszkedést mögött álló két szervezeti érdeknek – egyaránt megvannak a külön indokaik arra, miért tartják becsben és próbálják elérni méreteik növekedését, a profitmotívumnak mint a globális hatalom struktúráit meg-

támasztó új geopolitikai-gazdasági logikának a megjelenésével a profitrátával való törődés nem „űzte el” a mérettel való törődést. Sokkal inkább az történt, hogy egy második dimenzió, amelyben a szervezetek egymás közötti viszonyait intézik, csatlakozott a korábbihoz. E logikában a méretnövelés stratégiai két funkciót szolgálnak: javítják azon szervezetek globális geopolitikai helyzetét, amelyek növelni igyekeznek méreteiket, s lehetővé teszik vagy megkönnyítik a rátaképzés új logikájának kialakulását. A méretnövelés a nyugat-európai központú kapitalizmus létrehozásának legfontosabb mechanizmusa volt; ennek okát a nyugat-európai magán- és közhatalmaknak a globális megjelenéssel összefüggő szükségletei és a modern nyugat-európai államok meg a születőben levő kereskedő tőkés osztály közös érdekei adják. A méretnövelés – egy olyan terjeszkedő geopolitikai stratégia képében, amely a világ nagy, Nyugat-Európán kívüli területei feletti gyarmati uralom rendszeréhez vezetett – a felhalmozási ráták emelkedését idézte elő, a nagyobb felhalmozási ráta pedig hozzájárult a méretnöveléshez.

Az üzleti vállalkozások és a magán- és közhatalmak más formái persze valószínűleg eltértek egymástól a tekintetben, hogy milyen viszonylagos jelentőséget tulajdonítottak e két dimenzióknak: a méretnek és a felhalmozási rátának. A haszonra törekvő vállalatokat fölfoghatjuk olyan szervezetekként, amelyek végső soron a felhalmozási rátának adnak elsőbbséget, s a szervezetenagyságot elsősorban a magasabb megtérülési ráta elérését elősegítő eszköznek tekintik. A „piaci részesedés” fogalmát automatikusan úgy értelmezik, mint a nyereséges működés egyik tényezőjét, a méret pedig a gazdasági elemzés olyan alapvető fogalmai szempontjából középponti jelentőségű, mint a monopólium és a monopszónia, illetve az oligopólium és az oligopszónia. Az, hogy az üzleti vállalkozások gyakorlatában a méret fogalmilag viszonylag háttérbe szorul a rátával szemben – e felismerés a tranzakciós költségek gazdaságtanának empirikus alapja¹⁰⁴ –, nem teszi semmissé a tényt, hogy a tőkés üzleti vállalkozás története jelentős mértékben egyszersmind a nagy méretre való törekvés, illetve a konkrét, nagy méretű szervezetek létrehozásának története is.¹⁰⁵ Ez az egyike azon okoknak, melyek miatt a globális kapitalizmus bármely konkrét esetének létrejötte rendszerint sohasem „tisztán” gazdasági tény, mindig egyben „politikai” is.¹⁰⁶

A kapitalizmus azon túl, hogy nyereségcentrikus üzleti vállalkozások története, egyszersmind az egymással a versengés, konfliktus és együttműködés összetett viszonyában álló közhatalmak története is. Emiatt a magán- vagy közhatalmi szervezetek, ideértve a városi önkormányzatokat és államokat, valamint mindenfajta hálózatot, rendszerint fontosabbnak tekintik a méretet, mint a rátát. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a közhatalmak számára érdektelenek volnának a felhalmozási ráták: a határaikon belül és kívül zajló folyamatok ellenőrzésére való képességük jórészt attól függ, tudják-e növelni és a lehető legmagasabb szinten tartani a felhalmozási

rátájukat, amiből a bevételek származnak. Ilyen esetekben azonban a ráta figyelembe vétele mégis másodlagos, fontosságban elmarad a méret növelésének igénye mögött; emiatt a közhatalmak a jövedelmi rátájuk növelésére irányuló politikát jobbra csak akkor és csak annyira folytatnak, amikor és amennyiben az ilyen politika azt a képességüket szolgálja, hogy valamilyen, számukra értelmes dimenzióban növeljék, vagy legalább megőrizték méreteiket.

Tanulmányom tárgya az Európai Unió mint sajátos tagolódású, méretnövelésre orientált, államok feletti közhatalom. Emiatt elemzésem középpontjában a közhatalom áll. Az államok formájában intézményesült közhatalmak nemcsak azoknak a megbízható és összehasonlítható adatoknak a zömét nyújtják, amelyek segítségével rekonstruálhatók a változás folyamatai; egyszersmind az ilyen adatokat alátámasztó mérési egységekként is szolgálnak.

„NYUGAT-EURÓPA FELEMELKEDÉSÉNEK” FELHALMOZÁSI RÁTÁKRA ÉPÜLŐ MAGYARÁZATAI

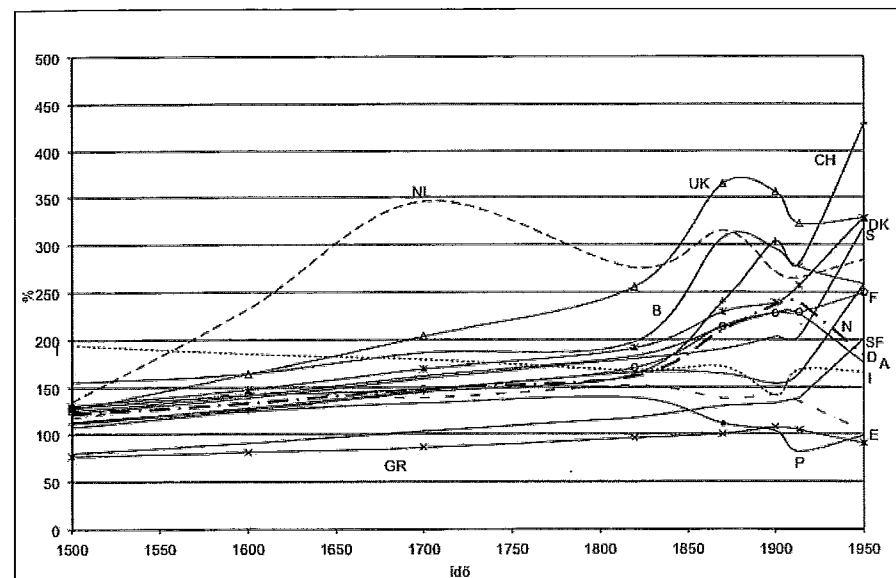
A tőkés világrendszer kialakulását „Nyugat-Európa felemelkedéseként” megfogalmazó hagyományos magyarázatok a kapitalizmus történetét elbeszélve kizárólag a felhalmozási rátákra összpontosítják figyelmüket. E módszer lényege, hogy az egyes államok gazdasági teljesítményének becsült összegét végigosztják az adott ország lakosság számával az időszakban. Az így használt, legelterjedtebb mérőszámot egy főre jutó bruttó belföldi terméknek nevezik. (Ennek magyarul is elterjedt, angol neve Gross Domestic Product Per Capita, rövidítve: GDP/cap.) E szemlélet kizárólagossá válása kutatók nemzedékeit akadályozta abban, hogy megfelelő figyelmet fordítsanak akár a méret kérdésre, akár pedig a méret és a ráták közötti viszony problémájára. Ez olyannyira így van, hogy még Eric Jones is – akinek 1988-ban megjelent, a gazdasági növekedésről szóló tanulmánya egyértelműen különbséget tesz a súlybeli és a rátabeli növekedés között – az *intenzív* növekedést (tehát a felhalmozási ráta növekedését) tekinti az egyetlen figyelemre méltó kérdésnek: „A ’növekedés’, vagy a ’gazdasági növekedés’ alatt az intenzív növekedést...értem” – írja, minden további magyarázat nélkül.¹⁰⁷ A felhalmozási-ráták-központú szemléletben a gazdasági vagy egyéb teljesítmények egy főre jutó nagysága alkotja a globális egyenlőtlenség döntő dimenzióját. Minden más megfontolás lényegében érdektelen.¹⁰⁸

Elsőként tekintsük át Európa azon részeinek gazdasági teljesítményét, amelyek ma a modern Nyugat-Európa államait alkotják a konvencionális gazdaságtörténet-írás módszerével, azaz az egy főre jutó GDP-vel mért átlagos felhalmozási ráta szempontjából. A hosszú távú adatok összehasonlíthatósága érdekében célszerű az adott idő-

pont világátlagának százalékára átalakítani a Maddison által mai USD-ben megadott becsléseket. Így nemcsak a különböző államok társadalmainak viszonylagos előnyeit / hátrányait, hanem a lefelé illetve felfelé irányuló mobilitásuk időbeli tendenciáit is szemléltetni tudjuk. Az 1.3. ábra Maddison adataira vonatkozó számításaim alapján vizuális eszközzel szolgál egy ilyen vizsgáldáshoz.¹⁰⁹

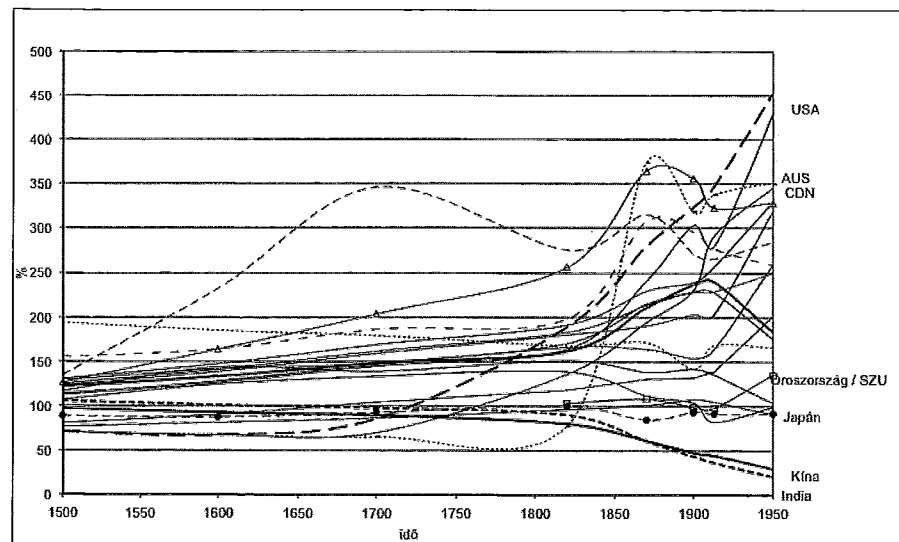
A kérdéses időszakot az 1500 – Maddison adatbázisában ez az időpont áll legközelebb a tőkés világrendszer kezdetéhez – és 1950 közötti periódus alkotja; ez utóbbi Maddison második világháború utáni legkorábbi adatvételi pontja, amely a globális kapitalizmus gyarmati időszakának végét és az államszocializmus Észak-Euráziában történő hirtelen terjedését jelöli, s ekkor merül fel a mai formájában az Európai Unióban testet öltő, sajátosan nyugat-európai gazdasági integrációs rendszer gondolata is.

A globális kapitalizmus kialakulásának és Nyugat-Európa világ gazdasági előretörésének történetére adott, rátára épülő magyarázat így összegezhető: Európa egyes részeinek gazdasági teljesítménye már 1500-ban is jelentősen eltért egymástól: alul a dél-keleti és észak-keleti szélekkél¹¹⁰, míg Itália, amelynek kereskedő városállamai az egyetlen összekötő kapcsolt jelentették Nyugat-Európa és Afro-Eurázsia között, az egy főre jutó átlagos GDP csaknem 200 százalékával Európa leggazdagabb részének mutatkozik. Spanyolország és Portugália szerény eredményt mutat a világátlag körüli teljesítménnyel¹¹¹, Hollandia pedig a világátlag kb. 126 százalékával kezdi az időszakot.

1.3. ábra: Nyugat-Európa államai. Egy főre jutó GDP a mindenkorinál világátlag százalékában, 1500-1950. Forrás: a szerző számításai Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective*, illetve *The World Economy. Historical Statistics* alapján.

A tizenhetedik század hozta meg a tőkés vilárendszer felhalmozási rátákra épülő magyarázatának első igazi és látványos eredményét. 1700-ra a kor felemelkedő nyugat-európai hatalma, Hollandia¹¹² új, történelmi csúcsra ér: immár a GDP világlágának csaknem három és félszeresét mondhatja magáénak. Nagy-Britannia ezt követő felfutása kevésbé meredek, mint Hollandiáé, de ezzel együtt 1700 körül átlépi a 200 százalékos küszöböt. A felhalmozási rátában mért gazdasági teljesítményének csúcsát 1870-ben éri el, az egy főre jutó világ GDP-átlag több, mint három és félszeresével. Maga Nagy-Britannia¹¹³ Hollandiánál jóval gyorsabban veszíti el vezető szerepét. Nem egy, hanem két hirtelen hanyatló korszaka van: az első a huszadik század elején, a második a második világháború után. Az ábrán az a folyamat is jól kivethető, amit hagyományosan Németország „megkészt” fejlődésének neveznek¹¹⁴: Nyugat-Európa e része nagyjából olyan meredeken emelkedik, mint Hollandia, csak jó 250-300 évvel korábban. Nagy-Britanniához képest Németország mintegy százötven éves késésben van. Németország sohasem lépett túl a világlág két és félszeresén. (E szintet az első világháború előestéjén érte el). Mindent egybevetve, a világkapitalizmus felhalmozási rátákra épülő modellje az Európán belüli egyenlőtlenségek fokozódását jelzi a huszadik század elejéig. Ezen belül három drámai fellendülést figyelhetünk meg: Hollandia tizenhetedik század eleji felfutását, Nagy-Britannia felemelkedését 170-220 évvel később, majd Svájc nagy ugrását.¹¹⁵ (Ez utóbbi az egyetlen európai állam, amely teljes egészében elkerülte a második

1.4. ábra: Nyugat-Európa államai és fő versenytársaik. Egy főre jutó GDP a mindenkor világlág százalékában, 1500-1950. Forrás: a szerző számításai Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective*, illetve *The World Economy. Historical Statistics* alapján.

világháború pusztítását, s mind a háború alatt, mind annak előtte tetemes hasznot húzott globális trezorbankári szerepéből.)

Kitekintve Nyugat-Európából, az egész világot látóterünkbe vonva és a nyugat-európai államok fő versenytársait hozzáadva az ábrához igencsak más megvilágításba kerül a globális kapitalizmus története és ebben Nyugat-Európa helye. Mint az 1.4. ábra mutatja, legalább három további tendencia különíthető el.¹¹⁶

Az első történet, melyet a globális felhalmozási-ráták alapján elmondhatunk, azoknak a volt brit gyarmatoknak a figyelemreméltó gazdasági teljesítményéről szól, amelyeket a tizenkilencedik századi brit gyarmatosítás nyíltan rasszista beszédmódjában „fehér domíniumoknak” neveztek. Ezek a volt brit, angol nyelvű fehér telepesek által létrehozott gyarmatok a tizenhetedik század végén (USA), a tizenkilencedik század közepén (Kanada¹¹⁷), illetve a huszadik század elején (Ausztrália¹¹⁸ és Új-Zéland¹¹⁹) váltak le Nagy-Britanniáról. A leglátványosabb az USA felfutása¹²⁰, amely a huszadik század elején már maga mögött hagyja hajdan volt gyarmatosító nagyhatalma, Nagy-Britannia teljesítményét. Az Egyesült Államok felhalmozási rátákban mért gazdasági teljesítménye tekintetében az 1950-es évek elején, a háborút közvetlenül követő években érte el, háttérbe szorítva még Svájc teljesítményét is.

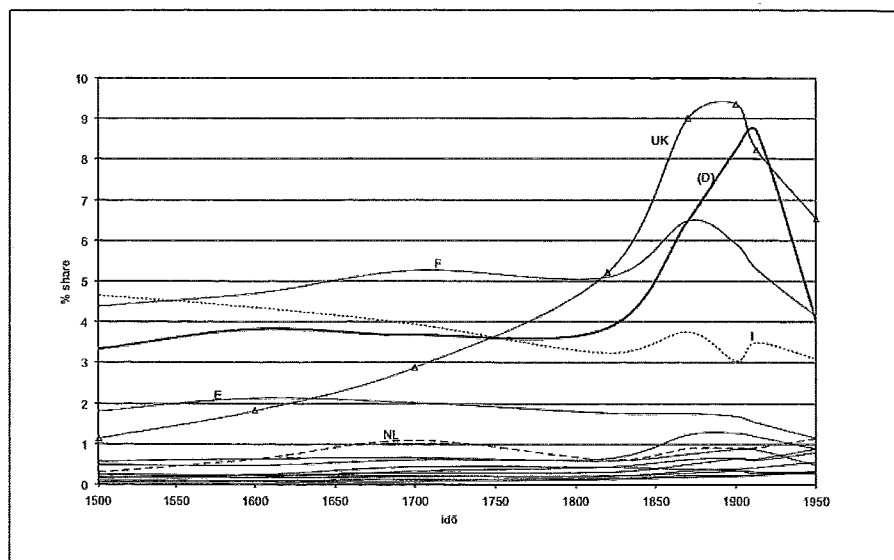
A megkésett iparosító, elsősorban agrárius Oroszország¹²¹ más, figyelemre méltó mintát mutat. Újkori történelmének nagy részében, Japánhoz hasonlóan a világlág körül mozog, majd az első világháborút követő szocialista forradalom után meredek emelkedésnek indul.¹²²

A harmadik, az eurocentrikus történetírás hívei számára talán a legmeglepőbb minta: a globális összehasonlítás tankönyvi illusztráció módján, hajszálpontosan tükrözi a gyarmatosítás és a globális imperializmus közös következményét – a korábban jól teljesítő óriástársadalmak gazdasági hanyatlását. India és Kína, amelyek a vizsgált időszakot lényegében a világlág körül, tehát a nyugat-európai államok átlagának is megfelelően kezdték, figyelemre méltóan szorosan egymásra hajazó mintát mutatnak. Az indiai és a kínai felhalmozási ráta azonban drámai mértékű, történelmileg igen hosszú távú zuhanást mutat. A tizenkilencedik század elején az egy főre jutó GDP világlágának 97 (India), illetve 106 (Kína) százalékáról elindulva mindkét óriástársadalom meredek hanyatlásnak indult. A századfordulóra mindketten a világlág 50 százaléka alá esnek vissza, majd az 1950-es évek elején a világlág kevesebb, mint negyede alá süllyedve érik el gazdaságtörténetük mélypontját.¹²³

A hagyományos, felhalmozási rátára épülő magyarázat nyilvánvalóan jól szemlélteti a globális kapitalizmus történetének és benne Nyugat-Európa helyének néhány fontos, mára szinte elcsépeletnek ható oldalát. De vajon nem tévesztünk-e szem elől valami fontosat, ha csak a rátákra figyelünk, s nem vizsgáljuk a gazdasági súly kérdését?

Hajsza a gazdasági súly után

Az 1.5. ábrán első pillantásra szembeötlő, az európai államok kezdeti súlyeloszlásának szórása¹²⁴ mennyivel nagyobb, mint az egy főre jutó rátáké. A tizenhatodik század küszöbén a nyugat-európai gazdaságok közül Itália és Franciaország tudta magáénak a legnagyobb gazdasági súlyt nagyjából a világ gazdaság 4,7, illetve 4,4 százalékaival. Németország az egyértelmű harmadik 3,3 százalékal, míg Spanyolország és az Egyesült Királyság egyaránt 1 és 2% között található.¹²⁵ Maddison becslése szerint a többi nyugat-európai gazdasági egység jóval az 1 %-os szint alatt marad.

1.5 ábra: Nyugat-Európa államainak részesedése a világ-össztermékből (a 2000-s határok visszavetítésével). Százalékok, különféle időpontok az 1500 és 1950 közötti időszakból. Forrás: a szerző számításai Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective*, illetve *The World Economy. Historical Statistics* alapján. Skála: 0-10%.

A következő évszázadok jelentősen átrendezték a nyugat-európai országok gazdasági-súly-arányait: a tizenhatodik század közepén Franciaország maga mögött hagyja Itáliát és a leginkább nehézsúlyú nyugat-európai állammá válik. Nagy-Britannia nagyjából a palashi csata (1757)¹²⁶ idején – ez volt az a hadtörténeti fordulópont, amely, elindítva India brit gyarmatosításának szárazföldi szakaszát, „új korszak kezdetét” jelenti Nagy-Britannia és az egész világ számára¹²⁷ – szárnyalja túl mind Itáliát, mind pedig Németországot.

Ha kizárólag Európára irányítjuk figyelmünket, a globális súlyeloszlások ábrája kézenfekvő módon aláírmasztja az uralkodó eurócentrikus felfogást: a 19. század a brit birodalmi nagyság korszaka – olyannyira, hogy a huszadik századra Nagy-Bri-

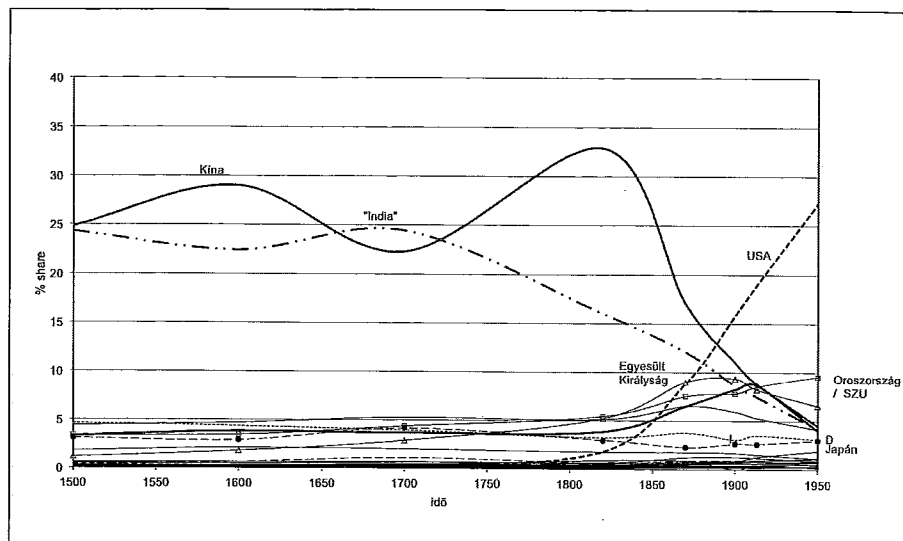
tannia eléri nemcsak a saját, hanem bármely addigi nyugat-európai állam gazdasági súlyának maximumát. E teljesítmény a világ gazdaság mintegy 9,4 százalékát kitevő globális gazdasági súlyt biztosított Nagy-Britanniának. Franciaország és Németország gazdasági kiterjedése ugyancsak növekedett a tizenkilencedik század folyamán – az előbbie a század első felében, az utóbbi a század egészében.¹²⁸ Így aztán valamikor a tizenkilencedik század vége és a huszadik század eleje táján kirajzolódik a nyugat-európai nagyhatalmi politika alapszerkezete. Az európai „nagyhatalmi” rendszer, amely a tizennyolcadik század közepe és a bécsi kongresszus 1815-ös lezárása közötti időszakhoz köthető,¹²⁹ gazdaságtörténeti adatok terén jelentős, 100-120 éves késéssel jelentkezik. A nyugat-európai „nagyság” tetőpontja gazdaságilag valójában csak az Afrika végső leigázásáért folytatott tülekedés tizenkilencedik század végi beindulása után következik be. Mind Nagy-Britannia, mind Franciaország, mind Németország, mind pedig a többi, az 1884-1885-ös Berlini Konferencián részt vett európai hatalom a tizenkilencedik század vége és az első világháború kitörése között jut a legnagyobb kiterjedésű birodalmi hatalomhoz, amelyre a kapitalizmus korában valaha szert tett.

Ami Nyugat-Európa többi államát illeti – ide értve Itáliát, a kereskedelmi kapitalizmus európai újtóját, Spanyolországot és Portugáliát mint korai gyarmatosítókat, valamint Nagy-Britannia fő korai vetélytársát a gyarmati terjeszkedés terén, a Németalföldi Egyesült Tartományokat¹³⁰ –, a második világháború utáni időszakig még csak meg sem közelítették jelentőségben a fentieket; akkor viszont Nagy-Britannia és Franciaország globális gazdasági súlya a világ gazdaság 3-4 százalékára, nagyjából az akkori Olaszország szintjére esett vissza. Az egy főre jutó gazdasági teljesítmény huszadik század közepi európai bajnoka, Svájc globális súly tekintetében jószerevel meg sem különböztethető parányi versenytársaitól: valamennyien az egy százalékos szint alatt találhatók, s ugyanez vonatkozik Kelet-Közép-Európa és a Balkán-félsziget társadalmaira.

A gazdasági súlyt mutató 1.5. ábra alakja első pillantásra figyelemre méltó hasonlóságot mutat az 1.3. ábrán szereplő fölhalmozási rátára épülő képpel. E hasonlóság azonban fölöttébb csalóka, méghozzá két, igen lényeges szempontból. Mihelyt Nyugat-Európa fő nem-európai versenytársait is tekintetbe vesszük (ahogy ezt az átlagos felhalmozási ráták vizsgálatakor is tettük), a kép hirtelen sokkal összetettebbé válik. Ha a nyugat-európai „államokat” képviselő számokat úgy korrigáljuk, hogy azok a tényleges állam- és birodalomalakzatokat tükrözzék (vagyis korrigálva a huszadik század végi határokat elemzési egységekként a korábbi történelmi korokra visszavetítő Maddison-féle eljárást), rögtön eloszlik minden illúzió, amelyet esetleg a nyugat-európai politikai közhatalmak gazdasági súlyával kapcsolatban tápláltunk. Nézzük meg ezt két lépésben.

Nyugat-Európa néhány fő globális versenytársának szerepeltetése megkívánja, hogy az ábra függőleges dimenzióját négyes faktorról (0-10%-ról 0-40%-ra tágítva)

meghosszabbítsuk – különben a vezető Európán kívüli óriáshatalmak egyszerűen kilógnának az ábrából.¹³¹ Azok a változási folyamatok, amelyeket az 1.5. ábra Európa-centrikus modellje Nagy-Britannia, Franciaország és Németország drámai 19. századbeli gazdaság-súly-növekedéseként jelent meg, immár nem látszanak többnek egy sor kis felvillanás-nál, amelyek globális jelentőségüket tekintve legjobb esetben is csak közepes méretűnek számítanak. Éles ellentétben a nyugat-európai államoknak a gazdasági súlyuk növeléséért folytatott harcával, 1500-ban, derül ki Maddison becsléseiből, a világ két valódi gigása – Kína és Dél-Ázsia (amit a szerző „Indiának” nevez) – egyenként mintegy a világgazdaság egynegyedét mondhatta magáénak.¹³² A világ egészéhez képest Nyugat-Európa „nagyhatalmi” jóval könnyebb súlyú, kis- vagy középhatalmaknak bizonyulnak, olyan globális szereplőknek, melyeknek sohasem sikerült akkora súlyra szert tenniük, hogy pusztán annak alapján joggal tarthattak volna igényt a globális hegemoniára.¹³³

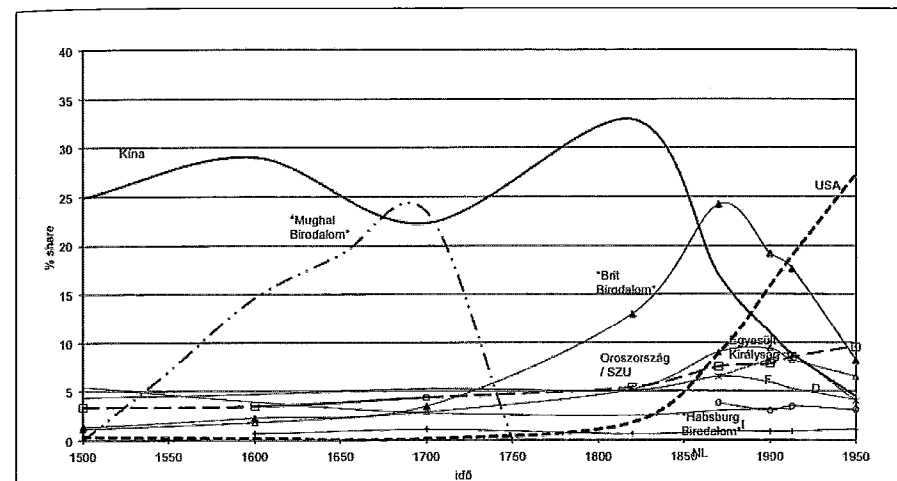

1.6. ábra: A nyugat-európai államok és fő versenytársaik részesedése a világ-össztermékből (a 2000-s határok visszavetítésével). Százalékok, különféle időpontok az 1500 és 1950 közötti időszakból. Forrás: a szerző számításai Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective*, illetve *The World Economy. Historical Statistics* alapján. Skála: 0-40%.

Csakúgy, mint a korábban áttekintett demográfiai adatok érvényessége, a Maddison-féle adatok alkalmazhatósága is korlátozott. Mivel Maddison becslései a huszadik század végi határokat vetítik vissza a korábbi korokra, ezek definíció szerint nem tükrözik azon közhatalmi egységek gazdasági súlyát, amelyek időközben keletkeztek vagy megszűntek, illetve ha – s ez szinte kivétel nélkül minden európai állam esetében igaz – határaik, Maddison első és utolsó adatfelvételi időpontja (1500 és 2001) között jelentősen meg-

váltak. Az 1.5. ábra úgy szól „Itáliáról”, „Németországról” és „Hollandiáról”, az 1.6. ábra pedig úgy hivatkozik „Indiára”, mintha ezek a századok folyamán önálló, egysített és független közhatalmi egységek lettek volna, amelyeknek határai a kapitalizmus teljes időszaka alatt változatlanok voltak. Az egy főre jutó GDP-adatok esetében ez kisebb probléma, mert azok végtére is, némi elkerülhetetlen pontatlansággal úgy értelmezhetők, mint a ma ezen államok által elfoglalt területek akkori átlagos felhalmozási rátáira vonatkozó becslések. A globális gazdasági súly tekintetében viszont az egységek meghatározásának bizonytalansága alaposan félreviszheti az elemzést.

Az 1.7. ábrában ezért Maddisonnak a Mughal, a Brit és a Habsburg-birodalmakra vonatkozó adatai alapján korrekciót vezetnek be, hasonló eljárást követve, amellyel korábban McEvedy és Jones a Mughal-birodalomra vonatkozó adatait módosítottam.¹³⁴ Itália, Németország és Hollandia adatai csak azokban az időpontokban kerülnek be az ábrába, amikor valóban egységes államot alkottak.

1.7. ábra: Részesedés a világ-össztermékből, a hozzávetőleges korabeli határokkal. A Kínai, Mughal, Brit, Romanov és Habsburg Birodalom. Százalékok, különféle időpontok az 1500 és 1950 közötti időszakból. Forrás: a szerző számításai Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective*, illetve *The World Economy. Historical Statistics* alapján. Skála: 0-40%.

E perspektívából fölöttébb más színben tűnik fel a Brit Birodalom, az újkori Nyugat-Európa sokat ajnázott birodalmi „sikertörténete”. A brit nagyság – a konvencionális gazdaságtörténet és a neo-weberianus ihletésű történeti makroszociológia e fogalmi tartóoszlopa – az újkor nagy részében egyszerűen eltölpül Kína mellett. Eddigi történetének tetőpontján a Brit Birodalomban a bruttó világ-összterméknek

kevesebb, mint 25 százalékát állították elő, ami alacsonyabb, mint Kína teljesítménye a tizenhatodik század végi és tizenkilencedik század eleji csúcspontokon.¹³⁵ A Brit Birodalom gazdasági teljesítménye a tizenkilencedik század második feléig nem ér fel a Mandzsu Kínához, s e viszony sokkal inkább a Mandzsu-dinasztia példátlan, katasztrofális hanyatlása, mint a Brit Birodalom súlyának növekedése miatt változik meg. Az ebben az ábrában foglalt adatok tanúsága szerint a Brit Birodalom alig több, mint távoli, és némileg rövidebb életű visszfénye a Mughal Birodalomnak. Franciaországot és a Habsburg Birodalmat – Nyugat-Európa többi részéről nem is szólva – még hátrányosabb helyzetben találjuk: még több évszázados gyarmati terjeszkedés után is a globális parányiság kórja gyöttri őket. Az egységes állam kései kialakulása miatt Németország és Itália csak a 19. század utolsó negyedében vált egyáltalán alkalmassá arra, hogy belépjen ebbe a méretekért folytatott versenybe.

A globális nézőpont a gyarmatosítás és az imperializmus olyan hatásait is láthatóvá teszi, amelyet a rátára épülő magyarázat figyelmen kívül hagy. Az 1.7. ábra ráadásul feltárja a világ nagy közhatalmi szervezeteinek kettős drámáját: a Mughal-birodalom tizennyolcadik század közepi összeomlását, amelyet azután haláltusájában lassan beszippant a Brit Birodalom, és Kína globális gazdasági súlyának csökkenését. Ez utóbbi fél évszázaddal India összeomlása után kezdődik, majd az 1840–1842-es ópiumháborúk és az 1851-es Tájping-lázadás nyomán valósággal szabadesésbe megy át. Mindennek hatására Kína, a világ legnagyobb közhatalmi szervezete Braudel találó kifejezésével „anélkül [vállik] gyarmati társadalommá, hogy gyarmatosították volna”.¹³⁶

Mindez fölvet egy további, némileg talán meglepőnek tűnő kérdést is a gyarmatosítás mint nemzetek fölötti értéktranszfer – saját logikája szerint is – rossz hatásfokával, a gyarmati terjeszkedés pazarló voltával kapcsolatban. Ugyanis – mint az ábrán jól kivehető – Dél-Ázsia gyarmati tönkretétele és Kína globális súlyának drasztikus csökkenése várakozásainkkal ellentétben nem eredményezte nyugat-európai gyarmati/imperialista partnereik súlyának hasonló növekedését. A brit gyarmati beavatkozás a dél-ázsiai szubkontinensen és Kína nyugat-európai riválisai által kiváltott hanyatlása 1820 és 1900 között a bruttó világtermelés döbbenetesen nagy részével, 29,2 százalékkal redukálta India és Kína együttes globális gazdasági súlyát.¹³⁷ Ezzel szemben ugyanazon időszakban Nagy-Britannia gazdasági súlya mindössze 4,2 százalékkal nőtt. Ha az összes többi fontosabb nyugat-európai hatalom súlyában bekövetkezett változást¹³⁸ tekintjük, Nyugat-Európa teljes gazdasági súlynövekedése – a bruttó világtermelés 10,2 százaléka – mindössze egyharmada a két ázsiai óriási gazdaságcsökkenésének.¹³⁹ Hozzátehetjük, a globális kapitalizmus nyugat-európai haszonélvezői közül az egyesülés előtti széttagolt, leendő Németország a 19. század nagy részében közvetlenül nem vett részt a gyarmatosító vállalkozásban. Ugyanebben az időszakban a gyarmattartó Itália, Spanyolország és

Portugália világhoz viszonyított gazdasági súlya viszont nem hogy növekedett volna, de egyenesen *csökkent*.

Mindezekből a számokból az a fontos következtetés vonható le, hogy a nyugat-európai hatalmak csaknem ötszáz évig tartó gyarmati terjeszkedése és a kapitalista világrendszer létrejötte Nyugat-Európán kívül nem egy, hanem legalább *két* romboló mechanizmust indított be. Következményeiket tekintve a kettő kiegészítette egymást, elemzési szempontból azonban elkülöníthetők, s különválasztásuk fontos elméleti felismerésekhez vezet.

Először azt kell megállapítanunk, a gyarmati rendszer csak szerény mértékben járult hozzá a gyarmati metropoliszok globális gazdasági súlyának növekedéséhez. Ezt *súlytranszfer-hatásnak* lehet nevezni. Másodszor: a globális kapitalizmus létrejötte azzal, hogy belülről vitte csődbe és tarolta le a leigázott társadalmakat, romboló hatást gyakorolt a Nyugat-Európán kívüli világ nagy részére – anélkül, hogy jelentősebb gazdaságisúly-transzfer ment volna végbe a gyarmatosító társadalmak felé. Ezt a második mechanizmust *súlycsökkentési hatásnak* nevezem.¹⁴⁰

A két hatás közös vonása, hogy képtelenné teszik a gyarmatosított társadalmat arra, hogy megőrizze koherenciáját és önállóságát, s ezek segítségével képes legyen méretének, s különösen gazdasági méretének, még konkrétan globális gazdasági súlyának és felhalmozási rátájának fenntartására. A centripetális értéktranszfer és a növekedés- és súlymegőrzési potenciál lerombolása együttesen alkotja a nyugat-európai központú tőkés világrendszer globális intézményi örökségét. *Az Európán kívüli társadalmakra gyakorolt teljes romboló hatás jelentősen – az Angus Maddison becsléseire alapozott számításaim szerint majdnem négyszeresre – nagyobb volt, mint az a közvetlen értéktranszfer, amelyből a tizenkilencedik századi Nyugat-Európa főbb birodalmi központjai lerakták ma ismert, legendás jólétük alapjait.*

A gyarmatosítás gazdaságtörténetének Paul Bairoch-féle, sok szempontból irányadónak tekinthető összegzése voltaképpen egybevág e felismeréssel. Abból a meglehetősen leegyszerűsített nyugat-európai narratív álláspontból kiindulva, amely hanyag eleganciával hozza létre a definíció szerint kirekesztő megkülönböztetést „mi” (Nyugat-Európa) és „ők” (mindenki más, adott esetben a gyarmati világ) között, Bairoch hangsúlyozta, hogy „meglehet, a gyarmatosítás nem játszott fontos szerepet annak magyarázatában, hogy miért ’lettünk gazdagok’, viszont döntően ez magyarázza, hogy ők ’miért maradtak szegények’, sőt, a történelem egy bizonyos szakaszában ’miért lettek még szegényebbek’.”¹⁴¹ Maddison adatai alapján még azt is hozzátehetjük, hogy – legalábbis India és Kína vonatkozásában – az az állítás sem állja meg a helyét, hogy ők „szegények *maradtak*”, hiszen a világ egészével, benne Nyugat-Európa nagyrészeivel szinte fillérre megegyező jóléti szintről indultak a kapitalizmus kialakulása előtti időszakban, miközben az

általuk megtermelt jövedelem messze a világ legjelentősebb erőforrás-koncentrációját jelentette.

A nyugat-európai geopolitika szempontjából mindebből az is következik, hogy bármennyire a javukra fordultak is a globális gazdasági, politikai, katonai és geopolitikai feltételek, Nyugat-Európa államai és nagyvállalatai egy sor nyilvánvalóan megoldhatatlan problémával küzdöttek, különösen akkor, ha egy adott korláton túl növelni kívánták saját gazdasági súlyukat. Valamikor a tizenkilencedik század közepe és a huszadik század közepe között Nyugat-Európa államai eljutottak globális gazdasági súlyuk végső határáig. A nyugat-európai államok külsőméret-, s különösképpen globális gazdasági súlynövelési kísérleteinek kudarca jelentős történelmi csalódás forrásává vált számukra, még – azt is mondhatnánk: különösen – az olyan időszakokban is, amikor globális gyarmati-birodalmi hatalmuk történelmi csúcán állt.

A gyarmatosítás története úgy is olvasható, mint a nyugat-európai geopolitikai tudat saját regionális súlytalanságából következő frusztrációjának története – és ezzel még mindig nem értünk a történet végére. Mint az 1.7. ábra szemlélteti, mire az első világháború utáni időszakban maga Nagy-Britannia – a gazdasági súlyra való törekvés vonatkozásában a messze legsikeresebb nyugat-európai állam – elérte azt a pontot, ahol globális gazdasági súlya végre meghaladta az addigra katasztrofálisan meggyengült Kínáét, hirtelen megjelent a színen egy másik hatalmas globális versenytárs, az Egyesült Államok. A brit súlynövekedés látszólag féktelen élményének köszönhetően (amely meredekségében megszólalásig hasonlított a Mughal-birodalom három és fél évszázaddal azelőtti szárnyalására) Nagy-Britannia újszülött, észak-amerikai ivadéka valamikor 1870 körül túlszárnyalta gyarmati teremtményét. Emiatt a globális kapitalizmus történetében lényegében egyetlen pillanat sincs, amikor Nagy-Britannia lett volna a szó szigorú, technikai értelmében a világ legnagyobb gazdasági súlyú állama. Mi több, ha a gyarmattartó központ saját gazdasági súlyához Nagy-Britannia tengereken túli „birtokait” is hozzáadjuk – ami meglehetősen erőltetett, mesterséges eljárás, hiszen a centrum gyarmatok fölötti teljes ellenőrzését feltételezi, amit aligha támaszt alá a nyugat-európai (benné a brit) gyarmatosítás zaklatott, bonyolult, soktényezős története –, az ábrában teljes háromszögekkel jelölt Brit Birodalom ily módon számított összsúlya egyetlenegyszer, 1870 körül éri el India csúcsteljesítményét, és soha még csak meg sem közelíti Kína vagy az Egyesült Államok nagyságrendjét, amikor azok a csúcson voltak. Más szóval, még ezen „összesített” felfogás alapján is csak az 1870 és 1913 közötti időszakban, azaz a kapitalizmus négy és fél évszázados gyarmati történetének csak egyetlen, negyvenvalahány éves közjátékában tekinthető a Brit Birodalom a világ legnagyobb gazdasági jelentőséggel bíró közhatalmának. Nyugat-Európa többi államának jóval alacsonyabb teljesítményét figyelembe véve a Brit Birodalom

„nagyságához” nehéz nem ambivalensen viszonyulni. A legtöbb, amit az elemző tehet, az, hogy Nagy-Britannia geogazdasági súlyszerző teljesítményét ritka kivételnek tekintí Nyugat-Európa jóval kevésbé sikeres gyarmati birodalmi sorában.

Időközben, mint az 1.6. ábra szemlélteti, a cári Oroszország, amely a „meleg tengerekhez” való hozzáférés hiánya miatt – ezt az utat részben az Oszmán és a Brit Birodalom, részben pedig Ázsia kelet-nyugati hegyláncai vágta el tőle – a tengerentúli gyarmatosításban lényegében nem tudott részt venni, több évszázadon át tartó birodalmi terjeszkedést folytatott Szibériában és Közép-Ázsiában. E birodalmi lendületet annyira imponálónak tartotta a brit geopolitika 20. század eleji megalapítója, Halford C. Mackinder¹⁴², hogy a világ ezen, orosz ellenőrzés alatt álló térségét, Észak-Euráziát egyenesen „a történelem földrajzi tengelyének” és a „földrajzi hatalom természetes lelőhelyének”, ennél fogva a földkerekség geopolitikailag legjelentékenyebb részének nyilvánította. A kapitalizmus történetének jelentős részében Oroszország globális gazdasági súlya meghaladta Németorszáét. Valamikor a tizenkilencedik század elején még Franciaorszáét is túlszárnyalta, és mindkettőnél hatalmasabb gazdasági hatalom maradt, kivéve egy rövid időszakot a huszadik század legelején, amikor mintegy két évtizedre Németország fölébe kerekedett. Az első világháború és az orosz forradalom után, Nagy-Britannia, Németország és Franciaország meredek huszadik századi hanyatlását követően a birodalmi Oroszország geopolitikai alapjain épülő új állam – a Szovjetunió¹⁴³, ahogy ezt a megszilárduló, gyorsan modernizálódó, lényegét tekintve eurázsiai hatalmat nevezik majd – a legnagyobb gazdasági súlyú tényező volt az európai kontinensen.

1950-ben – vagyis a globális gyarmati rendszer összeomlásának időszakában – Nagy-Britannia a világ gazdaságnak mindössze 6,5 százalékát, Németország és Franciaország külön-külön mintegy 4 százalékát, Olaszország körülbelül 3 százalékát, Hollandia és Spanyolország nagyjából 1-1 százalékát mondhatta magáénak.¹⁴⁴ A több évszázados gyarmatosítás nyomán 1500 és 1950 között Nagy-Britannia globális gazdasági súlya a bruttó világtermelés 5,4 százalékával növekedett, Hollandiáé és Belgiumé ennél is sokkal kevesebbel.¹⁴⁵ Nyugat-Európa összes államának a világtermelés egészéből való részesedése összesen 7,3 százalékkal nőtt a gyarmatosítás kezdete és vége közötti időszakban. Ugyanakkor csak Kína és India együttes súlyvesztése a nyugat-európai központú gyarmatosítás korszakában a teljes világtermelés megdöbbentő, 40,6 százalékát tette ki. Ez a nyugat-európai országok adott korszakbeli együttes súlynövekedése *több, mint öt és félszeresének felelt meg.*

Összefoglalva: *Nyugat-Európa néha szövetkező, néha egymással versengő, néha egymással szembenálló és „kijel” mindig romboló államainak minden erre irányuló erőfeszítésük ellenére soha nem sikerült teljesen áttörni a parányiságukból és viszonylagos súlytalanságukból adódó korlátokat.* Ehelyett két dolgot értek el a világ geopolitikai-gazdasági

összetétele vonatkozásában: 1) a világ két legnagyobb gazdasági hatalmát a saját gazdaságisúly-szintjükre züllesztették,¹⁴⁶ hatalmas embertömegek addig elképzelhetetlen mértékű elszegényedését és megaláztatását idézve elő, és 2) megteremtettek egy új gazdasági óriást, az Egyesült Államokat, amelynek gazdasága a megnyert világháború után jóval meghaladta a bruttó világtermelés negyedét.

Minthogy a parányiság, különösen pedig a csekély globális gazdasági súly gyötrő és frusztráló eleme maradt a nyugat-európai államiságnak, mindez elsődleges geopolitikai kérdés volt a modern kapitalizmus történetében is. A nyugat-európai államok gyarmatbirodalmai – és hatalmuk ide kapcsolódó növekedése a világ Európán kívüli térségei, lakossága és gazdasági potenciálja felett – ebben az összefüggésben úgy tekinthetők, mint válaszok azokra a mérettel járó hátrányokra, amelyekkel Nyugat-Európa államai egész újkori történelmük folyamán küszködtek. Mint a gazdasági súlyra vonatkozó történeti becslésekkel kapcsolatos fenti áttekintésből kitűnik, a gyarmatosítás mint Nyugat-Európa súlyának növelésére tett kísérlet csak igen kevés dimenzióban volt sikeres. Miközben a gyarmati rendszer karasztrófiálisan csökkentette India és Kína gazdasági súlyát, tönkretette az afrikai kontinenst és kiküszöbölt két vetélytársat Nyugat-Európa keleti szegélyén – az Oszmán és a Habsburg-birodalmat –, e rendszer képtelen volt bármelyik nyugat-európai államot a globális befolyás azon szintjére emelni, ami akár csak megközelítette volna India és Kína jelentőségét a 17. század elejéig. Eközben gazdasági hatalmát tekintve Nyugat-Európa államait nemcsak a fehér telepések társadalma, a brit gyarmatosítás e szándékolatlan következménye, az Egyesült Államok hagyta le globális súly tekintetében, hanem még Oroszország, illetve annak örököse, a Szovjetunió is.

A méretet, és különösen a globális gazdasági súlyt ezért Nyugat-Európa államai gyötrő, hosszú távú geopolitikai végzetének kell tekintenünk, s nem valami múltó rosszul létnek, amit mintegy elhessentett a globális kapitalizmus gyarmati korszaka. A gyarmati korban a végzetes kicsinységből adódó hátrányokra adott nyugat-európai geopolitikai válasz két nagy stratégia vegyületeként írható le. Először: figyelemre méltó makacssággal valamennyi nyugat-európai állam megpróbálta növelni globális súlyát, vagy egyéb Nyugat-Európán belüli illetve kívüli közhatalmi entitások területének és lakosságának annektálásával (amitől gazdaságisúly-transzferet vártak), és/vagy olyan stratégiák kifundálásával és alkalmazásával, amelyek segítségével csökkenthető a fő versenytársak / ellenfelek súlya (súlycsökkentési hatás). A gyarmatosítás fogalma egyszerre tartalmazza e két stratégiát, s a nyugat-európai hatalmak egyidejűleg alkalmazták őket a világ Nyugat-Európán kívüli társadalmaira. Emiatt az Európán belüli birodalmi központok között az Európán kívüli gyarmatokon folytatott háborúskodás a világkapitalizmus történetének állandó vonása volt az 1940-es évek közepéig. Ez tovább pusztította a gyarmati társadalmakat, az emberéletben fizetett ár nagy részét pedig a leigázott gyarmati lakosság fizette meg.

Másodszor: Nyugat-Európa társadalmi fölhaláltak és a világ egészében elterjesztettek egy olyan geopolitikai rendszert, amelyben az adott egység gazdasági súlyán kívül a felhalmozási rátával mérhető teljesítmény is meghatározója a sikernek. Más szóval: a globális geopolitikai gazdasági viszonyok *kétdimenziós rendszerét* hozták létre, amelyben az előnyök mind a globális súlyban, mind a felhalmozási rátákban, mind pedig – ami optimális kimenetelnek tekinthető – a kettő kombinációjában megmutkoznak. Olyan esetekben, amikor a súlynövelésnek áthághatatlan fizikai-földrajzi, demográfiai és/vagy politikai korlátai voltak (s Nyugat-Európa államainak helyzetét ez jellemezte a kapitalizmus előtt), e kétdimenziós rendszer értelemszerűen rugalmasabb stratégiát kínál. A nyugat-európai államok végzeteszerű, hosszú távú parányiságát és peremhelyzetét kulcskérdésnek kell tekintenünk annak megértéséhez, miért döntöttek a gyarmati terjeszkedés globális stratégiája mellett. A viszonylagos súlytalanság, a peremhelyzet és a terjeszkedés e kombinációjának, valamint annak, hogy utóbbival ismételtelen és nyilvánvalóan nem sikerült helyrehozni az előbbit, az egyik legfontosabb, rendszerszintű következménye a geopolitikai-gazdasági verseny kétdimenziós rendszerének megjelenése volt. Ez fölöttébb összetett hatalmi, befolyási, tekintélyi, egyenlőtlenségi és függőségi berendezkedést hozott létre, amelyben a siker esélyét a gazdasági súly és a felhalmozási ráták kombinációja foglalta magában.

SÚLY ÉS RÁTÁK: A NÖVEKEDÉS KÜLÖN DIMENZIÓI

Mint a gyarmati időszak fenti áttekintéséből kitűnik, a két globális logika – az átlagos felhalmozási rátán, illetve a világ gazdasági súlyon mérhető gazdasági teljesítmény – nem vezethető vissza egymásra elméletileg, és nem szükségképpen mozog együtt empirikusan. Ezért észszerű úgy tekinteni őket, mint két egymástól független dimenziót, amelyek segítségével megérthetjük, miként fogalmazza meg és hajtja végre növekedési stratégiáját bármely adott szervezet, legyen az állam vagy nagyvállalat. Az államok geopolitikai-gazdasági stratégiái mindenképpen az e két logika meghatározta mezőben valósulnak meg. Könyvem jó része e fogalmi rendszerben rendezi el az empirikus adatokat.

Az 1.8. ábra azt szemlélteti, miként ragadhatjuk meg a gazdasági teljesítményt egyszerre mindkét dimenzió – a felhalmozási ráta és a globális súly – mentén. A grafikon függőleges tengelye az egy főre jutó felhalmozási rátákat jelöli. E tengelyt három szakaszra osztjuk. E kategóriák az adott országra vonatkozó egy főre jutó GDP-becslések az adott időpont világátlagának százalékában kifejezett átlagos felhalmozási rátája által meghatározott helyét mutatják. A három szakaszt a következő a priori metszéspontokkal határolom el egymástól: a „szegények” kategóriájába tartoznak azok az államok, amelyekben az egy főre jutó gazdasági teljesítmény (itt: GDP/fő) a világátlagnak kevesebb, mint a fele. „Gazdagnak” azokat titulálom, amelyek az egy főre jutó gazdasági teljesítménye kettőnél nagyobb szorzóval haladja

meg az adott időszak globális középértékét. A kettő közötti átmeneti kategóriát „közepes jövedelműnek” nevezem.¹⁴⁷

	Könnyűsúly	Váltósúly	Nehéz­súly
Gazdag	GK	GV	GN
Közepes jövedelmű	KK	KV	KN
Szegény	SzK	SzV	SzN

1.8. ábra: Fogalmi térkép a geopolitikai rendszerben elért helyzet szemléltetésére. Elemzési egységek: államok és egyéb közhatalmi szervezetek.

Az ábra vízszintes tengelye az adott államnak a teljes rendszerből való részesedésével mért világgazdasági súlyát jelöli. Megkönnyítendő az egyes helyzetekre való hivatkozást az ábrában, a külső gazdasági súly dimenzióját ugyancsak három szakaszra bontottam, s ezeket „könnyűsúlyúnak”, „váltósúlyúnak” és „nehéz­súlyúnak” neveztem el. Az itt következő elemzésekben a következő önkényes kritériumok alapján különböztetem meg egymástól a három részt: könnyűsúlyúak azok az államok, amelyeknek részesedése a teljes világtermelésből kevesebb, mint 1 százalék. „Nehéz­súlyúnak” azokat nevezem, amelyeknek globális gazdasági súlya meghaladja a 10 százalékot. A két kategória között levőket tekintem „váltósúlyúnak”.

E két, hármas osztatú dimenzióval háromszor hármas fogalmi táblázatot hoztunk létre, amelyben a könnyűsúlyú-szegény egységektől (ezek KS-el jelölve az ábra bal alsó sarkában találhatók) a nehéz­súlyú gazdag országokig (NG-val jelölve a jobb felső sarokban) minden, a globális statisztikában szereplő állam felhalmozási rátája és világgazdasági súlya szerint is jellemezhető. E tipológia kettős értelemben szolgálja elemzésünket. Először: a földrajzi, demográfiai, gazdasági, politikai és kulturális tényezők adott történelmi konstellációja a különböző közhatalmi egységeket a táblázat más-más részébe helyezi. E tipológia segítségével lehetségessé válik, hogy módszeresen értékeljük az adott közhatalmi egységekre az adott történelmi körülmények adott együttállásában alkalmazható geopolitikai kényszereket, imperatívuszokat és lehetőség-struktúrákat. Másodszor: e tipológia azért is hasznosnak mutatkozik, mert a fenti tényezők történelmi együttállásában bekövetkezett változások nyomán a közhatalmi egységek mozoghatnak a két dimenzió mentén.

A felhalmozási ráták és a világgazdasági súly megkülönböztetése nyomán célszerű különbséget tenni a növekedés e két típusa között. Elemzésünk ezen a ponton

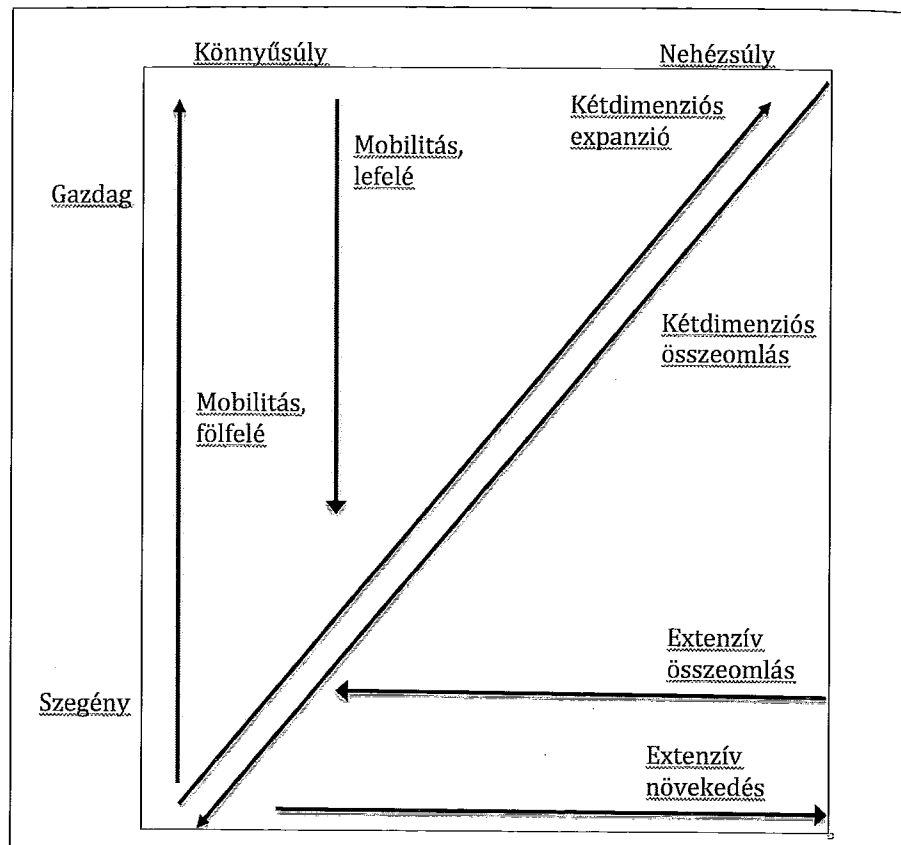
ütközik bele a hagyományos gazdasági elemzés korlátaiba. Nézzünk meg két vizuálisan jól kivethető példát!

A marxista gazdaságtörténetben például Paul Baran a következőképpen határozza meg *A növekedés politikai gazdaságtana* című, nagy hatású könyvének tárgyát: „Határozzuk meg úgy a gazdasági növekedést (vagy fejlődést), mint az anyagi javak egy főre jutó előállításának időbeli növekedését.”¹⁴⁸ Nem marxista oldalról Simon Kuznets díszelőadása a Nobel-díj átvételekor a gazdasági növekedés némileg kétértelműbb definícióját adja, még hozzá épp az imént körvonalazott két dimenzió vonatkozásában. Szerinte a „modern gazdasági növekedés... adott ország arra való képességének hosszú távú növekedése, hogy mind sokrétűbb gazdasági javakkal lássa el lakosságát...”¹⁴⁹ Amit e meghatározás – különösen a „lakosságra” való hivatkozás – homályban hagy, az az, hogy e képesség itt rátát vagy a globális súlyban való részesedést jelent-e. Ami Kuznetsnél „elsősorban és leginkább nyilvánvalóan”¹⁵⁰ „jellemzi a modern gazdasági növekedést”¹⁵¹ – „az egy főre jutó termékmennyiség és a lakosság nagyarányú növekedése a fejlett országokban”¹⁵² –, az nem sokkal pontosabb az általános meghatározásánál. E kétértelműség legalábbis megengedi annak lehetőségét, hogy a geopolitikai dimenziót is szerephez juttassuk a növekedés elemzésében. A gazdasági növekedés mindkét, sajátosan politikai gazdaságtani „jellemzője” azonban, amelyeket Kuznets ajánl – „a termelékenység emelkedése”¹⁵³ és „a gazdaság strukturális átalakulásának rátája”¹⁵⁴ – egyaránt a rátát mérik. Az olyan „társadalmi” folyamatoknak szentelt elemzésében, mint a „társadalmi struktúra” és az „ideológia” változásai (például urbanizáció és iparosodás), a jómódúbb gazdaságok hajlama, hogy „rátelepedjenek” a világ többi részére, vagy a gazdasági növekedés globális korlátai, Kuznets nem vonja le a ráták illetve a világ-össztermékben való részesedés közötti megkülönböztetés elemzési következményeit. Így a növekedés külső oldalai (a „rátelepedés” és a növekedés globális terjedésében megfigyelhető egyenlőtlenségek) az egyes gazdaságok belső jellegzetességei maradnak.

Az általam képviselt megközelítésben a globális súly és a felhalmozási ráták együttesen alkalmasak arra, hogy modellezzék a növekedést. Adott államok világrendszeren belüli, specifikus pályafutásának geopolitikai elemzése szempontjából az *extenzív növekedés* azt a változási folyamatot jelöli, amelynek során adott államnak sikerül növelnie a világrendszerbeli részesedésében kifejezett gazdasági súlyát, miközben az egy főre jutó GDP tekintetében nem változik a globális pozíciójuk. Az államok vonatkozásában ez akkor következik be, amikor „a teljes termelés és a lakosság” azonos sebességgel növekszik.¹⁵⁵

Ezzel szemben *intenzív növekedés* akkor figyelhető meg, ha növekszik az adott egység rátában mért – közhatalmak esetében, az átlagos felhalmozási rátával mért – teljesítménye, azaz „növekszik az egy főre jutó átlagos reáljövedelem”.¹⁵⁶ A növekedés „extenzívről” „intenzív” mintájára való átmenet, vagy ennek fordítottja nem köthető egyértelműen

egyetlen meghatározott történelmi pillanathoz; az extenzív növekedés a „norma”¹⁵⁷, az intenzív növekedés „kitörései”¹⁵⁸ igen ritka és „mindig konjunkturális,”¹⁵⁹ azaz a körülmények szerencsés egybeesésével összefüggő események. Ráadásul, mondja Jones, „amikor valóban beindult az intenzív növekedés, az rendszerint visszaváltozott extenzívvé.”¹⁶⁰ Ugyanez a megkülönböztetés értelemszerűen alkalmazható a növekedéssel ellentétes irányú változásra – az összezsugorodásra (extenzív zsugorodása) és a centrifugális lejtmenetre (az átlagos felhalmozási ráta globális középértékhez mért csökkenésére) – is.

1.9. ábra: Fogalmi térkép a geopolitikai rendszerben leírt pályáiv szemléltetésére. Alapvető elmozdulástípusok.

Az extenzív növekedést, ahogy ezt az előző bekezdésben meghatároztuk, a fenti 1.9. ábrán az ábrán belül jobbra mutató vízszintes mozgás jelöli. Ennek ellenkezője – amelyet extenzív zsugorodásnak nevezhetünk – akkor következik be, amikor valamely egység az ábra bal oldala felé mozog vízszintesen. Az intenzív növekedés – amelyet

az ábrán belül egy függőleges, felfelé irányuló mozgás jelöl – a világrendszer-elemzés terminológiájának megfelelően centripetális mobilitásnak is nevezhetjük. Ellenkezőjét – a centrifugális mobilitást – a lefelé mutató függőleges mozgás jelöli.

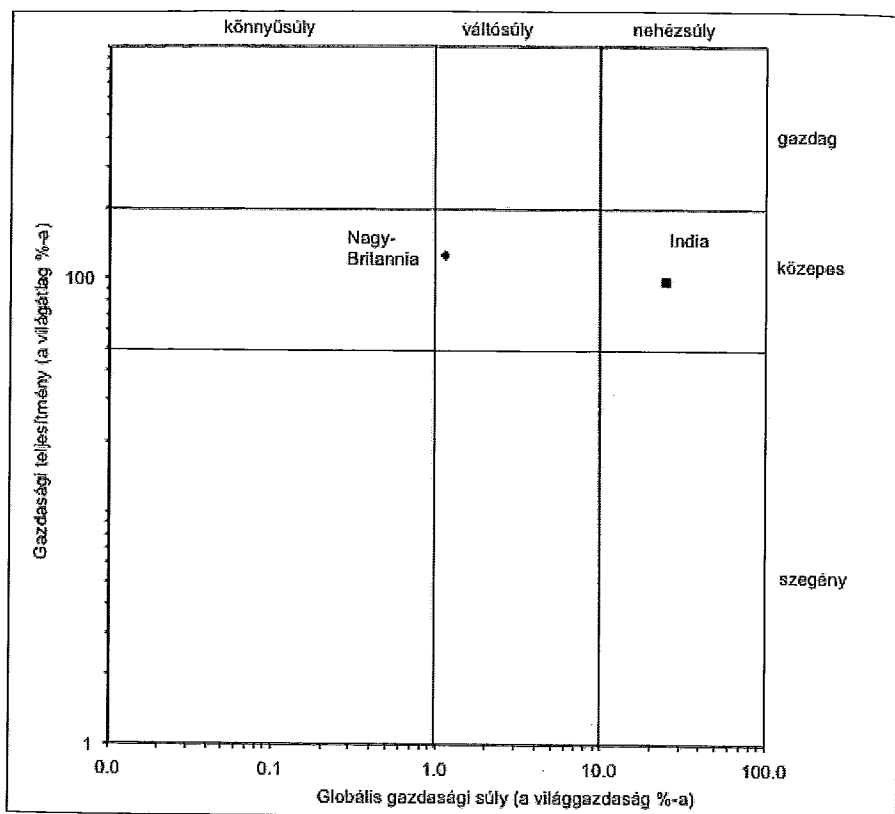
Ha a növekedés a rátát és a súlyt tekintve nagyjából egyforma mértékben zajlik, azt az ábrán jobbra felfelé irányuló átlós vonal jelzi. Ezt a fajta növekedést „kétdimenziós növekedésnek” nevezem, míg az ellenkezőjét – a súly és a ráta csökkenését, amit egy balra lefelé irányuló ferde vonal jelöl – „teljes összeomlásnak”. Az irányok megkülönböztetése azért fontos, mert az extenzív növekedés és a centripetális mozgás két, egymástól gyökeresen eltérő társadalmi tapasztalatot, átalakulástípust képvisel, és igencsak különböző társadalmi-politikai, gazdasági és geopolitikai következményekkel jár.

Nézzünk például egy, az 1.9. ábra bal alsó negyedében levő pontot, amely valamely könnyűsúlyú, szegény államot jelöl. Ha ez az állam az extenzív növekedés tengelyén hosszú távú társadalmi átalakuláson megy keresztül, váltósúlyú, esetleg akár nehézsúlyú állammá is válhat – s ez az átalakulás végbe mehet úgy, hogy sohasem kerül ki a szegények kategóriájából. (Ez akkor lehetséges, ha meredek gazdasági növekedése megegyezik népességének növekedésével.) Emiatt, minden egyéb tényező egyenlősége mellett fokozódhat a geopolitikai-gazdasági jelentősége, miközben a lakosság számára elérhető anyagi erőforrások nem változnak.¹⁶¹

Ezzel szemben képzeljünk el egy olyan társadalmat, amely ugyanerről a helyről mozdul el, ám átlagos felhalmozási rátája szerint sikerül javítania viszonylagos helyzetén a világban, és először közepesen gazdag, majd gazdag entitássá válik. Ez akkor történik meg, ha meredek gazdasági teljesítménynövekedés annál kevésbé növekvő, konstans vagy akár csökkenő népességszám mellett valósul meg. Egy ilyen társadalom tagjainak közös élménye az lesz, hogy általános növekedés következik be a belföldön rendelkezésre álló anyagi javak tekintetében¹⁶², ugyanakkor maga az állam, a világban elfoglalt „extenzív” geopolitikai-gazdasági hatalmát tekintve stagnál. Az utóbbi társadalom által megtapasztalt, felfelé irányuló kollektív mobilitás társadalmi élménye gyökeresen eltér az ugyanonnan elindult, ám extenzív növekedést átélt állam tagjainak tapasztalatától. Talán nem túlzó általánosítás feltételezni, hogy bármely államgépezetnek, amely számára fontos a saját általános globális ereje, gazdasági pályája és lakosságának jóléte, az a célja, hogy kétdimenziós növekedésen menjen át.¹⁶³ Ezzel szemben minden állam egyértelműen szeretné elkerülni ennek ellenkezőjét: az általános zsugorodást.

A fenti elemzési módot szemléltetendő, nézzünk meg egy ismerős példát a kapitalizmus történetéből: India és Nagy-Britannia kapitalista világrendszer története folyamán megtett pályáivének sokat elemzett összehasonlítását.¹⁶⁴ Mint az 1.10. ábrából kitűnik, Dél-Ázsia (amit Maddison „Indiának” nevez) a világ egyik igazi gazdasági óri-

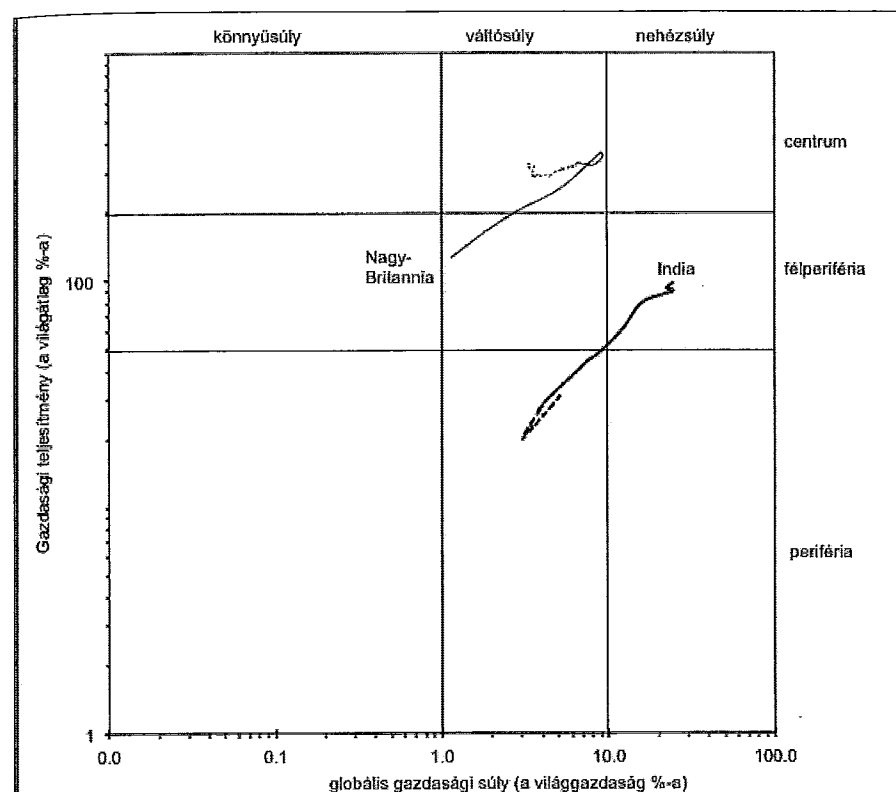
csaként lépett be a hosszú 16. századba, amikor is a világ gazdasági teljesítményének majdnem egynegyedét mondhatta magáénak. Ezzel szemben, ugyanekkor a becsült bruttó világtermelés alig 1,13 százalékát magáénak tudó korai Nagy-Britannia alig „ugratta meg” a közép-súlyú kategória nevezési szintjét (az 1%-ot). Ami felhalmozási rátában mért teljesítményüket illeti, nagyjából egy szinten, az egy főre jutó GDP világszámítások közelében helyezkedtek el.¹⁶⁵

1.10. ábra: India és Nagy-Britannia globális geopolitikai helyzete 1500 körül. Egy főre jutó GDP a világtól %-ban és a belső GDP a világ-össztermék %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

Amint Nagy-Britannia egyre közvetlenebb hatalmi befolyást szerzett Indiában, a két társadalom ellentétes pályát írt le. Ezt az 1.11. ábra szemlélteti.¹⁶⁶ Nagy-Britannia egyenes vonalú, jobbra és felfelé mutató irányt vett, pályája tehát fenti terminológiánk szerint „kétdimenziós növekedésként” írható le, azaz egyszerre növekszik a gazdasági súlya és a felhalmozási rátája. Britannia „előrehaladásának” árát köz-

ismert módon gyarmatbirtokai fizették meg. Az ábrában ez úgy figyelhető meg, hogy India, a brit gyarmati rendszer „koronagyémántja” (a Mughal uralkodás alatti) két évszázadra mérsékelte, extenzív növekedésen megy át, majd ezt a 18. századtól egyre intenzívebbé váló gyarmati kiszolgáltatottság, s ennek geo-gazdaságtani következménye, az általános összeomlás pusztító, két évszázados folyamata követi. Ennek során India részesedése a világ-össztermékből az 1500 és 1700 közötti, 24 százalékos körüli pontról 1950-re 4,1 százalékra esik vissza, egy főre jutó GDP-je pedig 1500 és 1950 között a világszámítások 29 százalékára zsugorodik.

1.11. ábra: India és Nagy-Britannia pályája, 1500-1950. Egy főre jutó GDP a világtól %-ban és a belső GDP a világ-össztermék %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

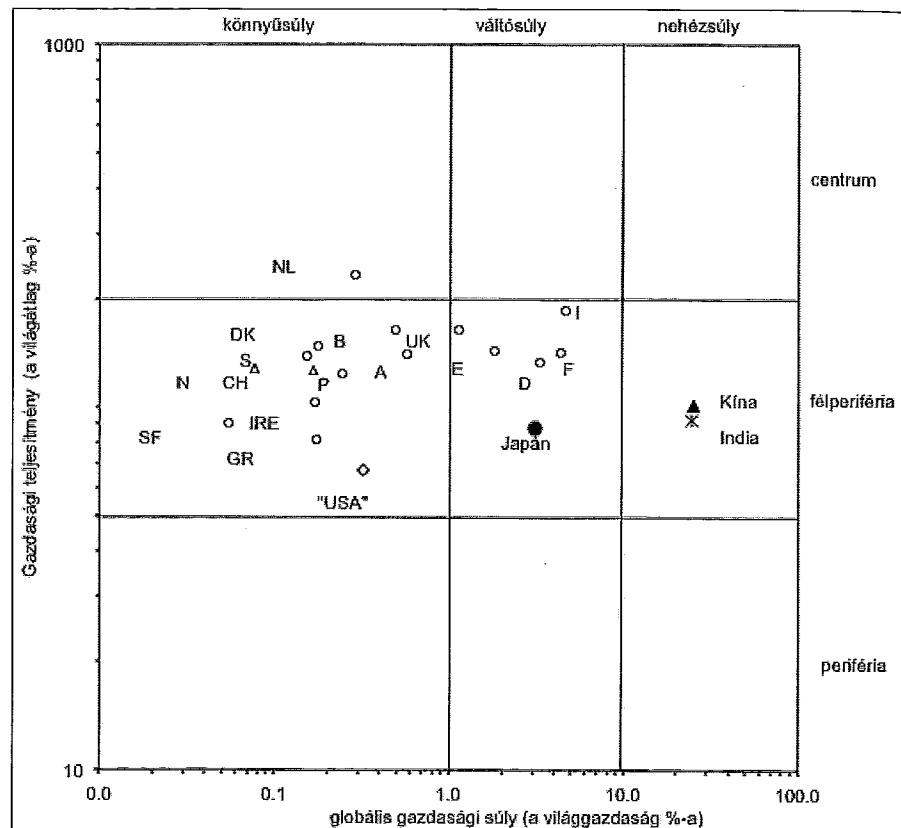
India függetlenné válása után – mikor is, mint közzismert, Nagy-Britannia elveszítette gyarmatbirodalmának túlnyomó részét – a volt gyarmattartó globális gazdasági jelentősége folyamatosan csökkent (az ábrán bal felé mozogva, 1950 és 2001 között a bruttó világtermelés 6,5 százalékról 3,3 százalékra esett vissza). Eközben az indiai

minta a több évszázados külföldi gyarmati uralom tartós hatását mutatja a függetlenség elnyerése után is, s ez csak az 1970-es évek folyamán fordul át mérsékelt, ám kitartó növekedésbe.

A MÉRET: NYUGAT-EURÓPA GEOPOLITIKAI NEMEZISE

Rendelkezésünkre áll immár néhány fogalmi és empirikus eszköz, amelyek segítségével áttekinthetjük, milyen történelmi pályát jártak be a világ gazdaságban Nyugat-Európa államai az egy főre jutó ráta és a globális gazdasági súly kétdimenziós terében. Ezt a vizsgálatot három lépésben végezzük.

1500-ban Európának egyetlen olyan mikrotérsege – a ma Hollandiának nevezett terület – volt, amely a leendő terjeszkedő tőkés világ gazdaság egészéhez mérve

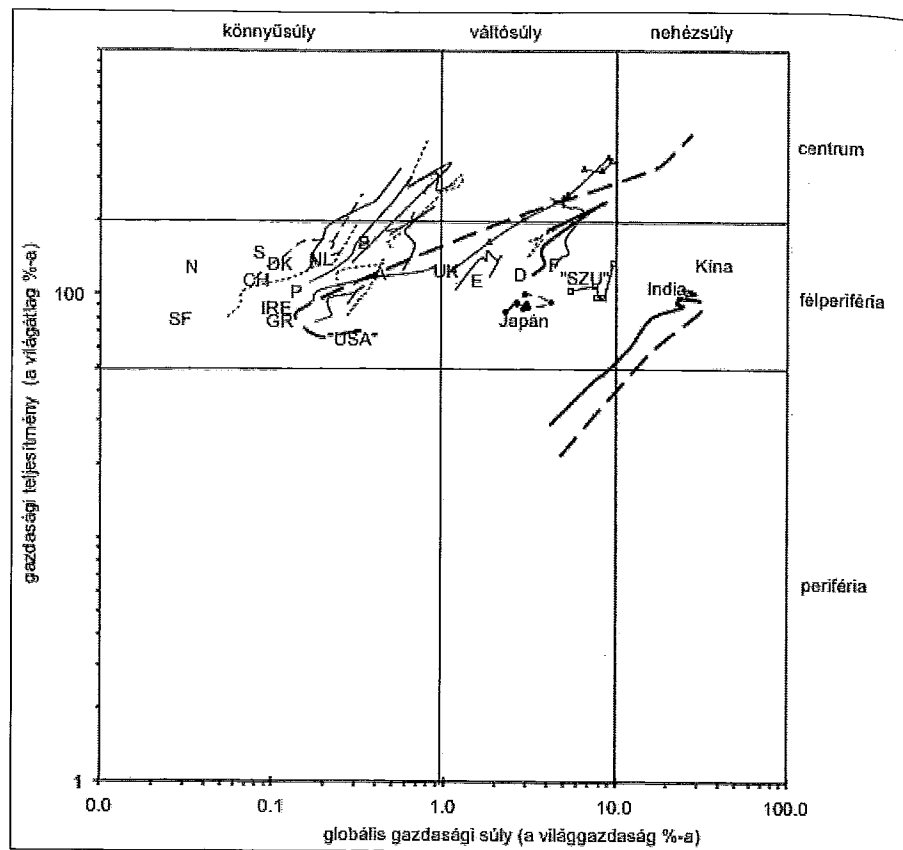
1.12. ábra Geopolitikai pozíciók, 1500: Nyugat-Európa majdani államai és fő versenytársaik. Egy főre jutó GDP a világátlag %-ban és a belső GDP a világ-össztermék %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective* alapján.

igazán „gazdagnak” volt tekinthető. („Gazdagnak”, mint a korábbiakban, azt a régiót tekintjük, amely a világ átlagos egy főre jutó GDP-jének 200 százalékánál többet tudhat magáénak); a többi tizenöt nyugat-európai egység, amellyel kapcsolatban Maddison becsléseket tesz közzé¹⁶⁷, „közepes” jövedelemszinten teljesít. Ugyanakkor Nyugat-Európa egészében egyetlen „nehézsúlyú” államkezdeményt sem találunk, és a 16 nyugat-európai egység közül csak ötről mondható el egyáltalán, hogy gazdaságilag „váltósúlyú” volna. Ez nagyjából az akkori Japán globális súlyának felel meg. Ezzel szemben, mint az 1.12. ábrából kitűnik, Kína és India szilárdan tartja helyét a nehézsúlyú kategóriában, mintegy hatalmas árnyékot vetve a korszak többi államára, államkezdeményére.

Az 1.13. ábra Nyugat-Európa államainak és fő versenytársaiknak a pályáját mutatja be a gyarmati kapitalizmus négy százötven éves történetében. A kép ellenére néhány minta egyértelműen kivehető. A nyugat-európai államok rendszerint ugyanabban a súlykategóriában maradnak, amelyben pályájukat kezdték: csak Hollandia és Belgium súlya gyarapodik annyira, hogy kikerülnek a könnyűsúlyúak közül, és – ami gondolatmenetem szempontjából a legfontosabb – egyik váltósúlyú nyugat-európai állam sem képes betörni a nehézsúlyúak közé. Ugyanakkor Nyugat-Európa legtöbb állama kitartóan mozog fölfelé. Ez alól csak Spanyolország, Németország, Ausztria és Itália alkot kivételt: a 20. század első felében e csoport jelentős gazdasági összeomlás jeleit mutatja – ebben értelemszerűen a két világháború okozta pusztulás tükröződik.

Ami Nyugat-Európa versenytársaikra illeti, jól kivehető Kína és India globális gazdaságisúly-vesztése és egy főre jutó jövedelemben mért elszegényedése. Japán körkörös, befelé görbülő pályát jár be a közepes jövedelmű, váltósúlyú társadalmak alkotta négyszög kellős közepén, míg Oroszország eleinte lassú, extenzív növekedésen megy keresztül, majd az 1917-es forradalom centripetális lendületbe hozza, s ennek mértéke a legtöbb nyugat-európai állam felfelé irányuló mobilitásához fogható. A kiegyensúlyozott növekedés leglátványosabb esete az Egyesült Államoké, amely 1950-re a félperifériás-könnyűsúlyú kvadránsból az „ólomsúlyba” érkezik.

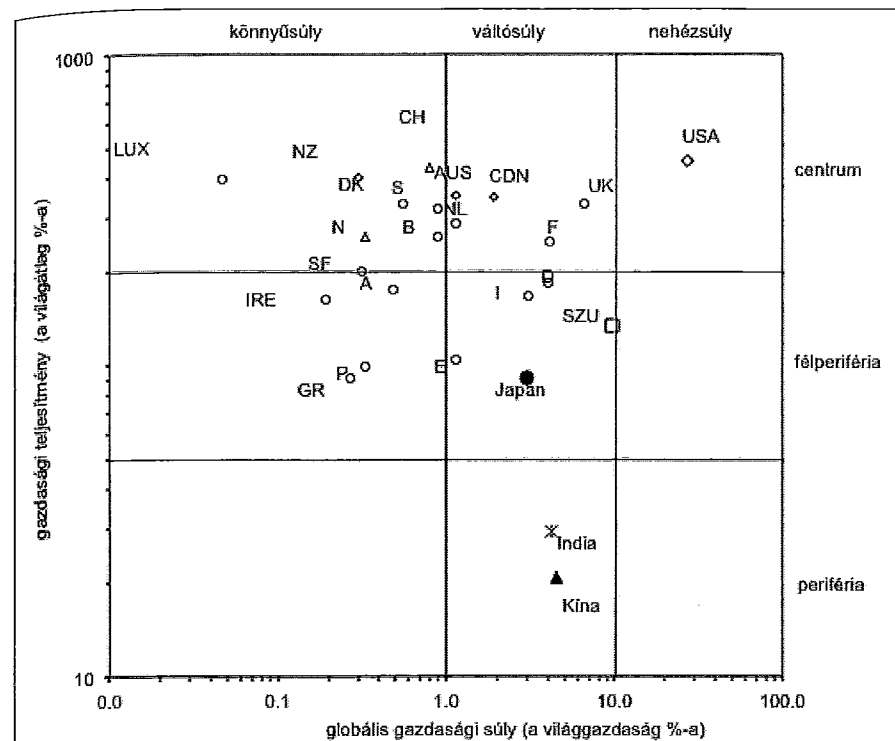
Mindent összevéve a gyarmati korszak végére Nyugat-Európa államainak helyzete jelentősen eltér attól, amelyet a hosszú 16. század elején foglaltak el. Az új megoszlást az 1.14. ábra mutatja be. A 17 nyugat-európai entitás közül, amelyekre Maddison adatai kiterjednek, a felhalmozási rátájukat tekintve csak hét van a közepes jövedelmű kategóriában. Ezek közül három – Németország, Itália és Ausztria – a mérés időpontjában, 1950-ben épphogy kikeveredett az elvesztett második világháborúból, Spanyolországban pedig még jóval a második világháború előtt véres polgárháború dúlt. Az összes többi európai államban magas az egy főre jutó gazdasági teljesítmény rátája. Ami globális gazdasági súlyukat illeti, e tekintetben nem sok változott: a tizenhét közül

1.13. ábra: Geopolitikai pályáívek, 1500-1950: Nyugat-Európa államai és fő versenytársaik. Egy főre jutó GDP a világátlag %-ban és a belső GDP a világ-össztermék %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

hat a váltósúlyú kategóriában van, a fennmaradó tizenegy pedig sohasem lépett ki a könnyűsúlyú státusból. Ugyanakkor azt találjuk, hogy versenytársaik közül egyértelműen az Egyesült Államok a legnagyobb súlyú gazdasági szereplő, és gazdasági súly tekintetében még a Szovjetunió, egy félperifériás, államszocialista képződmény is felülmúlja őket.

Nyugat-Európa társadalmi két messzemenő következménnyel járó hátránnyal küzdött a modern kor hajnalán: az egyik a fizikai és hálózati peremhelyzet, a másik pedig a méret. A globális kapitalizmus története során Nyugat-Európa államai ismételt erőfeszítéseket tettek arra, hogy az előbbi átalakítva megváltoztassák az utóbbit, azaz befolyásukat legyezőszerűen szétterítve az Európán kívüli világra s ezzel versenytársaik, kiváltképpen Kína és India rovására növeljék globális gazdasági súlyukat.¹⁶⁸

1.14 Ábra: Geopolitikai pozíciók, 1950: A nyugat-európai államok és fő versenytársaik. Egy főre jutó GDP a világátlag %-ban és a belső GDP a világ-össztermék %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

Bár sikerült a mind inkább globálissá váló kapitalizmus hálózati struktúrájában mag szerepet játszaniuk, s gazdagodásuk költségeit igen erélyesen rá tudták terhelni gyarmati „szerzeményeikre”, Nyugat-Európa államai, legalábbis a jelentős súlygyarapodás geopolitikai célja tekintetében lényegében sikertelenül próbálták orvosolni globális szempontból már-már kórosnak tűnő parányiságuk örökségét.

A nyugat-európai társadalmak pályájának rekonstrukciója a kapitalizmus történetében arra utal, hogy a „kiterjedésben rejlő erőnek” mint a globális pozíció jelének fontossága nem tűnt el. A Nyugat-Európa-központú globális kapitalista rendszer megjelenése nyomán az extenzív hatalom logikáját nem „törölte el” a történelmi átalakulás. „Csupán” annyi történt, hogy új teljesítménydimenzió – a felhalmozási ráta – adódott hozzá ahhoz a versenyre épülő globális hatalmi rendszerhez, amelyben a globális gazdasági súly továbbra is döntő szerepet játszik. Nyugat-Európa méret- és súlyhiányos történelme igen fontos dimenziót alkot a régió magán- és közhatalmai globális viselkedésének magyarázatában.

A nyugat-európai társadalmak e történelmi tapasztalatának további, kulcsfontosságú tanulsága, hogy a súly növelése igencsak kemény belső korlátokba ütközhet. Az újkori történelem azt mutatja, hogy Nyugat-Európa államai sohasem voltak képesek meghaladni „a könnyűtől a váltósúlyig” terjedő súlykorlátaikat – azaz valószínűleg elérték modern kori növekedésük határait. Ugyanakkor az egész régióban figyelemre méltóan növekedett a felhalmozási ráta. Az immár kapitalista, s egyre teljesebben globális világrendszer magjának könnyű- és váltósúlyú „nemzet”-gazdaságait működtető államokra sajátos geopolitikai imperatívuszok nehezednek, amelyek valószínűleg igencsak eltérnek a gazdagság és a súly kombinált dimenziói mentén más helyzetet elfoglaló államokkal szemben támasztott követelményektől.

Nos, e ponton, az 1950-es évek elején jelent meg Nyugat-Európában az az újfajta közhatalmi szervezet, amelyet ma Európai Unióként ismerünk. A második világháború után, a globális geopolitikai viszonyok viharos, az egész világra kiterjedő átszerveződése során, amelyre a gyarmatbirodalmak összeomlása, a posztkoloniális államoknak az államközi viszonyok szervezeti rendszerében szerzett teljes jogú tagsága, valamint az államszocialista gyakorlatnak gyarmatosítás elleni küzdelem és társadalmi forradalom (a világ legnagyobb államában, Kínában, valamint Vietnámban és Koreában), illetve katonai eszközök (Nyugat-Európa keleti határán) révén történő kiterjesztése nyomta rá bélyegét, a nyugat-európai integráció eszméje végül olyan szervezeti újításként jelent meg, amelytől alkotói azt várták, hogy gyökeresen új kontextusba képes helyezni a nyugat-európai államok közötti viszonyokat. Az Európai Unió létrejöttének második világháború utáni időszaka – amely újabb változást jelöl a nyugat-európai államok súlynövelésre irányuló erőfeszítéseiben – külön vizsgálatot igényel. Erre a könyv zárófejezetében térek rá.

JEGYZETEK

- 1 Braudel: *A mindennapi élet*. . . , 90.
- 2 *Encyclopedia Britannica Online*, Academic Edition, „Nemesis” címszó.
- 3 Mann: „European Development”, 7.
- 4 Munkája következetesen neo-weberiánus fogalmi keretéhez híven Mann a „kiterjedésen alapuló hatalmat” (egyes számban) két évvel korábbi tanulmányában úgy határozta meg, mint „nagyszámú ember jelentős területen történő megszervezésére irányuló képességet, amelynek célja a stabil együttműködés bizonyos minimuma” (Mann: *Sources of Social Power*, 7.). Az „intenzív hatalom” (ismét csak egyes számban) viszont „a résztvevők szoros megszervezésének képessége és nagyfokú mobilitásuk vagy elkötelezettségük megteremtése, attól függetlenül, hogy a kérdéses terület vagy létszám nagy vagy kicsi” (uo.). Az „extenzív” és az „intenzív” hatalmi forma közötti

viszony megszervezése Mann szerint annyira középponti kérdés, hogy az ezt végző intézményeket „a társadalom elsődleges struktúráinak” nevezi (uo.).

5 Hobson és Hobden értelmezésében Mann fölöttébb áramvonalas, modernizációs képet fest a globális átalakulásról, amely szerint „a premodern rendszerekben az 'extenzív' hatalom, míg a modern világban az 'intenzív' formák az uralkodóak” (Hobson and Hobden: „On the road towards an historical world sociology”, 281.).

6 J. M. Blaut a történeti földrajztudomány művelője, az „Európa felemelkedése” szakirodalommal és különösen Mann Európa-centrikus diffuzionizmusával szemben úgy vélekedik, hogy globális tekintetben Nyugat-Európának nem volt egyértelmű előnye – valójában (Nyugat-) „Európa 1492-ben nagyjából ugyanazon a szinten volt, mint Ázsia és Afrika” (Blaut: „Fourteen Ninety-Two”, 4.). Ebben az álláspontban az a csapda rejlik, hogy miközben Blaut elvet bizonyos, a prekapitalista nyugat-európai fölényre vonatkozó Európa-centrikus álláspontokat, óvatlanul kizárja egy meggyőzőbb állítás lehetőségét, amely a prekapitalista nyugat-európai hátrányra vonatkozik. Másutt, általánosabb formában és kevésbé leszűkítetten csupán azt mondja, hogy bizonyos fokú globális gazdasági „egyenlőség állt fenn 1492 előtt” (uo.) Ez utóbbi állítás összeegyeztethető a nyugat-európai hátrány lehetőségével. További vizsgálatukhoz azonban Mann és Blaut állításai kapcsán pontosítani kell, hogy milyen tekintetben és mikor voltak ilyen fogyatékoságai Nyugat-Európának.

7 Brenner: „Dobb on the transition from feudalism to capitalism”, 121.

8 Például Braudel: *The Structure of Everyday Life*, 94.

9 Tibebe: „On the Question of Feudalism, Absolutism, and the Bourgeois Revolution”.

10 Abu-Lughod: *Before European Hegemony*.

11 Braudel, *A mindennapi élet*. . . , 560-562.

12 Chase-Dunn és Hall: *Rise and Demise*.

13 Abu-Lughod, id. mű.

14 E modellek természetesen hatalmas történeti szakirodalomra támaszkodnak, amit itt nem lehet tételen felsorolni.

15 Lásd például Beaujard: „The Indian Ocean...”

16 Beaujard idézett művének 3. térképén, amely ugyanezt az időszakot (XI-XIII. sz. eleje) fogja át, látszik a zanzibári tengerpart. A mi szempontunkból azonban az a legfontosabb, hogy igen gyengének mutatja az összeköttetést Nyugat-Európa és az afro-eurázsiai rendszer között: egyetlen út vezet a Földközi-tenger keleti medencéjétől Velencén keresztül Bruges-be és Párizsba, és két nyíl mutat Spanyolország földközi-tengeri partvidékére. Beaujard 4. térképe (428.), amely a „13. és 14. századot mutatja be” ugyanilyen gyenge összeköttetést ábrázol Nyugat-Európa és az afro-eurázsiai rendszer között: egyetlen tengeri nyíl mutat az Ibériai-félsziget atlanti-óceáni partvidékétől a La Manche-csatornáig.

17 A számítás alapja McEvedy és Jones: *Atlas of World Population History*.

18 Az eurázsiai kereskedelmi hálózat magyarázza a bubópestis Kínából Európában való elterjedését az 1340-es években. Lásd például Marks: *The Origins of Modern World*, 32.

19 Ez a vizuális adat különösen meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az ábrához felhasznált térkép, a térbeli valóság egy papírlap kétdimenziós terére történő transzformálásának összes hagyományos eljárásához hasonlóan tartalmaz egyfajta rejtett elfogultságot: módszeresen zsugorítja az egyenlítőhöz közeli térségeket és felnagyítja az attól távolabbiakat; ennek következtében az északabbra fekvő területek, köztük a 13. századbeli nyugat-európai kereskedelmi övezet sokkal nagyobbak látszanak, mint amekkorák valójában.

20 A UCINET társadalmihálózat-elemző program használatával könnyű számszerűsíteni ezt a viszonyt. A Freeman fokszám szerinti kapcsolati háló középértéke ebben a hálózatban 2,667 csomópont, 1,247 szorással, aminek a nyomán Nyugat-Európa és a Szaharán át vezető árucse-rendszer magányos „farkasai” több, mint egy szorással állnak a teljes láncolat középértéke alatt.

A Freeman betweenness centralitás vonatkozásában a nyugat-európai és a nyugat-afrikai körzet egyaránt 0 értékeket mutat (szemben a 3,778-as középértékkel és a 4,008-as sztenderd eltéréssel).

21 A (maximális 8-ból) 5 csomóponttal a hálózat többi részéhez kapcsolódó II. övezetben a csomók száma majdnem kétszerese az átlagnak. Emiatt ennek a kereskedelmi térségnek a legmagasabb a pontszáma a közöttség centralitásában is, az érték 13,833 (szemben a közöttség 3,778-as középértékével és a 4,008-as szórással).

22 Nyugat-Európa Délkelet-Ázsiától mért geodéziai távolsága a két legnagyobb közé tartozik a rendszerben (4 lépés), és a kelet-ázsiai és a kelet-afrikai, dél-ázsiai kereskedelmi övezettől (VIII és VI) való távolsága is igen nagy (3 lépés).

23 Goldstein: *Long Cycles*, 300.

24 Beaujard, id. mű, 437.

25 Strausz-Hupé: „Population As An Element of National Power”.

26 A számítás alapja Maddison: *The World Economy*, 2001 és Maddison: *The World Economy*, 2003.

27 Held: „The Development of the Modern State”, 61, idézi Tillyt, „Reflections on the history of European state-making”, 15.

28 Marks: *The Origins of the Modern World*, 58.

29 Held: id. mű, 65.

30 Jól szemlélteti e megfigyelés azt, hogy a tudományos elemzés miként tekint a világra. E vonatkozásban tanulságos megvizsgálni Paul Kennedy térbeli elképzelését a kora-kapitalista időszakról. Lásd *The Rise and Fall of Great Powers* című rendkívül részletes és igen befolyásos munkája 1.2. térképét. A kora újkori világ „Világhatalmi központok a 16. században” című rekonstrukciójának két érdekes vonása van. Először, „JAPÁNON”, a „MING-BIRODALMON”, „MOSZKVÁN”, a „MOGUL-BIRODALMON”, a „PERZSA BIRODALMON” és az „OSZMÁN BIRODALMON” kívül – ezek mindegyikét szomszédos területek képviselik – a térkép további két csoportot tartalmaz. Az egyikbe néhány másik, valóban létező birodalom tartozik területi megjelölés nélkül, csak a nevük helye a térképen jelzi őket: ide tartozik az „AZTÉK BIRODALOM”, az „INKA BIRODALOM” és „MALI”. Az Azték-, Inka és Mali birodalom tehát, amelyeket egyaránt a nyugat-európai gyarmatosítás pusztított el, szerepel a 16. századbeli világ térképén – de területi megjelölés nélkül, mintha csak arra utalna, hogy a „futottak még” kategóriába tartoznak. A másik, témánk szempontjából nem kevésbé fontos furcsaság: egy igen feltűnően megjelölt terület azt a – fenti gondolatmenetünk fényében fiktív – „entitást” foglalja magába, amelyet Kennedy „NYUGAT-EURÓPÁNAK” nevez. „NYUGAT-EURÓPA” fikcióját, amelyet burkoltan az emel létező egyedi és egységes közhatalom „rangjára”, hogy a korszak valódi birodalmaival megegyezően van jelölve, megerősíti a Kennedy által bemutatott következő vizuális képződmény, a 3. „Európa politikai megosztottsága a 16. században” című térkép. Ezen a térképen feltűnő helyen szerepel a „SZENT RÓMAI BIRODALOM”, amely valójában kisebb és különálló királyságok laza konglomerátuma volt Nyugat-Európa középső, a mai Németországtól, Svájcban és Ausztrián keresztül Észak-Olaszországig terjedő részén. Ezt a „birodalmat” ugyanolyan betűvel jelöli, mint két valódi birodalmat – az „OSZMÁN BIRODALMAT” és „MUSZKOVIA” –, vagy mint „ANGLIÁT ÉS WALES-T”, „FRANCIAORSZÁGOT”, „SPANYOLORSZÁGOT”, „VELENCÉT” és „NÁPOLYT”. A nem teljesen birodalmi jellegű Szent Római Birodalom határát a térképen vastag vonallal jelöli. A térképen egyedül ezt jelzi ilyen vonallal, míg az olyan „valódi” birodalmak határait, mint Muszkovia és az Oszmán-birodalom ugyanolyan vonal rajzolja körül, mint a nyugat-európai országok, például Franciaország, Spanyolország vagy Portugália határát. Látna ezt a nem túl finom ábrázolási módot aligha meglepő, hogy a könyv első, *Stratégia és gazdaság az iparosodás előtti világban* című részének nyitó fejezete „A nyugati világ keletkezése” címet viseli.

31 Persze messze nem Nyugat-Európa volt a világ egyetlen mértheányos régiója, ám – itt kifejtett gondolatmenetem szempontjából – ez a legrelevánsabb, ezért nem foglalkozom valamilyen olyan térség sorsával és dinamikájával, amely hasonló fogyatékossgal küszködött.

32 *Atlas of World Population History*

33 Kétséges, mennyire tekinthetők „Nyugat”-Európa részének a Habsburg-ház történetének későbbi időszakából eredő birtokok, például a magyar korona országai (amelyek, rövid megszakítással 1699-től 1918-ig a Habsburg-birtokok közé tartoztak; a mai Magyarországon kívül ehhez a területhez tartozott a mai Szlovákia, Horvátország és a mai Románia, történetileg Erdélyként ismert területek északi több, mint fele), valamint Csehország, Morvaország és Szlovénia. Némileg leegyszerűsítve a probléma az, hogy a „nyugatiság” különböző dimenziói ellentétesek egymással. A nyugati kereszténység befolyása és a Habsburg (azaz a feltevés szerint „nyugati”) uralom az Oszmán-birodalom visszaszorítása után arra látszik utalni, hogy ezek Nyugat-Európa részei voltak; ugyanakkor Európa nyugatibb részével fenntartott kereskedelmi kapcsolataik kiegyenlítetttsége, az oszmán uralomnak való hosszú alávetettségük, az ortodox kereszténység jelenléte és nyelvi, valamint etnikai összetételük bizonyos oldalai – vagyis a nem indoeurópai magyarok jelenléte és a vándorló életmódot folytató mikrotársadalmak, például különböző roma csoportok tartós fennmaradása – viszont inkább azt sejteti, hogy nem voltak, vagy talán nem egészen voltak minden tekintetben „nyugatiak”. Európa más részeivel, köztük olyanokkal kapcsolatban azonban, amelyeket minden további nélkül „nyugatiként” sorolunk be, igen hasonló problémákba ütközünk; lásd például az észak-nyugati térség (pogány) viking örökségét, vagy a hosszan tartó muszlim uralmat a később római katolikus, gyarmatosító terjeszkedést folytató spanyol királyságban, stb. Bárhogyan legyen is, mindebből az következik, hogy ha kelet-nyugati választóvonalat húzunk a Habsburg-birtokokon belül, s csak azokra fókuszálunk, amelyek kétségbevonhatatlanul nyugat-európaiak abban az értelemben, hogy hosszú távon lényegében Európa nyugati részeihez kötődnek, akkor egyetlen olyan egyértelműen „nyugat-európai” hatalmunk sincs, amelynek 1000 óta valaha is sikerült volna nagyobbra nőnie, mint a világ lakosságának 5 százaléka.

34 Meglehet, a mongol birodalom jelentősége csökkent Nyugat-Európa szempontjából a Kelet-Közép-Európából a 13. század végén, Oroszország nagy részéből pedig a 15. században történő kiszorítása után. Ugyanakkor a Nyugat-Európa és a Kína, valamint az indiai szubkontinens közötti távolság oly nagy volt, hogy a gyarmatosítás előtti időkben a nagy ázsiai birodalmak viszonylag kevésbé voltak fontosak a nyugat-európai szereplők számára. Ennek persze rögtön ellentmond azoknak az igen hosszú tengeri és szárazföldi kereskedelmi útvonalaknak a létezésének, amelyek Nyugat-Európát Afro-Eurázsia többi részével kötötték össze. Más szavakkal, a „sztyepei” birodalmak mint geopolitikai hatalmak fontossága Nyugat-Európa szempontjából csak akkor volna tagadható, ha teljes mértékben negligálnánk az afro-eurázsiai kereskedelmi hálózatok jelentőségét Nyugat-Európa szempontjából.

35 Marks, id. mű, 51.

36 *An Historical Atlas...*

37 McEvedy és Jones, id. mű, 183.

38 Quataert: *The Ottoman Empire*, 3.

39 E hatalmas területet először a kijevi uralom alól szabadították fel, majd a mongol birodalom foglalta el, hagyta végül el azt követően, hogy az 1480-as években nagyrészt kivonult Oroszországból. (Lásd például Hellie: „The Structure of Russian Imperial History”)

40 1 négyzetmegaméter=1 millió négyzetkilométer. 4 négyzetmegaméter a mai Franciaországnál (543,965 négyzetkilométer) – megközelítőleg ennyi volt Franciaország területe a 15. század végén” (<http://concisebritannica.com/ebc/article-9364811/France>) – 7,35-ször nagyobb területet jelöl.

41 Taagepera: „Expansion and Contraction Patterns”, 2. ábra, 483.

- 42 Uo., 3. ábra, 484. A 19. század végére Oroszország területe több, mint 22 négyzetméterre terjedt.
- 43 Lásd például Gibson: „Russian Imperial Expansion in Context and by Contrast”.
- 44 Mann: „European Development”, 17.
- 45 Marks, id. mű, 61.
- 46 Caffa több, mint kétszáz évig Genova uralma alatt álló, nyüzsgő, multietnikus átrakó kikötő volt, amely „a selyemút nyugati végállomásaként” szolgált (Slater: „Caffa”, 271.)
- 47 Slater: „Caffa”, 277.
- 48 Például Held Nyugat-Európa általános hanyatlását összehasonlíttja a „nyugat megfelelőjénél gazdaságilag, a fűszer- és egyéb export miatt biztosabb lábakon álló keleti Birodalom” virágzásával; ez a birodalom „a középkorban bizánci birodalom néven létezett, mígnem 1453-ban sikeresen legyőzte és felváltotta az iszlám vallású Oszmán Birodalom” (Held, id. mű, 58.)
- 49 Pach Zsigmond Pál „Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV-XVII. században” című munkájában például arról ír, hogy „Európa elzárása” az ázsiai kereskedelemről egyáltalán nem érvényes a 14.-17. század közötti Kelet-Közép-Európára vagy a Balkánra. A borskereskedelem útvonalait rekonstruálva Pach arra a következtetésre jut, hogy a „török áruk” (a Fekete-tenger-ről a Dunán, vagy szárazföldön Erdélyen át érkező fűszerek) nagyjából a „tengeri javakkal” (vagyis a velencei vagy adriai-tengeri fűszerkereskedelem a Nyugat-Balkánon és Dél-Ausztrián keresztül) egyforma mennyiségben találtak utat Kelet-Közép-Európába. Ez arra utal, hogy komoly érintkezés állt fenn különböző etnikumú kereskedők között, akik az Oszmán Birodalom északnyugati részén levő bázisokból kiindulva a Duna-menti városokban, fel egészen Belgrádig, valamint Erdélyben működtek.
- 50 Kelet-Európa sajátosságainak, „külön útjainak” és „elmaradottságának” problémái természetesen sokkal számosabbak annál, mint amennyivel ez az áttekintés foglalkozni képes.
- 51 Dussel: „Europe, Modernity and Eurocentrism”, 468.
- 52 Shen: *Cultural Flow Between China and Outside World Throughout History*, 24.
- 53 Uo., 36.
- 54 Uo.
- 55 Uo., 37.
- 56 Uo., 37-38.
- 57 Már az adott ruhaanyag neve is erre a kapcsolatra utal, Damaszkusz volt a déli selyemút egyik átrakó városa (lásd például *Online Etymological Dictionary*, <http://www.etymonline.com/index.php?term=damask>, 2007. augusztus 18.
- 58 Shen, id. mű, 39.
- 59 Id. mű, 45.
- 60 Lásd például Shen id. mű, 97.
- 61 Ringmar: „Audience for a Giraffe”, 387. idézi Spinage: *The Book of Giraffe*-ot, 70-71.
- 62 Uo., 377.
- 63 Uo., 387.
- 64 Nézzük meg, milyen hangnemben ír a rendszerint rendkívül udvarias Braudel: „Azt is meg kell jegyezni, hogy a 'barbárok', akik igazi veszélyt jelentettek a civilizációra szinte kizárólag egyetlen embertípushoz tartoztak: az Óvilág közepén levő sivatagok és sztyeppék nomádjaihoz – és csakis az Óvilág tapasztalta meg az emberiségnek ezt a rendkívüli fajtáját” (Braudel: *The Structure of Everyday Life*, 94).
- 65 Közülük a legnevezetesebb a Mongol Birodalom volt, a legnagyobb adminisztratív egység, amit ember valaha létrehozott.
- 66 Shen a következőképpen ír az egyik ilyen kapcsolatról:

- „1287-ben Abaha kán fia, Aluhun kán (1284-1291) fontos küldöttséget menesztett Rómába és Párizsba. Ennek a küldöttségnek, amelyet a legfontosabbnak neveznek a mongol-európai kapcsolatszerkesztésben, a vezetője a Khanbalikban (Peking) született Uyгур Nestorian Rabban mar Sauma (1245–1294) volt; küldetése az volt, hogy szilárdítsa meg Il-kánság és Európa szövetségét a szíriai és palesztinai muszlimok elleni küzdelemben. Az Il-kánság küldöttsége 1287. márciusában hajózott ki egy fekete-tengeri kikötőből Konstantinápoly irányába, ahonnan Nápolyon keresztül június 23-án érkezett meg Rómába. Minthogy a követek érkezése előtt két hónappal meghalt IV. Honorius pápa, egy bíboros fogadta őket, akit később IV. Miklós néven választottak pápává (1288–1292). A római bíborossal való találkozó után Rabban mar Sauma Rómát elhagyva Toszkána és Genova érintésével utazott tovább Párizsba; ott több, mint egy hónapig tartózkodott és találkozott IV. Fülöp francia királlyal (1285–1314), aki hozzájárult, hogy katonákat küldjön Aluhun haderejébe a közös nyugat-ázsiai ellenség elleni expedícióra. Párizsból Sauma és kísérete Kasoniába (Bordeaux) ment tovább, hogy találkozzon I. Eduárd angol királlyal (1272–1307), akivel szintén igen baráti eszmecserét folytatott. Sauma ezt követően visszatért Rómába, ahol hivatalosan is átadta Aluhun kán levelét az új pápának, aki 1288. február 20-án foglalta el a pápai trónt. 1288 áprilisában Sauma, Helleville-i Gobert az angol király követe társaságában visszatért Il-kánságba. Rabban mar Sauma európai útja igen sikeres diplomáciai küldetés volt, amelyet mongol küldötti minőségében egy kínai hajtott végre.” (Shen, id. mű, 148.)
- 67 Lásd uo., 134.
- 68 Latham: Introduction, 11-14.
- 69 Janet Abu-Lughod a következőképpen foglalja össze az afro-eurázsiai hálózaton belül az egyik, Európától legtávolabb elhelyezkedő birodalomra vonatkozó tudásunkat: „Európai kereskedők a 13. század utolsó harmadában járták be a nagy, Cathay-ba vezető közép-ázsiai útvonalat. Csodás elbeszélésekkel tértek haza gazdag országokról, virágzó kereskedelemről és egy olyan működő nemzetközi csererendszerrel, amelyből a latin kereskedők lényegében még mindig ki vannak zárva” (*Before European Hegemony*, 167.)
- 70 Shen, id. mű, 145.
- 71 Yule: *Cathay and the Way Thither*, idézi <http://www.thenagain.info/Classes/Sources/MonteCorvino.html>, 2007. augusztus 18.
- 72 „A nesztoriánusok keresztény nevet viselnek, viszont sajnálatosan eltérnek a keresztény vallástól. A föld ezen részein annyira megnőtt az erejük, hogy nem engedik meg, hogy más szertartásokhoz ragaszkodó keresztények akár egy kis kápolnát is emeljenek, vagy az övéktől eltérő doktrínát tegyenek közzé.” (Yule, id. mű)
- 73 Shen, id. mű, 149.
- 74 Abu-Lughod, id. mű, 31-32.
- 75 Barendse: „Trade and State in the Arabian Seas...”, 187.
- 76 Uo.
- 77 Uo., 188.
- 78 Természetesen nem állítom, hogy előnyei nem voltak – de itt nem erről van szó.
- 79 Lásd például Tilly: „War Making as Organized Crime”, Tilly: *Coercion, Capital and the European States*, Marks, id. mű
- 80 Marks, id. mű, 59.
- 81 Tilly, id. mű, 170.
- 82 Uo.
- 83 Kennedy, id. mű, 43.
- 84 Uo.

- 85 Az utolsó ilyen próbálkozás – a Harmadik Birodalomé – hasonlóan végződött, mint Napóleoné. Az eurázsiai szárazföld északnyugati csücske egészen a második világháború utáni időszakig politikailag megosztott maradt.
- 86 Marks, id. mű, 78.
- 87 Emiatt, mint Charles Tilly megjegyzi, „Róma után Európa egyetlen nagyobb része sem tapasztalta meg egy római, még kevésbé egy kínai méretű birodalom uralmát” (id. mű, 128.)
- 88 Bagchi: *Perilous Passage*, 53.
- 89 Lásd például Hobson: *The Eastern Origins of Western Civilization*, 121–126.
- 90 Abu-Lughod: *Before European Hegemony*, 113–120.
- 91 Braudel: *The Wheels of Commerce*, 443.
- 92 Uo., 444.
- 93 „Charter Company”
- 94 Chaudhuri: *Trade and Civilization in the Indian Ocean*, 63., idézi Marks, id. mű, 62.
- 95 Chaudhuri, id. mű, 14.
- 96 Uo., 15.
- 97 Shen, id. mű 156.
- 98 Hobson, id. mű, 121–126.
- 99 Shen, id. mű, 191–192.
- 100 Chaudhuri, id. mű, 16.
- 101 Emiatt a hadviselés gazdaságtörténetével foglalkozó, amúgy nélkülözhetetlen klasszikus szakirodalom (például Lane: *Profits from Power*, Steensgaard: „Violence and the Rise of Capitalism”, Arrighi: *The Long Twentieth Century*) terminológiai hagyományának szerencsétlen pontatlansága, hogy sommásan „védelemnek” („defense”) nevezi e művet katonai oldalát. Sokkal pontosabb volna katonai agresszióknak nevezni.
- 102 Parker: „Europe and the Wider World”, 194.
- 103 Például M.N. Pears („Merchants and States”, 77–82.) bemutatja, hogy a portugálok sokkal inkább központosították a gyarmati bevételeket, mint a spanyolok, aminek következtében jelentős különbség mutatkozott a két korona meggazdagodása között, stb.
- 104 Különösen így van ez a tranzakciós költségek gazdaságelméletének abban a változatában (ld. például Oliver Williamson, 1981), amely arra fókuszál, hogy egyes cégek hogyan húzzák meg határaikat, s hogy a cégméretnek a haszonkulcsra gyakorolt hatását felbecsülve miként szabják meg optimális méretüket.
- 105 Alfred Chandler hatalmas munkái az üzleti vállalkozásról, s konkrétan az észak-amerikai és nyugat-európai ipari korporációkról (például *The Visible Hand* vagy *Scale and Scope*) jórészt a belső mérethez fókuszálnak; a külső méret ugyanannak az értelmének a geopolitikai oldala.
- 106 Lásd például Roy: „Functional and Historical Logics in Explaining the Rise of the American Industrial Corporation”, különösen 314–316. Lásd még Granovetter: „Coase Revisited”, 332–334.
- 107 Jones: *Growth Recurring*, 30.
- 108 Az e gondolkodásmód mögött rejlő elméleti és módszertani individualizmus gyökere az erőteljes, elsősorban nyugat-európai filozófiai, erkölcsi és általános értékelő hagyományban keresendő, s ebben az értelemben valószínűleg joggal volna bírálható Európa-központúsága miatt, ebben az elemzésben azonban nem ezt az utat választom.
- 109 A számítás alapja Maddison 2001 és 2003.
- 110 Görögország és Finnország gazdasági teljesítménye a világátlag 76, illetve 80 százaléka.
- 111 Spanyolország és Portugália a világátlag 116, illetve 107 százalékat mutatja.
- 112 Hollandia NL-el jelölve.
- 113 Nagy-Britannia rövidítése az 1.4. ábrán UK.
- 114 Németországot D-vel jelölöm.

- 115 Svájcot CH-val jelölöm.
- 116 A könnyebb olvashatóság kedvéért az 1.5. ábrán csak azokat a vonalakat jelöljük, amelyek az 1.4. ábra vonalaihoz képest többletként jelentkeznek.
- 117 Kanada jele CDN.
- 118 AUS.
- 119 NZ.
- 120 Az 1.5. ábrán az Egyesült Államokat vastag szaggatott vonallal jelöljük.
- 121 Az 1.5. ábrán Oroszországot folyamatos, üres négyzeteket beiktató vonallal jelöljük.
- 122 Egy későbbi fejezetben elemzem a Szovjetunió pályáját a szocialista blokk kontextusában.
- 123 A 21 és 25 százalékos szám India, illetve Kína esetében természetesen a két óriás átlagos gazdasági teljesítményéről adott becslés. Mint a *The Great Divergence* című munkájában Kenneth Pomeranz rámutat, sok szempontból helyesebb volna, ha mondjuk Hollandiát a Jangce deltájának társadalmával vagy a Kínai Birodalmon belüli más alegységekkel (továbbá, én teszem hozzá, a Gangesz deltájával Bengáliában) összehasonlítani. Hasonlóképpen Miclants, amikor *The Origins of Capitalism and the Rise of the West* című munkájában Nyugat-Európát veti össze „Kínával”, „Dél-Ázsiával” és „Észak-Afrikával”, az összehasonlítás teljesen helyénvaló volna, ha e régióknak a gazdasági teljesítmény, különösen az egy főre jutó teljesítmény terén bejárt pályáját értékelve „szabadon” figyelmen kívül hagyhatnánk a geopolitikai problémákat általában, és a közhatalmak kérdését különösen. Pomeranz eljárása, hogy a Jangce-régióra fókuszál, széttöri a Kínai Birodalom politikai-hatalmi szerkezetét, hogy összehasonlítást tudjon tenni egy Nyugat-Európán belüli politikai hatalmi struktúrával. Mielants viszont egy teljes birodalmat – a kínait –, s két, az általa megfigyelt időszakban súlyos birodalmi átalakuláson átment régiót – Dél-Ázsiát és Észak-Afrikát – hasonlít össze egy Nyugat-Európának nevezett entitással, egy olyan összetakolt hatalmi egységekből álló képződménnyel, amelynek a Római Birodalom óta nem volt egységesített, geopolitikailag koherens, átfogó közhatalmi szerkezete. Az én itteni célom mindkét említett vállalkozástól eltér: az e könyvben követett geopolitikai-gazdasági elemzés szempontjából szükséges fenntartani a közhatalmak egységét.
- 124 Az ábra összegzi az európai államok 1500 és 2000 közötti globális gazdasági súlyáról adott Maddison-féle becsléseket, jelzőszámként a bruttó világtermelés százalékat használva.
- 125 Spanyolország és Egyesült Királyság gazdasági súlya a világ gazdaság 1,8, illetve 1,1 százalékát tette ki.
- 126 Ezt a bengáli helységnevet brit beszámolókból Plassynak mondják.
- 127 Braudel: *The Structure of Everyday Life*, 102.
- 128 Franciaország 1870-ben 6,5 százalékal érte el a csúcst, míg Németországé 1913-ban 8,7% volt.
- 129 Scott: *The Birth of the Great Power System*, 5, 117–121.
- 130 Ebből lett később Hollandia.
- 131 Az értékek az 1.7. ábra függőleges dimenziójában 0-tól 40-ig, míg az 1.6. ábrán 0-tól 10-ig terjednek.
- 132 Pontosabban 24,9% illetve 24,4%.
- 133 Ez a megfigyelés természetesen gyökeresen más megvilágításba helyezi a „nagy hatalmak” fogalmát, ahogy azt a hidegháború időszakában a politikatörténetben használták. Jack S. Levy-nek az „új kori nagyhatalmi rendszer” főszerplőiről adott felsorolásából például hiányzik a Mughal Birodalom, ahogy az új kori világ birodalmi színterének két legnagyobb formátumú szereplője, a Ming és Mandzsu korabeli Kína:
„Franciaország	1495–1975
Anglia/Nagy-Britannia	1495–1975
Ausztriai Habsburgok/Ausztria/Ausztia-Magyarország	1495–1519; 1556–1918
Spanyolország	1495–1519; 1556–1808

Oszmán Birodalom	1495–1699
Egyesült Habsburg tartományok	1519–1556
Hollandia	1609–1713
Svédország	1617–1721
Oroszország/Szovjetunió	1721–1975
Poroszország/Németország/Nyugat-Németország	1740–1975
Olaszország	1861–1943
Egyesült Államok	1898–1975
Japán	1905–1945
Kína	1949–1975

134 (Levy: *The Modern Great Power System*, 47.)

Levynek a nagyhatalomról adott általános meghatározása – „olyan állam, amely jelentős szerepet játszik a biztonsággal összefüggő problémák tekintetében a nemzetközi politikában” (Levy, id. mű, 16.) – tág fogalom, amelyben kiemelkedő része lenne mind a négy ázsiai birodalomnak. Empirikus elemzéseiben mégis a nagyhatalom egy sor sokkal szűkebb értelmezésével dolgozik: ezek adott államnak *támadó* háború indítására való „képessége” vonatkoznak. E szerint „az olyan állam, amelynek biztonsága nagy területen vagy a behatolással szembeni természetes korlátokon nyugszik, de más államok biztonságát fenyegetni nem képes, nem tekinthető nagyhatalomnak” (Levy, id. mű, 16.) Ez utóbbi, szűkebb meghatározás a mások biztonságának fenyegetésére való „képességen” alapul – s ezt Levy a Ming, a Mughal vagy a Mandzsu birodalmak esetében külön nem vizsgálja. Ezzel a kirekesztésük megmagyarázatlanul marad.

Levy további kritériuma arra vonatkozóan, mit tekint „nagyhatalomnak” az elemzésében, az, hogy „nemzeti érdekeik egyszersmind rendszerérdekeket is magukba foglalnak” (Levy id. mű, 17); ezért a kérdéses államoknak „érdekük a rend fenntartása a nemzetközi rendszerben” (uo.). Az ilyen hatalmak „gyakrabban lépnek interakcióba más hatalmakkal” (uo.), „más hatalmak nagyhatalomnak tekintik őket” (uo.), továbbá egy sor „formálisabb kritériumnak” is megfelelnek, úgymint: nagyhatalomként ismeri el őket „valamilyen nemzetközi értekezlet, kongresszus, szervezet vagy egyezmény” (uo.). Mindezek közül a Ming, a Mughal és a Mandzsu birodalom csak annyiban eshet ki a „nagyhatalmak” csoportjából, hogy nem játszanak nagyobb szerepet a világrend fenntartásában. Meg kell azonban jegyezni, hogy a (a kapitalista terjeszkedés által megteremtett) „világrendre” fektetett hangsúllyal e kritérium Európa-központú tautológiává fokozza le az elemzést. Ugyanakkor, amennyiben a Ming, a Mughal és a Mandzsu birodalmat azért kellene kizárnunk a „nagyhatalmak” csoportjából, mert nem vesznek részt a „világrend fenntartásában”, akkor ehhez a „globalitás” igen erős, szó szerinti olvasatára van szükség, amelyiknek következetes alkalmazása egyaránt jogtalan tenné a „nagyhatalom” kifejezés használatát a 19. század közepe-vége előtti időszakra csakúgy, mint a Leví listáján szereplő valamennyi hatalom bevonását, köztük a nyugat-európai államokét is.

E birodalmakkal kapcsolatos pályát úgy jelöljük, hogy a nevüket csillagok (*) közé tesszük.

135 29, illetve 34,9%.

136 Braudel: *The Structure of Everyday Life*, 102.

137 Pontosan 48,9-től 19,7 százalékgig.

138 4,4% Németország, 0,8% Franciaország, 0,6% Belgium és 0,3% Hollandia esetében..

139 A 19. században természetesen nem kizárólag India és Kína volt a nyugat-európai gyarmatosítás áldozata.

140 A beavatkozásokhoz, amelyek révén az európai imperialista hatalmak csökkentették a nekik alávetett társadalmak súlyát, a következők tartoztak:

a gyarmati sorba degradált társadalomban talált, a kolonializmus előtről származó uralmi rendszer aláépése, avégből, hogy az állam képességei drámai módon csökkenjenek, ami néha a helyi állam teljes megsemmisítéséhez vezet;

a helyi lakosság jelentős részének kiirtása háborúk, rablás, rabszolgasorba való taszítás, véletlen vagy szándékos járványokozás vagy a termékenység csökkentése révén;

a helyi életmód kiegyensúlyozatlanná tétele a törvényekbe, szokásokba, erkölcsökbe és népszokásokba való stratégiai beavatkozás útján;

a helyi kulturális formák, különösen a termelési kultúra eljárásmodjainak degradálása és aláépése, (benn azzal a közismert esettel, amikor a brit gyarmati hatalom a brit áruk piacának terjeszkedése értelmében lecsapatta a bengáli szakképzett takácsmesterek szövő technikához elengedhetetlen hüvelykujját) és egész sor kulturális védelmi mechanizmus meggyengítése;

egyes lakosságcsoportok dehumanizálása, lebecsülése és kirekesztése, ide értve olyan kulturális modellek terjesztését és kikényszerítését is, amelyek értelmetlennek és/vagy *esszenciálisan* alsóbbrendűnek állítják be a bennszülött szokásokat;

a létező kereskedelmi útvonalak elvágása és megváltoztatása, a gazdasági folyamatok destabilizálása, ami csökkenti a termelés társadalmi hatékonyságát;

új, az imperialista hatalom számára hasznos, a helyi társadalom számára káros gazdasági kapcsolatok kikényszerítése;

az államhatárok ismételt, esetleges átrajzolása (a közismert „oszd meg és uralkodj” geopolitika);

a gazdasági növekedés ellehetetlenítése technológiák, készségek és információk visszatartásával, a piacra jutás és az iparosodás akadályozásával (lásd például Patnaik: „The free lunch”);

a „kötelező[en bevezetett] gazdasági liberalizmus” (Bairoch: *The Paradoxes of Economic History*, 238.), és végül háborúk szítása versenytársak között, helyi emberi erőforrások felhasználása birodalmi háborúkhoz, stb.

141 Bairoch, id. mű, 238.

142 Mackinder: *The Geographical Pivot of History*, 435.

143 A 3. fejezetben foglalkozom részletesen az államszocialista államok pályájával.

144 1,1, illetve 1,2%.

145 0,69, 0,85, illetve 0,39%.

146 1950-ben India és Kína a világgazdaság 4,2, illetve 4,5 százalékát mondhatta magáénak, ami nagyjából megfelel Franciaország, az Egyesült Királyság és Németország gazdasági súlyának.

147 A 19. század közepe-vége nyomán, azaz azt követően, hogy a tőkés világrendszer a teljes földgolyóra kiterjedt, indokolt a világrendszer-elemzés hagyományait követve (lásd Wallerstein: *World-Systems Analysis*, Chase-Dunn: *Global Formation*, Chase-Dunn és Hall: *Rise and Demise, Arighi (szerk.): Semiperipheral Development*) a centrum-félperiféria-periféria terminológia használata. Bár mint alább látni fogjuk, néhány kivétles esetben az egy főre jutó világtermelés átlagának több, mint kétszeresét hozzák a korai időszakban, Maddison becslései meggyőzően utalnak arra, hogy a „periféria” abban az értelemben, hogy az egy főre jutó felhalmozási ráta tekintetében történelmileg újratermelődő, rendszer szintű hátrányokat szenved el, csak a 20. század közepén jelenik meg. Az olyan összehasonlításokban tehát, amelyek a 19. század közepe előtti időszakokat is bevonnak – vagyis mielőtt még a világgazdaság világrendszerre alakulása befejeződött volna – tartózkodom a „centrum-periféria” terminológia erőteljes használatától, s ehelyett a némileg homályosabb „gazdag-szegény” ellentét alkalmazásával hivatkozom az egy főre jutó felhalmozási ráta egyenlőtlenségeire.

148 Baran: *The Political Economy of Growth*, 18. Kiemelés – B.J.

149 Kuznets: *Modern Economic Growth*, 247.

150 Uo.

151 Uo.

152 Uo.

- 153 Uo.
 154 Uo.
 155 Jones: *Growth Recurring*, 20.
 156 Uo., 30.
 157 Dogshon: *The Role of Europe in the Early Modern World-System*, 87.
 158 Uo.
 159 Uo.
 160 Jones, id. mű, 7.
 161 Ez természetesen semmit sem mond a belföldi egyenlőtlenségek nagyságáról, amelyek ez idő alatt növekedhettek és csökkenhettek is, emiatt az ilyen társadalmak egyes tagjai a gazdagodás, stagnálás vagy elszegényedés gyökeresen eltérő pályáit járhatták be.
 162 A belső egyenlőtlenségek szerkezete az általános kereteken belül ismét csak jelentősen eltérő lehet.
 163 Ezzel természetesen nem akarjuk tagadni, hogy adott társadalmak – különösen azok, melyek történelmük során hosszú távon valamelyik szélsőséghöz tartoztak (gazdagok vagy szegények, gyengék vagy erősek voltak) – kifejlesztenek olyan, rendkívül összetett kulturális, politikai és gazdasági struktúrákat, amelyek e körümenyt tükrözik, s ennek alapján lehetővé válik, hogy az ilyen közös élmények alapján identitások és egyéb értékorientációk jöjjenek létre. Elemzésemnek ez a része azonban az államalkotás és az államiság logikájára fókuszál.
 164 Az 1.9. ábrán – mint a tanulmány összes hasonló szerkezetű ábráján – a két dimenzió logaritmuskálán tünteti fel az adatokat.
 165 Maddison adatai szerint 1500 körül a világ legtöbb társadalmja az egy főre jutó felhalmozás világátalaga közelében teljesített.
 166 Minthogy az 1.11. és a következő ábrák hosszú távú összehasonlításokat mutatnak be, vagy egy közelmúltbeli időszakra fókuszálnak, a „centrum–félperiféria–periféria” megjelölést a tőkés világ gazdaságban elfoglalt hely széles körben elfogadott megnevezését használom.
 167 A számítás alapja Maddison 2001 és 2003.
 168 Ez a következtetés egybevág Philippe Beaujard észrevételével, miszerint „az Indiai-óceán térségének története teljes mértékben cáfolja ama elgondolást, hogy a kapitalizmus európai találmány” („The Indian Ocean...”, 461.), valamint azzal is, hogy Kína és India „nagy méretét és hatalmát” (id. mű, 461.) olyan tényezőkként használja, amelyek a globális kapitalizmus eltérő megjelenési formáira adnak magyarázatot.

MÁSODIK FEJEZET

*A szegmentumoktól a régióig:
 a globális uralom szerkezetváltozása*

Egy orosz-lengyel határfalu két lakosa találkozik.
 „Szerinted most Lengyelországban vagy Oroszországban vagyunk?”
 „Azt hiszem, Lengyelországban.”
 „De jó! Nem hiszem, hogy kibírnék még egy orosz telet.”¹

HATALOM, GLOBÁLIS TÉRBEN

A nyugat-európai polgárság világtényezővé válása egy sor, a világ társadalmi közötti kapcsolatrendszerek jellegzetességeiben végbement átalakulás része és következménye volt. Mint az első fejezetben kifejtettem, ezeket az átalakulásokat Nyugat-Európa olyan globális geopolitikai logikával kényszerítette a világ többi részére, amelynek fő eleme a létrejövő nyugat-európai profitelvé magánhatalmak (a mai Nyugat-Európa globális korporációinak első változatai) és a születő félben levő hatalomelvé közhatalmak (a mai modern, nyugat-európai tőkés államok elődei) közötti, történelmi léptékű stratégiai szövetség volt. A kapitalizmust, a gazdasági felhalmozás profitelvé logikáját ebben az értelemben a módszeres erőszak teremtette meg és tartotta fenn, ez pedig Nyugat-Európa létrejövő haszonelvé magánhatalmai és kialakulóban levő hatalomelvé közhatalmi igen hosszú távú stratégiai összjátékának volt az eredménye. A változás hajtóereje Nyugat-Európának az a törekvése volt, hogy leküzdje saját, krónikus geopolitikai-gazdasági hátrányait, különösképpen hatalmi egységeinek globális gazdasági viszonylagos súlytalanságát.

Az akkor már többszáz éve működő afro-eurázsiai rendszer logikáját kétféleképpen érintette mindez. Az Európán kívüli térség gazdasági ellenőrzésére törő nyugat-európai üzleti vállalkozások és az egyre ambíciózusabb geopolitikai szempontokat megvalósító államok e szövetségének a történelem során először a földkerekség oly részeit (kiváltképpen az amerikai földrészt) is sikerült bevonni az afro-eurázsiai kereskedelmi rendszerbe, amelyek korábban ettől a térségtől elszigetelten léteztek. Nyugat-Európa mindezt úgy valósította meg, hogy szinte évszázadokon át monopolizálta az amerikai földrész és a világ többi része közötti kapcsolatokat. Részben az amerikai földrészről kivont erőforrások jóvoltából az afro-eurázsiai rendszer korábban többé-kevésbé körkörös, redundanciát és alternatívákat is tartalmazó, láncolatszerű struktúrája

Nyugat-Európa-központú rendszerré alakult át. A folyamat, amelyet a történeti tudományok mind közönségesen gyarmatosításnak neveznek, e két hálózat-átalakító stratégia kombinációja volt.

A modern kapitalizmus létrejötté és az új nyugat-európai uralkodó osztály ezt kísérő felemelkedése tehát elválaszthatatlan a globális kapcsolathálózatok struktúrájának átalakulásától. E történeti összefüggések két szempontból is fontosak az Európai Unió történelmi alapjainak tanulmányozása szempontjából. Először: a gyarmatbirodalmak, melyek létrejöttük után kulcsszerepet játszottak Nyugat-Európa államainak „sikertörténetében” ezen államok *differentia specificáját* alkotják. Másodszor: a huszadik század közepén alakult Európai Unió a tőkés integráció globális közegében, annak termékeként jött létre – márpedig e rendszert nem más, mint a Nyugat-Európa-központú gyarmatbirodalmak teremtették meg. E fejezetben e rendszer – a Nyugat-Európa-központú globális hálózati struktúra – létrejöttét, működését és összeomlását rekonstruálom.

Ahogy a haszon- és hatalomelvű erőszak logikája fokozatosan bekebelezte az egész világot, a világ – korábban már sokkal szorosabban összekapcsolódó – részei közötti kapcsolatok ellenőrzése és irányítása a globális geopolitika főkérdésévé vált. A világ egészét átfogó állam híján a koordináció és a vezérlés mechanizmusainak e dinamikus elegyét nevezzük „globális irányításnak” (global governance).

A szupraállami szervezeti formát, amely egyfelől a nyugat-európai közhatalmak maroknyi kis csoportja, másrészt az ezek különérdekeinek s irányításának alávetett, Nyugat-Európán kívüli társadalmak közötti szoros kapcsolatrendszereket megteremtette, a *birodalom*² fogalmával illetik³. A világtörténelem egyebek mellett a közhatalom klánok, törzsek, falvak, poliszok / civitasok, főhatalmak és/vagy államok fölötti, azaz *társadalom fölötti* struktúráinak, és az ilyen társadalom fölötti egységek egymáshoz fűződő viszonyának története is. A birodalom fogalmába az olyan, társadalmak fölötti hálózatokból fölépülő politikai rendszerek tartoznak, melyeknek belső hatalmi viszonyrendszere *homoarchikus* (azaz „az alkotóelemek kizárólag egyetlen rangsorba rendezhetők”⁴).

Adott homoarchikus szupratársadalmi hatalmi szerkezet legfontosabb viszonyai háromdimenziós hatalmi térben képzelhetők el. A viszonyok egyik csoportja a birodalmi centrumokat a közvetlen uralmi körükbe tartozó alattvalókkal köti össze. (Ezek olyan alávetettség-főlérendelési viszonyok, amelyek bármely adott birodalom megléte nélkül is léteznének). E típust *belső uralmi viszonyoknak* nevezzük. A kötelékek második csoportját a birodalmi centrum és az annak alárendelt egységek közötti viszonyok alkotják. E viszonyokat *homoarchikus birodalmi kötelékeknek* nevezem. Végül, a viszonyok harmadik típusa az egyes birodalmak külső közhatalmi egységeihez, így az adott geopolitikai térségben jelenlévő egyéb birodalmakhoz fűződő

viszonyát írja le. E kötelékek az együttműködés/szövetség, a verseny/rivalizálás és a konfliktus/ellenségesség sokszínű kombinációját valósítják meg. E viszonyokat *birodalmak közötti kapcsolatoknak* nevezzük.

Minden konkrét, történelmileg létezett birodalom e három viszonylattípus intézményesített kombinációja. A birodalmi uralkodás „művészete” nem egyéb, mint az a folyamat, melynek során a birodalmi központ e három intézményes struktúrán keresztül érvényesíti hatalmának megőrzésére és növelésére vonatkozó érdekeit.

A birodalmaknak két fő típusát kell megkülönböztetnünk. Ezeket *egybefüggő*⁵ (szárazföldi) illetve *széttagolt*⁶ (tengerentúli/gyarmat)birodalmaknak nevezem.⁷ E megkülönböztetés bevezetésével nagyrészt érthetővé válnak az egyes birodalmak leíró jellegzetességeiben, történelmi pályáivében és fennmaradási képességében megfigyelhető különbségek geopolitikai összetevői. Mint hamarosan látható lesz, mindkét birodalomtípus a maga sajátos módján kulcsszerepet játszott abban a történeti folyamatban, amely a nyugat-európai integráció huszadik század közepi kezdeteihez vezetett.

EGYBEFÜGGŐ BIRODALOM

Bármely homoarchikusan berendezett, társadalom fölötti hatalmi rendszerben definíció szerint a politikai hatalom, a közhatalmi jövedelembeszedés és a katonai szervezet több szintje különíthető el.⁸ A szárazföldi birodalmak konkrét történetében természetesen óriási változatosság figyelhető meg a birodalmi uralom alá vont egységek száma és mérete, a központosított illetve decentralizált döntések köre, továbbá az adott központi hatalom szigora és központiakarát-érvényesítő képessége tekintetében. Az ilyen homoarchikus szupratársadalmi rendszerek létrehozásának hajtóereje – továbbá fennmaradásuk és sikerük egyik kulcsa – általában az volt, hogy mennyire voltak képesek fenntartani a belső áramlatok kétirányú, vertikális rendszerét.

Az alulról-fölfelé irányuló áramlások közé tartoznak a gazdaságiérték-transzferek (adók, járadékok, vámok, stb.), a különféle birodalmi népcsoportok „fölfelé” történő átcsoportosítása (ezek közül a legfontosabb a birodalmi katonai szervezetekben, a birodalmi bürokrácia és papság testületeibe történő toborzás vagy az erőszakos rekrutálás), valamint (a birodalom irányítása szempontjából lényeges politikai tevékenységre vonatkozó) információáramlás és a szimbolikus reprezentáció (például az alárendelt egységek urainak hűbéri meghódolása a birodalmi uralkodó előtt). A fölülről-lefelé irányuló áramlások körébe a birodalmi erőforrások alárendelt egységeknél történő leosztása, a katonai műveletek pénzelése, a fiskális szabályozást célzó intézkedések (például a kereskedelmi kiváltságok, a helyi adók és az egyéb jövedelemformák beszedésének joga), az erőszak-cselekedetek (az elitek és általában az

alattvalók megfegyverezése), valamint az integráció és a hierarchikus szimbolikus aktusok (azaz a birodalmi centrum és megtestesülése, a császár imádata) kikényszerítése tartoznak. A birodalmakat a nyílt alá- és fölérendeltség efféle, részletesen szabályozott, dinamikus rendszerei tartották össze, megteremtve a hatalmi és a tekintélyelvű berendezkedésnek összetett, homoarchikus belső kötegeit.

A vertikális áramlások jelentősége oly nagy volt, hogy a történelmi kutatásoknak van egy olyan fontos irányzata⁹, amely az emberiség történetének az államiség első megjelenése és a kapitalizmus kezdete közötti, hosszú-hosszú időszakát az alulról felfelé irányuló áramlatok *egyikét* a középpontba helyezve úgy írja le, mint „hűbéri termelési módot”. Chase-Dunn és Hall¹⁰ átfogó, hosszú távú folyamatokat vizsgáló összehasonlító-történelmi vilárendszer-elemzése például minden, a tőkés világ-gazdaság előtti szupraállami struktúrát „hűbérinek” tekint. A szupratársadalmi rendszerek hűbéri válfajai szükségképpen *közhatalmak*, mivel – mint Chase-Dunn és Hall rámutat – az ilyen rendszerekben „a többlettermék felhalmozása törvényekre és hivatásos szervezetbe tömörült katonai erőre épülő politikailag intézményesített kényszer révén történik.”¹¹

Mínthogy uralmi struktúráik fennmaradása teljesen a fenti hatalmi tényezők mindkét vertikális irányba történő, aránylag zavartalan „sűrű” áramlásának függvénye volt, ezért a globális kapitalizmus megjelenése előtt létezett birodalmak, ha a feltételek engedték, rendszerint *koncentrikusak* és *egybefüggőek* voltak. Minden mást azonosnak véve, a térbeli *koncentrikusságuk* – az a vonásuk, hogy a hatalom székhelyéhez (bármely földrajzi irányban) való fizikai közelség-távolság a homoarchiában elfoglalt rangot is jelöli egyszersmind – szerkezetük centralizált és centralizáló jellegéből, továbbá annak szükségességéből következett, hogy a birodalom „fontosabb” helyei minél távolabb legyenek a birodalom határaitól, így könnyítve meg a birodalom védelmét a kívülről érkező, hagyományos¹² hadászati támadásokkal szemben. Térbeli koncentrikusságuk miatt az ilyen birodalmak hierarchikus struktúráját és a bennük cirkuláló felfelé és lefelé irányuló áramlásokat joggal írhatjuk le a központ és a periféria kettős metaforájával, így azokat az áramlásokat, melyeket a szervezeti homoarchia értelmében az imént „felfelé” és „lefelé” irányulóként határoztam meg, térbelileg helyénvaló centripetálisnak, illetve centrifugálisnak is nevezni.¹³

A tizenhatodik századot megelőzően létrejött birodalmak alapvető jellege tehát térszerkezetükben is megragadható: ezek földrajzilag egymáshoz kapcsolódó, egymással határos egységeket foglaltak közös keretbe, melyekben az uralmi hierarchia csúcsa a birodalom földrajzi értelemben vett peremétől lehetőleg távol esett. E szomszédai bekebelezése révén növekedő, a térképre ömlött tinta módján terjedő, szárazföldi birodalmak természetesen sokban különböztek egymástól, például az általuk uralt egységek száma vagy mérete vonatkozásában. A térben egybefüggő birodalmak belső

térszerkezetét a „hézagok”, a „fehér foltok”, vagy a „gazdátlan területek” teljes hiánya jellemezte. Közvetlenül társadalomtörténeti és történeti szociológiai vonatkozásban mindebből az következik, hogy az egybefüggő birodalmak a birodalmi centrum és a perifériák, valamint a különböző perifériák szereplői közötti viszonylag gyakori személyes érintkezés terepei is voltak. Az egybefüggő birodalmak rengeteg lehetőséget kínáltak arra, hogy bennük bizonyos területi munkamegosztás jöhesse létre, és működésük sok vonatkozásban e területi munkamegosztáson alapult. Ez ismét csak a lehetőségek és az intézményes keretek sorát teremtette meg a birodalom alattvalói viszonylag gyakori, ide-oda áramlásához a különféle tartományok között. A terület térbeli folytonossága e birodalomtípus uralmi struktúráinak a követelményével függ össze, hogy fenntartsák a birodalmat működtető, sűrű áramlások kellően zavartalan folyamatosságát. Ha a szárazföldi birodalmak különféle lakott részei között jelentős fizikai távolság volt, vagy ha az ilyen birodalmak egyes területei között másfajta földrajzi akadályok emelkedtek – például az olyan esetekben, ahol a birodalom területét félszigetek, hegyvonulatok, nagyobb víztömegek, sivatagok, mocsaras vidékek vagy a földfelszín folyamatosságát más módon megtörő, az átjárhatóságot korlátozó szakadások, „üres terek” szabdalják darabokra –, ott a birodalmak e típusa hosszabb ideig csak úgy maradhatott fenn, ha rendelkezésre állt olyan közlekedési és szállítási technológia, melynek segítségével át lehetett hidalni a szóban forgó távolságokat, s rutinszerűen le lehetett küzdeni az egyéb természeti földrajzi akadályokat.

Az egybefüggő birodalmak térbeli megszakíthatatlansága szinte lehetetlenné tette, hogy bárki megakadályozza, hogy a lakosság ide-oda áramoljon a birodalmi térben. Sőt, e birodalomtípus fennmaradásának bizonyos fokig a népességszoptok állandó áramlása, a folyamatos jöves-menés volt a záloga. A társadalmi áramlásokat a körülmények egész sora – így például az éhínségek, katasztrófák, járványok, technológiai változások, katonai mozgósítás vagy a gyakori rabló és területszerző hadiesemények – csak tovább serkentették. A kereskedelem, a politikai hatalom szervezetében bekövetkezett változások és a viszonylagos geopolitikai erőviszonyok eltolódása a birodalomon belül és annak külső környezetében egyaránt – hasonló hatással voltak. Mint látni fogjuk, e vonás élesen megkülönbözteti az egybefüggő birodalmakat a birodalmak másiktól, a modern kor hajnalán létrejövő, térben széttagolt, és esetleges, sokszor kiszámíthatatlan, hosszú tengeri útvonalakból összefércelt gyarmatbirodalmaktól.

Egybefüggő birodalmak sokféle módon jöhetnek létre a hódítástól, rablástól és katonai szövetségek általi leigázástól kezdve kulturális-vallási interferencián át a dinasztikus-birodalmi házasságokig. A birodalmi alattvalói státusz létrehozását esetenként a gyengébb egység uralkodója kezdeményezte azon az alapon, hogy ettől kereskedelmi előnyöket vagy katonai védelmet remélt. A geopolitikai célok motiválta katonai összeütközések gyakran a „határokon” zajlottak – azaz a birodalmak olyan

területein, amelyek egyszerre voltak „ajtók és hidak”¹⁴ illetve a birodalmak közötti áramlást szabályozó „membránok”¹⁵.

Határok ott jöttek létre, ahol 1) két szomszédos birodalom területe találkozott, 2) ingatag interszticiós területeken, vagyis két vagy több birodalmi struktúra közé ékelődő térségekben, ahol a tilosban járó hatalmak a „reálpolitikai” tényezők összjátéka folytán viszonylag kevésbé erős uralmi struktúrákba ütköztek, amelyeknek nem sikerült valamely nagyobb birodalmi struktúrától ellensúlyt képező védelmet szerezniük vagy megőrizniük, 3) jól védhető interszticiós térségekben, hézagokban vagy hiátusokban – azaz olyan helyeken, ahol a földrajzi akadályok a behatolás ellen könnyen védhető zárványokat alkottak: szűk hegyvidéki völgyek, könnyen ellenőrizhető ösvények vagy csalóka vízi utak, illetve 4) letelepedett társadalmak és nomád csoportok által ellenőrzött földdarabok közötti érintkezési pontokon. Az efféle, feszültséggel teli birodalmi határterületek rövid távon könnyen váltak a nomádok zsákmányává. Hosszú távon viszont a szerződéses kapcsolatok, a befogadás illetve a kölcsönös asszimiláció intézményei és a birodalmi geopolitika kompromisszumai révén rendre a letelepedett társadalmak kerekedtek felül.¹⁶

SZÉTTAGOLT BIRODALOM

A modern, tökéletes világrendszer kialakulása magával hozta a birodalmak teljesen új földrajzi alapelvre épülő típusának megjelenését. E fejlemény két okból tarthat számot a figyelmünkre. Először: a szupraállami uralomnak ez az új szervezeti típusa – a *széttagolt, tengerentúli, gyarmati birodalom* – teremti majd meg az összefonódásoknak azt a struktúráját, amely végül az egész világra kiterjed, bevezetve a globális integráció új, tökéletes rendszerét. Másodszor: ez az új típusú birodalom teremtette meg azokat a globális hálózati struktúrákat, amelyek a létrejövő nyugat-európai hatalom- és haszonelvű érdekeltségeket ellátták a globális helyzetük javításához és megszilárdításához szükséges szervezeti eszközökkel. A tengerentúli birodalmak az egybefüggő birodalmak közötti interstíciumokban, illetve a kerületükön található, viszonylag védtelen pontokon, meglehetősen szerény újításokként kezdték pályájukat.

Az új, tengerentúli birodalmak térbeli rendje világosan felismerhető kapcsolat-hálózati logikát követ: a gyarmatbirodalom nem más, mint párokba rendezett alárendeltségi kapcsolatok hálózata. A tengerentúli birodalmak térképe így vektorok centralizált (hálózatelemzési nyelven: „egocentrikus”) halmazára hasonlít.¹⁷ Minden ilyen vektort a kapcsolat egyik vége – a kapcsolatot kezdeményező és kikényszerítő társadalom – és a neki alárendelt társadalom közötti aszimmetrikus hatalmi viszony alkot. E birodalmi diádok, igen kevés kivétellel, két alapjellegzetességgel írhatók le: 1) kezdetben valamennyinek, és még később is szinte mindegyiknek az egyik diadikus pólusa Nyugat-Európában, a másik Európán kívül volt¹⁸, és 2) az így létrejött

birodalmi kötelékek óriási földrajzi távolságokat hidaltak át. Az ilyen birodalmak létrejöttét tehát értelemszerűen az óceánokat átszelő, nagy távolságok megtételére alkalmas technológia tette lehetővé. A tengeri navigáció technológiai újításai a Föld távoli részeit elérhetővé tették a nyugat-európai gyarmatosító hatalmak számára, miközben az lehetetlen volt, hogy a tengeri útvonalak nagy része mentén emberi lakóhelyek jöjjenek létre – kivéve az olyan helyzeteket, ahol pihenőállomás, átrakó kikötők vagy katonai támaszpont volt kialakítható. Így a gyarmattartó központ és a gyarmatok közötti forgalom viszonylag zavartalanul, a szárazföldi átkelésnél jóval gyorsabb és biztonságosabb körülmények között folyhatott.

A tengerek és sivatagok mindig is kettős szerepet játszottak a birodalmak működésében: egyszerre választották el egymástól és kapcsolták össze a partjaikat benépesítő társadalmakat. A széttagolt birodalmak megjelenésével óriási mértékben megnövekedett egyes, nagy óceáni vízfelületeket átszelő tengeri útvonalak geopolitikai jelentősége. Az egyre bővülő, nyugat-európaiak előtt ismert tengerhajózási útvonalak a gyarmatbirodalmak belső összeköttetés-rendszereinek közegévé váltak, s a nyugat-európai szereplők nézőpontjából egyre kevésbé voltak hiátusnak vagy határnak tekinthetők. Emiatt a széttagolt birodalmak létrejötte nyomán az egyes tengerek geopolitikai-gazdasági jelentősége igen eltérően alakult: némelyik – mint például az Atlanti-óceán északi részét átszelő vagy az Afrika körüli tengeri utak – kulcsfontosságúvá vált. E jellegzetesség a mai globális kereskedelmi rendszernek is sajátja – mint azt az egyfelől Kína, másfelől a nyugat- és dél-ázsiai, amerikai, afrikai és nyugat-európai piacok közötti tengeri szállításban kulcsszerepet játszó Szingapúr sikeres gazdasági stratégiája, illetve a Malaka-szoros vagy a szomáliai partvidék biztonságpolitikai válságai jól szemléltetik.

Az e fejlemények nyomán létrejövő birodalmi struktúrák egy sor fontos geopolitikai szempontból eltértek az egybefüggő birodalmak jellegzetességeitől. E kontinenseken átívelő hatalmi szervezetek óriási földrajzi távolságokat kötöttek össze. A kapcsolatok e formájának lényege, hogy a nyugat-európai résztvevők jól felismerhető uralmi helyzetbe kerültek, míg a vektorok másik, Európán kívüli pontján elhelyezkedő társadalmak egyre alárendeltebb, kiszolgáltatottabb és megalázóbb helyzetbe kényszerültek. A portugál, spanyol, holland, brit, francia, dán, német vagy itáliai gyarmatbirodalmak különböző időszakait ábrázoló térképek meglepően hasonlóak (noha méretüket tekintve a vonatkozó birodalmak természetesen jelentősen eltérnek egymástól).

Az új, célnavékony kapcsolati szálakból, vektorszerű szerkezettel fölépülő birodalmak fennmaradásának kulcsa jórészt egy új típusú geopolitikai logika volt, amely zökkenőmentesen egyeztetette össze a kereskedelmet a háborúskodással. Mint az 1. fejezetben szóltam róla, e stratégiai eszközzel a nyugat-európai szereplők saját globális súlytalanságukból következő hátrányait próbálták ellensúlyozni. Nyugat-Európa

államai és korporációi a növekvő számú, földrajzilag szétszóró és távoli társadalom kárára egyre intenzívebb módon vetették be magukat a gyarmati terjeszkedésbe, s egyes esetekben a tengerentúli területek feletti birodalmi ellenőrzés rendkívül sokrétű rendszerét alakították ki, amely személytelen és szenttelen logikáját tekintve meglepően hasonlít a mai befektetési társaságok globálisan differenciált tulajdoni portfóliójához.

AZ EGYBEFÜGGŐ ÉS SZÉTTAGOLT BIRODALMAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

A széttagolt, tengerentúli birodalmak létrejöttével újfajta fontos alaktani alváltozat keletkezett a birodalom fogalmán belül. A globális kapitalizmus teljes kialakulása után a „birodalom” kifejezés egybefüggő és széttagolt birodalmakat egyaránt jelölt.¹⁹ Az alábbi egyszerű táblázat segít megérteni ezeket a fogalmi különbségeket.

	A kapitalizmus kialakulása előtt	A kapitalizmus kialakulása után
Egybefüggő (szárazföldi) birodalmak	1	2
Széttagolt (tengeri) birodalmak	(*3)	4

2.1. táblázat: Birodalmak geopolitikai típusai, a kapitalizmus létrejötte előtt és után

A 2.1. táblázat felső sorában található egybefüggő birodalmak már jóval a kapitalizmus előtt létrejöttek. Ezeket megkülönböztetjük a széttagolt birodalmaktól (az alsó sorban), amelyek a kapitalizmus kialakulása utáni időszakra datálhatók.²⁰ Néhány ilyen, a nyugat-európai kapitalizmus kialakulása előtt is létező egybefüggő birodalomra (a 2.1. táblázat 1. cellájában) oly erősen hatott az új geopolitikai realitás, hogy megszűnt önálló politikai létük. Voltaképpen ez történt a maják és az inkák nagy közép-amerikai birodalmaival, valamint Afrika és Óceánia számos birodalmi rendszerével. A legtöbb társadalom, amely ilyen birodalmak része volt, később új birodalmaknak rendelődött alá, amelyek lehettek egybefüggők (mint az Oszmán Birodalom, amely jelentős területekre tett szert Észak-Afrikában és az Arab-félszigeten, vagy Oroszország tizenhatodik századi és huszadik század eleji terjeszkedése), és lehettek tengerentúliak (mint például az amerikai földrész, Óceánia, Nyugat- és Dél-Ázsia, valamint Afrika tengerparti gyarmati társadalmainak nagy része).

A kapitalizmus előtti, egybefüggő uralmi rendszerben gyökerező birodalmak egy másik – a 2.1. táblázat 2. cellájában ábrázolt – csoportjának a kapitalizmus története során is sikerült fennmaradnia és megőriznie egybefüggő geopolitikai logikáját. Ezek az egybefüggő birodalmak – például a Szung, Ming vagy Mandzsu birodalmak, vagy Nyugat-Európától keletre illetve dél-keletre a tizenötödiktől a huszadik századig, nemkülönben a Romanov-, a Habsburg-²¹, az Oszmán és a Szafavid-birodalom – egy sor, a gazdasági önvédelmet célzó intézkedés bevezetésével sikeresen álltak ellen a nyugat-európai gyarmatosító erők fegyveres-kereskedelmi beavatkozásának. E szárazföldi, egybefüggő birodalmak védekező intézkedései a legkülönbébb katonai műveletektől a vámeljárásokon és a Nyugat-Európától elforduló geopolitikai orientáción át a legcsekélyebb külkereskedelmi manőverek szigorú megbüntetéséig, vagy akár a külföldiekkel való érintkezés teljes tilalmáig terjedtek. Amikor a birodalmi önvédelem e formái ellehetetlenültek, a fennmaradt egybefüggő birodalmak gyakran nagy nehézségek és ismétlődő válságok árán fokozatosan a mind integráltabb tőkés világrendszer követelményeihez igazították belső szerkezetüket.

A hatalomgyakorlás módjában megfigyelhető különbségek, bizonyos fizikai-földrajzi tényezők, például a tengeri útvonalakhoz való megbízható hozzáférés lehetősége vagy ennek hiánya, a birodalmi igazgatás és identitás terén felhalmozódott történelmi hagyományok, néha még némely, kevésbé hatalmas, könnyebben leigázható szereplők térbeli távolsága – már a tőkés világrend létrejötte előtt sok esetben csak korlátozott mértékben kínáltak vonzó terjeszkedési stratégiát az afro-eurázsiai nagytérsgben gyökeret vert egybefüggő birodalmak számára.

Bár uralmi struktúráik a centripetális és centrifugális áramlásokat állítottak előtérbe, a szárazföldi birodalmak egybefüggő mivolta belső társadalmi hálózati kapcsolatok sokaságát tette lehetővé. A termelés és a kereskedelem, az uralmi és a kulturális gyakorlat valamennyi tényezőjének áramlásai egymás *mellett*, egymással sok esetben összefonódva léteztek, és a birodalom uralkodói gyakran jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy utak, vasútvonalak és kommunikációs rendszerek formájában kiépítsék az ilyen belső áramlások infrastruktúráját.

Ezzel szemben a széttagolt (gyarmati) birodalmak belső hálószerkezete rendszerint rendkívül központosított volt, s szinte kizárólag a birodalmi centrum és az egyes gyarmatok közötti áramlásokat szolgálta. Minden egyéb célra csak nagyon korlátozott mértékben volt felhasználható. A gyarmatbirodalmi mátrixok hosszát és az ide vágó „technológiai” és költségösszefüggéseket kihasználva (és természetesen szigorúan, a kor bürokratikus államtudománya minden vívmányát felhasználva ellenőrizve a metropolisz és a gyarmatok közötti forgalmat) a gyarmati metropoliszok szinte teljességgel kizárták a gyarmatok felől a központba történő népességáramlást

lehetőségét. A gyarmati hatalom természetesen a gyarmati rendszeren belüli spontán „oldalirányú” áramlásokat is minimálisra csökkentette – illetve, amikor a saját érdekei azt kívánták, akkor a saját birodalmi elképzeléseinek és geopolitikai szempontjainak függvényeként, a lakosságcsoportok kényszerű mozgásával „optimalizálta” a birodalom gazdasági, politikai és társadalmi „teljesítőképességét”. A ma globális munkaerő-vándorlásként ismert jelenségek nagy részének közvetlen előképe a gyarmati lakosságmozgatás, a nyers erőszak különböző válfajai vagy legalább is határos birodalmi ösztönzők alkalmazásával által serkentett ki-, be- és áttelepítés volt.

A tőkés felhalmozás tizenhatodik századi kialakulása óta újfajta verseny, egyfajta morfológiai vetélkedés alakult ki a két birodalomtípus között. Az újkori Európa története során más európai – és némi kiséssel egyes nem-európai – vetélytársak újra meg újra megpróbálkoztak azzal, hogy kövessék a Nyugat-Európa-központú tengerentúli, széttagolt birodalmainak példáját. Portugália és Spanyolország korai gyarmatosító tevékenységét jó két évszázados késéssel követte Hollandia. A hollandok sikerének a brit kereskedelmi-hadiflotta világstratégiai győzelme vetett gátat. Ez nemcsak meghaladta Hollandia tengerhajózási képességeit, de Nagy-Britannia előnyös földrajzi helyzeténél fogva – nevezetesen, hogy képes volt ellenőrizni a La Manche csatornát mint hajózó-útvonalat – sikerült korlátoznia a Hollandia és gyarmatai közötti forgalom jó részét is. A holland és brit gyarmati erőfeszítéseket Franciaország követte, azon Európán kívüli területeken terjeszkedve, amelyeket riválisai elhanyagoltak vagy melyek fölött csak formális ellenőrzést gyakoroltak.

A birodalmi terjeszkedés újabb, „utolérésre” épülő, kényszeres és erőltetett hajszájának alaptípusát természetesen Németország gyarmati történetében ismerhetjük föl, amelyet a központ kóros politikai széttagoltsága és a távolsági hajózó útvonalakhoz való korlátozott hozzáférés katonastratégiai nehézségei és költségei meggátoltak abban, hogy tevőlegesen részt tudjon venni a nyugat-európai területi hódítás, a gyarmati uralom és az Európán kívüli „kereskedelem” – ami közkeletű történelemértelmezés szerint a globális terjeszkedésben a kapitalist vilárendszer történetének első háromszázötven-négyszáz évében elért portugál, spanyol, holland, brit és francia „sikerek” kulcsa – korai szakaszában.

Németország gyarmatbirodalmi „megkésettsege” számos belpolitikai következménnyel járt. Ezek egyike egy olyan nyugat-közép-európai kapitalizmus létrejötte volt, amely szemmel láthatóan eltér a Nyugat-Európa-központú tengeri gyarmatbirodalmak kapitalizmusától (s nyomában azokkal a széttagolt társadalompolitikai alakzatokkal, amelyekre gyakorta mint „angolszász” kontra „rajnai”, illetve „liberális” kontra „illiberális” kapitalizmusokra – így többes számban – hivatkoznak²²), de ide tartozik a Junker földbirtokos elit sikeres ellenállása a kereskedelmi és ipari kapitalizmus által előidézett társadalmi, politikai és gazdasági átalakulással szemben²³,

továbbá az állam, valamint az államilag irányított fejlesztési bankok²⁴ gyakorta emlegetett, Nagy-Britanniához képest jelentősebb, kiemelt szerepe – ez utóbbiak aktív és kiemelkedő szerepet játszottak a modern ipari kapitalizmus kialakulásában, támogatásában és irányításában, miután az gyökeret eresztett az egységes császári birodalomban.²⁵ Amikor Németországnak végül, az 1880-as években, az európai hatalmak „Afrikáért való tülekedése” során sikerült bekapcsolódnia a nyugat-európai hatalmak gyarmatbirodalom-építésének folyamatába, Henige összefoglalásában Németország „a [világ] harmadik legnagyobb birodalmi rendszer[é]t teremtette meg, amely azonban alig több, mint egy emberöltő alatt megsemmisült.”²⁶

A legfontosabb morfológiai következménye annak, hogy Németország oly sokáig képtelen volt bekapcsolódni a nyugat-európai gyarmatbirodalmi terjeszkedésbe, az volt, hogy az egyesült Németország a szárazföldi kapitalista terjeszkedés különösen kizsákmányoló típusának kifejllesztésével olyan, a voltaképpeni Nyugat-Európán kívüli, a prekapitalista múltban gyökerező birodalmi struktúrák sorába állt be, mint a Habsburg- és a Romanov-birodalom. Más szóval, Németország a gyarmati terjeszkedés vonatkozásában meglevő, viszonylagos hátrányai miatt hosszú ideig kizárólag európai szomszédai vonatkozásában fejtett ki jelentős birodalomépítő tevékenységet. Az orosz szárazföldi terjeszkedés látványos sikere a tizenhatodik század óta, az Oszmán Birodalom növekedése és szilárd jelenléte a tizenötödik és tizenkilencedik század között, és az a tény, hogy a tizenkilencedik század végén a modern Németország mondhatni újból feltalálta az egybefüggő birodalmat mint geopolitikai befolyásszerzési logikát – mindezeknek alapvető jelentősége van abban, hogy megértsük a huszadik századi Európában zajló nagyszabású strukturális átalakulás folyamatait. A széttagolt gyarmatbirodalom nyugat-európai „találománya” az orosz és az oszmán egybefüggő birodalmakkal folytatott geopolitikai versengés közegében született, és ez a morfológiai verseny lehelt új életet Európa középső részeinek (amelyeknek nem voltak sikereik a gyarmati terjeszkedés terén) egybefüggő birodalmaiba. A két folyamat – gyarmati terjeszkedés és a szárazföldi terjeszkedés mint egymás valamiféle geopolitikai ellenstratégiái – együtt alkotja tehát az állam feletti hatalom európai örökségét a tizenhatodik század óta.

A GYARMATI HÁLÓZAT

A tengerentúli birodalmak születése a modern nyugat-európai államiság történetének azért kulcskérdése, mert a modern nyugat-európai államok maguk is e globális hálózat kialakulása során jöttek létre. Jórészt e háló megteremtése alkotta a modern nyugat-európai államok *raison d'être*-jét, s ha a nyugat-európai államok kialakulását e szempont figyelembe vételével vesszük szemügyre, egy sor olyan sajátos morfológiai vonást találunk, melyeket nem észlelnénk, ha kizárólag belső jellegzetességeikből vonnánk le következtetéseket.

A GYARMATI HÁLÓZAT LÉTREJÖTTE

Az alábbiakban rekonstruálom a sajátosan nyugat-európai gyarmatbirodalmak által teremtett globális hálózatok létrejöttének dinamikáját. Ennek egy felbecsülhetetlen értékű forráskiadvány, David P. Henige 1970-ben megjelent, *Colonial Governors from the Fifteenth Century to the Present* című munkája szolgál alapjául. E kiadvány 412 gyarmattartomány mintegy 9800 helytartójának nevét és uralmának kezdő- illetve végpontját sorolja föl, az 1415-től (az észak-afrikai Ceuta városának portugál elfoglalásától, s így az első „modern” gyarmat létrejöttétől) 1970-ig (a könyv adatainak lezárásáig) tartó időszakra, értelemszerűen a mindenkori gyarmattartó ország föltüntetésével.²⁷

Henige forrásmunkájának korlátja, hogy csak a *gyarmati* típusú függési hálózatokat veszi számba – azaz a szárazföldi, egymással egybefüggő területeket egybeolvasztó birodalomtípust nem. Oroszország vonatkozásában Henige így ír erről a fogytékosságról:

Oroszország expanziója csaknem teljes egészében szárazföldön történt, hasonlóan az Egyesült Államok 1783 utáni nyugati terjeszkedéséhez, és [az elemző] el kell, hogy döntse, egy adott terület [elfoglalását] gyarmatnak avagy a központ [térbeli] kiterjesztésének tekinti-e. Ha a kolonializmust úgy határozzuk meg, mint a politikai és gazdasági ellenőrzés kiterjesztését egy alapvetően idegen kulturális területre, akkor az orosz imperializmus története a tizenhatodik századdal, az asztrahányi és kazányi tatár kánság elfoglalásával kezdődik, és az orosz birodalom minden egyes, keleti irányú bővítését kolonializmusnak vagy gyarmatosításnak kellene tartanunk. Oroszország ugyanúgy használta például Szibériát, ahogy Nagy-Britannia Ausztráliát vagy Franciaország Francia Guianát, és [Szibéria] orosz ellenőrzés alá rendlése nagyjából ugyanúgy zajlott, ahogy Kanada francia, majd angol elfoglalása, vagy a portugál betörés Brazília belső részeibe (Henige, *Colonial Governors*, 275).²⁸

Hasonló értelmezési kihívással találjuk szemben magunkat a brit uralomtól függetlenedő Egyesült Államok nyugati terjeszkedése kapcsán.²⁹ Henige ezt rövidebben és meglehetősen kritikátlanul intézi el:

Az Egyesült Államok, mint Oroszország is, kezdetben szárazföldön terjeszkedett egy olyan térségben, amelyet idegen és meglehetősen kezdetleges [sic] kultúrák foglaltak el. Ezt a területet hamar benépesítették a lakott területmagból jött telepesek, s végül a központi területekkel egyenlő rangban olvadt bele a növekvő nemzetbe.³⁰

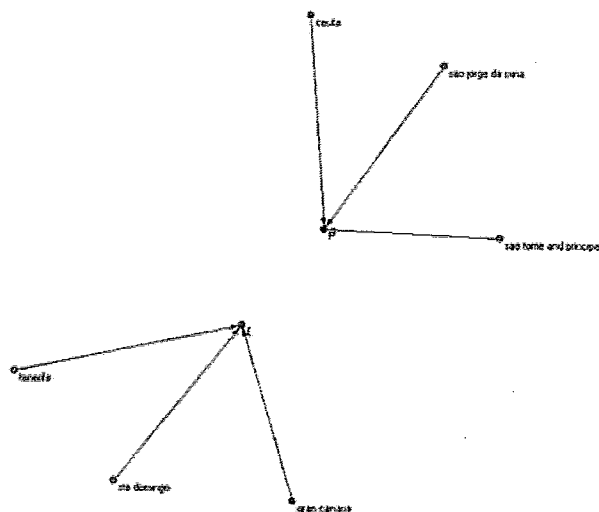
Fogalmi szinten Henige problémáját (nevezetesen, hogy nem képes különbséget tenni a térben egymáshoz kapcsolódó, szárazföldi, „tintatfolt”-birodalmak és a nyugat-európai központokban összefutó vektorcsokorra emlékeztető tengerentúli birodalomtípus között) megoldja az a distinkció, amelyet e fejezet elején vezettem be. Mindennek tanulmányomra nézvést azonban megmarad az a következménye, hogy itt Henige adatai alapján csak a gyarmati rendszerre vonatkozóan tudunk következtetéseket levonni. A nyugat-európai szereplők által Európától távol létrehozott telepestársadalmak azonban még így is jócskán megnehezítik a gyarmatosítás globális történetének rekonstrukcióját: mihelyt a telepesek gyarmati társadalma, amely mint geopolitikai tény eredetileg Nyugat-Európából elszármazott telepesek ellenőrzése alatt állt, politikai függetlenséget szerzett a nyugat-európai gyarmati központtól, szinte kivétel nélkül tovább terjeszkedett a szárazföldön, a természeti tényként kezelt, azaz automatikusan „legyőzendőnek”, kizsárolandónak, végső soron pedig kiiktatandónak tekintett, helybéli lakosság kárára. Ezt az újonnan függetlenné vált telepes állam által követett, agresszív stratégiát formálisan mégis az *egybefüggő* birodalom vonásának kellene tekinteni, következképpen a gyarmatosítás mint olyan bármiféle tárgyalásból ki kellene hagyni – jóllehet a konkrét uralmi aktusok, amelyeket a független nyugat-európai telepes társadalom terjeszkedésének folyamatában követtek el, legalább annyira brutálisak – nem is említve, hogy némely esetekben talán még súlyosabb következményekkel is járhattak – mint azok, amelyeket a nyugat-európai gyarmatosítók még azelőtt követtek el, hogy kikiáltották volna függetlenségüket nyugat-európai gyarmattartójuktól”.³¹ Minthogy e probléma igencsak érinti Henige adatait, fontos szem előtt tartanunk, hogy a gyarmatbirodalmak globális hálószerkezetének az a történelmi modellje, amelyet az ő munkája alapján alább bemutatni kívánok, merőben részleges képet ad, hiszen figyelmen kívül hagyja a nyugat-európai telepes társadalmaknak a függetlenség elnyerése utáni részvételét a gyarmatosításban.

A globális kapitalizmus első négy és fél évszázada történelmi örökségének talán a legfontosabb oldala Nyugat-Európa szempontjából egy sor olyan hálózati alá- és fölérendeltségi kötelék létrejötte volt, amelyek Nyugat-Európát összekapcsolták a világ többi részével. Röviden, a globális kapitalizmus és a gyarmati rendszer: jegyesek. Az arányok és a nagyságrend érzékeltetésére, valamint a nyugat-európai államok között a nyugat-európai integráció megjelenéséig zajlott vetélkedés, konfliktus és együttműködés dinamikájának ábrázolására a következőkben a gyarmatbirodalmak történetének egyik rendkívül fontos elemét, a gyarmatosító hatalmak és gyarmati birtokaik közötti hálózati kapcsolatok történetét rekonstruálom.

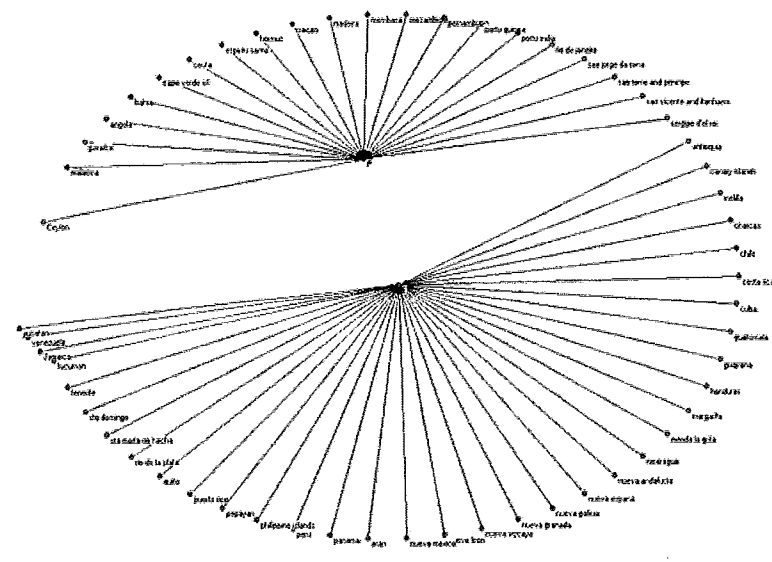
Ennek mértékegysége a formális politikai hatalmi kötelék. Nyilvánvaló, hogy e megközelítés a „külső érvényessége” korlátozott, hiszen – mint az imént jeleztem – a Henige adataiban foglalt információk csak töredékét tükrözik a gyarmatosítás

folyamatának. A kormányzói poszt a gyarmati viszonyrendszernek csak aránylag késői szakaszán jelent meg, miután a gyarmati uralom már kellően megszilárdult. Ergo a gyarmati rendszert a helytartók listájával feltérképező Henige-féle adatok nyilvánvalóan alábecsülik a hálózati függések gyarmati rendszerének „valódi” mértékét, hiszen nem adnak számot a kezdeti érintkezésfelvételtől, a „feltáró” és „felfedező” behatolásokról, a nyílt tengeri kalózkodásról, fosztogatásról, a missziós tevékenység gyarmati aspektusairól, a kereskedelmi előőrsökről, a szabadkikötőkről és kereskedelmi raktárakról, s a modern, tőkés világgazdaság máig érvényes logikájának megteremtésében kulcsszerepet betöltő rabszolgakereskedelemtől sem.³²

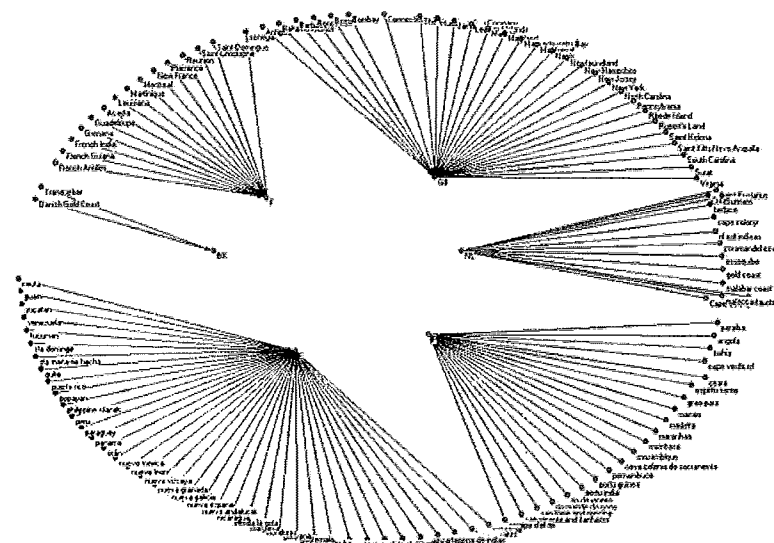
A következőkben egy sor pillanatfelvétel segítségével mutatom be a gyarmati függőségek globális rendszerének létrejöttét, ugyanazokat a megfigyelési éveket használva, mint Angus Maddisonnak a népességnövekedésre és gazdasági teljesítményre vonatkozó hosszú távú időszora, amelyet korábban, az 1. fejezetben sokszor használtam fel.

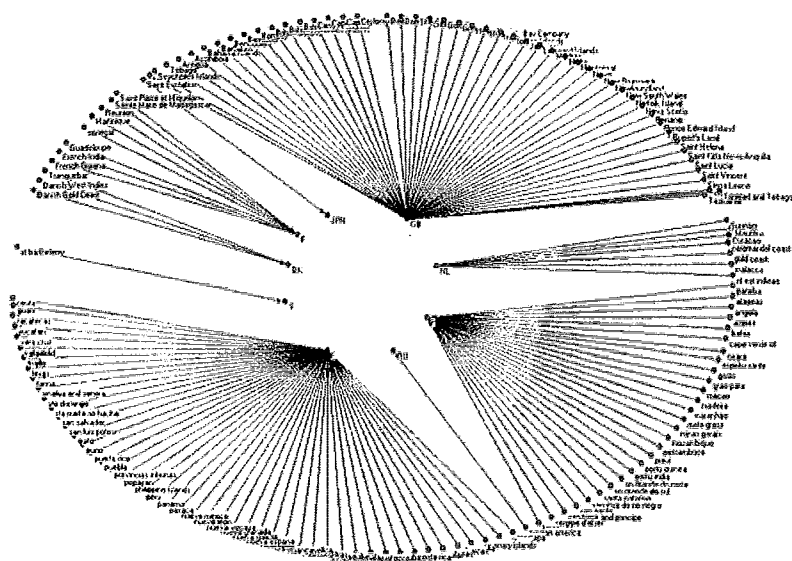
2.1 ábra: A globális gyarmati hálózat, 1500

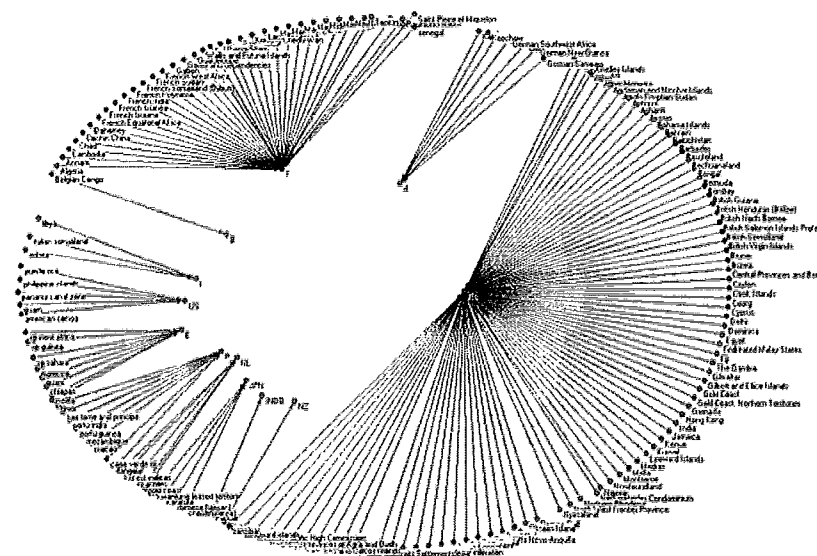
2.2. ábra: A globális gyarmati hálózat, 1600

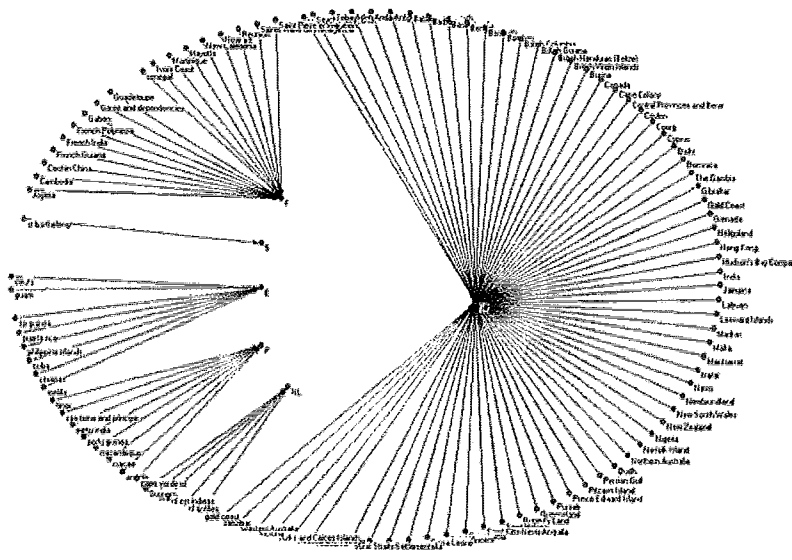
2.3 ábra: A globális gyarmati hálózat, 1700

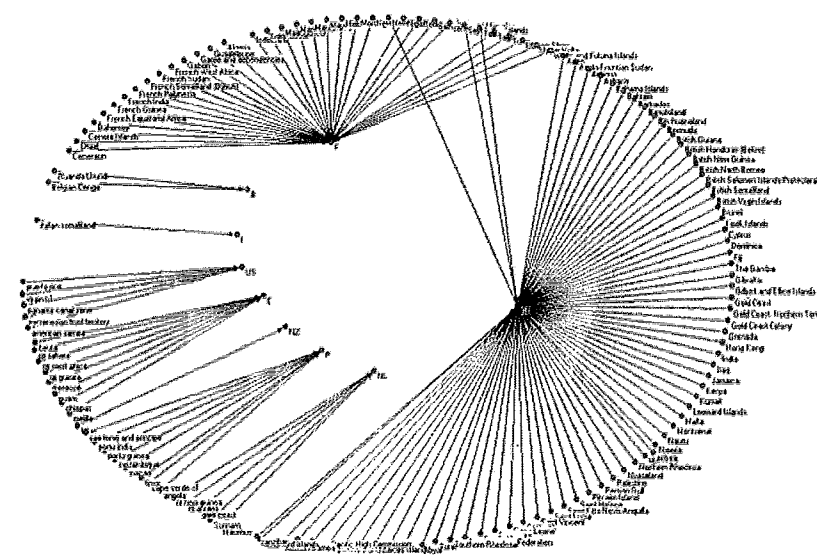
2.4 ábra: A globális gyarmati hálózat, 1820

2.6 ábra: A globális gyarmati hálózat, 1913

2.5 ábra: A globális gyarmati hálózat, 1900

2.7 ábra: A globális gyarmati hálózat, 1950

és Oroszország. E kilenc gyarmatbirodalom közül nyolc jelen volt az 1815-ös Bécsi Kongresszuson.

A gyarmati hálózatok átalakulását bemutató ábrákon 1820-ban jelenik meg először felismerhetően globális hegemon szerepben Nagy-Britannia. Az 1870-es *status quo* (amelyet a 2.5. ábra mutat be) egyértelműen jelzi a nyugat-európai központú gyarmatbirodalmak első válságát is: az 1809 (Ecuador) és 1825 (Bolívia) között futótűszerűen terjedő latin-amerikai gyarmati függetlenségi mozgalmak sikerének köszönhetően a világ első két modern gyarmatbirodalma – a portugál és a spanyol birodalom – erősen összezsugorodott, s elvesztette korábbi globális stratégiai pozícióit.⁴⁰ Az 1870-es állapotot rögzítő 2.5. ábrából jól kivehető Nagy-Britannia hegemon szerepe a globális gyarmatihálózat-építésben csakúgy, mint Franciaország sajátos utolérő-trónkövetelő helyzete.

Az 1870 és az első világháború közötti időszakban hatalmas átszerveződés ment végbe a globális uralmi rendszerben. Mint a 2.6. ábra diagramja mutatja, két új nyugat-európai szereplő – Belgium és Németország – és három, addigra már függetlenné vált hajdani gyarmat, az Egyesült Államok, Új-Zéland és Indonézia lépett be a világ Európán kívüli, óriási részének gyarmatosításával kapcsolatos diplomáciai forgatagba. Felgyorsult a gyarmati terjeszkedés, leginkább a világ két részén: Kínában és Afrikában. A „Nyugat” „az új technológiákat, a gőzgépet, a vasutat és a hűtő[konténeres szállítás]t, a finanszírozás és a bankok új modelljeit, valamint az új marketing technikákat”⁴¹ két fő geopolitikai célra használta fel: hogy „betörjön Kínába”⁴² és hogy behatoljon Afrika addig nem gyarmatosított részeibe.

A korábbi agressziók nyomán a tizenkilencedik század utolsó és a huszadik század első évtizedében „bővült és intenzívebbé vált [a kínai kül-]kereskedelem”⁴³ Ez az átalakulás „fontos változásokat idézett elő a keresletben és a fogyasztásban, valamint a pénzügyi intézmények, kommunikációs struktúrák, a kormányzás és a technológia terén”⁴⁴ a világ legnagyobb társadalmában, ami az életszínvonal zuhanásával és Kína általános helyzete precedens nélküli, tragikus összeomlásával párosult. Hans de Ven szerint

bár az egységes, kétezer éve fennálló kínai birodalom felbomlása jórészt belső zavargások és elmozdulások következménye volt, a modern globalizáció is siettetete, amely nemcsak az európai konfliktusokat exportálta Kínába, s arra ösztökölte Japánt, hogy szinte divatos kiegészítőként keressen magának gyarmatokat az ázsiai szárazföldön, hanem Kínát is a nyugati pénzügyi érdekek kliensévé tette.⁴⁵

Ami Afrika Szaharától délre fekvő, belső területeit illeti, azok gyarmatosítása ugyanolyan, a „szabadkereskedelem” jelszavával kötött szerződéses megállapodások alapján történt, mint amilyeneket Kínára kényszerítettek. S.E. Crowe *The Berlin West Africa*

Conference, 1884–1885 című munkája (amelyet a *Journal of African History* recenzense eredeti megjelenése, 1942 után öt teljes évtizeddel is a „berlini konferenciával foglalkozó alapműnek” tekintett⁴⁶) jól érzékelteti a kor nyugat-európai politikájának gyarmatosító jellegét.

A tizenkilencedik század utolsó két évtizedében a nyugat-európai geopolitika jórészt valóban kendőzetlen nyíltsággal kizárólag a gyarmatosításról szólt. Konkrétan Afrika azon részeinek – például a Kongó és a Niger folyók körzetének – lerohanásáról, amelyeket állandó jelleggel egyetlen nyugat-európai hatalom sem volt képes gyarmatosítani eladdig. Az 1884–1885-ös berlini konferencia diplomácia mezbe öltöztette e rivalizálást, a tárgyalóasztalnál kidolgozott döntéseket pedig a nemzetközi jog a tiszteletreméltóság pecsétjével látta el.

A konferenciát eredetileg kizárólag a Kongó ügyében hívták össze, s csak később terjedt ki a figyelem más kérdésekre is. Megrendezésének közvetlen oka az 1884. február 26-án Anglia és Portugália által aláírt, de sohasem ratifikált szerződés összeomlása volt. Ez a szerződés, amelyben névleg csak Anglia és Portugália volt érdekelt, ... Franciaországot, Nagy-Britanniát, Portugáliát és a Nemzetközi Kongó Egyesületet is érintette.⁴⁷

Portugália uralmát a Kongó-folyó partjai mentén „nem támasztotta alá hatékony közigazgatás”⁴⁸, emiatt a „térsegre támasztott igényei igen erőtlének”⁴⁹ voltak. Portugália régóta fennálló érdekeltsége a rabszolga-kereskedelemben sértette az 1815-ös bécsi kongresszus határozatát⁵⁰, ami ürügyül szolgált a többi nyugat-európai hatalomnak a beavatkozásra. Nagy-Britannia a térséggel kapcsolatos szerény kereskedelmi érdekeltsége alapján (egy ideig Franciaországgal karöltve) nyomást gyakorolt Portugáliára, hogy „tartózkodjon”⁵¹ ettől a kereskedelemről, ezért az 1940-es évek (amikor Crowe a beszámolóját írta) lélegzetelállítóan rasszista nyelvezetében, a Szahara alatti Afrika belső térségeit úgy írta le, mint amelyek „valamiféle senki földjét alkották, amely nem volt egyetlen civilizált (sic!) államnak sem a birtokában, s ahol az európai kereskedelem az abszolút szabadság (sic!) feltételei között fejlődhetett.”⁵²

A Kongó és a Niger folyók térségében

belső közvetítők révén lehetett gumihoz, elefántcsonthoz, pálmaolajhoz és földimogyoróhoz jutni, s a nyersanyagok, főleg a hajó- és szövőgépekhez használatos, valamint a szappan és gyertyák előállításához szükséges felhasznált pálmaolaj iránti, fokozott európai kereslet értékessé tette ezeket a termékeket a nemzetközi piacon. Ennek nyomán nagy kereskedőházak telepedtek meg a folyók torkolatában.⁵³

A különféle nyugat-európai hatalmak megbízásából eljáró kutatók földrajzi felfedezéseit követően egy sor nyugat-európai állam egyesületeket hozott létre azzal a céllal, hogy „az egyenlítői Afrikát megnyissák az európai civilizáció előtt [sic!].”⁵⁴ A brit Királyi Földrajzi Társaság (alapítási éve: 1877) „teljesen független testület” volt⁵⁵, míg „Németországban, Franciaországban, Ausztria-Magyarországon, Spanyolországban, az Egyesült Államokban, Olaszországban, Hollandiában, Oroszországban, Svájcban és Belgiumban egyaránt nemzeti bizottságok jöttek létre”⁵⁶ a vonatkozó államok égíse alatt. Nagy titokban több további „szépreményű” expedíciót is szerveztek a Szahara alatti Afrika belső térségeibe⁵⁷, s az angol-portugál szerződés a „Franciaországtól való félelem”⁵⁸ szülötte volt, azaz attól tartottak, hogy az utóbbi képes lesz védővámokat kivetni⁵⁹ a térségből behozott termékekre.

Az angol-portugál szerződést közvetlenül előidéző francia tevékenységet viszont a Nemzetközi Afrika Egyesület megalapítása ösztöklélte, s magában ebben az egyesületben kristályosodott ki az európai nemzetek e korszakban mutatkozó növekvő rivalizálása és a Közép-Afrika még nem feltárt és nem kiaknázott körzetei iránti növekvő érdeklődése... Ez sok tekintetben magyarázza, ami végül történt, nevezetesen, hogy Franciaországnak Németország közreműködésével sikerült összehívnia egy olyan értekezletet, amelynek bevallott célja volt, hogy a helyére tegye Angliát, és gátat szabjon úgymond veszélyes közép-afrikai területi és kereskedelmi törekvéseinek; míg magán a konferencián Franciaország és Portugália bizonyult annak a két hatalomnak, amelynek valóban ilyen törekvései vannak. Következésképpen, mint két rabló, akik ugyanannak a háznak a kifosztására készülnek, bölcsőbbnek látták, hogy együttműködjenek...⁶⁰

A berlini konferencián született nemzetközi megegyezésben figyelemre méltó hézagmentességgel ötvöződik a gyarmati terjeszkedés a nemzetek feletti, régiókon átívelő szabadkereskedelmi rendszer követelésével; az egyezmény nyomán Afrika utolsó, addig nem gyarmatosított területeit is legyűrte a globális gyarmati rendszer.

Tizennégy hatalom volt jelen, közülük tizenegyet (Nagy-Britannián kívül) Franciaország és Németország hívott meg. Ezek: Ausztria-Magyarország, Belgium, Dánia, Olaszország, Hollandia, Portugália, Oroszország, Spanyolország, Svédország és Norvégia, Törökország és az Egyesült Államok... Külön említést érdemel a [Nemzetközi] Kongó Egyesület kétértelmű helyzete, amelynek elnöke („magánemberi” minőségben) II. Leopold belga király volt. Minthogy nem állam volt, külön hivatalos képviselője sem volt Berlinben. Érdekeit azonban valójában teljes mértékben képviselték [két belga katonatiszt személyében], akik bár a konferencia egyetlen

ülésén sem lehettek jelen, nem hivatalos minőségben egyszerre voltak Leopold király, a belga és különös módon az amerikai delegáció képviselői.⁶¹

A konferencia befejező aktusaként aláírt „Általános Egyezmény” a Kongó-folyó völgyének nagy részét II. Leopold belga király (mint a Nemzetközi Kongó Egyesület elnöke) birtokába adta, míg némely kisebb és kevésbé gazdag területeket Franciaországnak és Portugáliának adományozott.⁶² Az egyezmény legelső cikkelye garantálta, hogy „minden nemzet teljes kereskedelmi szabadságot élvez.”⁶³ Ez konkrétan azt jelentette, hogy „az ezekre a területekre bármilyen zászló alatt, tengeren vagy folyón vagy szárazföldön behozott, bármilyen eredetű árukat nem terhelhet más adó, mint amelyet a kereskedelem érdekében eszközölt kiadások tisztességes ellentételezéseként vetnek ki.”⁶⁴ és hogy „az e területekre behozott áruk mentesek a behozatali és tranzitvám alól.”⁶⁵ Az egyezmény előírja, hogy „egyetlen hatalom, amely szuverén jogokat gyakorol vagy fog gyakorolni a Kongó, a Niger stb. folyó térségében, sem élvezhet semmiféle monopóliumot itt kereskedelmi ügyekben...”⁶⁶ Az Általános Egyezmény betiltotta a rabszolga-kereskedelmet, és fontos cikkelyeket tartalmaz, amelyek garantálják, hogy az egyezmény aláírói további afrikai területszerzéseik során ne kerülhessenek konfliktusba egymással. A XXXIV. cikkely konkrétan kijelenti, hogy

Bármely hatalom, amely mostantól fogva a jelenlegi birtokain túlmenő földterületet szerez az afrikai kontinens partjain, vagy amelyik eddig ilyen birtok nélkül lévén birtokba vesz egy területet, valamint az a hatalom is, amelyik protektorátust szerez ott, a megfelelő aktuussal egy időben köteles jegyzéket intézni a jelen egyezményt aláíró többi hatalomhoz, hogy azok szükség esetén képesek legyenek saját igényeik érvényesítésére.⁶⁷

Az aláírók végül abban is megegyeztek, hogy „be kell tiltani tűzfegyverek bevitelét Afrikába, kivéve, ha saját ügynökeik használják azokat önvédelem vagy a rabszolga-kereskedelem megakadályozása céljából”⁶⁸. Ettől kezdve a berlini konferencia résztvevői fegyverhasználati monopóliumot élveztek az egész afrikai kontinensen.⁶⁹

Az 1885 és az első világháború kitörése közötti években befejeződött az Európán kívüli világ nyugat-európai gyarmatosításának csaknem ötszáz éves folyamata: kivéve néhány egybefüggő birodalmat, amely képes volt ellenállni a nyugat-európai geopolitikai nyomásnak (Kína, Oroszország és Perzsia), és egyetlen további kivétellel (Sziám), 1913-ig bezárólag az Európán kívüli világ összes nagyobb lakott része gyarmatbirodalmak fennhatósága alá került; az egyik, nyugat-európai telepes / „kreol” elitek uralma alatt álló csoport, amely kizárólag az amerikai kontinensen és Óceániában helyezkedett el, már elnyerte politikai függetlenségét egykori nyugat-európai

gyarmatosítóitól. A nyugat-európai telepes elitek három ilyen volt gyarmata – az Egyesült Államok, Új-Zéland és Kelet-Timorba való benyomulása mértékében Indonézia – maga is belépett a gyarmati „tolongásba”.⁷⁰

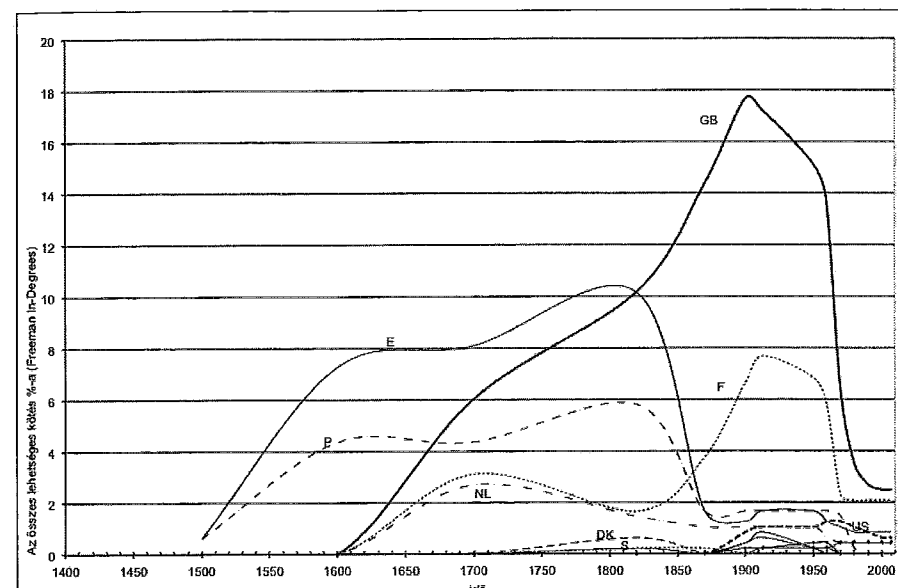
1950-ben még létezett a globális gyarmati hálózat nagy része, s mint a 2.7. ábrából kitűnik, általános szerkezeti sajátosságai figyelemre méltó hasonlóságot mutattak a gyarmatosítás csaknem fél évszázaddal korábbi csúcspontján tapasztalttal. A globális gyarmati hálózat szempontjából az 1950 utáni időszakban drasztikusan csökkent a gyarmatbirodalmak mérete, s így, áttekintésünk időbeli végpontján, 2007-ben a gyarmati rendszer struktúrája jelentősen összezsugorodott, miközben a megmaradt gyarmatok legtöbbje továbbra is Nagy-Britanniához kötődik.

	Teljes hálózat, összméret (kapcsolatok száma)	A nyugat-eu- rópai hálózat nagysága (kapcsolatok száma)	Nyugat-Euró- pa az összmé- ret %-ában	Teljes háló- zati sűrűség (az összes lehetséges kapcsolat %-a)	A nyugat-eu- rópai hálózat sűrűsége (az összes lehetséges kapcsolat %-a)
1500	6	6	100,00	1,24	1,24
1600	56	56	100,00	11,62	11,62
1700	119	119	100,00	24,27	24,27
1820	147	145	98,6	30,50	30,08
1870	109	109	100,00	22,61	22,61
1900	150	144	96,0	31,32	30,08
1913	163	152	93,3	33,82	31,53
1950	136	130	95,6	28,42	26,97
1960	121	114	94,2	25,10	23,65
1970	64	56	87,5	13,28	11,62
1980	42	34	81,0	8,71	7,05
1990	36	29	80,6	7,47	6,02
2000	34	28	82,4	7,05	5,81
2007	34	29	85,3	6,85	5,81

2.2. táblázat A globális gyarmati hálózat nagysága, a nyugat-európai birodalmak nagysága, a teljes hálózat sűrűsége és a nyugat-európai hálózat sűrűsége (kapcsolatok száma, kiválasztott években 1500 és 2007 között). Forrás: A szerző saját számításai Henige: *Colonial Governors...* című művének adatai alapján

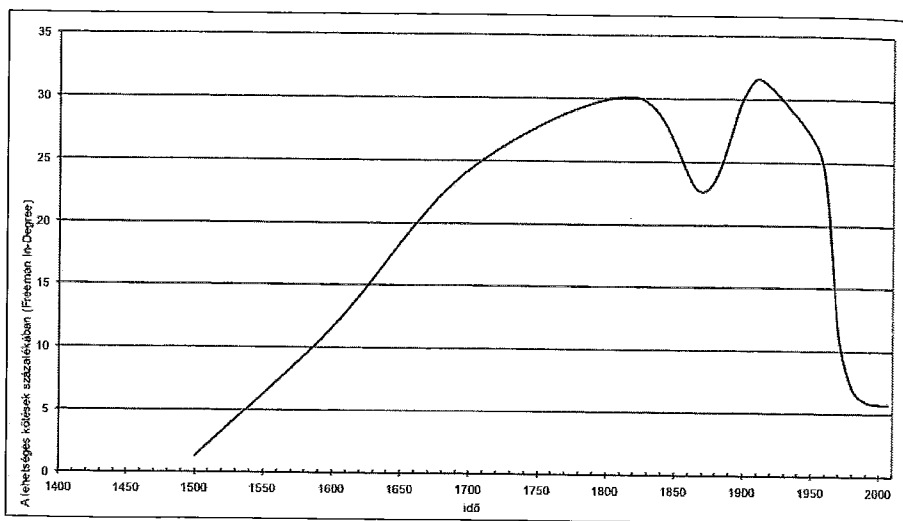
Ha a gyarmati kötelékek átalakulásainak gyarmati kormányzóknál mért száma szerint rekonstruáljuk, miként jutottak a nyugat-európai országok a huszadik század közepén

elfoglalt, kiváltságos helyzetükbe, akkor pontos képet nyerhetünk a globális gyarmatosítás történetéről. Mint a 2.2. táblázatból jól kivehető, a gyarmatosítás története elképzelhetetlen Nyugat-Európa nélkül. Az 1820-as adatállományban föltűnő orosz és japán kísérletek kivételével egészen a tizenkilencedik század legutolsó évtizedeig nem kerül sor olyan említésre méltó gyarmatszerző lépésre, amelynek kiindulópontja, birodalmi központja ne Nyugat-Európa lett volna. Még a második világháború után is – amire sokan, teljes joggal úgy tekintenek, mint a Nyugat-Európa-központú gyarmati rendszer végül is bekövetkező csaknem teljes felbomlásának kezdetére – nyugat-európai hatalmak birtokolták a világ gyarmatainak több, mint 95%-át. A 2.2. táblázatban szereplő, öt évszázadra kiterjedő adatok szerint az emberi történelem során soha nem fordult elő, hogy Nyugat-Európa 80%-nál kisebb hányadát birtokolta volna a világ gyarmatainak. A gyarmati időszak tetőpontja a 20. század első éveire tehető, amikor a szereplők számából kalkulált összes lehetséges hálózati kapcsolat egyharmada jutott a gyarmati kapcsolatrendszerre. Figyelembe véve a gyarmathálózati kötődések gyarmati korszak utolsó szakaszában észlelhető sűrűségét s az erőszak kiemelkedő szerepét a gyarmatosításban, ésszerű az a várakozás, hogy a tengerentúli terjeszkedéssel kapcsolatos katonai konfliktusok igen gyakoriak voltak a különböző gyarmatosító hatalmak, köztük a nyugat-európaiak között. Ezzel a problémával jelen fejezet következő részében foglalkozom.

2.9. ábra : A globális gyarmati hálózat története, a gyarmati kormányzók számában mérve, gyarmatosító hatalmak szerinti bontásban (az összes lehetséges kötés %-a). Forrás: a szerző számításai Henige, *Colonial Governors...* alapján.

Henige adataiból jól nyomon követhető a nyugat-európai gyarmatosító államok által épített globális gyarmati hálózatok egyenlőtlen fejlődése is. A 2.9. ábra Spanyolország és Portugália gyarmatbirodalmának felemelkedését éppúgy bemutatja, mint meredek hanyatlásukat a tizenkilencedik század első felében. Franciaország és Hollandia gyarmati terjeszkedésének időbeli mintája a tizenhetedik század elejétől a tizenkilencedik század elejéig csaknem azonos, ekkor azonban – a tizennyolcadik században bekövetkezett hanyatlás időszaka után – Franciaország hirtelen fellendült (s ezzel a gyarmatosításban megszerezte a második helyet, amit azóta is tart), míg Hollandia folyamatosan csúszott visszafelé. Jól kivehető Nagy-Britannia felemelkedése: figyelemre méltóan töretlen, fölfelé ívelő görbét mutat 1600-tól 1900-ig, Portugáliát a tizenhetedik század közepén, Spanyolországot pedig 1820 körül hagyva le.

2.10. ábra: A globális gyarmati hálózat sűrűsége, 1500–2008, a gyarmati kormányzók számában mérve (az összes lehetséges kötés %-a). Forrás: a szerző számításai Henige, Colonial Governors. . . alapján.

A 2.10. ábra görbéje a nyugat-európai országok gyarmati birtokait 1500 óta összegezve mutatja be a nyugat-európai gyarmatosítás történetét. Az ábra két fellendülési időszakot jelez – ezek adják a gyarmatosítás két korszakát: az egyik a tizenkilencedik század fordulójáig tartott, a másik 1870-től 1913-ig. A kettőt a tizenkilencedik század első felében végbement hanyatlási periódus választja el egymástól, amely, mint korábban említettük, az amerikai földrész spanyol és portugál gyarmatai felszabadulásának köszönhető. Az 1913 utáni időszakra, s különösen az 1950-t követő korszakra a meredek összeomlás jellemző.

Henige listájának 412 gyarmati birtoka 468 egyedi hálózati kapcsolatot tartalmaz: a gyarmatosítás csaknem 500 éves történetét áttekintve Henige csupán 56 olyan esetet rögzít, ahol adott, gyarmatosított terület az egyik gyarmati hatalom kezéből egy másikéba került át. Ezek szinte kivétel nélkül nyugat-európai gyarmatosítók között cseréltek gazdát – olykor több ízben is.⁷¹ A birtokcsere legtöbbször valamilyen kialakult „kereskedelmi” ügylet része volt⁷² – ami ismét csak egyértelműen arra a kereskedési rendszerre emlékeztet, amelyet Polányi Károly⁷³ integratív (alkufolyamatban létrejövő) cserének nevez (ez a tőkés piacgazdaságot alátámasztó jogrendszer magva), illetve annak a következménye volt, hogy a korábbi gyarmatosító „kihalt” illetve, vélhetően más, vonzóbbnak látszó gyarmatosítási lehetőségeket keresve egyszerűen elhagyta az adott területet.

Érinti mindez a gyarmatbirodalmak közötti, gyarmati birtokaikkal kapcsolatos viszony kérdését is. A gyarmatbirodalmak vektorszerű térbeli struktúrája alapján három működési terület különíthető el: 1) a gyarmatok, 2) a gyarmattartó központot és a saját gyarmatait összekötő tengeri szállítás és kommunikációs útvonalakból álló vektorok és 3) a gyarmati metropoliszok.

Ami a *gyarmatokon* kialakuló konfliktusokat illeti, a nyugat-európai hatalmak közötti, gyarmati hálózataikat illető egyértelmű érdek-összeütközések és közismert ellenségeskedések és háborúskodások ellenére, amelyeket némelyek egyenesen „az európai nemzetállamok közötti ádáz konfliktusok . . . exportálásaként” írnak le⁷⁴, Henige adatai arra utalnak, hogy aránylag csekély érdemi változás ment végbe gyarmati uralom tekintetében a nyugat-európai gyarmatosítók között. (Mint láttuk, a vizsgált, 500 éves időszakban az érintett, 412 gyarmati entitás körében csupán 56 esetben cserélt gazdát gyarmatibirtok). Az adatok erős közvetett bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a gyarmatosítás történetében a nyugat-európai hatalmaknak az a nyilvánvaló törekvése tükröződik, hogy ha nem kerülnek is egymás gyarmati birtokait, de a lehetőségekhez képest tartózkodnak attól, hogy rátegyék kezüket egymás Európán kívüli szerzeményeire. Henige adataiból egy alapvetően statikus gyarmati rendszer képe kerekedik ki.

Ehhez járulnak a gyarmati hadseregek összetételére vonatkozó adatok. H.L. Wesseling holland történész szerint például „a holland és francia hadseregben a katonák 40-50%-át tették ki a nem európaiak; a brit hadseregben a teljes létszámnak több, mint kétharmadát.”⁷⁵ Minthogy a gyarmati háborúkat rendszerint a gyarmatok által termelt jövedelemből finanszírozták, Wesseling rámutat, hogy a „gyarmatok védelméért maguk a gyarmatok fizettek.”⁷⁶ Bár e számok nyilvánvalóan nem igazolják azt az abszurd állítást, hogy „önmagukat hódították meg [a gyarmatok]”⁷⁷, annyi egyértelműen kitűnik, hogy a gyarmati háborúknak a nyugat-európai életet fenyegető kockázatát rendszerint azzal csökkentették, hogy katonai „élőerőként”, ahol csak lehetett, a gyarmatok lakosságát használták fel.

Ami a gyarmatosítók közötti viszonyok gyarmati vektorok mentén (azaz a gyarmatok és Nyugat-Európa közötti útvonalakon) megfigyelhető tevékenységet illeti, a *kalózkodás* közismert története arra utal, hogy a gyarmati hálózat megteremtésének folyamatában az erőszak kétségkívül játszott bizonyos szerepet. Köztudott például, hogy a tizenhatodik századi brit hajós, rabszolga-kereskedő és a brit birodalom rendkívül sikeres ügynöke, Francis Drake, aki többek között a világ körülhajózásával vált híressé, s akit Angliai Erzsébet 1580-ban lovaggá ütött, Cádiz kikötővárosának lerohanásával és nagy számú spanyol hajó elpusztításával Dél-Amerika partjai mentén sokat ártott a spanyol gyarmati érdekeknek. Emiatt a spanyol történetírás egyszerűen közönséges bűnözőnek tekinti, és kalózként-haramiaként való, meglehetősen becsmerlő jellemzését⁷⁸ csak Spanyolország európai uniós csatlakozása után törölték a spanyol történelemtankönyvekből. Ezzel együtt, a nyugat-európaiak más nyugat-európaiakkal szembeni erőszakos fellépéseinek jelentősége meglehetősen korlátozott volt. A korában tartott ellenségeskedés e mintája megdöbbentően összhangban áll egy, a politikai kapcsolatokban megnyilvánuló, széles körben elismert⁷⁹ erkölcsi-geopolitikai megkülönböztetés elvével. William Rasch szavaival,

amit Schmitt irigylésre méltó teljesítménynek nevez – azaz a visszafogott erőszak kiegyensúlyozott rendjét [Nyugat-] Európán belül – az föltételezte a korlátlan erőszak kiterjesztését a világ többi részére. Azaz a kíváncsú önkorlátozás az önkorlátozás szentesített hiányára épült.⁸⁰

Így jött létre tehát az erőszak és általános politikai viszály Nyugat-Európa társadalmi közötti geopolitikai felosztásával kapcsolatos burkolt konszenzus. Ennek empirikus körvonalai, amelyek a gyarmati terjeszkedés során teremtődtek meg és amelyeket Tordesillastól Vesztfálián és Bécsen át Berlinig különféle egyezményekben és paktumokban többször öntöttek írott formába, noha végérvényesen sohasem rögzítettek, hallgatólagos megegyezés formájában a gyarmati időszak első három évszázadának jó részében érvényben maradtak. E burkolt konszenzus legfőbb sarkköve – amennyire lehet, tartózkodni az erőszaktól a nyugat-európai vetélytársakkal szemben – végül az első világháborúval tört meg, amikor „magában [Nyugat-] Európában is visszatért a korlátlan erőszak.”⁸¹

Az első világháború végeztével a háborúban legyőzött hatalmak – elsősorban Németország és az Oszmán Birodalom (amely a berlini konferencián „Törökország” néven vett részt) – azon birtokait, amelyek az viszonylag távol estek Berlintől illetve Isztanbultól, leválasztották és a Népszövetséget létrehozó dokumentumokban lefektették és „protektorátusi” rendszernek elnevezett nemzetközi jogi megállapodások keretében Nyugat-Európa korábbi gyarmatosító hatalmai, kiváltképp Nagy-Britannia és

Franciaország „felügyelete” alá helyezték. A birodalmi háborúk története és a globális gyarmati hálózat létrejöttének dinamikája közötti összefüggés, ha van ilyen, fontos támpontként szolgálhat a globális struktúrák és a nyugat-európai államiság közötti összefüggésekre nézve. Mindez ismét csak magára Nyugat-Európára irányítja figyelmünket – a világnak arra a részére, amelyben egymással szoros térbeli közelségben él együtt a gyarmatosítás történetének legtöbb gyarmatosító hatalma.

EURÓPAI HÁBORÚK ÉS A GYARMATI HÁLÓZAT

Mi a jelentősége a háborúzás globális történetének a nyugat-európai gyarmattartó hatalmak gyarmati vetélkedése szempontjából? A fő nehézség abban rejlik, hogy a gyarmati szupremáciáért vívott nyugat-európai háborúk nem különíthetők el a „szokványos” terjeszkedést szolgáló (azaz az Európán belüli egybefüggő birodalmak közötti expanziós) háborúktól. Minthogy a nyugat-európai gyarmatosító hatalmak területileg többé-kevésbé szomszédosak, az egymás ellen a gyarmati világuralomért vívott háborúik gyakran nem különültek el az Európán belüli területi gyarapodásért vívott háborúiktól. Emiatt empirikus eszközökkel szinte lehetetlen rekonstruálni a birodalmi háborúk mögött meghúzódó sajátosan geopolitikai *szándékot*: történelme valamely pontján sok egybefüggő birodalom volt érdekelt a gyarmati terjeszkedésben, s tett is rá kísérletet. Ugyanakkor a szomszédos államok kárára végrehajtott területnövelés – ami első pillantásra államközi konfliktus, legjobb esetben is valamilyen egybefüggő birodalom építésével hozható összefüggésbe – adott esetben egyszersmind a globális gyarmati vetélkedésnek is része lehet, hiszen az „otthon” meggyengített gyarmati riválist nagyobb valószínűséggel lehet engedményekre kényszeríteni a gyarmati kontextusban.

Kimerítő adatbázist építeni a gyarmati korszak kezdete óta vívott valamennyi háborúról olyan monumentális feladat, amelyre itt semmiképpen sem tudunk vállalkozni. Jack Levy *War in the Modern Great Power System* című könyve arra fókuszál, amit „nagyhatalmi” háborúskodásnak nevez. Elemzésem szempontjából Levy munkájának nagy értéke⁸² az, hogy felsorolja azt a 119 háborút⁸³, amelynek legalább egy, általa „nagyhatalomnak” nevezett állam⁸⁴ a résztvevője volt. Megnevezi valamennyi háború kezdő és záró időpontját, s a nagyhatalmak embermilliókban mért európai háborús veszteségét megbecsülve⁸⁵ megadja a háború „intenzitásának” fokát. Bár arra vonatkozóan, hogy konkrétan mely államok sorolhatók a „nagyhatalom” fogalma alá, jelentős véleményeltérés áll fenn⁸⁶ – például én sem értek egyet Levy ide vágó döntéseivel –, a lista, az újkori, Nyugat-Európához fűződő és a globális birodalmi viszonyokat átalakító nagyobb háborúk jegyzéke megfelel a céljaimnak, minthogy figyelmem középpontjában a kialakuló modern nyugat-európai államok és a világ többi része közötti viszonyrendszer áll.

	Egybefüggő birodalmak	Széttagolt birodalmak	Nem birodalmak
Nyugat-Európában	Nyugat-európai egybefüggő birodalmak	Nyugat-európai széttagolt birodalmak	Nyugat-európai nem birodalmak
Másutt	Nem nyugat-európai egybefüggő birodalmak	Nem nyugat-európai széttagolt birodalmak	Nem nyugat-európai nem birodalmak

2.3. táblázat Birodalmak típusai az adatok elemzéséhez (Levy: War...)

Első lépésként (lásd 2.3. táblázat) két dimenzió mentén csoportosítom Levy adatait. Az egyik dimenzióban (a 2.3. táblázat oszlopai) a háborúzó államokat a széttagolt birodalmak, egybefüggő birodalmak, illetve nem birodalmak kategóriák valamelyikébe sorolom. A másik dimenzió (a 2.3. táblázat sorai) aszerint bontja le a világ háborúzó államait, hogy nyugat-európaiak-e vagy sem. A két dimenzióból értelem szerűen hatfajta kombináció adódik. A 2.4. táblázat a Levy listáján szereplő „nagyhatalmi” háborúk gyakoriságát mutatja be az imént létrehozott hat kategóriában és a korábbi adatoknak megfelelő időbeli metszéspontok alapján kialakított időszakokban.

időszakok	egybefüggő birodalom		tengerentúli birodalom		nem birodalom		összesen
	nyugat-európai	nem nyugat-európai	nyugat-európai	nem nyugat-európai	nyugat-európai	nem nyugat-európai	
1415–1500	2	2	1	0	4	0	9
1501–1600	20	12	11	0	31	0	74
1601–1700	12	8	48	0	10	0	78
1701–1820	16	21	30	4	1	0	72
1821–1870	10	6	13	3	2	0	34
1871–1913	0	5	2	1	0	0	8
1914–1950	3	11	12	10	1	1	38
1951–1965	0	3	2	1	3	0	9
összesen	63	68	119	19	52	1	322

2.4. táblázat „Nagyhatalmi” háborúk száma birodalomtípus és korszak szerint. Forrás: A szerző számításai Jack Levy War... című művének adatai alapján

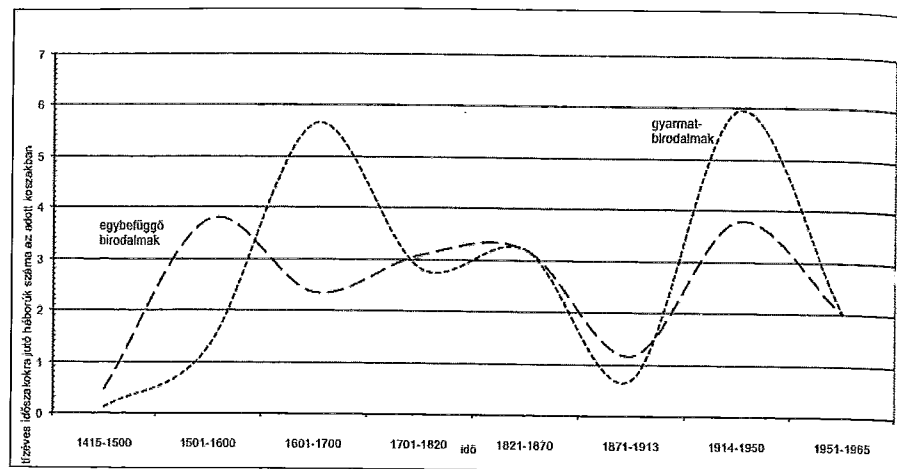
Mint a 2.4. táblázatból kitűnik, az újkor „nagyhatalmi” háborúiban az említett hat államcsoport közül messze Nyugat-Európa gyarmattartó birodalmi voltak a leginkább érintettek: a Levy által felsorolt, összesen 322 katonai összecsapás közül 119-ben, azaz az összes nagyhatalmi háború 37%-ban vettek részt. Utánuk következnek a Nyugat-Európán belüli és azon kívüli egybefüggő birodalmak, 63, illetve 68 részvétellel. Minthogy azonban az egyes történeti időszakok eltérő hosszúságúak voltak, az adatbázis egészét tükröző számok némileg torzítva adják vissza a háborúk dinamikáját.

időszak	egybefüggő birodalom		tengerentúli birodalom		nem birodalom		átlag
	nyugat-európai	nem nyugat-európai	nyugat-európai	nem nyugat-európai	nyugat-európai	nem nyugat-európai	
1415–1500	0,24	0,24	0,12	0,00	0,47	0,00	0,18
1501–1600	2,35	1,41	1,29	0,00	3,65	0,00	1,45
1601–1700	1,41	0,94	5,65	0,00	1,18	0,00	1,53
1701–1820	1,33	1,75	2,50	0,33	0,08	0,00	1,00
1821–1870	2,00	1,20	2,60	0,60	0,40	0,00	1,13
1871–1913	0,00	1,16	0,47	0,23	0,00	0,00	0,31
1914–1950	0,81	2,97	3,24	2,70	0,27	0,27	1,71
1951–1965	0,00	2,00	1,33	0,67	2,00	0,00	1,00
átlag	1,02	1,46	2,15	0,57	1,01	0,03	
Stdevp/átlag	0,83	0,52	0,77	1,49	1,17	2,65	

2.5. táblázat „Nagyhatalmi” háborúk birodalomtípus és korszak szerint, tízévenkénti átlagban. Forrás: A számítások alapjául Levy War... című művének adatai szolgálnak

Az említett inkonzisztenciák kiküszöbölése végett a 2.5. táblázat az egyes korszakok hosszát is figyelembe veszi. Az egyes cellákban található számok úgy értelmezendők, hogy adott típusú állam vagy birodalom adott időszakon belül évtizedenként átlagban hányszor volt részese „nagyhatalmi” háborúnak. A táblázat szélső celláiban levő adatokból két dolog válik világossá. Először, három időszakban – 1913–1950 között, a tizenhetedik és a tizenhatodik században – más időszakoknál jelentősen gyakoribbak voltak a „nagyhatalmi” háborúk. Másodszor, évtizedenként 2,15 háborús⁸⁷ átlagukkal a nyugat-európai tengerentúli birodalmak messze a legnagyobb valószínűséggel vettek részt háborús cselekményekben. A nyugat-európai egybefüggő birodalmak és az egyéb, nem birodalmi jellegű nyugat-európai államok sokkal kevésbé voltak agresszívek a nemzetközi hadszíntéren (évtizedenként átlag 1,02⁸⁸, illetve 1,01 háborút vívtak⁸⁹.)

A nem nyugat-európai egybefüggő birodalmak némileg nagyobb valószínűséggel háborúztak, mint nyugat-európai megfelelőik (évtizedenként 1,46 háború⁹⁰), ami a nyugat-európai gyarmatosító hatalmaknál csekélyebb, a többi államtípusnál erőszakosabb hadtörtélemről tanúskodik.

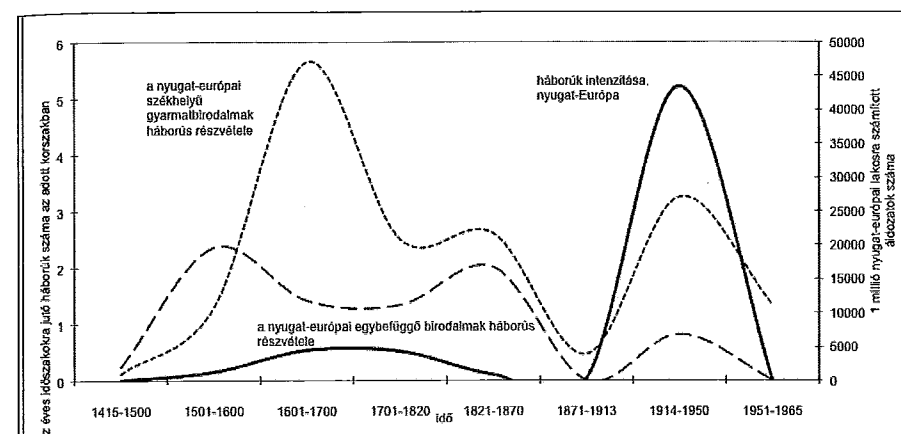

2.11. ábra: Háborús részvétel, Nyugat-Európa, egybefüggő és gyarmatbirodalmak, 1415-1965. Forrás: a szerző számításai Levy, War... alapján.

A 2.11. ábra a nyugat-európai birodalmak két típusát veti össze. Nyugat-Európa gyarmati és egybefüggő birodalmi egyaránt két, jól körülhatárolt időszakban voltak a legharcosabbak: a tizenhetedik században, illetve 1914 és 1950 között. A tizenhatodik század végéig a nyugat-európai birodalmak egybefüggő és gyarmati típusa egyaránt meredek növekedést mutat a háborús részvétel vonatkozásában (amit a 2.11. ábra szaggatott és pontozott vonalainak nagyjából párhuzamos lefutása jelez). A gyarmatosítás első szakaszában az európai „nagyhatalmi” háborúzás kiemelt része volt tehát mind a szétagolt, mind pedig az egybefüggő birodalmak növekedési stratégiájának. A tizenhetedik században meredeken csökkent a nyugat-európai egybefüggő birodalmak nagyobb háborúkban való részvételének gyakorisága, míg a gyarmati háborúkban való részvétel valószínűsége egyre növekedett. (Ezt a két-fajta birodalomtípust jelző vonal ellenkező irányú mozgása jelzi.) A tizenhetedik század végétől kezdve az egybefüggő és a gyarmati birodalmak háborús részvétele ismét nagyjából párhuzamosan alakult, bár a gyarmatbirodalmak érzékelhetően harciasabbak voltak. A kolonializmus első 185 évében és a tizenhetedik században a két-fajta birodalom összehasonlításából az adódik, hogy az egybefüggő birodalmak agresszivitása valamivel meghaladta gyarmatbirodalmakét. Azóta viszont a gyarmati birodalmak szinte mindvégig nagyobb valószínűséggel vállalkoztak háborúra,

mint egybefüggő ellenpárjaik.⁹¹ Amikor a gyarmatbirodalmak erőszakosabb hadtörténelmét tükröző adatokat látjuk, ne feledjük, hogy az ezt megvalósító hadseregek legénységének felét-kétharmadát nem-európai katonák adták. A nyugat-európai gyarmatbirodalmak intenzív, globális gyarmati hadviselésének terhet nagyrészt nem-európaiak viselték.

A háborús részvétel „nyers” száma azonban csak egyik fontos mértékegysége a háborús hajlamnak. A háborúskodás társadalmi-politikai, gazdasági és kulturális hatásainak pontosabb mérőszáma az, amit Jack Levy a háború *intenzitásának* nevez: a harctéri veszteségek aránya az európai lakossághoz. A 2.12. ábra a háború intenzitásának dinamikáját mutatja be a nyugat-európai birodalmakban az újkori hadviselés időszakában.

2.12. ábra: Háborús részvétel intenzitása, Nyugat-Európa egybefüggő és gyarmatbirodalmi, 1415-1965. Forrás: A szerző számításai Levy, War... adatai alapján.

A 20. században Nyugat-Európában meredeken növekedett a háborúk intenzitása (ezt a 2.12. ábra jobb oldali skálája jelöli): 1914 és 1950 között évtizedenként 1 millió lakosra 43 ezer harctéri haláleset jutott. Az 1914–1950 közötti időszakban a háborús veszteségek nagyságrendje 9,7-szerese a második legmagasabb aránynak (a tizenhetedik századinak), jöllehet 1914 és 1950 között a háborúk száma a tizenhetedik századinak kevesebb, mint a fele.⁹²

Mint köztudott, a második világháború utáni időszak a Nyugat-Európa-központú gyarmatbirodalmak felbomlásának-összeomlásának időszaka. Ez nem egycsapásra ment végbe. 1950-ben (mint a 2.7. ábrából kitűnik) a gyarmati kapcsolatok hálójára még meglehetősen emlékeztetett az 1913-as helyzetre. A második világháborút közvetlenül követő időszakban a globális társadalmi átalakulásoknak legalább négy folyamata indult be, s ezek mindegyike jelentősen hatott a globális kapcsolódások struktúrájára:

1. a nyugat-európai államok volt gyarmatainak legtöbbje sorban nyerte el függetlenségét;
2. a világ korábban gyarmatosított részében a gyarmati elnyomást jórészt felváltó neokolonializmus körülményei között pénzügyi, export-, technológiai, politikai és segélyfüggés lépett föl, amely szinte minden esetben a volt gyarmattartó nyugat-európai államnak rendelte alá a formálisan újonnan függetlenné vált társadalmakat;
3. részben az újonnan függetlenné vált posztkoloniális államok bonyolult hálózat-újja rendezési próbálkozásai, részben a Szovjetunió új, alternatív globális hálózat-építésre irányuló⁹³ ténykedésének korai sikerei nyomán különböző *laterális* hálózatkezdemények – azaz olyan kapcsolatok, amelyek Nyugat-Európát és Észak-Amerikát egyaránt kikerülték – bukkantak fel, és végül
4. Nyugat-Európa volt gyarmattartó hatalmai szerződésben kötelezték magukat, hogy egymás közti kapcsolataikból kiiktatják a katonai összecsapás lehetőségét, és a fokozatosság elvét gondosan betartva elindulnak egy olyan politikai folyamat útján, amelynek célja, hogy háttérbe szorítsák állami struktúráik piacvédő, politikailag „nemzeti”-izolacionista elemeit. E folyamat két szervezeti formában öltött testet: az egyik a NATO, a hidegháború kezelésére hivatott katonai szervezet, a másik egy egész Nyugat-Európára kiterjedő politikai szervezet, államok feletti politikai közösség, néhány fontos heterarchikus⁹⁴ elemmel (annak a politikai képződménynek a jogelődje, amit ma Európai Uniónak nevezünk).

A MODERN POLITIKA SZERKEZETE: BELSŐ, BIRODALMI ÉS BIRODALMAK KÖZÖTTI VISZONYOK

Mint a korábbiakban kifejtettem, a felhalmozási ráta előnyben részesítését célzó geopolitikai stratégiák értelemszerűen a kialakulófélben levő tőketulajdonosi osztály globális érdekeinek egyik fontos összetevője tükrözték. Ám valami igazán fontosat vesztenénk szem elől, ha e fejlődést – a globális kapitalizmus létrejöttét – kizárólag úgy írnánk le, mint a burzsoá osztályérdek abszrakt, globális „logikájának” testetlenségét, „objektív,” helyi és regionális részérdekektől mentes kibontakozását. A tőkés világrendszer létrejötté néhány meglehetősen parányi, sok szempontból merőben érdektelen gazdaságföldrajzi helyzetű társadalom konkrét, kézzel fogható globális geopolitikai érdekeihez kötődött: e kimenetel a nyugat-európai birodalmi központban minden más geopolitikai kötődésű tőkeérdeknél szorosabban, szervezettebben, erőteljesebben és közvetlenebbül gyökerező tőke globális geopolitikai érdekeit juttatta kifejezésre. A tizenhatodik században létrejött tőkés világrendszer ugyanis geopolitikailag sajátos, a világrendszer egyetlen, földrajzilag jól körülhatárolt

részéhez kapcsolódó logikát tükröz, s e sajátos jellegben Nyugat-Európa szerepe jóval hangsúlyosabb, mint a Föld bármely egyéb régiójáé.

A gyarmatosító kapitalizmus létrejöttének folyamatában nyilvánvalóan középponti szerepet játszottak a nyugat-európai székhelyű, magántulajdonú nagyvállalatok. Kiváltságos helyet foglaltak el a létrejövő hierarchiákban, s mintaadó befolyásuk is jóval erősebb volt. A gyarmati terjeszkedés korai időszakában az ilyen, nyugat-európai uralkodók által létrehozott vagy különrendeletekkel szankcionált korporációk, amelyek összetéveszthetetlenül haszonszerző vállalkozásokként működtek, a gyarmatokon közigazgatási funkciókat is elláttak, adójövedelmet szedtek, fenntartották a közrendet, a társadalmi egyenlőtlenségek egyre élesebb, egyre brutálisabb formáit érvényesítették, bebetonozták a birodalmi elnyomás intézményeit és gondoskodtak a külső védelemről. Mindez azért figyelemreméltó, mert e funkciókat a modern társadalmakról szóló elméleti irodalom nagyrészt a törvényes közhatalom legelterjedtebb formája, a modern állam feladatának tekinti.

Mégis mi tette akkor lehetővé, hogy a létrejövő gyarmati közegben ne államok, hanem profitszerzésre szervezett vállalatok lássák el e funkciókat? Valószínűleg nem más, mint az e vállalatok hazai társadalma és a gyarmati közeg közötti, hatalmas földrajzi, erkölcsi, politikai és társadalmi távolság. E cérnavékony, vektorszerű kapcsolatok hatékony szűrőként működtek a leendő nyugat-európai centrumok és e modern kapitalista birodalmak Európán kívüli, leendő perifériái között, új dimenziót kölcsönözve az említett nyugat-európai társadalmak politikai univerzumának. Az ebben az átalakulásban érintett valamennyi testületi és egyéni szereplő (ideértve azokat is, amelyek mélyen az említett nyugat-európai társadalmakban gyökereznek) „elfogadható viselkedésére” vonatkozó szabályainak rendszere alapvetően kettéhasadt: egyik szabálycsoport a nyugat-európai „hazai körülményekre” volt érvényes, a másik az Európán kívüli világra, s különösképpen a világnak azon részeire, amelyeket a geopolitikai terjeszkedés révén létrehozott gyarmati vektorok kapcsolnak a nyugat-európai gyarmattartó társadalmakhoz. Nyugat-Európa modern társadalmainak társadalmi szabályrendszere e vonatkozásban a mai napig ugyancsak az éles geopolitikai kettősséget mutatja.

Eközben Európa a gyarmati terjeszkedésben részt venni nem képes részei „utóérésre” törekvő kapitalizmusának geopolitikája olyan szárazföldi, egybefüggő terjeszkedési mintát fejlesztett ki, amely kiegészítette a Nyugat-Európa haszonelvű korporációi által űzött tengerentúli terjeszkedést, s néhány fontos területen versenyre is kelt vele. A modern állam ez utóbbi típusának szárazföldi, egybefüggő-birodalmi terjeszkedése főleg abban a formában fejlődött ki, amit „meghiúsult versengésnek” nevezhetünk. E gyarmati terjeszkedés tekintetében mélyen frusztrált társadalmak uralmi mintáik egy részét nyugat-európai gyarmattartó versenytársaik Európán kívüli társadalmakra alkalmazott magatartását másolva alakították ki és alkalmazták egybefüggő birodalmuk

sajátos feltételeire. Ez a „megkésetttség előnyét” tételező gazdaság- és politikatörténeti kulcsfogalom geopolitikai tartalma Alexander Gerschenkron nyomán²⁵.

A nyugat-európai gyarmatbirodalmakat megteremtő és fenntartó haszonelvű vállalatok nyugat-európai geopolitikai beágyazottsága és gazdasági alapfunkciójuk – erőforrások átszívása a világ többi részéből Nyugat-Európába, és a Nyugat-Európán kívüli világ saját erőforrásainak rombolása – miatt geopolitikailag némileg téves ezeket a vállalkozásokat a széles körben használt terminológiával *multinacionálisnak* nevezni. Ugyanis az újlatin földközi-tengeri Európa római katolikus uralkodói által pénzelt és a velük kötött szerződések alapján működő korai „felfedező” társaságoktól a gazdasági magánhaszon érdekében létrehozott és a holland, illetve a brit trón által alapított társaságokon át a globális kapitalizmus létrejötté során mindenütt fel-lelhető kalózbándákig és napjaink EU-ban székelő multinacionális nagyvállalataiig ezek egyértelműen nem „nemzetiek”²⁶, hanem *regionálisak*, és nem „multi-” vagy „transz-” regionálisak, hanem nyilvánvalóan *egy-régiósak*, azaz *nyugat-európaiak*. Teljes mértékben nyugat-európai tulajdonban álltak/állnak, vezető pozícióikat történelmük során – az elmúlt egy generáció néhány kivételétől eltekintve – kizárólag nyugat-európaiak (vagy az észak-amerikai fehér telepestársadalom felfutása után európai bevándorlók fehér utódai) töltötték be, az általuk termelt haszon a kialakulóban levő nyugat-európai polgárság által birtokolt és ellenőrzött számlákra folyt be, s ami a legfontosabb: globális tevékenységükből olyan egységes stratégia bontakozott ki, amelynek célja az volt, hogy Nyugat-Európa globális geopolitikai hátrányait csökkentve-ellensúlyozva mozdítsák elő a térség közös, regionális különérdekeit. Ennek főeleme a szelektív erőforrás-leszívás és az olyan Nyugat-Európán kívüli és Nyugat-Európa számára releváns geopolitikai tényezők fölötti ellenőrzés, mint a terület, a népesség, a tengeri útvonalak, a kulcsfontosságú átrakodási pontok, a kommunikációs rendszerek és a kognitív sémák. Az e folyamat során megteremtett globális gazdasági integrációs rendszer logikája, amely bevitte a felhalmozási ráta ismervét a nemzetközi geopolitikába, ismét csak a politikailag egyébként jórészt széttöredezett nyugat-európai térség lakói számára előnyös.

Az egybefüggő birodalmak szárazföldi terjeszkedését olyan szervezetek – a birodalmi államok – hajtották előre, amelyeknek európai (főleg közép- és kelet-európai) földrajzi gyökerei éppoly megkérdőjelezhetetlenek voltak, mint a nyugat-európai haszonelvű vállalkozásoké. Nem kétséges, hogy ebben az értelemben csekély különbség van a széttagolt és egybefüggő birodalmak terjeszkedési mintái között: Közép- és Kelet-Európa későn jövő, „felzárkózó” iparosodó fejlődő államai, Németország és Ausztria-Magyarország – amelyek birodalmi geopolitikájukat a nagyvállalati tőkés érdekekkel stratégiai szövetségben, de nem azok közvetlen, „operatív” ellenőrzése alatt űzték – által kiépített egybefüggő, terjeszkedő merkantil birodalmi fogalmilag egyértelműen egyenértékűek a nyugat-európai gyökerű közös alapítású vállalkozásokkal.

A gyarmatokat a gyarmattartó állammal összekötő vékony, ám annál hosszabb birodalmi szálak a széttagolt birodalmak esetében aligha tették lehetővé azt a gyakori ide-oda áramlást, amelyre az egybefüggő birodalmak stabilitása és fennmaradása épült. A széttagolt birodalmak ügynökei számára azonban ez aránylag csekély problémát jelentett: a gazdasági integráció új, globális rendszere haszonközpontú logikájának fennmaradása kevésbé igényelte azt a fajta állandó és „sűrű” ide-oda irányuló forgalmat, mint az egybefüggő, területileg stabilizált birodalmaké. Ebben az értelemben a gyarmati rendszer felhalmozási ráta felé fordulásában a modern tőkés gyarmati birodalom vektorszerű, nagy távolságokat áthidaló jellege tükröződött gazdaságilag. Az ide-oda áramlás hézagossága, amely bizonyos mértékig a birodalom térbeli szerkezetéből adódott, mindaddig nem fenyegette a birodalom fennmaradását, ameddig e vektorok mozgásban tudták tartani a gyarmati termelés és a globális geopolitikai hatalom stratégiai döntő fontosságú tényezőinek – eleinte a presztízs-árucikkeknek, a nemesfémeknek, az elnyomás stratégiai eszközeinek, később az energiahordozóknak, a munkaerőnek, a stratégiai jelentőségű nyersanyagoknak és a nagy élőmunka-igényű árucikkeknek – a mozgását. Ami a birodalmi rendteremtés és -fenntartás ama funkcióit illeti, amelyeket a kapitalizmus előtti birodalmak fentről lefelé irányuló kényszerek és egyéb áramlások segítségével láttak el, azokról ezek az újkori, tőkés birodalmak, amelyeket kezdetben a nagyvállalatok hoztak létre és irányítottak, eleinte jórészt helyi alvállalkozók, ügynökök és megbízottak közbeiktatásával gondoskodtak; lásd a gurka és szikh ezredeket a Brit Birodalomban, az idegenlégiót a franciáknál és a birodalmi elnyomás számos egyéb formáját, amelyet nyugat-európai felügyelet alatt helyi, Nyugat-Európán kívüli csoportok gyakoroltak a birodalom távoli szegleteiben. A példák tovább szaporíthatók, egészen a gyarmati alattvalókból toborzott nagy hadseregek részvételéig a gyarmati elnyomóik geopolitikai érdekeiért folyó két huszadik századi világháborúban.

Részben a nyugat-európai birodalmi központ és gyarmatai között elterülő, a tengerentúli típusú birodalmak némelyike esetében elképesztően nagy térbeli távolság miatt a birodalmi terjeszkedés folyamata mind erkölcsi, mind pedig kognitív értelemben jórészt a terjeszkedő birodalmak centrumaitól elkülönülten, attól sok tekintetben teljesen függetlenül, más minták és elképzelések mentén zajlott. A gyarmati központ társadalmi előtt nagyrészt láthatatlanok, s így lényegében érdektelenek maradtak a külső hódítás brutálisan erőszakos társadalmi realitásai.

A gazdagodás folyamatát és az érintett államok és nagyvállalatok geopolitikai hatalmának a gyarmati viszonyokkal járó látványos növekedését a gyarmati központok értelmiségi elitjei nagyrészt úgy tüntették föl a hazai lakosság, így a birodalmi centrumok polgársága előtt, mintha azok Nyugat-Európa kulturális sajátosságaiból következő, természetes fejlemények volnának. A modern tőkés világ gyarmattartó

társadalmi emiatt igen sajátos módon, hosszú ideig hermetikusan el voltak szigetelve a birodalmi viszonyok valódi sajátosságaitól és következményeitől. Haszon- és hatalomelvű korporációik (üzleti vállalkozásaik és államaik) gyarmatpolitikai lépései összehasonlíthatatlanul kevésbé közvetlenül fenyegették a nyugat-európai társadalmak mindennapi életét, mint a gyarmati társadalmakét.

Ugyanakkor e viszonyok a jólét, a luxus korábban elképzelhetetlen szintjét valósították meg, az „egzotikus” élvezeti cikkek egész sorát hozták el Nyugat-Európa társadalmi számára. Ez az az időszak, amikor Nyugat-Európa étkezési kultúrája átáll az olcsó és nagy mennyiségben rendelkezésre álló (nád-)cukortól, teától, kávétól való biológiai függésre és a korábban előttiük lényegében tökéletesen ismeretlen, Nyugat-Európában nem honos fűszerek egyre magától értetődőbb használatára. Mindeme „gyarmatáruk” szédítő mértékben javították Nyugat-Európa társadalmának életminőségét – anélkül, hogy az efféle élvezeteknek hódoló tömegek akár a legcsekélyebb mértékben érdeklődést mutattak volna az iránt a brutális erőszak iránt, amit a nevükben, az ő semmilyen konkrét morális rendszerben nem indokolható, kollektív világpiaci előjogaik és vásárlóerejük megteremtése és megtartása érdekében a nagyvállalataik és az államaik kifejtettek.

Nyugat-Európa globális haszonra és globális hatalomra törő államai világszerte egyre több, földrajzilag elkülönült társadalom kárára folytatták gyarmati terjeszkedésüket, egyes esetekben a tengerentúli birodalmi ellenőrzés olyan, igen differenciált érdekeltségeit teremtve meg, amelyek logikájukat tekintve meglepően hasonlítanak a mai befektetési társaságok változatos tulajdoni portfóliájára.

Először is létrejött egy meghatározott, globális geostratégiai-politikai kalkuláció. Ennek értelmében a meglehetősen új geopolitikai gyakorlatot – különféle távoli társadalmak és erőforrásaik birtoklását, ellenőrzését – teljesen tárgyilagosan, szenvtelenül, „menedzser-szemlélettel” kezelik. A világ Nyugat-Európától távol fekvő vidékein élő egész társadalmakat immár „meg lehet szerezni”, „fel lehet használni”, adott esetben át is lehet „passzolni” másoknak (sok tekintetben a magánügyletek, különösen az egyes „természetes személyek” közötti tőketranzakciókra vonatkozó e korszakban megszületett és megszilárdult jogi egyezségek logikáját követve), egész társadalmakat hadra lehet fogni illetve stratégiai ütközőzónává lehet változtatni mind jobban formalizált, törvényes büntetlenséggel. A Nyugat-Európán kívüli világ társadalmait, amelyeket a globális tőkés felhalmozás folyamatában egyértelműen a nyugat-európai érdekeknek rendeltek alá, kizárólag tárgynak, a geopolitikai-geogazdasági „racionalitás” tárgyának tekintették.⁹⁷

A szétagolt birodalmak logikájának egyik igen fontos összetevője az volt, hogy az első utazások óta, amelyek nyomán létrejöttek ezek az új típusú birodalmak, a nyugat-európai gyarmatközpont-társadalmak sorsával kapcsolatos kollektív társadalmi,

politikai, gazdasági és kulturális (jórészt európai) elmélkedések oly mértékben elszakadtak a birodalom valóságától, ami az egybefüggő birodalmak esetében egyszerűen elképzelhetetlen volna. Ez kettős következménnyel járt. A birodalom fenntartásának és növelésének logikájára és a gyarmatosító társadalmak ebben való kollektív érdekeltségére vonatkozó megfontolások a nyugat-európai államiság logikájában mind inkább általános politikai kérdésekként jelentek meg. A birodalmi lét, a birodalom-mivolt a globális hatalom magától értetődő – kvázi-„természetes” – forrásává vált, amely alulárazott, értékes és sok esetben megkerülhetetlen stratégiai erőforrásokkal látta el a gyarmatosító központot.

A gyarmatok felől a nyugat-európai központok felé áramló értéktranszfer hosszú távon egyszerre volt könnyen hozzáférhető és szinte teljesen láthatatlan. Ugyanakkor a tengerentúli, szétagolt birodalmak létrehozására, kiterjesztésére és fenntartására irányuló lépéseknek a gyarmattartó társadalmak, különösképpen uralkodó osztályaik, valamint kulturális és politikai elitjeik legtágabb értelemben vett életesélyeit és kollektív jólétét nemhogy nem fenyegette, de egyenesen aláátmasztotta. A gyarmattartó és az általa gyarmati sorban tartott társadalmak érdekei tehát szinte mértani pontossággal, a kompromisszum szinte minden lehetőségét kizárva, egymás ellentettjei voltak. Röviden, az újkori, szétagolt-tengerentúli kapitalista birodalmak létrejötte olyan rendszert teremtett, amelyben a birodalom fenntartásának költségei és kockázatai minden korábbi precedenstől eltérő, súlyosan egyenlőtlen módon oszlottak meg a gyarmati központ és a gyarmat között – természetesen durván az utóbbi kárára. A központ és az alávetett területek közötti egyenlőtlenség mértéke értelemszerűen sokkal nagyobb volt a gyarmatbirodalmakban, mint ami fennállt – egyáltalán lehetséges lett volna – akár a mégoly osztálytagolt nyugat-európai társadalmak belső viszonyaiban, akár pedig az egybefüggő birodalmak esetében.

A „nemzetközi” egyenlőtlenségek ezen, minden korábbinál súlyosabb válfaját kétségkívül az újkori tőkés birodalmak szétagolt, tengerentúli természete tette lehetővé. A Nyugat-Európa és a világ többi része közötti erkölcsi-geopolitikai szakadás elvére épülő hosszú távú birodalmi kapcsolatháló egész világra kiterjedő rendszerének létrejötte hamarosan egységes mezővé, a hatalom és a hatalomtól való megfosztás globális viszonyrendszerévé olvadt össze.

A szétagolt, tengerentúli birodalmi forma létrejöttének másik következménye az volt, hogy mivel a birodalmi államigazgatás kiterjedt a gyarmatbirtokok globális geopolitikai igényű kezelésére, és mivel a gyarmattartó centrumokat megóvták a birodalmi geopolitika költségeitől és kockázataitól, a létrehozott új globális szerkezet teljesen új teret nyitott az illetén birodalmak döntéshozói globális geopolitikai manőverezésének. Olyan katonai akciókat, adminisztratív szabályozást, mindenfajta törvényes és kvázi-törvényes lépéseket tett lehetővé, az ezekhez kapcsolódó

adóbegyűjtéssel és az uralmi egyéb, általános technikáival együtt, amelyek épp azokban a nyugat-európai társadalmakban, amelyek a gyarmataikon ilyen eljárásokat vezettek be, kétségkívül ellenjavalltak, sőt, legtöbb esetben elképzelhetetlenek lettek volna.

A modern, tengerentúli birodalomhálózat birtoklása és fokozatos kiépítése nyomán a nyugat-európai államok által foganatosított kényszerintézkedések hármast irányítottak. Belföldön megvédelmezték a profitsajátító osztályok osztályuralmát az elsősorban az ipari kapitalizmus nyugat-európai bástyáit megteremtő nagyszabású technológiai változások nyomán mind szorosabban a tőkés termelési folyamatba integrálódó és létszámában egyre növekvő hazai munkásosztállyal szemben. A gyarmatokon stratégiai védelmet nyújtottak a nyugat-európai polgárság nagyrészt Nyugat-Európán kívüli természeti és emberi erőforrások fölötti korlátlan rendelkezésére épülő globális uralmának újratermelődéséhez. Ami pedig a globális geopolitikai mező kérdéseit illeti, a nyugat-európai gyarmatbirodalmak a stratégiai cselekvés új formáit vezették be más – túlnyomórészt nyugat-európai – szereplőkkel, államokkal és vállalatokkal szemben, amelyekben a versengés és az együttműködés nem hozott elegendő eredményt, s az így előállt feszültségek „kezelésére” nem maradt más kiút, mint a birodalmak közötti közvetlen konfliktus.

Ennek nyomán hármast meghasonlottság keletkezett a nyugat-európai társadalmak közsférájában. Ennek szerkezete szorosan leképezte a modern nyugat-európai államok előtt tornyosuló problémaköröket. Külön „politikája” lett a belföldi problémáknak, egy másik „politika” tárgyát a gyarmati birtokokhoz fűződő homoarchikus viszonyok (a „gyarmatügy”) kérdései alkották, s végül egy harmadik, a két előzőtől viszonylag elkülönült „politika” foglalkozott az (elsősorban európaiakat érintő) birodalmközi viszonyokkal (ez utóbbit nevezik hagyományosan „külpolitikának” vagy „nemzetközi kapcsolatoknak”).

A „politikai” mező ugyanezen hármastatúsága tükröződött azon a területen is, ahol a közsféra és az osztálypolitika metszi egymást. A polgári osztályhelyzet politikai fogalma három, viszonylag különálló dimenziót kezdett jelenteni: magában foglalt természetesen bizonyos elhatárolódást a nyugat-európai társadalom másik két fő osztályától (a hazai munkásosztálytól és a hanyatló arisztokráciától). Bizonyos nemzeti jellegre is szert tett – így érthető az európai polgárság és a nacionalizmus mint politikai ideológia közismert érdekházassága –, ami politikai összeütközések sorát idézte elő az önmagát nemzetiként meghatározó különböző nyugat-európai polgári csoportok között. Harmadszor, a polgári mivolt érzése értelemszerűen megnyilvánult a gyarmatosítók és gyarmati alattvalók közötti viszonyokban is. Ez utóbbi értelemben burzsoának lenni, akár Nyugat-Európában, akár másutt, valamifajta „nyugat-európaiságot” kezdett jelenteni, a nyugat-európaiság mint politikai identitás szemantikus mezeje pedig vala-

miféle halványan derengő burzsoá életérzést von maga után. A polgári osztályfölény (amely elsősorban a belföldi osztályelnyomás terméke), a nacionalizmus (az Európán belüli nemzeti burzsoáziák közötti vetélkedés terméke) és a rasszizmus mint kognitív séma (a modern gyarmati viszony terméke) ennél fogva az újkori nyugat-európai polgárság politikai örökségének három, ezernyi szálon összefonódott alapidimenziója.

A „külpolitika” – vagyis a nyugat-európai államközi hatalmi viszonyok területén történő alkufolyamatok, döntések és az érdekérvényesítés egyéb formái – a térség széttört, dezett államközi rendszere miatt már a gyarmati kapitalizmus létrejötte előtt is kulcskérdés volt Nyugat-Európa számára. Mihelyt azonban a Nyugat-Európán kívüli gyarmati terjeszkedés olyan helyzeteket idézett elő, ahol adott nyugat-európai geopolitikai hatalom gyarmati érdekeltségeit érinthették, befolyásolhatták, illetve közvetlen konfliktusba kerülve fenyegethették, végső soron akár tönkre is tehettek egy másik nyugat-európai hatalom érdekeit, a nyugat-európai államközi viszonyok teljesen új jelentőségre tettek szert.

Az Európán kívül birtokolt területek jelentőségét az európai „külpolitika” szempontjából jól szemlélteti, hogy az első európai egyezmény, amely a világ Európán kívüli, lakható földfelszínét osztja fel a nyugat-európai gyarmatosító hatalmak között – az 1494-ben aláírt Tordesillasi Egyezmény – több, mint 150 évvel előzte meg azt a szerződést (az 1648-as Vesztfáliai Egyezményt), amely Nyugat-Európán belül szabályozta a fő állami szereplők közvetlen viszonyát. Az a tény, hogy a világ többi részének szerződésben rögzített felosztása hat emberöltővel megelőzte a nyugat-európai államok egymás közötti viszonyát szabályozó elvek egyértelmű, hivatalos megfogalmazását, jelzi, mennyire nélkülözhetetlen, primer összetevője volt a nyugat-európai gyarmati terjeszkedés⁹⁸ a nyugat-európai államok, nemzetek és demokráciák kialakulásának. E felismerés természetesen ellentmond a konvencionális, Európa-centrikus kutatások alap gondolatának, mely szerint „Európa” felfutása *sui generis* folyamat lett volna.

E harmadik fajta kényszer egyezség azt követően született meg, hogy földrajzilag lezárultak a Nyugat-Európa-központú tőkés gyarmatbirodalmak (illetve ezek kombinációi) számára a birodalmi terjeszkedés más irányai. Ezt nevezte Halford J. Mackinder, a birodalmi geopolitikai gondolkodás brit atyamestere a globális geostratégiai rendszer lezárulásának⁹⁹. Lenin szerint ez az elkerülhetetlenül éleződő folyamat annyira jelentős volt a tizenkilencedik és huszadik század fordulójának megértése szempontjából, hogy úgy véldekedett, a kapitalizmus új, végső korszakába lépett, s ezt az utolsó szakaszt *imperializmusnak*¹⁰⁰ nevezte el. E szakaszt az egyes, a gyarmattartó nyugat-európai államok között óhatatlanul föllépő, a gyarmati rendszer logikája mentén hosszú távon föloldhatatlan, strukturális konfliktus jellemzi.

Az új, globális tőkés birodalmak mindegyikére meglepően egyöntetű belső szerkezet volt jellemző. Adva volt egy megállapodott, kicsiny és egyre gazdagabb

európai központ, amelynek társadalma sikerrel externalizálta a birodalomépítés és -fönntartás költségeit és kockázatait. Ehhez láncolódott az Európán kívüli társadalmak összetett, globális térbeli hálózata, amelynek egyik alapfunkciója, hogy ez állja az említett költségeket és viseli a fenti kockázatokat. E birodalmak egymással párhuzamos, belső strukturális viszonyrendszere olyan globális rendet teremtett meg, amelyben Nyugat-Európa – történelme során először – a világ kiváltságos, nagyhatalmú, erkölcsileg legmértőbb, legsikeresebb pontjának, az emberiség valóságos kulturális drágakövének szerepét játszhatta el. Az imígyen megkonstruált „nyugat-európai csodát” tisztelni, óvni és a „külvilágtól védelmezni” kellett. E történelmi folyamat a globális kapitalizmus mai napig szinte mindent átható, Európa-centrikus világhierarchiájának fő forrása.

A nyugat-európai államok kényszerítő tevékenysége nem merült ki a széttagolt, tengerentúli birodalmi szerkezetből létrejövő gyarmati viszonyokban. Három további viszony emlíendő meg ebben a tekintetben. Először, mint említettem, a tizenkilencedik század közepe és vége között a globális geopolitikai terjeszkedés másfajta, jól fölismerhető stratégiája kezdett kifermődni: a nyugat-európai állami elitnek egy csoportja, melynek tagjai okkal-joggal úgy érezték, ki vannak zárva a tengerentúli gyarmati birtokokért folyó globális versengésből, szárazföldön próbálkoztak geopolitikai terjeszkedéssel. E lépés nyomán a tőkés birodalmak fogalma heterogénebbé vált, mint amilyen a gyarmati korszakban volt: a tengerentúli gyarmatbirodalmi formán kívül immár az államok feletti uralom „hagyományos”, egybefüggő strukturái is beletartoztak.

Másodszor: az egy adott nyugat-európai központból és ennek hatalmas, Európán kívüli gyarmatbirtokaiból álló, egymással párhuzamosan felálló birodalmak a globális irányítás részekre osztott, szegmentált formáját hozták létre. Az így létrejött birodalmak – s különösen a különféle birodalmi központok – a korábbinál erőteljesebb nyomást kezdtek gyakorolni egymásra. A birodalmi terjeszkedés egybefüggő, szárazföldi alapú stratégiáinak megjelenése tovább bonyolította e versenyhelyzetet. E folyamat már jóval a tőkés világ gazdaság tizenkilencedik század végén bekövetkezett beteljesedése előtt megkezdődött. A világ „szabadon” elfoglalható „területeinek” elfogyta csupán kiélezte az ezzel járó konfliktusokat.

Harmadszor: példátlan mértékben polarizálódtak az egyes államfölközi, birodalmi hierarchiák belső hatalmi viszonyai. Ennek nyomán a Nyugat-Európa-központú szupráállami strukturákon belül rohamosan növekvő egyenlőtlenségek és érdekkonfliktusok keletkeztek. A következőkben erre a kérdésre, a globális államközi és államok fölközi viszonyok strukturájára összpontosítom figyelmemet a tizenkilencedik század közepétől kezdve.

A SZEGMENTÁLT VILÁGIRÁNYÍTÁS LÉTREJÖTTE ÉS LETŰNTE
Közhely, hogy a kapitalizmus terjedése a Föld egyes pontjait összekapcsoló hálózatok példa nélküli sűrűsödésével járt együtt. Ebben az értelemben a „globalizáció” már jópár évszázada tartó folyamat.

A tőkés rendszer által megteremtett globális hálózatnak jól átláthatóan kettős szerkezete van. A globális kapitalizmus maroknyi, egymással kényesen szabályozott „horizontális” viszonyban álló birodalomba – az egyértelmű, gyakran szélsőségesen homoarchikus alá-fölérendeltségi viszonyok óriási, bár nem mindenre kiterjedő hálózatába – szervezte a világot.

A birodalmak közötti kapcsolatoknak e második típusa – amit a (vertikális), birodalmi hálózatok (horizontális) hálózatának tekinthetünk –, négy évszázad alatt alakult ki. Ez tekinthető a világ első, ténylegesen globális uralmi rendszerének. Megteremtésének hajtóerői új, államok feletti közhatalmak voltak, kiváltképpen egy maroknyi széttagolt, egymástól távoli, vektorszerű nyugat-európai központú gyarmatbirodalom, mindegyik Európán kívüli gyarmati birtokok felett gyakorolva ellenőrzést. Emiatt az első, földrajzi értelemben ténylegesen globális kormányzati rendszer szerkezete szegmentált volt: megszólalásig hasonló strukturájú egységek kis csoportja működött egymás mellett, s ezek mindegyike adott esetben rengeteg erőforrás – földterület, népesség és egy sor egyéb termelési tényező – fölközi uralkodott.

E szegmentált kormányzati rendszert a rivalizálás három dimenziójának meglete jellemezte. Az első típust úgy írhatjuk le, mint birodalom párok küzdelmét a térbeli és egyéb erőforrásokhoz való hozzáférésért, s az azok fölközi ellenőrzésért.

Noha az új, széttagolt gyarmatbirodalmaknak látványosan sikerült kiterjeszteniük befolyásukat a világ nagy részére, s megteremteniük a saját érdekeiket érvényesítő szerkezetű globális rendszert, az egybefüggő birodalmakat mégsem sikerült teljesen „kiszorítaniuk”. Minthogy az államiság és a hatalom igényei a gyarmati és az egybefüggő birodalmak esetében eltérőek voltak, bizonyos hosszú távú, „metaszintű” rivalizálás jött létre az egyes birodalomtípusok között, ez pedig szembeállította egymással a gyarmati és az egybefüggő szárazföldi birodalmakat. E rivalizálás végül kiiktatott két fontos egybefüggő birodalmat Nyugat-Európa keleti szegélyén – a Habsburg- és az Oszmán Birodalmat –, ám a legnagyobb és leghatalmasabb egybefüggő birodalmak – Kína és Oroszország, illetve a Szovjetunió – sikerrel álltak ellen a gyarmatbirodalmak támasztotta kihívásnak.

Nyugat-Európa két szempontból is egyedi helyet foglalt el a világirányítás új rendszerében. A benne foglalt gyarmati hatalmak földrajzilag rendkívül közel voltak egymáshoz, s egy csomó kulturális, vallási, politikai és társadalmi rokonság állt fenn közöttük, ami nagyban segítette az együttműködés erkölcsi alapjául szolgáló

különböző identitásideológiák létrejöttét. Ez egyértelműen és könnyen felismerhetően eleve Nyugat-Európához kötötte a gyarmatosítás morális geopolitikájának fogalmát. Az a tény, hogy a gyarmati terjeszkedés szinte teljesen Európa földrajzi határain kívülre esett, a gyarmati viszonyok mégoly jószándékú megfigyelőiben is azt a téves benyomást ébreszthette, hogy itt Európa és az Európán kívüli világ konfliktusáról van szó. E pongyola gondolat következtében Nyugat-Európa társadalmi nemcsak gazdasági, politikai és katonai téren, hanem a fogalmak és a jelképek szintjén is szinte monopolizálták a maguk számára „Európa” fogalmát, kialakítva egy olyan reprezentációs logikát, melynek főeleme egy egyszerre szinekdochikus és fordítottan szinekdochikus jeltípus volt. Minthogy az Európát nem-Európával szembeállító tévhit rávetült a reprezentációs struktúrára, különösen hangsúlyos erkölcsi jelentőségre tettek szert egyes fenotipikus eltérések, így különösen a bőrszín. Emiatt a globális kormányzás rendszerében egy harmadik fajta feszültség is felbukkant: az emberiség úgymond „kulturális” változók mentén érvényesülő – sőt, sok esetben egyenesen kvázi-biológiai – „megkülönböztető jegyek” alapuló ideológiai megosztottságának gondolata, amely a morális geopolitika nyugat-európai helyszínét szembeállította a világ többi részével, s a világ morális szerkezetét valamiféle lélegzetelállítóan elnagyolt, „Európa kontra nem-Európa” ellentét mentén képzelte el.

A megközelítőleg négy és fél évszázadig tartó szegmentált globális kormányzás lényege az volt, hogy a rendszer legfontosabb vonását, nevezetesen stabilitását az európai hatalmak széles körben elvárt önmérséklete biztosította. A rendszer stabilitása persze semmiképpen nem jelentett statikusságot: a nyugodt növekedés időszakait ki-kirobbanó konfliktusok szakították meg, amelyek során a különféle nyugat-európai hatalmak ismételten egyes Európán belüli birodalmi vetélytársak megdöntésével, netán elpusztításával kísérleteztek. A gyarmati időszak globális kormányzási rendszere stabilitásának és fennmaradásának kulcseleme a globális kormányzásban testet öltött birodalmak közötti viszonyrendszer három oldala – az együttműködés, a versengés és a konfliktus – közötti tényleges egyensúly volt.

A konfliktusok voltaképpen azért nem bontották meg végzetesen az együttműködés és versengés közötti egyensúlyt, mert a rendszer sajátos működés módja azon alapult, hogy folyamatosan keresték az Európán kívüli térségekbe történő behatolás lehetőségeit, miközben a nyugat-európai gyarmatosító hatalmak közötti érdek-összeütközéseket ismételten tompította az érdekek összehangolása, a „gentlemen's agreement”-ek sora. Ugyanilyen irányban hatottak a nemzetközi egyezmények is. Ez mindaddig működött, amíg a nyugat-európai gyarmatosító hatalmaknak új, addig nem gyarmatosított társadalmak és erőforrások leigázása formájában lehetőségük volt a gyarmati terjeszkedésre. Ám amikor Kína, a világ egyik legnagyobb

területű és legnépesebb társadalma sikeresen ellenállt a nyugati gyarmatosító hódításnak, s amikor – nagyjából ezzel egyidőben – elfogytak a gyarmatosítható „új” területek a világon, a globális gyarmatosítás rendszere földrajzilag bezárult. Ekkor – azaz a tizenkilencedik és huszadik század fordulóján – a világ első ízben vált teljesen egységesé: az emberiség számára rendelkezésre álló területet maroknyi gyarmatbirodalom (amelyeket viszonylag kevés kivétellel néhány nyugat-európai állam illetve ezek volt-gyarmati telepes utódállamai ellenőriztek) és, Nyugat-Európán kívül néhány egybefüggő birodalom tartotta uralma alatt, amelyeknek sikerült alkalmazkodniuk a globális birodalmi vetélkedésnek a szegmentális kormányzás által megkívánt követelményeihez.

A világ birodalmi integrációjának beteljesülését követő időszakban megbomlott az egyensúly aközött a három alapstratégia – az együttműködés, a versengés és a konfliktus viselkedési mintái – között, amelyek meghatározott egyensúly a szegmentális kormányzás viszonylag stabil rendszerét megteremtette. Államok egy csoportja – ezek némelyike, mint Németország, nemrég vetette bele magát a gyarmati terjeszkedésbe, és valamennyi, tehát nemcsak Németország, hanem a Habsburg és az Oszmán Birodalom is egybefüggő birodalmak, amelyeknek stratégiai érdeke az volt, hogy aláássák nyugat-európai versenytársaik globális gyarmati hatalmát anélkül, hogy a megdönténék gyarmati rendszert – katonai konfliktust provokált ki annyira világosan és egyértelműen imperialista indítékoktól vezérelve, hogy a dolognak ezt az oldalát még korabeli politikai megfigyelők is viszonylag nyíltan hangoztatták.¹⁰¹

Attól, hogy azok az államok, amelyek a „világ újrafelosztásának” szándékával – azaz, hogy átrendezzék az Európán kívüli világ gyarmati alávetettségéből eredő zsákmányhoz való hozzájutást – kirobbantották, majd elvesztették a háborút, még nem oldódott meg a késő-gyarmati korszak strukturális problémája. Továbbra is akadályok sorába ütközött minden olyan nyugat-európai hatalom, amely a szegmentált, gyarmati rendszer logikáját követve új gyarmatbirtokok megszerzésére törekedett. Ez továbbra is lehetetlen volt anélkül, hogy a gyarmatszerző hatalom a már létrejött birodalmak érdekeibe bele ne gázolna. Szigorúan e szempontból a második világháború „csupán” a gyarmati vállalkozásból „kihagyott” államok megismételt próbálkozása volt arra, hogy megszerezzék az uralmat nyugat-európai vetélytársaik gyarmati birtokai illetve legnagyobb keleti szomszédjuk egybefüggő birodalma felett. Ami a globális kormányzás szegmentális rendszerét illeti, mindkét világháború felfogható úgy, mint a gyarmati rendszerbe való belépésük elvetélt kísérleteiben csalódott gyarmatbirodalom-kezdemények kísérlete arra, hogy elragadják addigélé más nyugat-európai érdekeltségek ellenőrzése alatt álló globális felül- és alárendeltségek egyes jelentős szegmentumait.

A második világháborúnak igen nagy a jelentősége a globális kormányzás átalakítása, és e rendszeren belül Nyugat-Európa stratégiai szerepének megváltozása szempontjából. Az a tény, hogy Németország és szövetségesei oly durván és ismételten megsértették a kormányzás globális rendszerének fenntartásához szükséges, a nyugat-európai szereplőkkel szembeni önkorlátozás hallgatólagos elvárását, Nyugat-Európa politikai elitjeiben és társadalmában (nemcsak a nagypolgárságban, hanem jelentős mértékben a munkásosztályban és a nagyra hízott „középosztályban”) tudatosította annak a világirányítási rendszernek a veszélyeit, amelyben Nyugat-Európa birodalmi hatalmai addig szinte minden korlátozás nélkül működhetnek. A két világháború tapasztalatai arra utaltak, hogy szükségessé vált az elfogadható viselkedés új elveinek lefektetése. Olyan új rendszert kell felépíteni, amely az európai államokból kikényszeríti a megfelelő magatartást, azaz kiküszöböli a nyílt agressziót az őket Nyugat-Európa többi államához fűző kapcsolatokból.

A pusztítás, amit a két világháború a kontinentális Európa társadalmában véghez vitt, komoly hajtóerőt szolgáltatott ehhez a folyamathoz. Ennek két fő oka volt. Először, a háború okozta rombolás világosan megértette a nyugat-európai politikai elitekkel, hogy Nyugat-Európában újfajta, az államhatárokon átnyúló együttműködésre van szükség. Másodszor, a két háború, különösen a második világháború által okozott károk Nyugat-Európa államait és vállalatait abban az értelemben ellehetetlenítették, hogy önálló államiságuk összeomlásának hatására kerültek egyetlen, hatalmas agresszorral szemben. Ugyanakkor – ugyancsak részben a második világháború okozta zavarodottság és széthullás körülményei között – egyebek mellett arra is képtelenné váltak, hogy megakadályozzák a futótűzként terjedő gyarmati függetlenségi mozgalmak látványos sikerét. E mozgalmak végül elérték az egész gyarmati rendszer látványos összeomlását. A háborús pusztítás élménye, az önálló állami cselekvési képesség elvesztésének tapasztalata és a gyarmati mezőben elszenvedett sorozatos, megalázó vereségek komoly következményekkel jártak. Megrendítették a globális kormányzás szegmentális rendszerének egyik kulcselemét – Nyugat-Európa szilárd, homoarchikus uralmát a világ nagy része fölött –, és megmutatták Nyugat-Európa politikai és üzleti elitjeinek, hogy mennyire törékeny a globális kormányzás szegmentális rendszere egy teljesen gyarmatosított világban. Új logika mentén kellett fölépíteni a globális irányítás szerkezetét, s e felismerés alkotja a nyugat-európai társadalmak számára a második világháború fő strukturális tanulságát. Végső soron e felismerés vezetett a nyugat-európai integrációs rendszer megteremtéséhez.

A huszadik század eleje így a „hosszú tizenhatodik századdal” kezdődött korszak végét jelzi: a teljes földkerekség fokozatos bekebelezését a párhuzamosan kialakuló gyarmati és egybefüggő birodalmak szegmentális kormányzati struktúrájába. Az első világháború, a világ újrafelosztásáért folytatott első gépesített, globális háború

kitörésével egy négy évszázados korszak fejeződött be. Az első világháborúval rövid válságidőszak vette kezdetét, amely a második világháború után a globális gyarmati rendszer összeomlásába és az általa teremtetett szegmentális globális kormányzásba torkollott. Az Európai Unió létrejötté egyike az ezt követő új időszak nagyszabású átalakulásainak.

JEGYZETEK

- 1 Geopolitikai vicc, Kelet-Európa, 1980-as évek eleje.
- 2 A terminológia természetesen nyílt, és meglehetősen történelmietlen utalás arra, hogy Nyugat-Európa létrejöttének történetében az egyik kulcsmozzanat az ókori Róma mítosza és múltbeli nagysága.
- 3 Lásd még Böröcz. „Introduction..”, 18.
- 4 Bondarenko, Grinin és Korotajev: „Alternative Pathways”, 55, idézi Ehrenreich, Crumley és Levy: *Heterarchy...*, 3.
- 5 Angol eredetiben: „contiguous empire.”
- 6 Angolul: „detached empire.”
- 7 E fogalmi megkülönböztetés eredetét rendkívül nehéz kinyomozni. Tilly („How Empires End”, 5.) Alexander Motyl „From Imperial Decay.” című művének tulajdonítja. Lásd még például Lieven. „Dilemmas of Empire...” illetve Howe: *Empire*, 35–104.
- 8 Az egyes rétegek közötti viszony homoarchikus jellege miatt nevezhetők birodalomnak ezek a politikai közösségek. A Shaheen Shah („királyok királya”) perzsa kifejezés például elég egyértelműen ezt a viszonyt fejezi ki.
- 9 Lásd például Wolf: *Europe and the People without History*, vagy Haldon: *the State and the Tributary Mode of Production*.
- 10 Chase-Dunn és Hall: *Rise and Demise. Comparing World-Systems*.
- 11 Chase-Dunn és Hall: *Rise and Demise. Comparing World-Systems*, 30.
- 12 A koncentrikus szerkezet természetesen nem nyújtott védelmet például a kórokozókkal szemben, amit már a Fekete Halál korszaka is bizonyít (lásd például Wheelis: „Biological Warfare...”), vagy a narkotikumok terjedése ellen, amivel a nyugati hatalmak, elsősorban Nagy-Britannia a Kínai Birodalom belső struktúráit gyengítette le a végsőkig az ópiumháború korszakában (lásd például Commissioner Lin: *Letter...*).
- 13 Valószínűleg erre vezethető vissza, hogy a tőkés világrendszer egészének a „hosszú tizenhatodik századdal” kezdődő felhalmozási mintájának fogalmi leképezésére Wallerstein a gazdaságföldrajzból vesz át egy térbeli metaforát. A centrum-félperiféria-periféria megnevezést azért alkalmazza, hogy ezáltal a kapitalizmus áramlási rendszereit meg tudja különböztetni a birodalmi struktúráktól. E terminológiai hagyományhoz igazodva a centrum-periféria megkülönböztetéssel írom le az egybefüggő birodalmak szerkezetét, a metropolisz-függő terület (gyarmat) ellentéttel a tengerentúli birodalmakat, és a tőkés világrendszer számára tartom fenn a centrum-félperiféria-periféria tipológiát.
- 14 Böröcz: „Doors on the Bridge...”
- 15 Mint Thomas Hall rámutat, a határok „különböző dolgok számára különböző irányú szűrőket jelentettek. Csaknem minden határnak világos jelölője van, amelyet homályos átmeneti

zónák vesznek körül. Általánosságban ezért igen hasonlítanak egymásra, a részletekben viszont néha óriási különbségekkel.” Hall: „Using Comparative Frontiers”, 205.

16 Lásd Rieber: „The Comparative Ecology...”, 179. Nyilvánvaló tévedés volna feltételezni, hogy a birodalmak csak letelepedett szervezetre alapozhatók: a mongol birodalom szinte folyamatosan mozgásban volt és, mint Jos Gommans rámutat, léteznek minták – például a mogul és a mandzsu birodalom –, amelyekben mozogva a birodalmak „nomád és letelepedett erőforrásokat egyaránt” képesek kiaknázni (Gommans: „Warhorse...”, 12.)

17 Benton: *Law and Colonial Cultures*.

18 Néhány kivétel jut eszünkbe e szabály alól, amely a gyarmati terjeszkedést az Európán kívüli térségre korlátozza: az írországi brit gyarmatok (ami Írország Angliához való közelsége miatt akár tekinthető egybefüggő birodalomnak is), Gibraltár, Ciprus és Málta, vagy Albánia rövid ideig tartó olasz megszállása.

19 E fejlődés párhuzamosan folyt azzal, ahogy a Nyugat-Európa-központú gyarmati/tengerentúli birodalmakat fogalmilag fedésbe hozták az ilyen homoarchikus rendszerek leginkább magasztalt, „klasszikus” példájával, a Római Birodalommal.

20 A 2.1. táblázatban a „kapitalizmus előtti széttagolt birodalmat” csillaggal jelöljük és zárójelbe tesszük, ezzel utalva arra, hogy logikai konstrukción van szó, amelynek nincs empirikus megfelelője.

21 A Habsburg-birodalom közkeletű képe – amely a tizenkilencedik század nagy részére pontosnak is tekinthető – természetesen egy kora újkori birodalom csonka változata volt, amelynek volt egy Európán belüli komoly távoli összetevője (mivel a mai Belgium és Spanyolország is a Habsburg-birodalom része volt), s amely bizonyos szerepet játszott a gyarmatosítás első szakaszában is (Spanyolország Habsburg-uralom alatt volt, amikor elkezdte a gyarmati terjeszkedést Amerikában), ám egy sor történelmi-geopolitikai körülmény folytán – köztük az, hogy a birodalom székhelye az európai szárazföldön volt és a közép-, kelet- és délkelet-európai szárazföldi terjeszkedés hangsúlyos előtérbe állítása – miatt a tizenkilencedik századra ez utóbbi típus példájává vált.

22 Lásd például Streeck: „Introduction...”

23 Moore: *Social Origins...*

24 Gerschenkron: „Economic Backwardness in Historical Perspective”.

25 A tengereken átívelő, gyarmatbirodalmi tőkés Nyugat-Európa és a szinte teljes modern történelme során apró fejedelemségekre és egyéb mikroállamocskákra tagolt, a gyarmatosításban a 19. század végéig merőben sikertelen, ellenben keleti szomszédaival folyamatos területi konfliktusokban létező Németország mintái között észlelt különbségek annyira jelentékenyek, hogy a német történetírásban egy teljes irányzat nevezi Németország útját „Sonderweg”-nek, „különutas” fejlődésnek, s e gondolat nemzedékeken át szabta meg a német történetírásban folyó vitákat (lásd pl. Jarausch: „Illiberalism and Beyond...” és Kocka: „German History...”)

26 Henige: *Colonial Governors*, 67.

27 Mivel Henige csak 1970-ig gyűjtötte adatait, az 1970 és 2008 közötti időszakra a gyarmati kormányzók adatait különféle korabeli forrásokból merítettem.

28 Henige: *Colonial Governors*, 275.

29 Ausztrália, Dél-Afrika, Kanada és Új-Zéland, valamint Latin-Amerika szinte egész területe ugyancsak ide tartozna, ám Henige nem említi ezeket.

30 Henige: *Colonial Governors*, 353.

31 Az Egyesült Államok történelmével kapcsolatban két szempontból is problematikus Henige listája. Először, miközben helyesen az Egyesült Államok gyarmatai közé sorolja Amerikai Szamoát, Guamot, a Mikronéziai Alapítványi Területet, a panamai csatornaövezetet, a Fülöp-szigeteket, Puerto Ricót, a Ryukyu-szigeteket és a Virgin-szigeteket (Henige: *Colonial Governors*, 355-359.) – azaz a mi terminológiánk szerint az USA-központú széttagolt birodalom részeit –, nem

számítja ide Alaszka és Hawaii történetét, jöllehet bekebelezésük és megszállásuk (1867, illetve 1898) és USA-tagállammá válásuk (mindkét esetben 1959) között mindkettő az USA széttagolt birodalmi struktúrájának része volt. Másodszor, Henige listájából hiányzik a nyugati irányú szárazföldi terjeszkedés valamennyi esete a földterületnek a bennszülött lakosságtól vagy Mexikótól való elrablásától a tagállami státusnak a szárazföldi szerzemények részére történő megadásáig a Függetlenségi Nyilatkozat (1776) után, azaz hiányzik az Egyesült Államok kialakulásának teljes történelme a kezdeti tizenhárom gyarmattól a mai, fél kontinensnyi világ hatalomig. Hasonló probléma mutatkozik Kanadával kapcsolatban is, amelynek a függetlenség elnyerését (1867) követő terjeszkedéséhez hozzátartozik 1869-ben hatalmas területek megvásárlása a Csendes-óceán nyugati partvidékén, amelyeket azután Manitoba (1870), Alberta (1905) és Saskatchewan (1905) tartományok néven bekebeleztek be. Ausztrália esete csak azért eltérő, mert annyira későn (1901-ben) nyerte el függetlenségét Nagy-Britanniától, hogy a szárazföldi területnövelése jórészt még akkor történt, amikor még brit gyarmati uralom alatt állt.

32 Az adatok értelmezése során azt is szem előtt kell tartanunk – mint erről az 1. fejezetben már szóltam –, hogy a nyugat-európai gyarmatosító államok (nyilvános, hatalom-érdekelt hatalmak) tevékenysége, az érdekeltségi viszonyokat tekintve éppúgy, mint az ebből adódó szervezeti megoldások tekintetében szorosan, gyakorlatilag gyakran megkülönböztethetetlenül összefonódik az első transznacionális nagyvállalatok (magántulajdonú, haszonelvű hatalmi szervezetek) tevékenységével.

33 Williams: „The Treaty of Tordesillas...”, 5.

34 Mint Stuart Hall John Robertstől (*The Triumph...*) idézi, a Tordesillasi Egyezmény „lélektanilag és politikailag rendkívül fontos mérföldkő volt. Az európaiak, akik ekkor még körbe sem utazták a földgolyót, úgy döntöttek, hogy a világ minden még nem sem fedezett és ki nem sajátított területét felosztják egymás között. Ennek felmérhetetlenek voltak a lehetséges következményei.” (Hall: „The West and the Rest”, 194.)

35 Az aláírók még „az egyenlítő hosszával sem voltak tisztában” (Williams: „The Treaty of Tordesillas...”, 6.), és „egy tengeri mérföld hosszát illetően sem értettek egyet” (uo., 6.)

36 Lásd például Held: „The Development of the Modern State”, 69.

37 Gross: „The Peace of Westphalia...”, 26.

38 Gross, id. mű, 24, ahol Hill: *A History of Diplomacy* című műve 602. oldalát idézi.

39 Lásd például Simpson és Jones: *Europe...* 86.

40 Az önálló latin-amerikai államok sorát természetesen az 1804-ben függetlenné vált Haiti nyitja meg. Ami a portugál és spanyol birtokok elvesztését illeti, Latin-Amerika függetlenné válása az alábbiak szerint bontakozott ki (az országnevek az új államokat jelölik; zárójelben az az állam, amelytől a függetlenséget elnyerték):

1809 Ecuador (Spanyolország)

1810 Chile (Spanyolország), Mexikó (Spanyolország)

1811 Chile (Spanyolország), Mexikó (Spanyolország)

1812 Paraguay (Spanyolország), Venezuela 8Spanyolország)

1813

1814

1815

1816 Argentina (Spanyolország)

1817

1818

1819

1820 Costa Rica (Spanyolország), Guatemala (Spanyolország), Honduras (Spanyolország), Nicaragua (Spanyolország), Peru (Spanyolország)

1821 Brazília (Portugália)

1822

- 1823
1824
1825 Bolivia (Spanyolország)
1826
1827
1828 Uruguay (Brazília)
41 Ven: „The Onrush...”, 174.
42 Ven: „The Onrush...”, 174.
43 Ven: „The Onrush...”, 193.
44 Ven: „The Onrush...”, 193.
45 Ven: „The Onrush...”, 183.
46 Hopkins: „(Book Review...)”, 350.
47 Crowe: *The Berlin...*, 11.
48 Crowe: *The Berlin...*, 11.
49 Crowe: *The Berlin...*, 11.
50 Crowe: *The Berlin...*, 11.
51 Crowe: *The Berlin...*, 12.
52 Crowe: *The Berlin...*, 12.
53 Crowe: *The Berlin...*, 12-13.
54 Crowe: *The Berlin...*, 13.
55 Crowe: *The Berlin...*, 13.
56 Crowe: *The Berlin...*, 13.
57 Crowe: *The Berlin...*, 16.
58 Crowe: *The Berlin...*, 18.
59 Crowe: *The Berlin...*, 18.
60 Crowe: *The Berlin...*, 21-22.
61 Crowe: *The Berlin...*, 95-96. „Hogy megértsük, miként volt mindez lehetséges, látnunk kell a többi hatalom küldöttségeinek összetételét. Németország kivételével, amelynek küldöttségét (Bismarck után) a német külügyminiszter vezette, mindegyiket az ottani követ vagy minisztere képviselte a német fővárosban, s hozzájuk csatlakoztak a szakértők, akiket a kormány célszerűnek látott elküldeni. E szakértő tanácsadók jelenléte nyújtott esélyt az Egyesületnek.” (Crowe: *The Berlin...*, 96.)
62 Hochschild: *King Leopold's Ghost*, 86.
63 Worger, Clark és Alpers: *Africa and the West...*, 197.
64 *The Berlin Conference*.
65 *The Berlin Conference*.
66 Worger, Clark és Alpers: *Africa and the West...*, 197.
67 Worger, Clark és Alpers: *Africa and the West...*, 197.
68 Hertslet: *The Map of Africa...*, idézi Worger, Clark és Alpers: *Africa and the West...*, 196-197.
69 Worger, Clark és Alpers: *Africa and the West...*, 197.
70 Hogy milyen bonyodalmakat okoz az európai telepes-államok függetlenség utáni szárazföldi terjeszkedése, arról lásd fent a 17. jegyzetet.
71 Henige a következőképpen foglalja össze a többszörös gyarmattáruházas egyik esetét:

Franciaország 1625-ben birtokba vette a Kis Antillák Martinique nevű szigetét, ám betelepítése csak tíz évvel később kezdődött a Compagnie des Îles de l'Amérique alatt, amely 1650-ig kormányozta a szigetet, amikor is megvásárolta Jacques Dyel du Parquet. 1664-ben a Compagnie des Indes Occidentales megvásárolta a szigetet Dyel du Parquet örökösé-

től, de csak 1674-ig tartotta meg, amikor is a francia korona közvetlen fennhatósága alá került. 1667-től 1762-ig Martinique volt a Francia Antillák főkormányzójának székhelye... 1768-tól 1775-ig a főkormányzóí posztot rövid időre felélesztették. 1762-től 1763-ig, 1794-től 1802-ig, majd 1809-től 1814-ig a britek szállták meg és kormányozták Martinique-ot. 1946-ban Martinique, Guadeloupe-hoz hasonlóan Franciaország tengerentúli megyéje lett, s a kormányzót prefektus váltotta fel (Hennige: *Colonial Governors*, 43.).

A leírást a francia, brit, francia, brit, francia, brit, majd ismét francia kormányzók részletes felsorolása követi, uralmuk kezdő és záró időpontjával együtt.

72 Louisiana 1803-as megvásárlása (amikor 23,213,568 dollárért majdnem 530 millió acre területet, ami a mai Egyesült Államok teljes területének közel 23,3%-át vették meg a franciák-tól) (Bureau of Land Management: „Acquisition...”), vagy az 1867-es alaszakai vásárlás (amikor 7,200,000 dollárért szereztek meg több, mint 378 millió acre területet, azaz a mai USA teljes területének 16,2%-át Oroszországtól) (Bureau of Land Management: „Acquisition...”) talán a leginkább közismertek az ilyen gyarmati ügyletek közül.

73 Polányi: „The Economy...”. Magyarul: Polányi, „A gazdaság...”, 247-248.

74 Bayly: „Archaic” and „Modern...”, 47.

75 Wesseling: *Imperialism...*, 18. Nem jelzi az évszámokat, amelyekre ezek a becslések vonatkoznak, vagy a forrásokat, amelyekből származnak.

76 Wesseling: *Imperialism...*, 16.

77 Wesseling: *Imperialism...*, 16.

78 Nash: *History on Trial...*

79 Nincs itt módunk arra, hogy gazdaságához méltó módon ismertessük a téma kitűnő szakirodalmát. Csak utalhatunk néhány olyan igen fontos forrásra, mint Ranajit Guha *Dominance without Hegemony* című munkája, Partha Chatterjee „a gyarmati különbség szabálya” fogalma (*The Nation and Its Fragments*, 16-27.) és Aníbal Quijano „Coloniality of Power.” című tanulmánya.

80 Rasch: „Enmity...”, 258.

81 Rasch: „Line sin the Sand...”, 259.

82 Ez jelentősen továbbfejleszti Pitirim Sorokin korábbi próbálkozásait (*Social and Cultural Dynamics*) és Melvin Small és J. David Singer újabb munkáját (*Resort to Arms...*).

83 Levy: *War...* című munkájának 4.1. táblázata, 88-91.

84 Levy idézett munkájának 47 oldalán levő táblázat a következő tizennégy nagyhatalmat sorolja fel:

Franciaország	1495–1975
Anglia/Nagy-Britannia	1495–1957
Ausztriai Habsburgok/Ausztria/Ausztria-Magyarország	1495–1519; 1556–1918
Spanyolország	1495–1519; 1556–1808
Oszmán Birodalom	1495–1699
Egyesült Habsburgok	1519–1556
Hollandia	1609–1713
Svédország	1609–1713
Oroszország/Szovjetunió	1721–1975
Poroszország/Németország/Nyugat-Németország	1740–1975
Olaszország	1861–1943
Egyesült Államok	1861–1975
Japán	1905–1945
Kína	1949–1975

Az 1609 és 1713 közötti Hollandia, valamint az 1861 és 1943 közötti Olaszország bevonása arra utal, hogy a „nagy hatalom” Levy-féle fogalma egyértelműen a gyarmati uralomhoz kötődik. Más adatok (Japán, a Habsburgok különböző formái vagy az Egyesült Államok) jelzik, hogy a birodalmi uralom más elemei is képhe kerülnek.

85 A háborús intenzitás mérőszáma némileg elvéteti a célt, ha abban a szigorú értelemben olvassuk, amit Levy ad neki, minthogy nevezője az európai kontinens, míg a nagyhatalmak listája sohasem azonos terjedelmű a kontinenssel. Szintén megjegyzendő, hogy ez a mérőszám csak az elesettekre koncentrál, a sérültekre nem, ráadásul kizárja a polgári lakosság veszteségeit (Levy: *War...*, 83.), azaz jelentősen alábecsüli a háború okozta teljes veszteséget.

86 Levy annyira Európa-centrikus, konkrétan Nyugat-Európa-centrikus lencsén át látja a „nagy hatalom” fogalmát, hogy az valószínűleg általában nem alkalmazható arra, amire utalna – a világ összes nagyhatalmára. Például amikor Levy 1495-től kezdve áttekinti a háborúk történetét, Kína 1949-ig nem szerepel nagyhatalomként (*War...*, 47), míg Indiát illetve a Mogul Birodalmat meg sem említi (*War...*, 47); Svédország „nagy hatalom” 1617 és 1721 között, (*War...*, 47), míg Lengyelország teljesen hiányzik a listáról (*War...*, 47). Emiatt amikor Levy cseleire hivatkozom, idézőjelet (azaz „nagy hatalom”) használok.

Minthogy Levy kihagyja az újkor néhány valódi nem európai nagyhatalmát, minden olyan alkalmazás, amely Levy adatait a világ igazi nagyhatalmaira nézve reprezentatívnak kezelné (például Joshua Goldstein *Long Cycles...* című munkája), a Nyugat-Európa-centrizmus reprodukálásának veszélyével játszik. Ugyanakkor Levy, Nyugat-Európa-központúsága okán megfelelő adatforrásnak tűnik az én kutatásaim számára, amely a Nyugat-Európa gyarmatosító hatalmai közötti viszonyokra, ebben az esetben a köztük zajló háborúkra fókuszál.

87 Ez az empirikus szabályszerűség figyelemre méltó állandósággal ismétlődik az időben, amire a 0,77-es változó koefficiens (standard eltérés/átlag) is utal.

88 Az 1.02 ábra változó koefficiense 0,83, ami a tengerentúli birodalmakénál sokkal kevésbé szorosan érvényesülő mintára utal.

89 A Nyugat-Európán belüli ellentét – azaz, hogy a széttagolt birodalmak nagyobb valószínűséggel bonyolódnak „nagy hatalmi” háborúba – még statisztikailag is szignifikáns (az egybefüggő birodalom verus széttagolt birodalom ellentéte az F-teszt $p=0,0955$).

90 Ez szintén figyelemre méltóan állandó trend, változó-koefficiense 0,52.

91 Mint a 2.5. táblázat utolsó sorának számadata jelzi, a két típus közötti különbség, amely a gyarmattartó birodalmak erősebb háborús hajlamát jelzi, mindenütt $p>0,10$ szinten jelentős – ami az elemzéshez rendelkezésre álló időpontok kis száma miatt elég nagy különbség.

92 Íme, a nyugat-európai háborúk erősségének (1 millió európai lakosra jutó halálesetek évtizedenként és korszakonként) összegzése, Jack Levy (*War...*) adatai alapján számolva:

1415–1500	29,76
1501–1600	1240,20
1601–1700	4459,80
1701–1820	4289,58
1821–1870	831,20
1871–1913	310,47
1913–1950	43387,03
1950–1965	28,20

93 A 3. fejezet részletesen elemzi az államszocialista kísérletek történetét és hatásukat a 20. század geopolitikai gazdaságára.

94 Valamely szervezet akkor heterarchia, ha „...elemeinek egymáshoz való viszonya nem hierarchikus, vagy ha különböző módokon rangsorolható” (Crumley: „Heterarchy...”, 3.).

95 Gerschenkron: „Economic Backwardness...”.

96 A modern értelemben vett „nemzetek” hiánya természetesen még problematikusabbá teszi a hagyományos terminológiát.

97 A távoli társadalmak, végső soron az egész földkerekség feletti uralomnak (valamiféle világ-állam létrehozása nélkül történő) ilyen hidegfejű, „objektív”, amorális megközelítése az, amire a nyugat-európai (és a 20. század eleje óta az észak-amerikai) közbeszéd hivatkozik, amikor a „geopolitika” kifejezést használja. Szaktudományos megfelelője, a geopolitika mint akadémiai diszciplína időben, geo-gazdaságilag és voltaképpen geopolitikailag is egyszerre jelentkezett a globális birodalmak létrejöttének a folyamataival és a tőkés világ gazdaság mint földrajzilag globális rendszer térbeli kiterjedésével – konkrétan akkor, amikor a nyugat-európai birodalmi szereplők elérték globális „kiterjedtségük” csúcspontját. Az új diszciplína egyik sokat mondó vonása, hogy jószerével meg sem próbálta leplezni ezt az összefüggést, s amikor megpróbálta, akkor sem igazán sikerült neki.

98 Lásd például Burton: „Tongues Untied...”.

99 Vö. „Európában, Észak-Amerikában, Dél-Amerikában, Afrikában és Ausztráliában alig van olyan terület, amelyre ne tartana valaki tulajdoni igényt...” (Mackinder: *The Geographical Pivot...*, 421.).

100 Lenin: *Imperialism*.

101 Az első világháború imperialista jellege már kezdettől annyira egyértelmű volt, hogy az imperialista háború támogatásának belső ellenzése arra indította a szociáldemokrata párton belüli kisebbségi, imperializmus-ellenes álláspont híveit, hogy szakítsanak a kollaboráló többséggel; e konfliktus jelentősen hozzájárult a munkásmozgalom későbbi szakadásához, és a Rosa Luxemburg és követői által képviselt antimilitarista-antiimperialista álláspont elszigetelődéséhez, Németország jobbra tolódásához és a második világháborúhoz.

HARMADIK FEJEZET

*A tulajdonviszonyok geopolitikája:
államszocializmus a globális kapitalizmusban¹*

A szocialista államok tiszteletben tartják a nemzetközi jog demokratikus normáit. A gyakorlatban ezt nem egyszer bizonyították, amikor eltökélten felléptek a nemzetek szuverenitását és függetlenségét sértő imperialista kísérletekkel szemben. Ugyanerről az álláspontból utasítják el a „forradalom exportjának”, mások „boldogításának” balos, kalandor álláspontját. Marxista nézőpontból azonban a jogi normák – így a szocialista országok kölcsönös kapcsolatainak normái – sem értelmezhetők szűken, formálisan, és a modern osztályharcok általános közegéből kiragadva. A szocialista országok eltökélten fellépnek az ellenforradalom exportja és importja ellen.²

Mi is európaiaknak tekintjük magunkat.³

BEVEZETÉS

A tőkés világrendszer a tizenkilencedik század végére vált a szó szoros értelmében globálissá, azaz története során először ekkor foglalta magában a Föld minden lakott területét, minden társadalmát. Az első világháború nagyrészt az e „kemény” korlát miatt feloldhatatlan geopolitikai ellentétek kifejeződése volt. A háború után felbomlott két, a nyugat-európai nagyhatalmi viszonyok szempontjából igen jelentős geopolitikai alakzat: a Habsburg és az Oszmán Birodalom. A háborút lezáró egyezmények megrázkódtatták, megalázták és globális terjeszkedésében korlátozták a nemrég egységesült, és a háborút megelőző évtizedekben Afrikában és Ázsiában egyaránt fölöttébb élénk gyarmatbirodalmi érdeklődést – s brutális elnyomó magatartást – mutató Német Birodalmat, és szétzilálták az Észak-Eurázsia óriási területeit elfoglaló állammonstrumot, az Orosz Birodalmat.

Az 1917-es oroszországi forradalom új típusú kihívást intézett a tőke globális uralma, azaz az alig néhány évtizeddel korábban globálissá vált világrendszer magántulajdon-alapú logikája ellen. A közhatalomnak olyan, viszonylag szilárdnak

bizonyult formáját hozta létre, amely némileg joggal-alappal állította magáról, hogy megszakítja a globális körforgás addig uralkodó logikáját és szembeszegül a tőkefelhalmozás alapelveivel. Az orosz forradalom államának tömegmozgósító ideológiája egy *másként* modern – és tőkés ellenfelénél jóval inkább egyenlőségelvű – jövő képét vetítette ki. Így a birodalmi rendszerek addig alkalmazott stratégiája – az újból és újból feltalált birodalmi, arisztokratikus avagy nemzeti „hagyomány” – helyett egyfajta, minden addiginál jövőorientáltabb, univerzális emberi mintaként elképzelt társadalomátalakító projekt jött létre, méghozzá egy földrésznyi méretű, természeti erőforrások tekintetében máig rivális nélküli, egybefüggő szárazföldi birodalomban.

Újabb emberöltő elteltével, s egy még pusztítóbb háború után e sok tekintetben vakmerően modernista államszocialista szervezeti és társadalomátalakító államtípus újabb változatai egy sor további kelet-európai, valamint kelet- és délkelet-ázsiai országban is bevezetésre kerültek. Hogy az államszocialista „alapmodell” másik világháború utáni terjedésének mik voltak a kiváltó okai és konkrét mechanizmusai – ezek a globális geopolitikai elemzés olyan kulcskérdései, amelyek hozzásegítenek az Európai Unió kialakulásának megértéséhez is.

Mint azt az 1. fejezetben kifejtettem, a nyugat-európai államok és vállalatok újkori történelmének egyik tartós jellegzetessége, hogy történelmileg igen hosszú távon képtelenek voltak létrehozni, illetve tartósan fenntartani olyan közhatalmi struktúrákat, amelyek gazdasági súlya elégséges lett volna közös globális érdekeik érvényesítéséhez. Így a nyugat-európai szereplők globális stratégiái arra irányultak, hogy csökkentsek saját, a globális hatalmi térben megfigyelhető hátrányaikat, illetve hogy ezeket egyéb dimenziókban föllelhető előnyökkel ellensúlyozzák. A tőkés modernitás új, modernista, államszocialista alternatívájának, geopolitikai ellenpontjának létrejötte a nyugat-európai geopolitika teljesen új dimenzióját nyitotta meg. A világkapitalizmus struktúráiba ágyazott regionális államszocializmus léte kulcskérdés tehát az Európai Unió mint államok fölötti közhatalom megértése szempontjából. E fejezetben azokat a geopolitikai kihívásokat vesszük szemügyre, amelyeket az államszocializmus, amely – ne feledjük – a modern uralom adott időszakban lényegében minden érintett számára életképes alternatívának tűnt, a világkapitalizmus nyugat-európai centrumával szemben támasztott.

Az államszocializmus története még egy generációval a hidegháború lezárulta után sem vált elfogadott, a modern társadalomra vonatkozó tudásunk alapkérdéseit igényes elméleti keretben újragondolásra készítő témává. Sem a makrotársadalmi struktúrák összehasonlító-történeti kérdéseit vizsgáló tudósok, sem pedig a világrendszer politikai gazdaságtanának szakértői nem mutatnak a téma fontosságához és összetettségéhez méltó érdeklődést az államszocialista társadalmak termelte

tényanyag iránt. A téma ráadásul máig tabukkal terhelt, s művelőinek jelentős része már-már kényszeresen ragaszkodik egy sor, döbbenetesen túlegyszerűsített gondolati sémához. Ráadásul a történeti-makroszociológiai szakirodalmat nagyrészt olyan (az egyszerűség kedvéért hívjuk így: „nyugati”) társadalmi közegben írják-olvasják, amelynek szereplői csak viszonylag csekély első kézből szerzett, higgadt és kiegyensúlyozott tapasztalattal rendelkeztek-rendelkeznek a „ténylegesen létező” államszocialista társadalmak fölöttébb ingoványos és önellentmondásokban gazdag valóságáról. Ezáltal az államszocializmusról szóló társadalomtudományos szakirodalom jelentős részét elkerülhetetlenül némi kényszeredettség és bizonytalanság lengi át, különösen ami az elemző és tárgy közötti viszonyt illeti.

Mindez jól láthatóvá válik például akkor, ha az államszocializmusról szóló „nyugati” irodalmat összevetjük a – hidegháborús kifejezéssel élve – „nyugati” szociológusok által a globális kapitalizmusról vagy a modern államiság „nyugati” problémáiról szóló munkásságával. Ami az egykori államszocializmust „belülről” ismerő („keleti”) illetve az államszocializmust hosszú terepmunka formájában belülről megtapasztaló) tudósok által írott elemzéseket illeti, itt már természetesen jóval összetettebb a kép – ám még itt sem sokkal jobb a helyzet, hiszen a szakirodalom e része által kidolgozott néhány csillogóan szellemes meglátás és alapmű komplex végkövetkeztetései még véletlenül sem találnak utat a társadalomtudományok általános elméleteihez.

Ami az összehasonlító-történeti megközelítés híveit illeti, az ő figyelmük középpontjában elsősorban az önmagában, más struktúráktól és folyamatoktól elkülönítve szemlélt nyugati, tőkés „nemzet”-állam keletkezése és átalakulási folyamatai állnak⁴. Az elemzők szeme előtt az észak-amerikai és/vagy nyugat-európai két- vagy többpárti, parlamenti képviselői rendszeren nyugvó, „polgári” politikai közösség eszményképe lebeg. Az angol nyelvű szakirodalom óriási többsége fogalmi és morális szempontból egyértelműen liberális, kisebbrészt konzervatív irányban „húz” – azaz az államszocialista politikai rendszerek és társadalmak (nem liberális, nem konzervatív) történeti valósága vonatkozásában a szabadelvű éthosz által átitatott társadalmak tudósai legfeljebb csak részben, kivételes esetekben valósítják meg a *sine ira et studio* intellektuális-módszertani alapelvét. Az így keletkező munkákkal nem az tehát a probléma, hogy „helytelen” politikai irányba mutatnak – ennek eldöntését amúgy is bölcsőbb dolog volna az olvasóra bízni –, hanem az, hogy gondolkodási technikáik és mintáik kevésbé rezonálnak az államszocialista történelem valóságával.

Meglehetősen szegényes tehát az összehasonlító-történeti szociológia eszköztára az államszocialista valóság megértésére. A szakirodalom e része sem nem különösebben motivált, sem pedig nem igazán alkalmas az olyan társadalmi jelenségek, így például az olyan politikai helyzetek fogalmi megragadására, ahol mind a liberális, mind pedig a konzervatív politikai eszmék tartósan alárendelt szerepet játszanak,

a többpárti képviselői demokrácia huzamosabb ideig nem tölt be központi szerepet, illetve ahol a politikai döntéshozatal főszínhelye a „nemzet”-államon kívül található. Márpedig az Észak-Eurázsia-szerte uralkodó államszocialista „rendszer” a hajdani Porosz- és Morvaországtól a kamcsatkai félszigetig és a Dél-Kínai tenger térségéig a modernitás időszakának voltaképpen teljes egészében épp ezek a politikai körülmények – a nem liberális és nem konzervatív vonások különféle kombinációi – jellemezték. Az államszocialista modernitás története emiatt nagyrészt kívül esik a globális, összehasonlító történeti szociológia látóterén.

Eközben – noha a témának van kimondottan kritikus szemléletű és jól informált, fölöttébb igényes szakirodalma is⁵ – az egyik ilyen, nem „szocializmuskonform” vonás abban érhető tetten, hogy mind az összehasonlító-történeti szociológiai szakma, mind pedig a világrendszer-szakirodalom hajlamos a tulajdonviszonyokban meglevő formai sajátosságok jelentőségének alábecslésére.⁶ A világ társadalmi közötti tulajdonlasi formák tekintetében megfigyelhető változatosságot, melyet Robert Brenner marxista történész a „termelési módok globális artikulációjaként”⁷ ír le, azt a wallersteiniánus szerzők a „munkaerő feletti ellenőrzés”⁸ változatos formáiként kezelik, s így másodlagos fontosságú kérdésnek tekintik. Ez komoly bökkenő, hiszen az államszocialista társadalmak valóságának akár csak elemi szintű ismerete alapján is könnyen belátható, hogy sajátos tulajdonviszonyaik megértése, figyelembe vétele nélkül lényegében lehetetlen volna működésük megértése. Különösen igaz ez akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a nem magántőkés tulajdonviszonyok primátusán alapuló államszocialista modernitáskíséret egy amúgy alapvetően tőkés jellegű globális kapcsolatrendszeren belül, annak – az államszocializmus kritikusi és apologetái számára sok esetben egyaránt meglepő mértékben – integráns részeként, azaz sok szempontból semelyik „tisztá” ideológiából nem levezethető szimbiózisban működő államszocialista közegben zajlott.

A második elméleti nehézség a világrendszer-megközelítés azon tendenciájára vezethető vissza, hogy némileg alábecsülje a politikai struktúrák jelentőségét.⁹ Különösen így van ez azon politikai intézmények és szervezetek vonatkozásában, melyek valahol az egyes állam és a világrendszer egésze közötti köztes – az államnál nagyobb, a világ-egészénél kisebb – skálán működnek. Mindez odavezet, hogy a világrendszer kutatói sok esetben a legcsekélyebb érdeklődés nélkül, idegenkedve – sőt, esetenként a felületi, „felépítménybe tartozó” jelenségekre alkalmazott viszolygással és lenézéssel – szemlélik a szupraállami integrációs és geopolitikai folyamatok *regionális* jelenségeit.

Márpedig a geopolitikai szempontok figyelembe vétele nélkül aligha érthetnénk meg a tőkés világrendszeren belül működő államszocialista államok sajátosságait a „hidegháború” időszakában. A geopolitikai-gazdaságtani megközelítést a magam részéről részben épp azért tekintem ígéretes megközelítésmódnak, mert egyebek

mellett azt is lehetővé teszi, hogy segítségével közvetlenül, a rész és egész összetett viszonyrendszerében tekinthetünk a világ államszocialista társadalmainak globális pályafutására a tőkés világrendszerben.

E fejezetben arra vállalkozom tehát, hogy rekonstruáljam az államszocializmus *globális* történetének néhány alapvonását, annak reményében, hogy így talán pontosabban megfogalmazhatjuk a globális ellentétek és a geopolitikai versengés mai fázisának közvetlen előzményeit. Két ok miatt is célszerű elvégezni e rekonstrukciót. Először, az államszocialista társadalmak története – különösen meglehetősen sajátos részvételük története a tőkés világrendszerben – segít abban, hogy megértsük a jelenlegi globális ellentétek és versengés közvetlen múltjának és örökségének fontos oldalait. Ha például megvizsgáljuk a tőkés világrendszerbe beágyazódott államszocialista államok pályáivét, ebből a regionális átalakulás globális összefüggéseire is ráláthatunk – főként, ami a kapitalizmus bizonyos kulcsfontosságú szerkezeteinek folytonos átszervezéséből adódó hatásokat és ezek következményeit illeti. Különösen igaz ez a nyugat-európai közhatalmi struktúrák átalakulására, benne az EU megjelenésére és történetére – vagyis e könyv fő témájára.

Az államszocialista társadalmak globális történelmi tapasztalatai – vagyis annak története, miként reagáltak a tőkés hatalmak az első államszocialista állam(ok) létrehozatalára és fennmaradására, s hogy ez miként befolyásolta az utóbbiak magatartását – egyetlen jól felismerhető, erőteljes és érvényes, más tényezőkre nem visszavezethető, transzformatív geopolitikai folyamatba illeszkednek. A szocialista államok megjelenése óta a globális geopolitika új, korábban ismeretlen, önálló, jól fölismérhető regionális politikai dimenziókra tett szert.¹⁰ Ami talán a legmeglepőbb – s témánk szempontjából kétségtől ez a legfontosabb – e történetben, az az, hogy az említett társadalomtudományi megközelítések egyike sem vette górcső alá a makroszerkezeti viszonyok azon esetét, ahol a tulajdonviszonyokban megmutatkozó világméretű különbségek és konfliktusok a globális geopolitika hosszú távú, mélystruktúrákig ható folyamatainak közvetlen tárgyaivá váltak. A „hidegháború” névvel illetett globális ellentétrendszer, a versengés, a negatív reciprocitás és az ellenfelek közötti hallgatóságos együttműködés – mely tényezők kombinációja a huszadik század folyamán az államszocialista „tömb” államai és az őket körülvevő, tőkelogika szerint működő közeg közötti viszonyokat jellemezte – épp erről szól.

Marx és Engels a tizenkilencedik század második felében azt jósolta, hogy a szocializmus nagyszabású társadalmi átalakulások után vet véget a kapitalizmusnak. Marxék elképzelései szerint mindez 1) aránylag hamar, 2) forradalmi „úton”, 3) a világ „legfejlettebb” tőkés társadalmában¹¹, és 4) elsősorban ezen „legfejlettebb” tőkés társadalmak nagyvárosi, ipari munkásosztályának társadalom-átalakító politikai harcainak eredményeképpen fog végbe menni.¹² Mondanunk sem kell, a tőkés

világrendszer mintegy másfél évszázados, Marx kora óta eltelt időszakának története e marxi előrejelzések leglább részleges felülvizsgálatára készíti a makroszociológiát és a politikai gazdaságtant. Kétféle módon kezelhetjük e kihívásokat. Az első „megoldás” az, hogy eleve szélhámosoknak vagy képmutatóknak tekintjük a magukat saját marxista terminológiájukban „szocialistának” nevező államokat – azaz olyan szereplőkként szemléljük őket, amelyek másnak mutatják magukat, mint amik valójában. Ez esetben Marx és Engels fenti jóslatát definíció szerint tévesnek kell minősítenünk, hiszen az előrejelzéseik megfogalmazása óta eltelt 150-170 évben (azaz legalább az utóbbi három Kondratieff-ciklus során¹³) nem láttunk egyetlen sikeres, a szó így fölfogott, marxi értelmében szocialistának minősíthető forradalmat sem.

Hozhatunk ettől eltérő előzetes elemzési elhatározást is. Félretehetjük azt a meglehetősen spekulatív kérdést, hogy vajon a magukat „létező szocialistának” nevező államok „valódi”, „tényleges”, „igazi” empirikus természete megfelel-e a jó társadalom végső, marxi *téloszának*. Ez esetben azon társadalmak történelmi tapasztalatait, amelyeknek politikai, gazdasági, társadalmi és/vagy kulturális struktúrái meghaladták a kapitalizmus némely vonásait, pusztán a tőkés világrendszer keretein belüli intézményes kreativitás lehetőségeiről és korlátjairól tudósító információk tárházának tekintjük. E vélekedés csupán azt a „realista” belátást fogalmazná meg, hogy azok a társadalmak, amelyeknek politikai elitjei „szocialistának” nyilvánították államukat, eléggé eltérnek a kapitalizmustól és – a sajátos szabályok miatt, amelyeket a tőke értékesülésére alkalmaznak – netán még bizonyos tekintetben konfliktusviszonyban is áll(hat)nak vele. Mindezek az eltérések és konfliktusok egy adott fogalmi keretben elégségesek lehetnek arra, hogy e társadalmak a történeti-összehasonlító társadalomelemzésben külön kategóriát foglaljanak el. Ennek nyomán azt is megvizsgálhatjuk, miként befolyásolta e társadalmak történelmi pályáivét az a tény, hogy külső kapcsolatrendszerüket tekintve – ha mégoly sajátos, sokszor felemás, néha a politikai elitjük által titkolt vagy félremagyarázott módon, de akárhogy is, tagadhatatlanul – részei voltak az alaplogikáját tekintve tőlük különböző, világstratégiailag ellenérdekelt (tőkés) világrendszernek, s hogy e zárványszerű létezésük miként hatott a tőkés világrendszer egészének történetére. Továbbmenve, e megközelítés nyomán az is lehetéssé válik, hogy konkrét, kézzel fogható módon elemezzük az államszocializmus és a globális kapitalizmus közötti történelmi viszony kérdését. Ez pedig egyéb érdekes kérdések fölvetését is lehetővé teszi, úgymint: Miféle államszocializmus jött, jöhetett létre a kapitalizmus keretein belül, és milyen lehetőségei voltak (lettek volna) másfajta szocialista formáknak? Mi tette lehetővé, mi korlátozta és mi befolyásolta az államszocializmus különféle formáinak kialakulását Észak-Eurázsia, Kelet-Európa és Észak-Kelet-Ázsia nagy részén – az adott tőkés világrendszer adott körülményei között?

Mindehhez szükségünk van néhány kritériumra, melyek segítségével kiválaszthatjuk a releváns eseteket – azaz meghatározhatjuk, a világ társadalmainak mely köréről állítható, hogy bizonyos tekintetben, adott történelmi pillanatban, kisebb-nagyobb mértékben nem kapitalista, netán egyenesen antikapitalista jellegzetességekkel bírtak-bírnak.

E fejezetben értelemszerűen ez utóbbi megközelítésmódot alkalmazom: a tőkés világrendszer történetének az államszocializmus kérdésköre szempontjából releváns oldalát próbálom rekonstruálni. Azon közhatalmi struktúrák (államok és államcsoportok) pályáját vázolom föl, melyek legalább részben valamiféle posztkapitalista logika alapján szervezték meg gazdaságukat.

„Posztkapitalista logika” alatt azt a meglehetősen nyilvánvaló tapasztalati megfigyelést értem, hogy e társadalmak legalábbis részben korlátozták a magántőke működését. E lépés nyomán – ismét csak legalábbis részben – oppozíciós viszonyba kerültek a tőkés világ erőivel, miközben továbbra is a tőkés világrendszer részeként működtek. Az államszocialista kísérletek történetének áttekintésekor szemügyre veszek néhány olyan jelenséget is, amelyek értelmében ezek az államok elég nyilvánvalóan eltérni látszanak a marxi előrejelzésektől. A magukat szocialistának nevező államokat a világ többi részéhez fűző viszonyok átalakulásának leírásából elvont szabályszerűségek fogalmilag igen termékenynek látszanak a világtörténelem e legutóbbi szakasza regionális és geopolitikai logikája megértésének szempontjából. Ugyanakkor ne feledjük: elemzésünk tárgya – az államszocialista társadalmak, s az ezek alkotta, konfliktusokkal terhelt szocialista „tömb” történeti pályáira a globális a huszadik századi világrendszerben – a témafelvetés sajátosságából következően akaratlanul is eltereli a figyelmünket azon társadalmakról, melyek (az emberiség nagy többsége) nem voltak besorolhatók sem a „nyugat”, sem a „szovjet tömb” kategóriába, azaz kívül estek a hidegháborús szembenállás fő csapásirányán. A tény, hogy itt nem taglalom őket, értelemszerűen nem jelenti azt, hogy utóbbiaknak ne lett volna globális szerepük, vagy hogy ne volnának relevánsak az Európai Unió története szempontjából – sőt.

SZOCIALIZMUS A CENTRUMORSZÁGOK FORRADALMAI NYOMÁN?

Marx és Engels közismert ragaszkodása ahhoz a lefegyverzően egyszerű empirikus előrejelzéshez, hogy a szocialista forradalomnak a „legfejlettebb” tőkés államban kell kitörnie, legalább négy különböző módon értelmezhető a történeti szociológia eszközeivel. Először, érthetjük (Robert Brenner „termelési módok artikulációját”

tételező elmélete¹⁴ nyomán) úgy, mint azt a várakozást, hogy a „szocializmus” először a kapitalizmustól leginkább átítatott társadalmakban, azaz a világ azon részein jön létre, ahol a polgárság és a munkásosztály – vagyis azok az osztályok, amelyek konfliktusa a kapitalizmus meghatározó, antagonisztikus struktúráját alkotja a marxi elmélet szerint – a „legfejlettebbek”, amelyek a legmélyebb gyökereket eresztettek a társadalom szövetébe és amelyek így mintegy a „legtisztább formában” jelennek meg. E társadalmakban várható – így az elmélet – a legkiélezettebb osztályharc, s ezekben a kapitalizmus által leginkább áthatott társadalmakban lesz rá képes a proletariátus, hogy saját osztályuralma megteremtésével „előrelendítse a világtörténelem kerekét”. E megfontolás alapján a tizenkilencedik század vége-huszdik század eleje legiparosodottabb, nyugat-európai tőkés államaiban váránk a szocialista forradalom kitörését.

Marx oly mélyen magáénak vallotta e megközelítést, hogy csak a párizsi kommün bukása után – egész pontosan 1881-ben – Vera Zasulics orosz forradalmárhoz írott, több piszkozatban megfogalmazott válaszlevele egyik változatában¹⁵, vonakodva fogadja el azt a lehetőséget, hogy a szocializmus más társadalmi-történelmi alapokon is létrejöhet, mint a „fejlett” (értsd: nyugat-európai) nagyvárosi, ipari társadalmakban. Konkrét kivételt Marx csak Oroszországgal tesz: kizárólag ott engedi meg annak a lehetőségét, hogy az új, posztkapitalista közösségi társadalom (az orosz faluközösség „társadalmi alapján”) a kapitalizmus fejlett formáinak megléte nélkül is létrejöhet. E részleges és meglehetősen kényszeredett, utólagos korrekció messzemenő következményekkel járt a marxizmus globális térhódítása szempontjából, hiszen hihetővé tette azt az elgondolást, hogy az emberiség története (amelyben a szocializmus a kapitalizmus utáni szükséges „lépcsőfok”) adott regionális körülmények között mintegy kihagyhatja, átugorhatja az ipari kapitalizmus szakaszát. Ez az engedmény tette lehetővé a szocialistaforradalom-elméletek azon válfaját, mely szerint sem a nagyvárosi központok „sátáni malma”, sem a brit vidéki közös földeket magántulajdonná változtató „körülkerítés”, sem pedig az ipari kapitalizmus és a körülkerítés közös következménye, a „szabad munkaerő”, ezen belül a nagyipari munkásság – amely Marx szemében, mint ismeretes, egyenesen az emberiség történelmének főszereplője – tömeges megléte nem szükségszerű előfeltétele a szocialista átalakulásnak. A Vera Zasulics-hoz írott levél „megengedi”, elképzelhetőnek tartja, hogy az emberiség – mintegy a főszabálytól eltérő kivételként – valahogy átvergődjön a „prekapitalista formákból” egyenesen a szocializmusba a kapitalizmus érintése nélkül. Persze a marxi elmélet alapjául szolgáló nagy teleologikus látomáson kívül, amely szerint az emberi történelem kikerülhetetlenül közelít egyetlen – osztályok nélküli – cél felé, e várakozás Marx szaktudományos kutatásainak is ellentmond, hiszen azok a nagyszabású társadalmi átalakulások szigorúan

„lépcsőzetes,” a termelési módok szigorú egymásutánosságát tételező megközelítésén alapulnak (s a „lépcsőzetes” történelemmodell belső logikájának értelemszerűen épp az a lényege, hogy nem engedi meg a termelési módok átugrását). Ráadásul ütközik mindez a történelem egyes lépcsőfokai közötti, „fölfelé” irányuló mozgást – így például a feudalizmusból a kapitalizmusba való „átmenetet” – automatikusan *haladásként* értelmező marxi történetfilozófia alapvíziójával is.

Mindeme belső ellentmondások ellenére (vagy talán épp miattuk) a Vera Zasulics-hoz írott levélben foglalt korrekció döntő fontosságú volt a marxizmus mint a társadalmi kreativitást felszabadító hathatós politikai ideológia terjedése és a világ „tömegeibe való behatolása” szempontjából. A szocialista forradalom történelmi hordozóját a Vera Zasulicsnak írott levélben foglalt gondolat már nem leszűkítő értelemben, néhány nyugat-európai „fejlett tőkés” társadalom proletariátusában (az emberiség kicsiny töredékében) véli föllelni, hanem lehetővé teszi a legkülönbözőbb forradalmi mozgalmak „becsatornázását” a szocialista, azaz összemberi teleologikus keretbe. Ráadásul, ami talán még fontosabb, e korrekció jóvoltából a világ különféle szereplői, Európán belül és kívül egyaránt, akkor is elképzelhetik a progresszív, adott esetben egyenesen forradalmi cselekvés lehetőségét sajátmaguk és társaik számára, ha a társadalmuk történetesen nem része a világrendszer „fejlett” ipari kapitalista centrumának. Marx Vera Zasulicsnak írt válaszlevele tehát nyúl farknyi, ám következményeit tekintve döntő fontosságú módosítása volt Marx és Engels egyébként elkötelezetten Nyugat-Európa-központú szocializmus- és világtörténelem-képének. Lehetővé tette, hogy a marxizmus a Nyugat-Európán kívüli „rendszerkritikus” szereplők törekvéseihez és forradalmi gyakorlatához is elméleti háttérrel adjon.

Második, mondjuk így: wallersteini olvasatban, amikor Marx az első leendő szocialista társadalom „fejlett” jellegét hangsúlyozza, a poszt-kapitalista átalakulásra vonatkozó, marxi várakozás úgy is értelmezhető, hogy a szocialista forradalom a leggazdagabb (s ebben az értelemben a „legsikeresebb”, ergo „legfejlettebb”) tőkés társadalomban kellene, hogy kitörjön. Az ebből fakadó empirikus várakozásokat tekintve ez utóbbi kapcsolódik az előző, brenneriánus megfontoláshoz, hiszen nem igényel különösebb merészséget, hogy feltételezzük: a marxi logika szerint az a társadalom lesz a legsikeresebb a tőkés államok globális versengésében, amelyet leginkább jellemez a tőkés termelési mód. E két olvasat kombinációját burkoltan az is megerősíti, hogy Marx számára a (tőkés és államszocialista) „rendszerek közötti verseny” kilátása, vagyis annak lehetősége, hogy egy mindent átfogó világméretű forradalom híján a jövőbeli szocialista társadalomnak esetleg hosszabb ideig tőkés államok által megszabott közegben kell léteznie, amelyek közül némelyik esetleg sokkal gazdagabb és vélhetően erősebb is, mint szocialista megfelelői – nem játszik jelentősebb szerepet a marxi irodalomban az orosz forradalom előtti időszakban.

Összefoglalva, a második olvasat is afelé az empirikus várakozás felé mutat, amely szerint az első szocialista forradalmaknak a világgazdaság „legfejlettebb” és leggazdagabb társadalmaiban, azaz a világgazdaság centrumában kell kitörniük.

Harmadszor, Marx és Engels jóslata dialektikus materialista filozófiájuk részeként úgy is értelmezhető, hogy a tőkés társadalom „fejlettsége”, amely mintegy megszüli a szocializmust, voltaképpen bármely társadalom *termelőerőinek* viszonylagos fejlettségére utal a természet-társadalom kölcsönhatásban, azt vetíti előre, hogy a szocializmus először azokban a társadalmakban jön létre, ahol *technológiai értelemben* a legelőrehaladottabbak a termelési viszonyok, azaz amelyek a leghatékonyabban aknázzák ki osztálytársadalmi célokra a természetet. Marx az osztálytársadalmat, s különösen a kapitalizmust – legalábbis saját korára vetítve – többé-kevésbé a termelőerők fejlődése történelmi korlátjának tekintette, s a szocializmus „elkerülhetetlenségét” azért is hangsúlyozta, mert olyan formának látta, amely a kapitalizmusnál nagyságrendekkel jobb hatásokkal teszi lehetővé az emberi termelő képességek kibontakozását. Ez az értelmezés viszonylag jól illeszkedik tehát Marx elméleti rendszeréhez. Az ebből levezethető empirikus várakozások ismét csak a világrendszer késő-kapitalista centrumára irányítják a szocialistaforradalom-előrejelzéssel foglalkozó elemző figyelmet.

A negyedik alternatív olvasat a „fejlődés” teleológiai módszerét – amelyben, mint emlékezhetünk rá, „az ember anatómiája” a „kulcs a majom anatómiájához” – alkalmazná a jövő (szocialista) társadalmaira. Ebben az értelmezésben minden, a „legfejlettebb” esetre való hivatkozás merőben „módszertani” megjegyzés volna: pusztán arra utalna, hogy az új típusú társadalom „magzatának” sikeres „kihordására” való képesség jelöli meg azt a kapitalizmust, amelynek a méhében a szocializmus „megfogant”, mint a kapitalizmus „legfejlettebb” változatát. Hogyan állapíthatjuk meg valamely tőkés társadalomról, hogy a „legfejlettebb”? Onnan, hogy megérlelte a szocialista forradalmat. Retrospektív jellege miatt e körkörös megközelítés sajnos nem segít abban, hogy *a priori* meghatározzuk, hol várhatjuk az első szocialista forradalmat.

A szocialista állam által fogatosítandó részletes, tíz tételt tartalmazó konkrét intézkedési elképzeléseken kívül¹⁶ *A kommunista párt kiáltványa* a szocialista átalakulás rendkívül tömör meghatározását is tartalmazza. Eszerint a proletariátus „arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a burzsoáziától fokról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus kezében centralizáljon minden termelési szerszámot és a lehető leggyorsabban növelje a termelőerők tömegét.”¹⁷

A következőképpen rekonstruálható tehát, hogy Marx és Engels számára alapvetően mi határozza meg, vajon adott új társadalmi rend „lényegét” tekintve szocialista-e:

1. a termelőszekők magántulajdonának törvényen kívül helyezésével, gyakorlati megszüntetésével, s állami tulajdonnal való helyettesítésével kiküszöböli-e azokat a társadalmi mechanizmusokat, melyek a kapitalizmusban lehetővé teszik a munkaerő termékének mások általi *magánkisajátítását*,
2. az állam a munkásosztály uralma alatt áll-e, s ez az átalakulás
3. gyors technológiai fejlődést és ez utóbbival együtt olyan, erőteljes gazdasági növekedést indít-e el, ami látványosan javítja a társadalom anyagi életfeltételeit és eltörli a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Alábbi vizsgálódásomban a releváns („létezett államszocialista”) esetek kiválasztásakor a fenti felsorolás első kritériumát használtam: az államszocializmus globális történetének rövid rekonstrukciója során azokat az eseteket veszem szemügyre, ahol a termelőszekőket a magántulajdonosoktól elkobozva és azokat állami tulajdonba helyezve az egész társadalomra kiterjedő intézkedésekkel akadályozták meg mások munkaerejének magánprofit útján történő kisajátítását. Mivel Marx és Engels egyértelműen a „össztársadalmi érdeket képviselő” állam általi tulajdonlással, azaz az állami tulajdon új formájával azonosította a szocialista tulajdonformát, a „szocialista útra” tért forradalmi vezető csoportok értelemszerűen figyelmen kívül hagyták a magántulajdon egész sor egyéb lehetséges intézményi alternatíváját (például a szövetkezeti tulajdont, vagy a különböző rugalmas alvállalkozási formákat, a bérbeadást, a leasinget és egyéb, a kisebb közösségek, *ad hoc* csoportok, stb. és az állam között létrehozható tulajdonkezelési megoldások sorát, stb.). Emiatt ahhoz a terminológiai gyakorlathoz tartom magam, mely az „államszocialista” jelzővel illeti e társadalmakat, arra utalva ezzel, hogy a magántulajdon „meghaladásának” más – nem, vagy nem kizárólag a szocialista állami tulajdonban megtestesülő – logikája is elképzelhető, sőt, lehetséges.

Mivel Marxnál a technológiai haladás „csak” eszköz az emberi létfeltételek általános jobbításához, s mivel a gazdasági viszonyok területén e jobbítást a gazdasági növekedéssel szoros összefüggésben látta, Marx vonatkozó várakozásaihoz tartom magam, mikor a szocialista államok útját a tőkés világrendszerben gazdasági teljesítményük vonatkozásában tekintem át. A szocialista gazdaságok globális gazdaságtörténeti pályáíve, ha az összes volt-államszocialista társadalmat (azaz a közkeletű csúsztatással szemben nemcsak a hajdanvolt „tömb” *európai* részét) a világ egészében (azaz nem kizárólag Nyugat-Európával való összehasonlításban) tekintjük, napjaink visszamenőleges katasztrófaretorikájától meglehetősen eltérő módon, többé-kevésbé sikertörténetnek, lassan, de biztosan „fölfelé” araszoló mozgásnak tekinthető. Lévéen, hogy az egyes társadalmak vagy régiók világ gazdaság-centruma felé irányuló mobilitásra, illetve az elért centrumpozíció megőrzésére való képessége a tőkés világ gazdaság államközi rendszerének egyik kulcskérdése, a világrendszerben

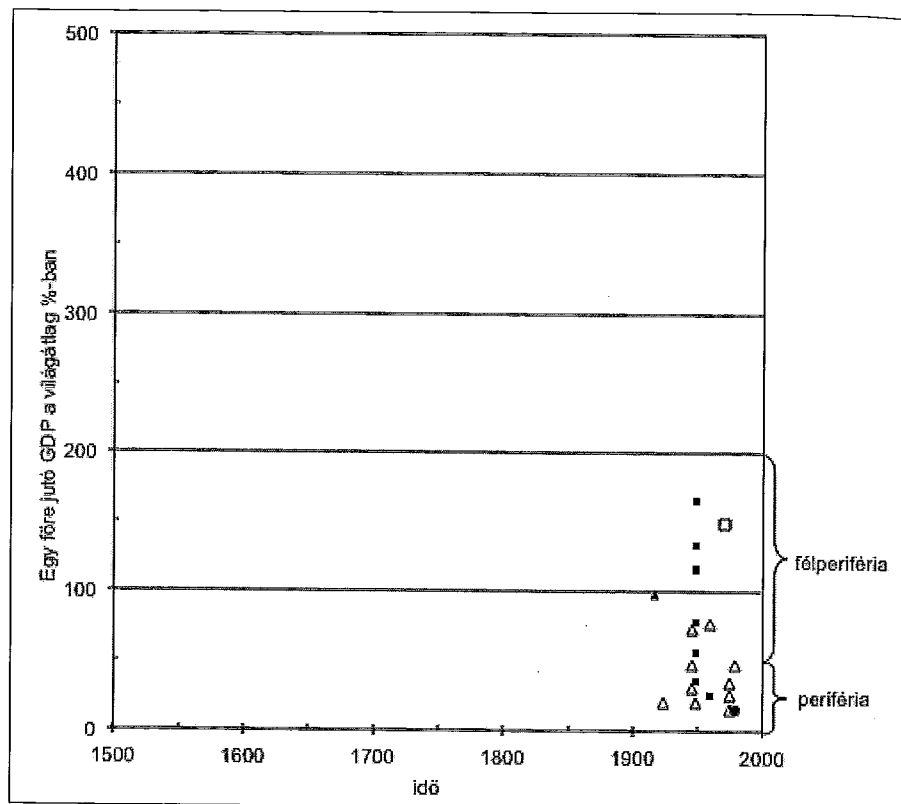
elfoglalt helyzet mint a globális siker mércéje a tőkés világrendszer alapelveivel is összhangban áll.

Államszocialista átalakulás (év)	állam	Az államszocializmust lezáró átalakulás (év)
1917	Oroszország	1990
1924	Mongólia	1990
1945	Jugoszlávia	1989
1945	Vietnam	
1945	Albánia	1989
1948	Bulgária	1989
1948	Csehszlovákia	1989
1948	Magyarország	1989
1948	Lengyelország	1989
1948	Kelet-Németország	1989
1948	Románia	1989
1948	Észak-Korea	
1949	Kína	
1959	Kuba	
1960	Kambodzsa	1990
1969	Dél-Jemen	1990
1970	Kongói Köztársaság	1997
1974	Etiópia	1991
1975	Angola	1992
1975	Mozambik	1990
1975	Laosz	
1978	Afganisztán	1992
1979	Nicaragua	1990

3.1. táblázat: Az államszocializmusra/államszocializmusról való „átmenetek” kronológiája

Vegyük tehát szemügyre, Marx és Engels három fönti jóslatához képest a valóságban *mikor, hol s miként* jöttek létre viszonylag szilárd államszocialista közhatalmak az emberiség történelmében. A 3.1. táblázat időrendben mutatja be azt a huszonhárom „sikeres” államszocialista átalakulást, amelyek a *Kiáltvány* megjelenése óta mentek végbe. Ha adott állam a vizsgálatom lezárása előtt megszűnt államszocialistának lenni¹⁸, a 3.1. táblázat e változás évét is feltünteti. (A jobboldali oszlop-

ban üres kockát akkor találunk, ha az adott állam a könyv kéziratának lezárultáig nem állította vissza a kapitalizmust). A listát a „sikeres” átalakulásokra korlátozva kiszűrtem azokat az eseteket, így például az 1871-es Párizsi Kommünt, az 1918-as kiel, müncheni és berlini felkeléseket, illetve az 1919-es Tanácsköztársaságot, ahol valamely egyéb értelemben szocialista irányultságú forradalmak következtek be ugyan, ám az átalakulás nem jutott el odáig, hogy tartósan eltörölje a magántulajdont, így történelmileg „mérhető” időre kiküszöbölje a kizsákmányolást, illetve nem volt képes megvédeni saját magát a külső és belső ellenforradalmi erőszakkal szemben. A tulajdonviszonyok geopolitikáját tehát az itt felsorolt alapesetek vonatkozásában tekintem át.

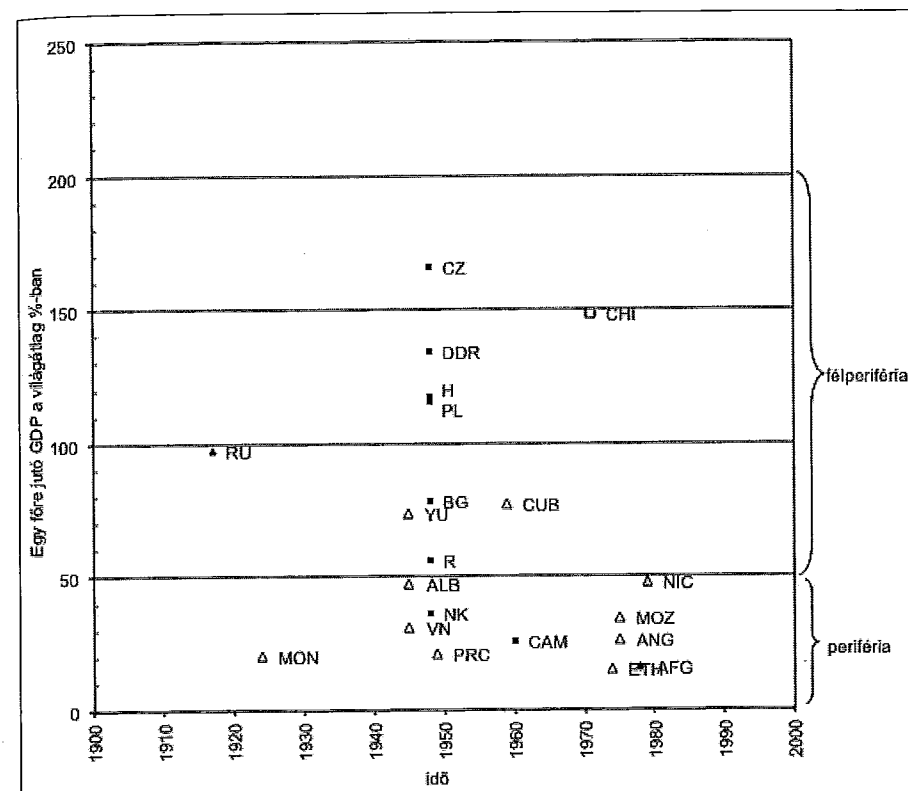

3.1. ábra: Államszocialista átalakulások a tőkés világrendszerben: Forradalmak, nemzeti felszabadító háborúk, geopolitikai kényszer, illetve választások.

A 3.1. ábra kétdimenziós térben mutatja meg a világtörténelemben lezajlott, sikeres szocialista átalakulásokat.¹⁹ A vízszintes dimenzió az idővonal, amely 1500-tól követi nyomon a kapitalizmus történetét, míg a függőleges dimenzió a szocialista

átmenetet végrehajtó társadalom világrendszerbeli helyzetét jelöli, eltérő szimbólumokat használva az átalakulás különböző válfajaira. A 3.1. ábrán csakúgy, mint az összes többin, az egy főre jutó GDP²⁰ szolgál a centrum-periféria helyzet mércéjéül.²¹

Az államszocialista kísérletek történetének talán legszembeötlőbb vonása időbeli eloszlásuk: az államszocializmus kimondottan „későújkori”, huszadik századi jelenség. Hogy aztán értelmezhetjük-e ezeket a többségükben generációkkal Marx halála után végbement államszocialista átalakulásokat úgy, mint amelyek megfelelnek Marx jóslatának, miszerint ezek az átalakulások „hamarosan” bekövetkeznek – ennek megítélése vérmérséklet kérdése.

kapcsolatban. Először is, az államszocialista termelési mód kialakulásának forradalmi „útja” (amelyet a 3.2. ábrán teljes háromszög jelöl) csak egyike a számos alternatívának. Még azon esetekben is, ahol forradalmakat látunk, ezek tipikusan gyarmatosítás-ellenes szabadságmozgalmak, fegyveres felkelések (üres háromszögek) formáját öltötték, s csak utóbb nyertek államszocialista „forradalmi” színezetet. Szinte egyetlen olyan, „tankönyvi” eset nincs, ahol a vonatkozó forradalmaknak a marxi várakozásnak megfelelően valamely városi, ipari proletariátus lett volna a „vezető ereje”. Az egyetlen sikeres szocialista forradalom, amely *nem* gyarmatosítás-ellenes felszabadító harc közegében tört ki, az 1917-es orosz forradalom volt, ám – mint köztudott – a birodalmi elem és a más irányú erőszak (1917-ben, Oroszország vonatkozásában: az első világháború) még ebben az esetben is kulcsszerepet játszott. A forradalom a világ legnagyobb földterületét birtokló, egybefüggő birodalmát²², a cári Oroszországot változtatta át a világ első, viszonylag tartósan fennmaradni képes államszocialista társadalmává, annak minden birodalmi ellentmondásával egyetemben, amelyek a „megkésett” iparosodó eurázsiai nagybirodalom belső osztályellentéteivel keveredtek. Már önmagukban e tények is arra utalnak, hogy a birodalom, a gyarmati jelleg és az államszocialista átalakulás közötti történeti viszonyrendszer mély és alapos újragondolást igényel.

A gyarmatosítás elleni harcon és a forradalmakon kívül látunk még államszocialista átalakulást geopolitikai kényszerek útján (így Kelet-Európában²³, valamint később Észak-Koreában, Kambodzsában és Afganisztánban)²⁴. Ezeket teljes négyzet jelöli.

Másodszor, Marx és Engels jóslataival ellentétben a világgazdaság centrumtársadalmait a mai napig feltűnően „elkerülte” a szocialista átalakulás. Leszámítva a történelmi időskálán nézve pillanatok alatt levert Párizsi Kommünt és az 1918-19-es, hamvába holt német- és magyarországi forradalmakat, sikeres államszocialista átalakulások a világgazdaság centrumához „legközelebb” csak a globális félperiféria viszonylag jobbmódú területein: Csehszlovákiában (1948), a második világháború utáni Németország keleti felében (1948), Magyarországon (1948) és Chilében (1972) mentek végbe. A félperiféria viszonylag mégoly jómódú társadalmi azonban sem Marx és Engels elemzéseinek logikájában, sem pedig a mai vilárendszer-elemzők szempontjait figyelembe véve nem keverendők össze a centrumországokkal. Marx nyelven elmondva a történetet, a centrumországok munkásosztálya megdöbbenő következetességgel tartotta távol magát a forradalmi cselekvés alternatívájától, s az államszocialista tömb „reálisan létező” (fél)perifériás társadalmi politikai elitjük egy részének hangos forradalmi retorikája és minden erre vonatkozó, föl-fölbukkanó, majd újból elhanyagolt próbálkozása ellenére sem érték el azt az alapvető, többször is deklarált geopolitikai célunkat, hogy szocialista átalakulás „törjön ki” a világ centrumállamaiban.²⁵ Mindez úgy is megfordítható, hogy a sikeres szocialista forradalmi átalakulások teljes hiánya a mai tőkés

vilárendszer centrumának egyik legtalálhatóbb leíró jellegzetessége. Amit wallersteini fogalommal félperifériának hívunk (azaz: ami a világgazdaság jövedelmi szempontból közepes, a globális csere, kizsákmányolás és elnyomás rendszerében főként közvetítő feladatot betöltő társadalmait illeti), ezekről viszont sajátos módon szó sem esik a marxi-engelsi előrejelzésekben mint a szocialista forradalmak potenciális színhelyeiről.

Arra a következtetésre kell jutnunk tehát, hogy az államszocialista átmenetek globális története alaposan meghazudtolta Marx és Engels eredeti, Nyugat-Európa-centrikus jóslatait. Az államszocializmus huszadik századi története sokkal inkább azzal az utólagos korrekcióval áll összhangban, amelyet, mintegy csak futó ötletként, mégoly kényszeredett történetfilozófiai „kivételként”, kellelten engedményként találunk Marx 1881-es, Vera Zasulicsnak írt levelének egyik változatában. Az államszocializmus eddig ismert változatai a tőkés vilárendszer centrumállamain kívüli, azokról sok esetben meglehetősen távoli részein, a legkülönbébb *egyéb* társadalmi átalakulások (háborúk, gyarmati felszabadító harcok, stb.) egymástól jócskán eltérő közegében előállt társadalmi zűrzavar, pusztulás és háború nyomán születtek meg, s a ma ismert államszocialista átalakulások történetében elvértve találunk csak az eredeti, marxi értelemben vett forradalmat, s ezeknek is csak egy még kisebb töredékére erőltethető rá a „proletár”-forradalom jelzője.

A TULAJDONVISZONYOK GEOPOLITIKÁJA

Mind a szocialista forradalom hívei, mind pedig ellenfelei számára meglehetősen hamar kiderült, hogy az első szocialista állam megjelenése és megszilárdulása nem lobbantott lángra világméretű szocialista forradalmat. Így az első nagy, államszocialista intézmény idegen testként létezett a tőkés vilárendszeren belül²⁶, s az utóbbi erre túlnyomórészt geopolitikai természetű „immunreakciókat” adott. Először jöttek a katonai támadások, az ellenséges bánásmód a nemzetközi kapcsolatokban és a gazdaságpolitikában, majd újabb háborúk következtek, eszkalálódó fegyverkezési verseny, állandósult katonai fenyegetés és összehangolt, az egész világra kiterjedő ideológiai és kulturális hadviselés – mindez generációkon át, egészen a Szovjetunió 1990-91-ben bekövetkezett összeomlásáig. A történettudomány, a társadalomtudományok és a közbeszéd egyaránt külön kezeli a második világháború utáni „hidegháborús” időszakot – mintegy azt sejtetve, mintha az orosz forradalom és a második világháború közötti korszak, illetve a háború utáni időszak között minőségi különbség állt volna fenn a szocialista zárvány és az ezt körülvevő globális kapitalizmus közötti viszony tekintetében.

A világ első államszocialista társadalmi kísérlete a folyamatos fenyegetettség állapotában létezett, ellenfelei egy percre nem zárták ki a probléma katonai „megoldásának” gondolatát. Az 1918. március 3-án Németországgal és a Központi Hatalmakkal

aláírt breszt-litovszki békeszerződést követően, amely véget vetett Oroszország részvételének az első világháborúban, a Szovjetunió rögtön polgárháborús helyzetben találta magát. A geopolitikai konfliktusok más része határviták és/vagy nemzeti felszabadító harcok formáját öltötte, s ezek során a számos, korábban a cári orosz birodalomnak alávetett, államiságra törekvő társadalom nyerte el függetlenségét.²⁷ Ismét más konfliktusok – így az ellenforradalmi fehér erőknél a centrumhatalmak részéről nyújtott általános támogatás, Murmanszk és Arhangelszk brit-francia-amerikai megszállása (1918), az ezt követően Oroszország északi részén létrehozott fehér bábkormány (1918), az amerikai csapatok részvétele a bolsevik erő elleni harcban (1919), Odessza fekete-tengeri kikötőjének német megszállása, amelyet francia megszállás követett (1918), japán, amerikai és kanadai behatolás Oroszországba a csendes-óceáni térségben, Ukrajna német-osztrák megszállása és a német katonai akciók Fehér-Oroszországban és a balti államokban Breszt-Litovszk után, valamint Szovjet-Oroszország 1920-ig tartó közös brit, francia, japán és amerikai blokádja, vagy a Szovjetunió diplomáciai elismerésének halogatása a nyugat-európai centrumállamok részéről 1924-ig, az Egyesült Államok részéről 1933-ig – egyértelműen hadüzenet nélküli háborús cselekedetek voltak, különböző formákban és változó intenzitással.

Nagyjából hasonló képet mutat a Szovjetunió 1933 utáni, és a szocialista „tábor” 1947 utáni, a tőkés hatalmakhoz fűződő geopolitikai viszonyainak története is. A tengelyhatalmak támadása a Szovjetunió ellen, az utóbbi európai területének részleges katonai megszállása, az Egyesült Államok koreai háborúja, a Vietnam elleni francia gyarmati háborúk és amerikai agresszió, a Kuba elleni titkos háború és gazdasági blokád, az államszocialista tömb egészét sújtó „COCOM”-lista, az 1973-as katonai puccs Chile demokratikusan választott, demokratikus szocialista kormánya ellen, a Nicaragua elleni „titkos” háború, valamint nyugat-európai államok és az USA számos katonai beavatkozása Afrikában – a hadviselésnek és az általános geopolitikai viselkedésnek olyan mintájára utalnak, amelyek a birodalmi rivalizálás minden megkülönböztető jegyét magukon viselik.

E háborúk vonatkozásában nehéz szabadulni a benyomástól, hogy az őket mozgató indítékok között központi szerepet játszott egyfajta, a magántulajdonon alapuló kizsákmányolás intézményeinek eltörlése fölött érzett frusztráció és az ezzel szembeni geopolitikai visszavágás motívuma. A szocialista társadalmak ellen irányuló külső erőszak mögött rejlő geopolitikai logikának természetesen voltak egyéb összetevői is, így a különféle, ütköző érdekektől hajtott birodalmi központok közötti rivalizálásból fakadó terjeszkedés igénye, illetve egyéb geopolitikai megfontolásokat kifejező konfliktusok. Állításom e tekintetben pusztán annyi, hogy kivétel nélkül jelen volt bennük a magántulajdon visszaállítására törekvő geopolitikai

törekvés is. A világ észak-eurázsiai makrorégiója huszadik századi hadtörténelmének megértése aligha volna lehetséges a szovjet állam és a később létrejött szocialista „tábor” sajátos, nem centrumállam és nem kapitalista mivoltával összefüggő geopolitikai szempontok tekintetbe vétele nélkül. Ebből fakad, hogy a kihívás, amelyet e tábor a globális kapitalizmus leghatalmasabb és leginkább militarizált centrumállamai-val szemben intézett, alapszinten a tulajdonformájában rejlett; konkrétan abban, ahogy a határain belül viszonylag hathatósan, szinte teljesen kiiktatta a magánprofit-elsajátítás lehetőségét, s ezen az alapon a modern társadalomszervezet sajátos, új típusát teremtetette meg, alternatívát kínálva a világ többi részét jellemző, az alkotmányosan védett magántőkés elsajátításon alapuló logikához képest.

A szocialista államszervezet tagjait, amely államok tulajdonviszonyaik egyező logikája révén (legalábbis egy ideig) magától értetődő módon stratégiai szövetségesnek tekintették egymást, egy külső erő – a világ leggazdagabb, technológiai értelemben legfejlettebb és katonailag leghatalmasabb államainak szocializmus-ellenes szövetsége – még szorosabban egymáshoz fűzte. E szövetségbe két államszervezet tartozott: Nyugat-Európa hajdani és felfelé törekvő hegemon hatalmai, illetve a huszadik századi világhegemon hatalom, az Egyesült Államok. Így olyan globális geopolitikai helyzet jött létre, melyben a birodalmi rivalizálás minden egyéb megnyilvánulását – legalábbis részben – e bipoláris patthelyzet átfogó logikájának összefüggésében is látnunk kell.

Az állandó külső fenyegetettség tapasztalata döntően meghatározta a Szovjetunió mint modern állam szervezetének alapvető társadalmi-politikai szempontjait, gazdasági, társadalmi és geopolitikai prioritásait. Jórészt ez döntötte el, alapvetően miként értelmezte a szovjet állam a maga szerepét és sajátos felelősségét. Emiatt, mire a Szovjetunió kívül más államok is átvették az államszocialista logikát, a szovjet állam alapstruktúráiban mélyen rögzült egyfajta intenzív, a szó kettős értelmében *borderline*-paranoid viszony a külső biztonság szempontjai, a határokon keresztül történő áramlások állami ellenőrzése és egyfajta, mondjuk így: megelőző agresszivitás tekintetében. E korán kialakult minta intézményesen beégett működésmóddá vált, amely mintegy kényszeresen arra készítette a szovjet vezetést, hogy a geopolitikai ellenőrzés rendkívül centralizált formáit tartsa fenn mind saját, birodalomnyi méretű társadalmá, mind pedig új szövetségesei felett. Ehhez a kommunista pártokkal szembeni vaskezü bánásmód járult világszerte. Mindez évtizedekre korlátozta és intézményi mechanizmusok során keresztül akadályozta az államszocialista tábor belső átalakulását, reformját. A szovjet „rendszer” ellenőrzéskomplexusa nehezített minden kísérletet az államszocializmus belső legitimációjának megteremtésére és fenntartására a tőkés világrendszerbe mélyen beágyazott államszocialista csoportozatban. Az ezzel összefüggő politikai magatartásminták kulcsszerepet játszottak mind a szovjet-jugoszláv konfliktusokban, mind pedig a szovjet-kínai szakadásban.

A globális geopolitikai bipoláris patthelyzetnek és az államszocialista tömb ebben elfoglalt helyének legfontosabb belpolitikai következménye az volt, hogy a mindezzel együtt járó fegyverkezési verseny megakadályozta a szovjet állam és kelet-európai politikai szövetségesei alkotta államszocialista pólust abban, hogy – amúgy aligha elhanyagolható – többlettermékének egészét a lakosság életkörülményeinek javítása érdekében a civil infrastruktúrába, s általában a közfogyasztás békés, államszociális léptékben emancipatorikus (értsd: tartalmilag a „szocialista” társadalomátalakítási programmal harmonizáló) formáiba fektesse. Következésképpen azt már sohasem fogjuk megtudni, mekkora lett volna a világbéke-feltételek között érvényesülő emancipációs potenciálja a Szovjetunióban és az államszocialista Kelet-Európában létrejött társadalmi rendszereknek, különösen nem a legfontosabb dimenzióban, amelyet a marxizmus klasszikusai a szocialista állam sikeressége végső mércéjének tekintettek: az egész társadalomra kiterjedő jólét és a társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölése tekintetében.

Ehelyett a Szovjetunió, s majd az államszocialista „tábor” olyan államformát működtetett, amelyben a védelem és általában a globális katonai stratégia szempontja, a néha talán csak vélt vagy eltúlzott, ám legtöbbször valós fenyegetettség pszichózisa jószerével minden egyéb szempontot felülírt. Az államszocialista társadalmak emiatt keresztül-kasul militarizáltak voltak, s történetükből szinte teljesen hiányzott az olyan, békés növekedés tapasztalata, amelyet a társadalmak belső igényei és az emberiség történetének előmozdítására irányuló törekvés vezérelt volna. Végezetül abban, hogy a szovjet vezetés az 1980-as-1990-es évek fordulóján úgy döntött, (egyébként magyar javaslatra), hogy megszünteti az államszocialista államok kormányközi gazdasági és politikai integrációs szervezetét, a KGST-t, s mindörökre lemond az államszocializmus társadalomformáló elképzelésében foglalt egyenlőség-, emancipáció- és szabadságizméről is, jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a szovjet gazdaság nem katonai szférája egyre kevésbé volt képes eleget tenni a hadi szféra által a fegyverkezési verseny (azaz: a globális geopolitikai nyomás) miatt támasztott forrásigényeknek.²⁸

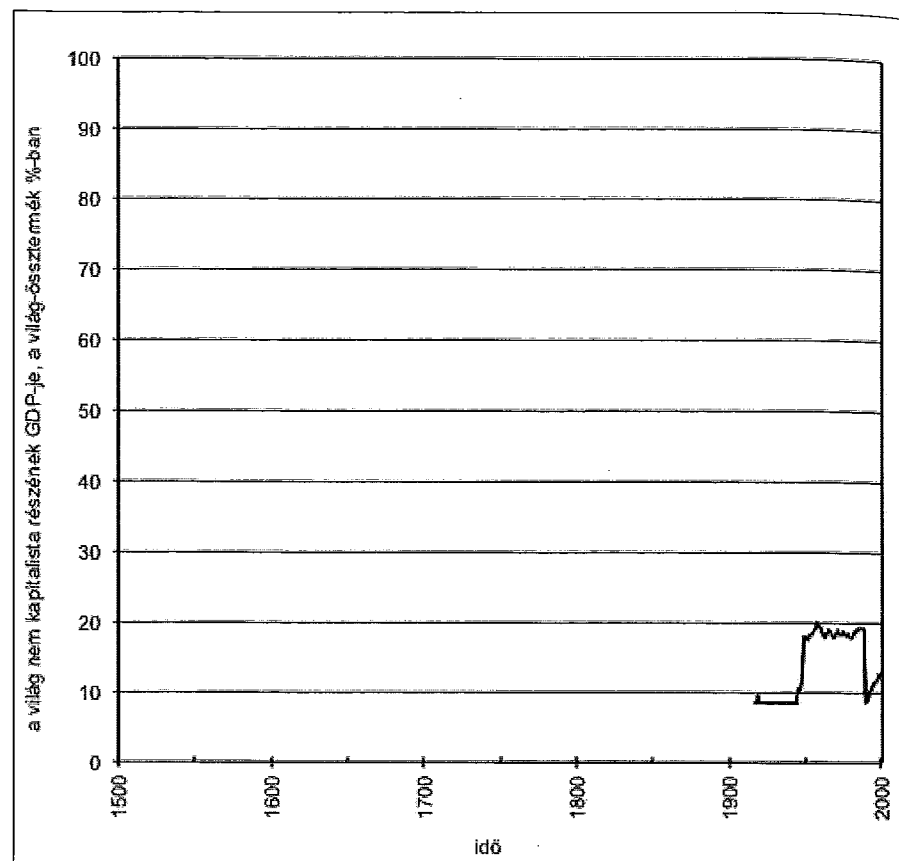
Az első szocialista állam pusztán léte, majd egy sor további államszocialista társadalom létrejötte értelemszerűen csökkentette a magántőke hatókörét a világban. E társadalmak kilépése a magántőke közvetlen hatásmechanizmusai alól – bármennyire tökéletlen és befejezetlen maradt is – „rendszeridegen”, sőt, kimondottan provokatív lépés volt, olyan kihívás, amely egyenesen a tőkés felhalmozás alaplogikáját vette célba. Összehasonlító intézményszociológiai szempontból e lépés némileg az ipari munkabeszüntetés mögött rejlő logikához hasonlít: ahhoz, hogy a tőke működhessen, alapvetően szüksége van arra, hogy minden különösebb megszakítás nélkül rendelkezésére álljon a tőkejavakat működtető munkaerő, a jogrend pedig biztosítsa, hogy a tőketulajdonos magánszemélyek zavartalanul és folyamatosan elcsajátíthassák a mások termelte értéktöbbletet. Míg a szocialista államok a bér munka

intézményét aligha szüntethették meg – sőt, a politikai indíttatású, politikailag vezérelt társadalmi átalakulások a Szovjetunióban, Kelet- és Délkelet-Európában, Kínában, Vietnámban és Kubában egyaránt a falusi, korábban a közvetlen fogyasztásra termelő paraszti gazdaságban létező tömegeknek az új, kapitalizmus utáni társadalmi rend védjegyének tekintett „szocialista” ipari termelő intézményekbe történő becsábításával éppenséggel egy új proletariátus megteremtését valósították meg –, az államszocialista átalakulások meglehetősen hatékonyan eltörölték azokat az intézményes mechanizmusokat, amelyeknek keretei között a munkaerő létrehozta értéktöbbletet *magánszemélyek* sajátíthatták el a magántőkésnek nevezett rendszerben. Így a bér munka továbbra is létezett ugyan (s elterjedtsége némely esetekben még növekedett is), a *magánhaszon* eleme, noha nyilvánvalóan nem tűnt el, mégis jelentősen visszaszorult azokban a társadalmakban, amelyekben megszilárdult az államszocialista gazdasági rendszer.

A globális tőke nézőpontjából a szocialista államok tehát többé-kevésbé kivonták magukat a globális tőkés felhalmozás folyamata alól. E lépés meglehetősen komoly felzúdulást keltett – jóllehet egyértelmű, hogy a szocialista társadalmak „kivonulása” a kapitalizmusból egyáltalán nem volt teljes. Bár a belföldi termelési folyamatból egy alacsonyan meghúzott határérték fölött nagyrészt kizárták a magánhaszonszerzés lehetőségét, a szocialista államok továbbra is áruk egész sorával, s történetük során egyre növekvő mértékben, némely esetekben világméretűben, meglehetősen nagy tételekben kereskedtek a tőkés világpiacra.²⁹ Az államszocialista „tömb” országai, ha egymástól adott időszakban némileg eltérő mértékben is, de így vagy úgy valamennyien résztvevői voltak a mezőgazdasági termények, az ipari termékek és a kereskedelmi szolgáltatások világkereskedelmének, a hetvenes évektől kezdve pedig még a kizsákmányolás legkoncentráltabb formáját üzemeltető globális államhitelező-piacnak is. Akármilyen legyen is a közvetlen kiváltó ok, amely elfogadtatta a mindenkorai politikai vezetéssel a „világgazdasági részvételt”, az tagadhatatlan, hogy e jelenlét lehetővé tette, hogy a magántőke – ezen belül a külföldi magántőke, s főleg ennek multinacionális-nagyvállalati szektora – talán a helyi társadalom elől egy ideig rejtett, ám elemzési szempontból tagadhatatlan módon kereskedelmi és pénzügyi profitra tegyen szert végső soron az államszocialista országok belföldi termelési folyamataiból, azaz elcsajátítsa az államszocialista munkás által előállított többletérték egy részét. Hogy az államszocialista tábor kivonulása mennyire érintette a globális tőkét, az annak a globális értéktöbbletnek a nagyságával állt arányban, amit a szocialista államok kivontak a globális magántőke fennhatósága alól.

Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk a világ szerkezetéről a nyugat-európai integráció kezdetét közvetlenül megelőző időszakban és az integráció kezdetekor, azt kell tehát

először megvizsgálunk, az államszocialista társadalmak létrejötte a világgazdaságnak pontosan mekkora részét vonta ki a magántőke hatalma alól. Ennek alapján tekinthetjük át azután, hogy Nyugat-Európa számára milyen tágabb geopolitikai következményekkel járt e kivonulás.

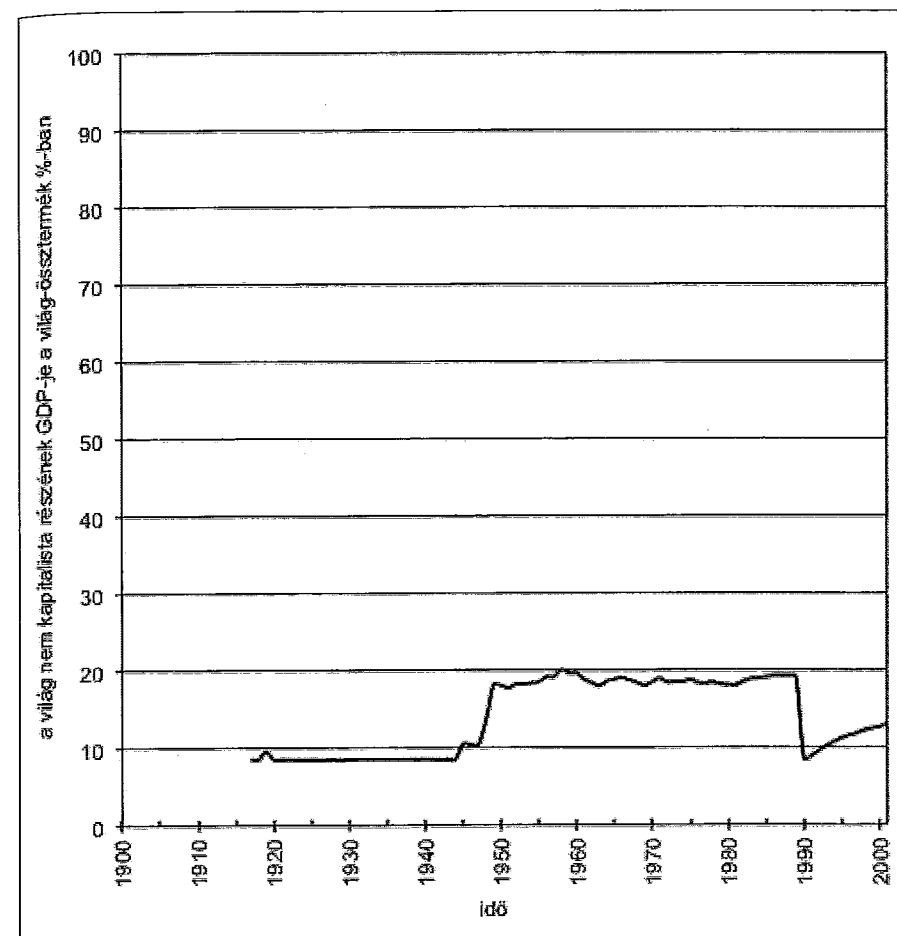

3.3 ábra: Államszocializmus kontra kapitalizmus: A nem kapitalista társadalmak GDP-je a világ-össztermék százalékában, 1500-2000. Forrás, a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

A 3.3. ábra a globális kapitalizmus öt évszázados történetének kontextusába helyezi az idevágó adatokat. Az orosz forradalom következtében a világgazdaságban megtermelt értéktöbbletnek majd' egytizede került ki a globális tőke közvetlen ellenőrzése alól.³⁰

Távlatból szemlélve, az első államszocialista gazdaság létrejötte nagyobb veszteséget okozott a globális tőkének, mint amekkora az Egyesült Királyság illetve Németország

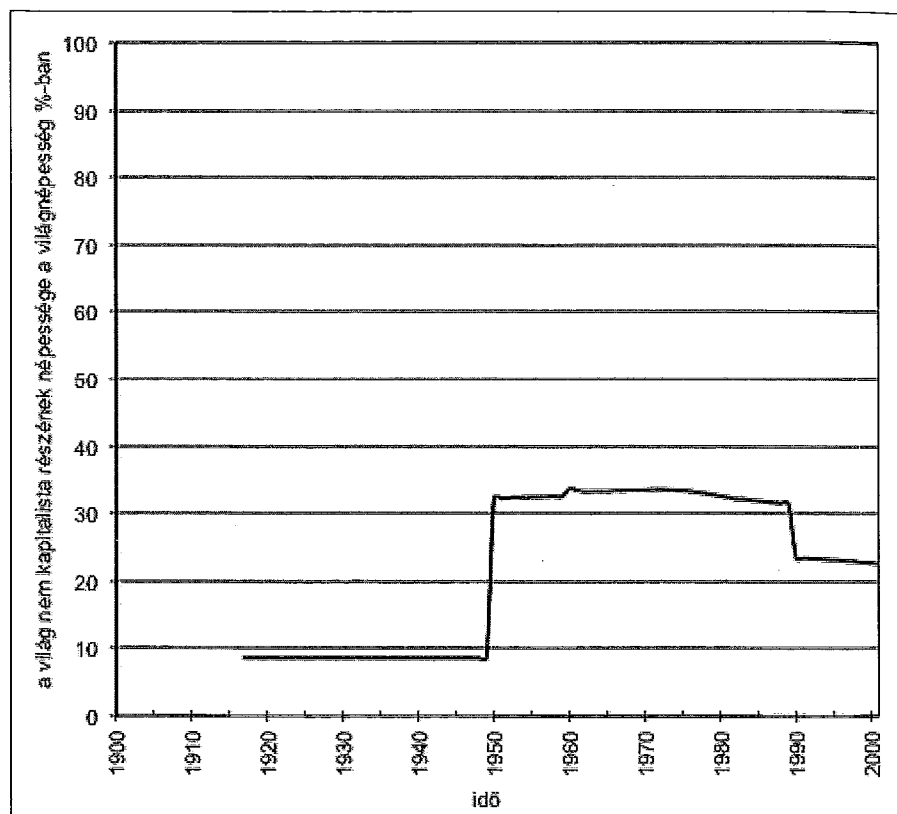
(Maddison adatai szerint Nyugat-Európa akkori két legizmosabb gazdasága) része volt akkoriban a globális össztermékben (8,6, illetve 8,2%). Már önmagában ez az összevétel is tanúsítja, mekkora sokkhatást jelentett a korai szovjet kísérlet pusztá ténye a tőkés világrendszer számára.

3.4 ábra: Államszocializmus kontra kapitalizmus: A nem kapitalista társadalmak GDP-je a világ-össztermék százalékában, 1900-2000. Forrás, a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

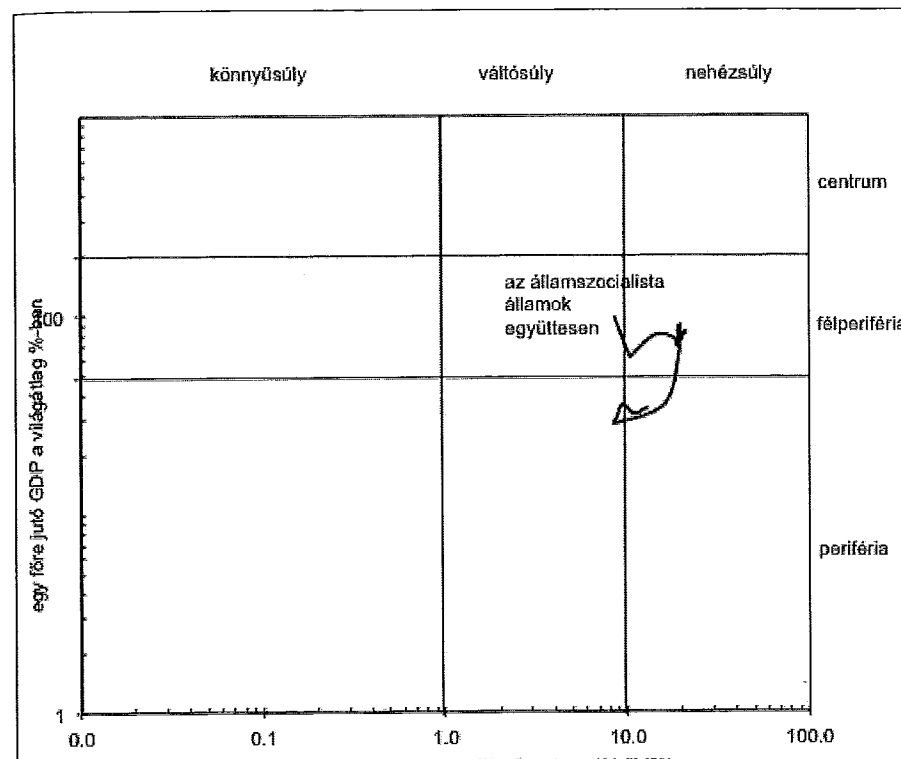
A 3.4. ábra ismét a huszadik századra irányítja figyelmünket. A kínai forradalom győzelme és az államszocialista rendszer kelet-európai betörése miatt a második világháború után több, mint megduplázódott az államszocialista „tömb” részesedése a teljes bruttó világtermelésből. A világrendszer ezen államszocialista anomáliájának

viszonylagos nagysága 1958-ban érte el történelmi csúcspontját, amikor is a szocialista államok összrészese meghaladta a világ gazdaság 20%-át. Az államszocialista gazdaságok részesedése a bruttó világtermelésből a következő évtizedek folyamán a 18-20 százalékos érték körül ingadozott, s még a viszonylag hosszú válságidőszakot lezáró 1989-es évben, a „kommunizmus összeomlásának” sokat emlegetett évében is a világ teljes értéktöbbségének mintegy 18,9%-át állították elő az államszocialista országok. Az államszocialista komponens – főleg a Kínai Népköztársaság gazdasági súlya és az utóbbi időben mutatott látványos növekedése miatt³¹ – még azután is meglehetősen jelentős erőt képviselt a világ gazdaságban, hogy a Szovjetunió és kelet-közép-európai szövetségesei mindenestül visszanyergeltek a kapitalizmusra. 2000-ben a megmaradt államszocialista gazdaságok a világ bruttó össztermékének 12,6%-át adták. Ez több, mint a Szovjetunió részesedése bármikor 1917 és 1947 között.

3.5 ábra: Államszocializmus kontra kapitalizmus: A nem kapitalista társadalmak népessége a világ-össztermék százalékában, 1900-2000. Forrás, a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

A bruttó világtermelésből való részesedésükön kívül az államszocialista társadalmak geopolitikai jelentőségében bekövetkezett változások a világnépességben belüli arányokban is tükröződnek. A 3.5. ábrán bemutatott adatok arra utalnak, hogy az orosz forradalom és az államszocialista blokk második világháború utáni kialakulása között a világ lakosságának mintegy 9%-a lépett ki a tőke közvetlen büvköréből. A hidegháború 1947-től 1989-ig tartó időszakában az emberiség mintegy harmada tapasztalta meg valamilyen formában az államszocializmust; 1990 óta a megmaradt szocialista államok lakosságának aktuális aránya a világ népességének mintegy 23%-ára esett vissza.

3.6. ábra: Államszocializmus a tőkés világ gazdaságban, 1917-2000: Részesedés a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkori világátlag %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

A 3.6 ábrában látható kacsakaringós vonal az államszocialista országok összesített pályájaivét³² mutatja a tőkés világrendszeren belül. A megtett kanyarok, felívelések és lekonyulások egy része a szocialista „tábor” összetételében bekövetkezett változások következménye. A történet ott kezdődik, amikor Szovjet-Oroszország,

illetve utóda, a Szovjetunió még egyedül képviselte az államszocialista alternatívát a tőkés világrendszerben. Először a globális súly növekedését és a teljes egy főre jutó felhalmozási ráta csökkenését figyelhetjük meg (ezt az ábra vonalának jobbra lefelé irányuló mozgása jelzi), ami egy sor kelet-európai állam, valamint a jóval szegényebb, ám nagy méretű ázsiai „testvérországok” – Vietnam, Észak-Korea és Kína – belépését jelzi a második világháború után. Az 1950-es évek fellendülését a bruttó világtermelésből való részesedés folyamatos növekedése jelzi. Ezt egy újabb, a világrendszer periferiáján elhelyezkedő államcsoport belépése miatt az egy főre jutó termelés csökkenése követi; a hetvenes és nyolcvanas évek mérsékelt fellendülését egy sor, a világrendszer periferiájába tartozó állam államszocialista átalakulása ellenpontosza. Az egy főre jutó felhalmozási ráták meredek hanyatlása annak következménye, hogy 1989 és 1991 között valamennyi közép- és kelet-európai ország, beleértve a Szovjetuniót is, kikerült az államszocialista „táborból”. Az egy főre jutó ráta ezt követő hirtelen növekedése arra vezethető vissza, hogy Afrika legszegényebb államszocialista országai felhagytak államszocialista kísérletükkel s így kikerültek a „táborból”. Végül az időszak végén megfigyelhető szerény fellendülést főként Kína felfutása idézi elő. Az államszocialista átalakulások a félperiferián kezdődtek, és az államszocializmus a „tábor” létrejöttétől a kelet-európai tagok „rendszerváltásáig” részben a félperiferiához, részben pedig a periferiához kötődött. Ma csak a tőkés világrendszer periferiáján, illetve a periferiából a közelmúltban kiemelkedő Kína jóvoltából a félperiferia közepe táján található, az utóbbi esetében meredeken felfelé irányuló görbével.

SZOCIALISTA ÁLLAMOK A VILÁGRENDszerben

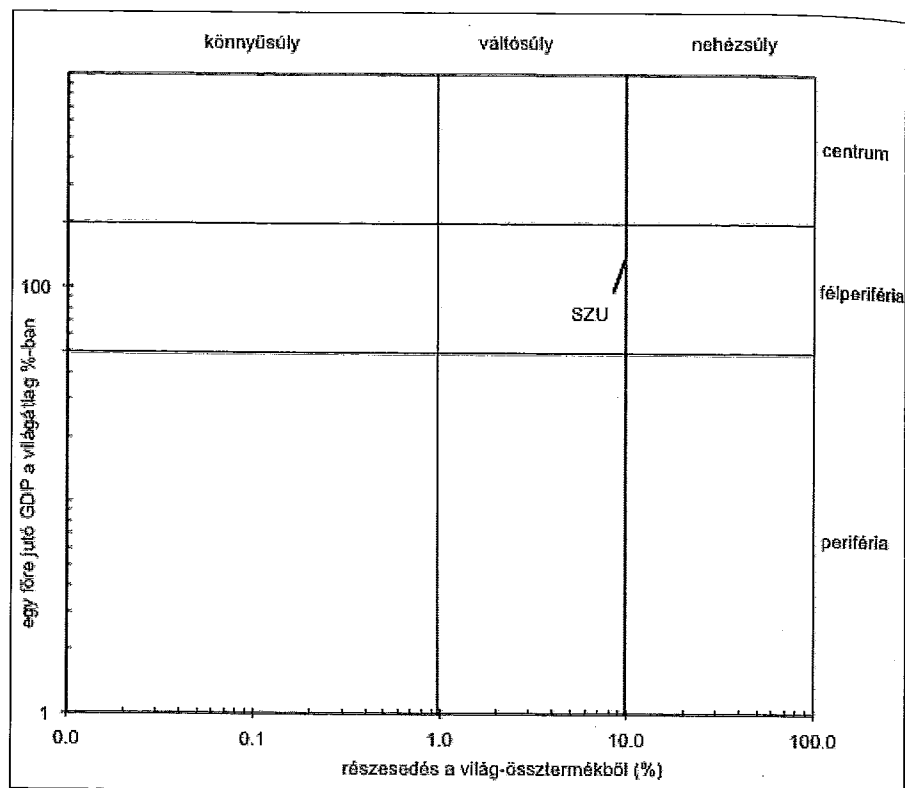
Meglehetősen félrevezető volna itt megállni és valamiféle osztatlan blokként elképzelni az államszocialista „tömböt”. A „monolit tömbről” szóló (főleg egyébként a „tömbön” kívül keringő) közhiedelemmel ellentétben sokféle társadalom fölöttébb heterogén csoportjáról van szó, s a közöttük kialakult integrációs rendszerek e sokféleségnek megfelelően meglehetősen kuszák, egyenetlenek és különösek voltak. A „rendszerváltás” óta eltelt évtizedekben természetesen a hidegháború konvencionális története és az államszocialista tömb társadalmainak belső dinamikája kapta a legtöbb figyelmet. Itt nem foglalom össze ismét e jól ismert narratívákat. Ehelyett a szocialista „tömbhöz” tartozó társadalmak tapasztalatainak azt a vonását – nevezetesen a világrendszerben bejárt geopolitikai-gazdasági pályafutásuk történetét – próbálom meg rekonstruálni, ez ugyanis az államszocialista országok geopolitikai működésének legfontosabb vonatkozása a nyugat-európai integráció története szempontjából. Ráadásul e történet jóval kevésbé dokumentált, mint az államszocialista társadalmak általános története. E dinamikát az államszocializmus történetének néhány geopolitikai vonása alapján – bizonyos szempontból a kelet-közép-európai társadalmak nézőpontjából – korszakolom.

Az államszocializmus első korszaka, amelyet a fentiek alapján a „szocializmus egyetlen, a tőkés világrendszerbe ágyazott országban” időszakának nevezhetünk, a Szovjetunió történetét foglalja magában 1917-től a második világháború végéig. Az 1949 és 1956 közötti időszak az első, melyben az államszocializmus a világ több országára terjed ki. Az első, szocialista államok között zajlott (az 1956-os magyarországi antisztálinista felkelést elfojtó) háborútól és Csehszlovákia 1968-ban, a Varsói Szerződés országai által elkövetett megszállásáig terjedő időszak a szovjet-típusú államszocializmus-kísérlet „konszolidációs” fázisa, amelyben szakításra kerül sor a két geopolitikailag legerősebb szocialista állam, a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság pártvezetése között. A következő idősakra egyes európai szocialista országok gyors eladósodása jellemző, és a(z 1980 nyarán kitört) lengyelországi általános sztrájkkal zárul. Ez utóbbi láthatóvá tette, milyen mély a szakadék a lengyel kommunista vezetés és uralmának állítólagos társadalmi bázisa, a lengyel munkásosztály között. Végül újabb időbeli egységnek tekinthetjük a nyolcvanas évek általános hanyatlási korszakát – amely alól a Kínai Népköztársaság és a Vietnami Szocialista Köztársaság felívelő pályafutása képez fontos kivételt.

Történetének első harmincvalahány évében a Szovjetunió, az ellene intézett ismételt katonai támadások, a radikális politikai átalakulással összefüggő gazdasági nehézségek és az ellenséges nemzetközi bánásmód ellenére látványos geopolitikai és politikai-gazdasági sikereket aratott. Mint a 3.7. ábrából kiderül, az első, viszonylag tartósan működni képes szocialista állam túlélte a tengelyhatalmak megannyi katonai támadását, az ebből fakadó katasztrofális embervesztéseket, Leningrád huszonnyolc hónapig tartó ostromát, ipari és kitermelő kapacitása, valamint lakásállománya és egyéb (túlnyomórészt a Szovjetunió nyugati részében található) infrastruktúrája nagy részének pusztulását. Eközben egy főre jutó GDP-je 1950-re az egyre növekvő világátlag 97,5%-ról 137%-ra emelkedett, és a bruttó világtermelésből való részesedése ugyancsak növekedett. Az utóbbi adat azt jelzi, hogy az egy főre jutó gazdasági teljesítményben mért növekedés csak részben volt a háborús lakosságvesztésnek (azaz a nevező csökkenésének) a következménye.

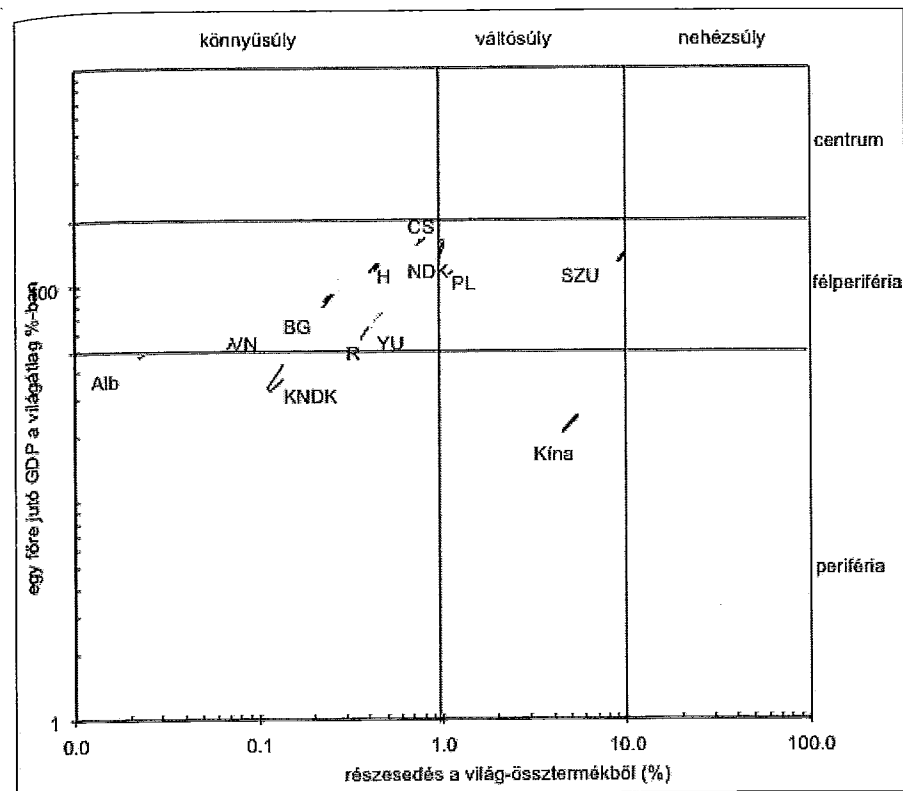
A hidegháború első, 1950 és 1956 közötti időszakában jelent meg először az államszocialista *tömb* a világrendszerben. Mint a 3.8. ábra jelzi, Albánia, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és a Kínai Népköztársaság egy főre jutó gazdasági teljesítményét tekintve egyértelműen a periferia része volt ekkoriban. Globális súlyát tekintve a legtöbb további szocialista állam ugyancsak viszonylag jelentéktelen gazdasági tényező volt, csak Lengyelországot, Kínát és a Szovjetuniót találjuk a „váltósúlyú” kategóriában (azaz e három gazdaság mondhatott magának 1–10% közötti részesedést a bruttó világtermelésben). Kelet-Németország e korai időkben nagyjából az 1%-os határon helyezkedett el. Ebben az időszakban a Szovjetunió,

Kína, Románia és Jugoszlávia jelentős, kiegyensúlyozott növekedésnek indult, Kelet-Németország pedig egy főre jutó teljesítményét tekintve kimondottan meredek felfutást mutatott. A brutális gyarmati felszabadító háborúk terhét cipelő Észak-Korea és Észak-Vietnam, illetve a kezdetben a periféria felső osztátaban elhelyezkedő kelet-közép-európai szocialista államok – Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország – helyzetében csekély változás történt ebben az időszakban.

3.7 ábra: Államszocializmus egy államban, 1917-1950: A Szovjetunió részesedése a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkor világtól %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

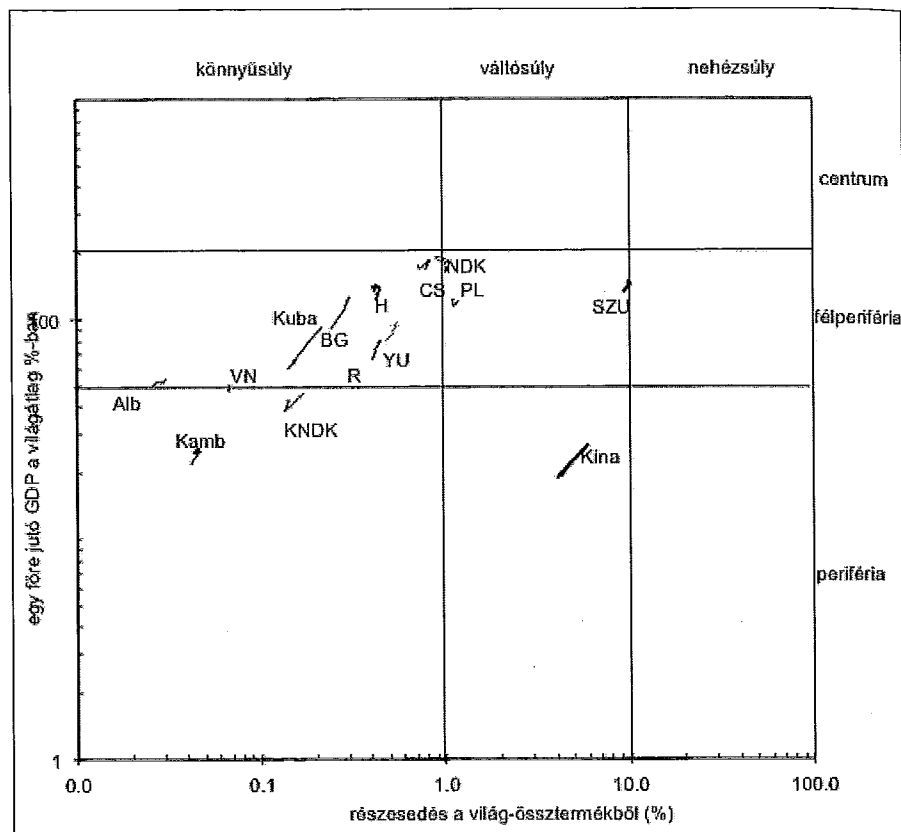
A következő korszak (1957-1968) folyamán két új taggal bővült az államszocialista országcsoport: a félperifériához tartozó Kubával és a mélyperifériás Kambodzsával.³³ A szóban forgó időszakban a „tömb” mindkét új tagja meredek hanyatlást élt át: az előbbi óriási földrajzi távolság választotta el új szövetségeseitől, a katonai invázió folyamatos fenyegetettségében létezett, ráadásul régi gyarmattartója – s addigi „természetes” felvevőpiaca – mindenre kiterjedő gazdasági embargót érvényesített ellene;

3.8 ábra: Államszocialista gazdaságok a tőkés világgazdaságban, 1950-1958: Részesedés a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkor világtól %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

az utóbbi új, tömegvillos polgárháborúba sodródott bele. A kínai és a szovjet vezetés közötti viszony e rövid periódusban mérgesedett el – olyannyira, hogy a Szovjetunió egyik napról a másikra megszüntette a Kínának nyújtott fejlesztési segítyt, visszahívta a kínai gazdaság fejlesztésén dolgozó szovjet szakembereket, egy tollvonással érvénytelenítette a technológia-átadásra vonatkozó szerződéseket és Kína általános geopolitikai támogatását. Az időszak nagy részében mindkét ország geopolitikai kalkulását az egymással kapcsolatos katonai szembenállás is terhelte. Mint a 3.9. ábra jelzi, Kína a Kulturális Forradalom néven ismert, belső osztályháborúba süllyedt, s mind a világtermelésben való 4,2%-os részesedését, mind pedig *a világtól alig ötödét* kitevő egy főre jutó GDP-jét tekintve egyaránt utolsó kétezer éves történetének abszolút mélypontjára zuhant.³⁴ Az új, globális hegemon ellenféllel szemben eszkalálódó háború mélyen a világgazdaság periférián tartotta Vietnámot. A Szovjetunió a pangás jeleit mutatta, növekedése a bruttó világtermelés 9,9%-ánál, egy főre jutó GDP-je

a világátlag 143%-ánál rekedt meg. Dél-Kélet-Európa szegényebb államszocialista gazdaságai (Albánia, Románia, Bulgária és Jugoszlávia) ígéretes, kiegyensúlyozott extenzív növekedési pályára álltak, míg Kelet-Közép-Európa egyes, a félperiféria felső osztárához tartozó szocialista államaiban (így Csehszlovákiában és Magyarországon) rövid fellendülés következett be, amit az 1960-as években ismét „bukdácslás” követett. A Német Demokratikus Köztársaság részesedése a világtermelésből jelentősen csökkent, egy főre jutó teljesítménye viszont tovább javult. Egészében véve, az államszocialista integráció egyik szándékolt következményeként jelentősen csökkentek a gazdaság teljesítményében mutatkozó különbségek az államszocialista tömb kelet-európai tagjai között.

3.9 ábra: Államszocialista gazdaságok a tőkés világ gazdaságában, 1957-1968: Részesedés a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkori világátlag %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

1969 és 1980 között igen jelentős változások mentek végbe a szocialista államok világrendszer-pozíciójában. A Szovjetunió világ gazdasági súlya tovább csökkent

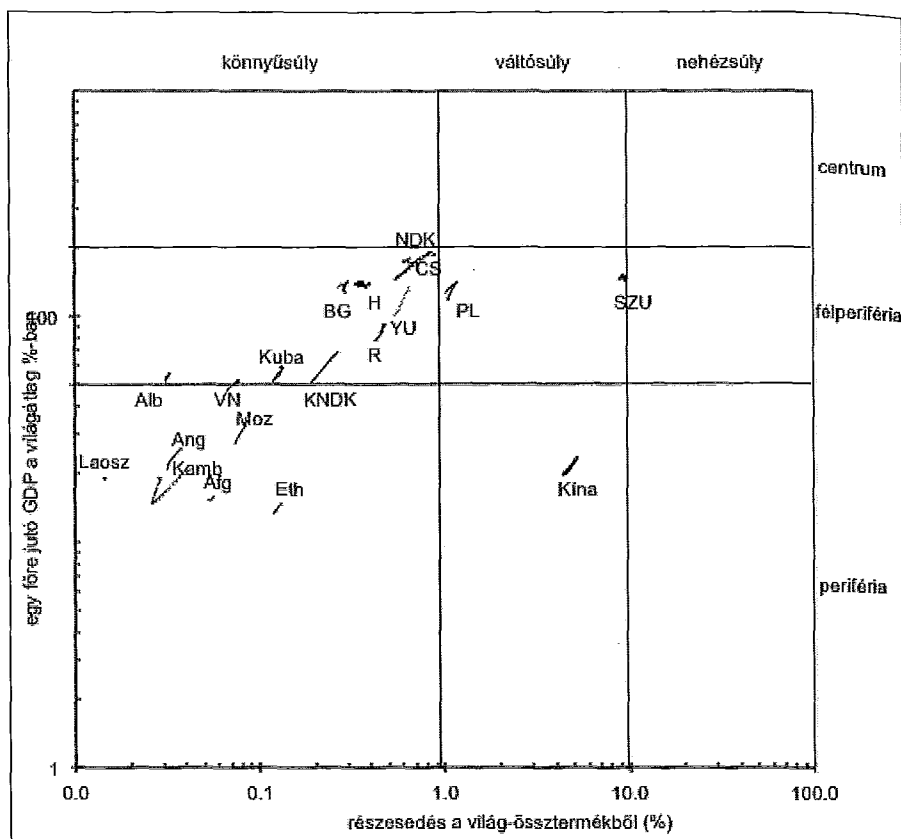
(a teljes világtermelés 1 százalékával). A szovjet gazdaságot egy főre jutó termék tekintetében eleinte mérsékelt, ám kitartó, felfelé irányuló mobilitás jellemezte. 1970 körül – a világátlag mintegy 150%-ánál – elérte történelmi csúcspontját, majd hanyatlásnak indult.

Kína időközben máig tartó, gazdasági ciklusoktól függetlennek tűnő, tartós és meredek fellendülésbe kezdett. Albánia, Vietnam és Észak-Korea ugyancsak fölfelé mozdult, átlépte az egy főre jutó GDP világátlagának 50%-át jelző határt, azaz immár a félperiféria részeként volt számon tartható. Észak-Korea, Románia és Jugoszlávia felfutása feltűnően kiegyensúlyozott volt a hetvenes években. Az időszak végére Jugoszlávia lekörözte Lengyelországot, és lényegében a világátlag 140%-a körüli adatával nagyjából elérte Magyarország akkori, egy főre jutó gazdasági teljesítményét. Az NDK az időszakot a legmagasabb egy főre jutó teljesítménnyel kezdte, amelyet tartósan államszocialista társadalom valaha elért (a világátlag 191%-ával eljutott oda, amit Peter Lange [1985] joggal nevezett a „centrum karéjának”), majd hirtelen mind a bruttó világ-össztermékben mért részesedése, mind pedig egy főre jutó GDP-jének a világátlaghoz mért nagysága tekintetében egyaránt sokat veszített globális pozíciójából. 1980-ban az NDK egy főre jutó gazdasági teljesítménye a (szintén hanyatló) Szovjetunió teljesítménye mögé esett vissza. Általánosságban az 1970-es évek végére tovább csökkentek a kelet-európai államszocialista országok közötti, az egy főre jutó GDP világátlagához viszonyított jólétük színvonalában mért különbségek.

Mint ahogy a szocialista államok elvileg a profitmentesség logikája alapján kereskedtek egymással, s mivel a szovjet vezetés eleinte tartotta magát ahhoz az ígéretéhez, mely szerint a világpiacnál alacsonyabb áron látja el energiával és stratégiai nyersanyagokkal a saját politikai „tömbjéhez” tartozó országokat, a hetvenes évek elejének világméretű energiaválsága nem idézett elő jelentős fellendülést a szovjet gazdaságban – jóllehet akkorra már igazi globális nagyhatalomnak számított a fosszilisüzemanyag- és az elektromosáram-termelés tekintetében.

Ugyanekkor kezdődik meg a lengyel gazdaság meredek zuhanása. A hatvanas évek végének gazdasági reformjai lényegében nem javítottak sem Magyarországon, sem pedig Lengyelország globális gazdasági pozícióján, a Varsói Szerződés csapatainak 1968-as bevonulása pedig véget vetett a politikai és gazdasági reformoknak Csehszlovákiában, amelynek geo-gazdasági súlya továbbra is lassú csökkenést mutatott.

Ebben az időszakban jelentősen megváltozott az egyeduralmi helyzetben levő lengyelországi, magyarországi, csehszlovák, NDK-beli és jugoszláv kommunista pártok osztálypolitikája is. Különösen figyelemre méltó, ahogy a „reformszocialista” államok gazdaság- és szociálpolitikájában módszeresen háttérbe szorult a kollektív fogyasztás, miközben a párt és az általa irányított állam nyíltan és eltökélten ösztönözni kezdte³⁵ a magánfogyasztást. Az időszak közepe táján a külkereskedelemre

3.10 ábra: Államszocialista gazdaságok a tőkés világ gazdaságban, 1969-1980: Részesezés a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkor világátlag %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

és a tőkés világ gazdaság centrumával, különösen ennek nyugat-európai szereplőivel való gazdasági kapcsolatokra megnyitottabb államszocialista gazdaságok kölcsönfélévelhez folyamodtak. Mindez részben azért történt, hogy stabilizálják egyensúlyát veszített gazdaságukat (mint Lengyelországban), részben, hogy folytatni tudják iparosítási programjait (Lengyelországban, Magyarországon és Romániában), részben pedig hogy finanszírozni tudják a fogyasztást, különösen a fogyasztási javak iránti, az egyetemről frissen kikerült középosztály³⁶ (az államszocialista társadalmi mobilitás e sajátos terméke, amely sokkal kedvezőtlenebb világrendszer-pozícióból, meglehetősen reménytelenül próbálta utánozni nyugat-európai megfelelőjének fogyasztói mintáit³⁷) részéről megnyilvánuló gyorsan növekvő keresletet.

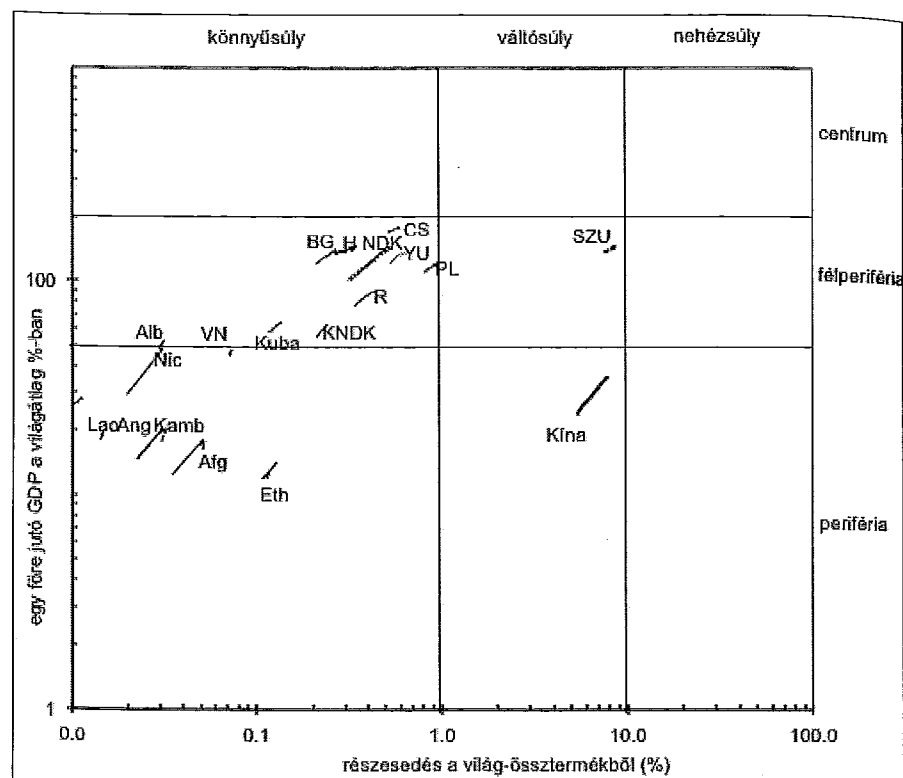
Ebben az időszakban gyökeresedett meg az, amit másutt³⁸ a kelet-európai szocialista államok *kettős függőségének* neveztem. Ennek az volt a lényege, hogy a korábbi

időszakból megmaradt, államszocialista politikai függés mellett kialakult egy másik, a térség államait a tőkés (elsősorban nyugat-európai) bankokhoz és kormányokhoz kapcsoló adóssághoz tartozó is. E körülmények között a lengyel gazdaság meredek lejtmenete olyan gazdasági válsághoz vezetett, amelyben az államszocializmus történetében addig legsikeresebb munkásmozgósítás a moszkvai olimpia évében pár hét leforgása alatt kicsavarta a karmesteri pálcát a bénult, „gazdaságireform-kommunista” politikai centrum kezéből.

Ugyanebben az időszakban magukat államszocialistának nyilvánító politikai felkelések mentek végbe egy sor, a világ gazdaság ázsiai és afrikai periferiáján levő államokban. A millió történelmi, földrajzi, etnológiai, stb. különbözőség mellett történeti-szociológiai szempontból Afganisztán, Angola, Etiópia, Laosz és Mozambik államszocializmusa három dologban megkapó hasonlóságot mutatott: a világ legszegényebb társadalmi közé tartoztak, államszocialista átalakulásuk elhúzódozó, véres függetlenségi háborúk közepette zajlott, s e háborúk államszocialista történetük szinte teljes egészét beárnyékolta. A nicaraguai sandinista kormány elleni agresszió burkolt formában jelentkezett, de az új szocialista állam felépítésének kilátásait illetően nem kevésbé rombolónak bizonyult. Az egykor félperifériás Kuba továbbra is azon a szinten – az egy főre jutó GDP-világátlag mintegy 50%-án – maradt, amelyen a perifériához tartozó államnak kell tekintenünk.

Az 1980-as évek (amelyeket a 3.11. ábra mutat be) egyértelműen a hanyatlás éveit jelentették Európa valamennyi szocialista állama számára. A Szovjetunió gazdasági teljesítménye tovább csökkent, s 1989-ben csupán 7,6%-át tette ki a világ-összterméknek. E részesezés már csekélyebb volt, mint a cári Orosz Birodalomé az 1917-es forradalom idején. Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Albánia globális gazdasági súlya ugyancsak csökkent, és egy főre jutó jövedelmük is jelentősen zuhant. 1989-ben az NDK – amely államszocialista története kezdetén a világ gazdaságának mintegy 1%-át adta és az egy főre jutó átlagos bruttó világtermelés 137%-án állt, s amely fél generációval korábban (1973-ban) a szocialista modernitás ikonikus példájaként, a kapitalista „út” egyértelmű alternatívájaként hirdette magát mint a Világifjúsági Találkozó házigazdája – a világ-össztermék 0,32%-ára zuhant, s egy főre jutó GDP-je a világátlag 102%-ára szorult vissza. (Ez utóbbi adattal az egy főre jutó gazdasági teljesítmény tekintetében még a megelőző több száz év történelme során végig jóval szegényebb Lengyelországnál is gyengébb teljesítményt mutatott.) Időközben tovább folytatódott a Kínai Népköztársaság figyelemre méltó fellendülése. A kínai gazdaság teljesítménye a világ egészének mintegy 7,7%-ára szökkent, az egy főre jutó GDP-világátlagnak pedig elérte a 35%-át. Ugyanakkor az államszocialista periféria többi országa – Afganisztán, Laosz, Mozambik, Kambodzsa, Vietnam és Nicaragua – tovább hanyatlott. Kuba némileg

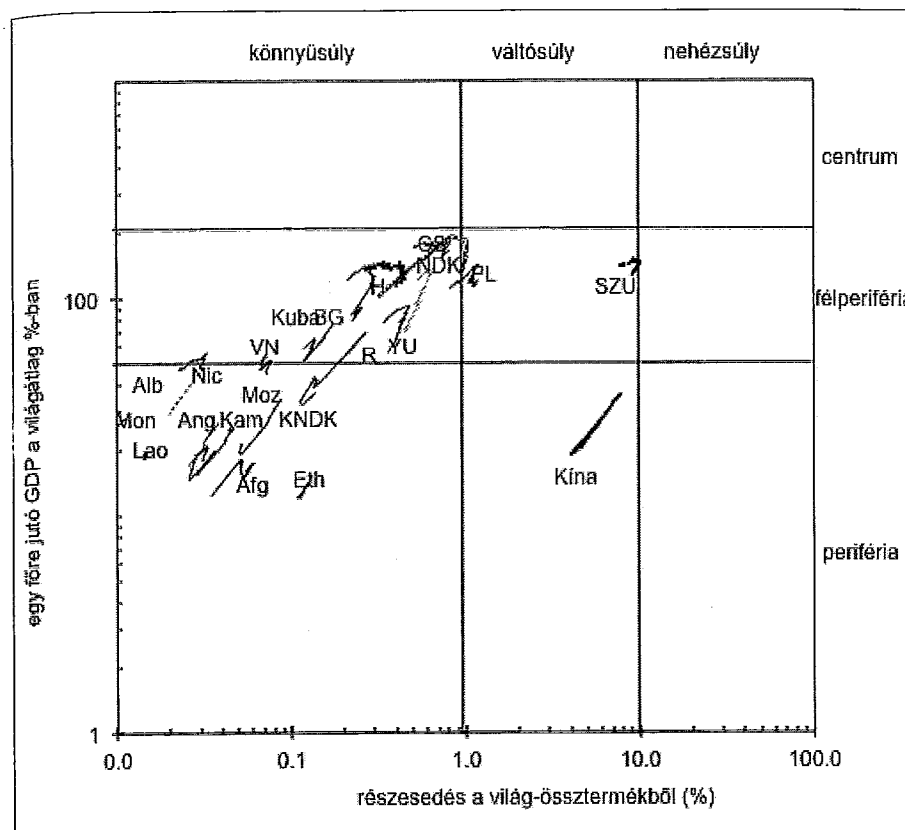
visszanyerte korábbi pozícióját, de így is messze volt attól, ahonnan államszocialista átalakulásakor indult.

3.11 ábra: Államszocialista gazdaságok a tőkés világ gazdaságban, 1981-1989: Részesezés a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkori világátlag %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

Ekkor omlott össze a szovjet állam, s hagyta maga mögött – európai államszocialista szövetségei hathatós együttműködésével – az államszocializmus társadalomszervező logikáját. A 3.12. ábra az összes államszocialista ország pályavét mutatja be a hidegháború folyamán.³⁹ Ez – mivel az államszocialista társadalmak gazdaságtörténetének negyven évét foglalja magában – a korábbiaknál sokkal összetettebb képet mutat.

A Szovjetunió háború utáni pályája kissé jobbra dőlő, „feje tetejére állított” U betűre emlékeztet. A második világháború utáni negyvenéves, kétpólusú geopolitikai patthelyzetben a szovjet társadalom először kiegyensúlyozott és mérsékelt gazdasági növekedést vitt véghez. Ezt a globális gazdasági súly egyértelmű csökkenése követte, miközben a Szovjetunió az egy főre jutó termelés alapján többé-kevésbé megőrizte

3.12 ábra: Államszocialista gazdaságok a tőkés világ gazdaságban, 1950-1989: Részesezés a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkori világátlag %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

addigi világrendszer-pozícióját. Végül a globális gazdasági súly és az egy főre jutó teljesítmény tekintetében egyaránt zuhanás következett be. Államszocialista története során a Szovjetunió sohasem lépett ki a világ társadalmainak egymáshoz viszonyított eloszlását hivatott ábrázoló közepéből, amely a *félperiférián* levő, gazdaságilag *váltósúlyú* államoknak van fenntartva.

Kína pályája jóval mozgalmasabb. Eleinte, amíg gazdasági együttműködését a Szovjetunióval kapcsolatos politikai konfliktus be nem árnyékolta, Kína szerény, kiegyensúlyozott fejlődési utat követett. Ezt meredek zuhanás követte, majd a Kulturális Forradalom lezárulta után, a hetvenes évek végén bevezetett gazdasági reformhullám óta a Kínai Népköztársaság példa nélkül sikeres fölemelkedés részese volt. Az emelkedés és süllyedés különböző időszakai, ha ezeket nagyobb időtávban vesszük szemügyre, szinte töretlenül egyenes vonalú pályát rajzolnak ki. Ez figyelemre méltóan

erős, kézben tartott átalakulásra utal, amely képes volt ellenállni a világgazdaság egészét érintő ciklikus összehúzódsági időszakoknak. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság mintája meglepően hasonlít a kínaihoz, persze sokkal kisebb skálán és jóval alacsonyabb egy főre jutó gazdasági teljesítmény mellett.

Lengyelország és Kelet-Németország a félperiféria középűlyű államainak sorában kezdték államszocialista történetüket. Miután betagolódtak az államszocialista tömbbe, mindkettő először jelentős centripetális mobilitást mutatott, ám a világrendszer centrumának sohasem lettek a tagjai. Ehhez legközelebb valamennyi államszocialista ország közül az NDK került, mégpedig valamikor az 1970-es évek elején. Nem sokkal ezt követően azonban mind az NDK-ban, mind pedig Lengyelországban meredek hanyatlás állt be, ami jelentősen csökkentette az egy főre jutó GDP alapján számított gazdasági teljesítményüket. Államszocialista történetük egészét tekintve az NDK és Lengyelország részesedése a bruttó világtermelésből egyaránt a háború utáni időszak töredékére esett vissza.

Csehszlovákiában és Magyarországon az 1960-as évek elején rövid, intenzív növekedési szakasz következett be, ám ez csak az egy főre jutó felhalmozási rátájukban nyilvánult meg, a világgazdaságbeli súlyukat nem volt képes növelni. Ezt követően egy darabig rövid amplitúdójú kilengések következtek az egy főre jutó GDP értékeiben, miközben monoton módon csökkenni kezdett a részesedésük a bruttó világtermelésből. Néhány, kezdetben szegényebb dél-kelet-európai állam – Románia, Bulgária és Jugoszlávia – pályája „feje tetejére állított” J betű alakját öltötte: államszocialista történetük nagy részében hosszú és stabil növekedés által jellemzett időszakokat (amelyek során globális részesedésük és a globális GDP-átlag terén mutatott teljesítményük egyaránt növekedett) globális részesedésük erős csökkenése követte, majd kis késéssel beállt az egy főre jutó teljesítmény zuhanásának rövid időszaka is. E ponton történt meg az államszocialista rendszer összeomlása. Albánia esete is hasonló – kivéve, hogy ebben az államszocialista története nagy részében szomszédjaitól abszolút politikai és gazdasági elszigeteltségben, a mindig nagy hatalmú, de földrajzilag rendkívül távoli Kínai Népköztársaság vonzáskörében létezett kis országban a kiegyensúlyozott növekedés felfelé mutató, első szakasza rövidebb volt, és a hanyatlás nyomán jelentősebben csökkent mind az egy főre jutó teljesítmény, mind pedig a globális részesedés mértéke.

Kuba államszocialista időszakának története – a gazdaságát korábban totálisan uraló északi szomszédjával kialakult katonai-geopolitikai konfliktusa, illetve lehetséges alternatív export- és importpartnereitől való földrajzi távolsága miatt – a folyamatos lefelé csúszás jegyében zajlott. Vietnam pályája az egy főre jutó GDP világtátlagának felét jelző vonal körül ingadozik. Mongólia lényegében hidegháborús történetének egészében perifériás állam volt és maradt, az államszocialista országok közül a legjelentéktlenebb világgazdasági súllyal.

A könnyűsúlyú perifériás államszocialista országok – amelyekre kivétel nélkül az volt a jellemző, hogy képtelenek voltak kiszabadulni a területükön közvetve vagy közvetlenül valamelyik jelentősebb nyugat-európai vagy észak-amerikai centrumhatárolommal folytatott háborúk szorításából, s emiatt nemcsak, hogy számottevő, önálló gazdaságpolitikára nem voltak képesek, de néha a halmozottan hátrányos geopolitikai körülmények folytán még a saját területük fölötti ellenőrzés elemi állami funkcióját sem voltak képesek megvalósítani – pályájuk során globális részesedésük és egy főre jutó gazdasági teljesítményük tekintetében is óriási veszteségeket szenvedtek el.

Az államszocialista országok geopolitikai-világgazdasági pályájának áttekintése azt mutatja, hogy az államszocialista rend létrejötte rendkívül sokféle módon és mértékben befolyásolta az érintett társadalmak pályáját. E megfigyelés komoly kételyeket támaszt bármely olyan próbálkozással szemben, amely monolitikus egységben kívánná értelmezni közös államszocialista tapasztalataikat. A 3.12. ábrában foglalt tizenkét esetből legalább hat különböző, egymásra nem redukálható minta rajzolódik ki:

1. a Szovjetunió, és kisebb mértékben Lengyelország fordított U-ja;
2. kezdeti, rövid amplitúdójú ingadozás növekedés és összezsugorodás között, majd ezt követően rendkívül erőteljes, kiegyensúlyozott, egyenes vonalú növekedés a Kínai Népköztársaságban;
3. a hosszan tartó, kiegyensúlyozott, egyenes vonalú növekedést követő erőteljes zuhanás fordított J betűje Romániában, Jugoszláviában és Bulgáriában;
4. a fordított U betűt idéző fejlődés, majd ezt követően a kétdimenziós összehúzódság az NDK-ban;
5. mérsékelt, lassú és némileg bizonytalan növekedést stílyedés és a globális részesedés egyértelmű csökkenése követ (Csehszlovákia és Magyarország); és
6. nagyjából folyamatos lecsúszás (leginkább a kis perifériás államszocialista országok esetében).

Mindezek a minták együttesen alkotják az államszocialista társadalmak pályáivét a modern világrendszerben.

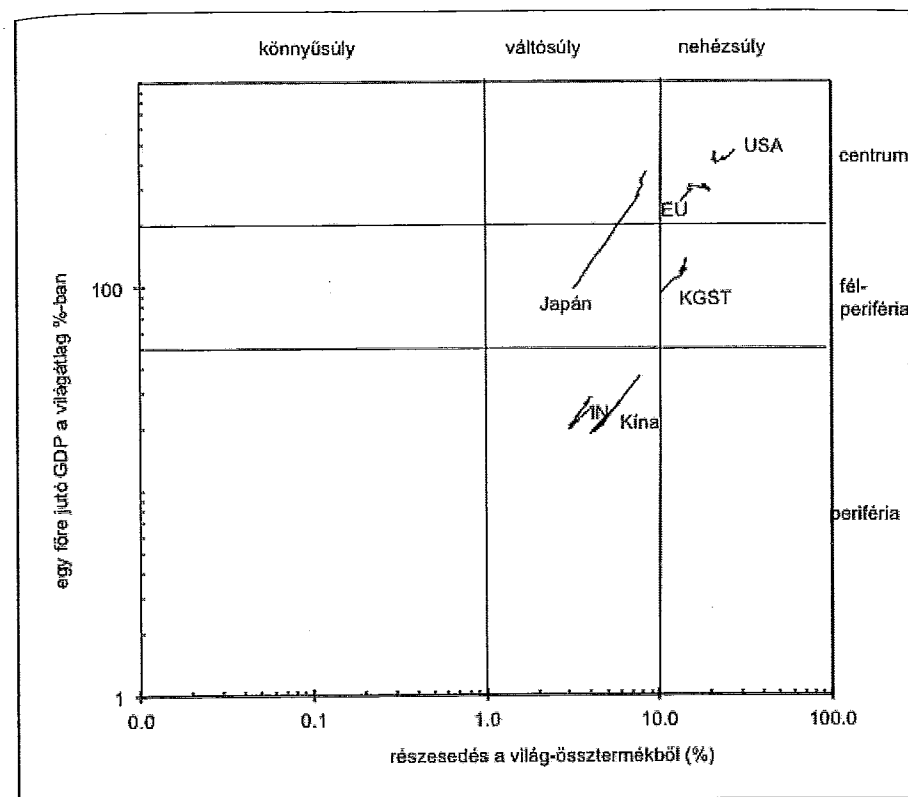
Szigorú értelemben a megfigyelt pályák egyike sem váltja valóra a szocializmus legüdvösebb hatásaira – „technológiai fejlesztésre épülő meredek gazdasági növekedésre” – vonatkozó marxi jóslatot. Szovjet-Oroszország és a Szovjetunió története az 1960-as évek elejéig, valamint Jugoszlávia, Románia és Bulgária útja 1950-től az 1970-es évekig és az 1980-as évek elejéig talán részben alátámaszthatná a várakozást, de későbbi gazdasági teljesítményük igencsak eltér a mintától. Ha a Kína által az 1970-es évek óta megtett útra fókuszálunk, hasonló mintát látunk, ám ezt mégsem írhatjuk nagy általánosságban az államszocializmus „számlájára”, hiszen az ezt közvetlenül

megelőző időszak – a kulturális forradalom – a lehető legbrutálisabb mértékben eltért e mintától. Oroszország és a dél-kelet-európai szocialista államok kezdeti fellendülése a nehéziparra alapozott, önerőre támaszkodó, politikailag szigorúan ellenőrzött rendszer korlátozott sikerét mutatja; Kína utóbbi időszakban tapasztalható fellendülése a „fejlesztő állam kommunista útját”⁴⁰ dicséri. Az utóbbiban olyan, szelektív politikai ellenőrzés alatt tartott, reform-államszocialista gazdaság épült ki, amely erőteljes hangsúlyt helyez a technológiai fejlesztésre és a történelmi léptékű iparosítási és infrastruktúra-teremtő programra. Túlnyomórészt a belföldi tömegfogyasztási igények⁴¹ vezérlik, s óvatos, apró politikai lépésekkel halad egyfajta, a szocialista tulajdon alapján kialakítandó vegyes gazdaság rendkívül differenciált állami tulajdonformáinak megteremtése felé.⁴² A tőkés világrendszer keretein belül végbement sikeres államszocialista átalakulások két fő esete eltérő társadalmi-politikai közegben, a globális felhalmozás eltérő időszakában és rendkívül különböző intézményes keretek között valósult meg, s emiatt az őket jellemző globális gazdasági pályávek is igen jelentős mértékben eltérnek egymástól.

SZOCIALISTA „TÖMB”, KAPITALISTA „TÖMB”, VILÁGRENDSZER

A világ szocialista államai sohasem alkottak egyetlen, teljesen egységes, monolitikus „tömböt”. A különböző *ad hoc* taktikai csoportosulásokon és helyi konfliktusokon túl alapvetően két tartósan fennmaradt, formális szervezetet hoztak létre: az egyik – a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) – a gazdasági integrációt szolgálta, a másik – a Varsói Szerződés – pedig a biztonságpolitikai integrációnak adott keretet. Jellemző, hogy egyik sem szigorúan a bennük szereplő szocialista társadalmak belső igényeire adott, „spontán” válasz volt. Mindkettő létrehozta „tükörképszerű” geopolitikai sakkhúzás volt, melyeket a nyugat-európai és az „euro-atlanti” integrációs folyamatok során bekövetkezett különféle események váltottak ki. Gazdasági téren ilyen volt az Európai Szén- és Acélközösség, az Európai Gazdasági Közösség, az Európai Közösségek és az Európai Unió (a továbbiakban EU) létrehozása, biztonságpolitikai térben pedig a NATO megalakítása.

A két államszocialista geopolitikai kormányközi szervezet – a KGST és a Varsói Szerződés – tagjait tekintve sohasem volt tökéletes átfedésben, s ez már önmagában kétséges teszi, hogy tudományos értelemben értelme volna egyetlen egységben elemezhető, összetartozó szocialista „tömbről” – nemhogy annak még vérmesebb, brezsnyevi változatáról, az önálló „szocialista világrendszeréről” – beszélni. A KGST tagsági listái idővel változtak, a szövetségkeresés dinamikájának megfelelően a periféria egyes részein vagy a szocialista „tömbön” belüli nemzetközi kapcsolatok bonyolult politikai logikája szerint új és új szocialista országok nyertek felvételt illetve függesztették fel tagságukat benne. A dolgokat tovább bonyolította, hogy a lakosságszámát tekintve legnagyobb és világgazdasági súlyát tekintve a második legjelentősebb

3.13. ábra: A hidegháborús gazdasági verseny szerkezete, 1951-1990: Részesedés a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkorai világátlag %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective* alapján.

államszocialista állam – a Kínai Népköztársaság – soha nem volt egyik „szocialista államközi szervezetnek” sem tagja. Ráadásul, hogy még bonyolultabb legyen a kép, Kína államszocialista történetének jó részében nyílt geopolitikai konfliktusban állt a Szovjetunióval és annak kelet-európai szövetségeseivel, de mondjuk a Magyar Népköztársaság és a Román Szocialista Köztársaság közötti viszonyok sem kimondottan írhatók le a „szocialista fegyverbarátság” vagy akár a legelemibb szintű, érdemi szolidaritás fogalmaival. Emiatt érdemes külön-külön szemügyre venni a hidegháborús időszakban a két szervezet – a KGST és a Varsói Szerződés –, fő nyugati geopolitikai versenytársaik és a Kínai Népköztársaság pályáivét is. A nagyságrendek és az összehasonlítás kedvéért föltüntettem a világ második legnépesebb állama, India útját is.

A 3.13. ábra a KGST és legfontosabb versenytársai világ gazdasági pályafutását mutatja be. Első pillantásra nyilvánvaló, hogy az utak különbözősége nincs pontos fedésben a szocializmus / kapitalizmus választóvonalal. Némi leegyszerűsítéssel:

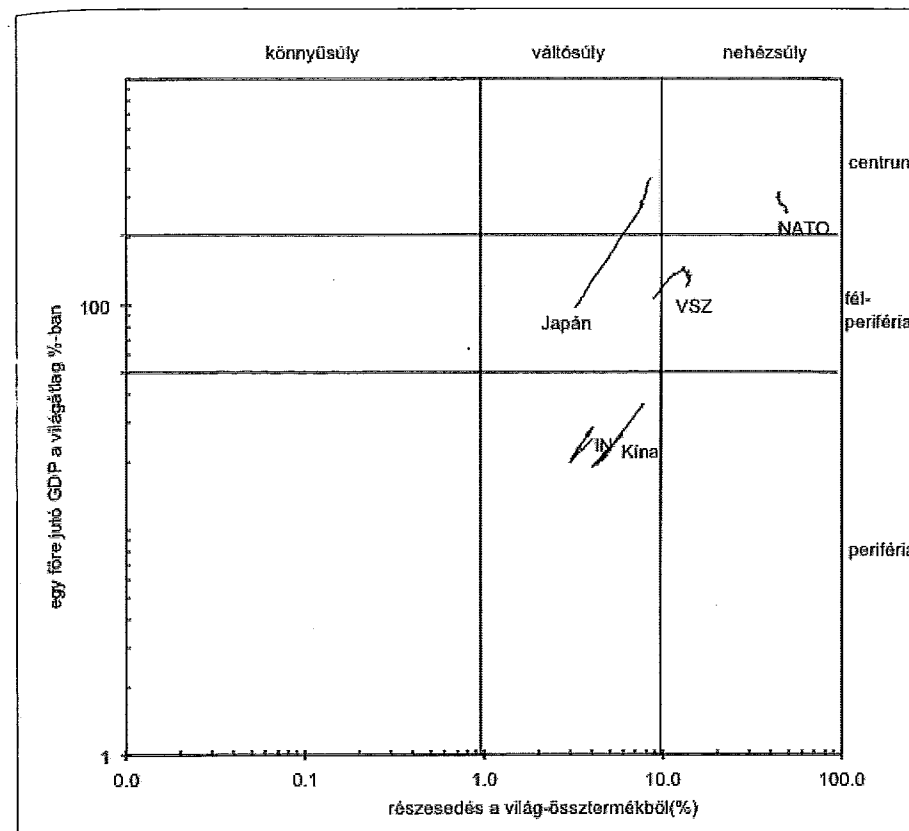
a KGST görbéje sokkal inkább hasonlít az Egyesült Államok és az EU pályájára⁴³, mint a szintén államszocialista Kínáéra. A KGST lényegét tekintve félperifériás képződmény volt. Globális részesedés tekintetében közvetlenül az EU-val és az Egyesült Államokkal állt versenyben, ám a világrendszerben elfoglalt pozíciója vonatkozásában meg sem közelítette azt a helyzetet, hogy valóban fölmerült volna a „felzárkózás” az utóbbi kettőhöz.

Az ábrán összegzett minták másik meglepő vonása, hogy komolyabb mozgás a világnak csak azon a részén található, amelyek a nagy centrum- illetve félperifériás államokon *kívül* találhatók, azaz melyek kevésbé játszanak meghatározó szerepet a hidegháború dinamikája szempontjából. Japán fellendülése, amelyet az ábrában Kína dinamikus növekedése és India némileg szerényebb centripetális mobilitása követ, egyértelmű ellentétben áll a nagy centrum- és félperifériás „tömbök” pangásával. Ennek igen fontos regionális következményei is voltak. Ezekről később ejtek szót.

A 3.14. ábra a katonai szervezetek szintjén mutatja be a hidegháborús versengés strukturáját. A fő különbség az előző ábrához képest értelemszerűen a két versengő szervezet, a NATO és a Varsói Szerződés összetételében rejlik. (Emellett ne feledjük, hogy ez az ábra némileg rövidebb időszakot ölel fel, mint az előző, mivel a Varsói Szerződés csak 1955-ben jött létre.)

Az államszocialista gazdaságok két „tömbjének” alapvető empirikus pályáját áttekintve erős korrekcióra szorul a második világháborút követő időszak globális strukturájára és az államszocialista társadalmak által azon belül elfoglalt helyre vonatkozó, számos korábbi, közkeletű elképzelés. Három alapgelfigyelés kívánczik ide.

Először, ha bináris szembenállásként ábrázoljuk a hidegháborús patthelyzetet – azaz olyan szerkezetként, amelyben a felek szimmetrikusan rendeződnek el valamiféle egyértelmű választóvonal két oldalán –, ebből az az empirikus várakozás adódhatna, hogy a két oldal a hidegháborús korszakban valamilyen értelemben ellentétes pályát ír majd le. Eltekintve most attól a nyilvánvaló ellenvetéstől, hogy e világmodell megfelel-e az emberiség több, mint nyolcvan százalékáról (amely sem a „keleti”, sem pedig a „nyugati tömbnek” nem volt „tagja”), a 3.14. ábra mintái azt jelzik, hogy ez még azon két alakzat – a NATO és a Varsói Szerződés – vonatkozásában sem egészen ez történt, amelyek viszonyát e minta tükrözni hivatott. Az 1970-es évek közepéig a Varsói Szerződés pályája a NATO ívének tökéletes, félperifériás másolata: makacs és lomha egy főre jutó gazdasági növekedés párosul a bruttó világtermelésből való részesedés ugyancsak lassú és kitartó csökkenésével. 1977 után a NATO mintája tovább folytatódik, viszont a Varsói Szerződés globális súlya egyszer csak elkezd meredeken zuhanni, ami tagjai átlagos világrendszerbeli pozíciójának gyors marginalizálódásával párosul.

3.14 ábra: A hidegháborús katonai versengés szerkezete, 1951-1990: Részesedés a világ-össztermékből (%) és az egy főre jutó GDP a mindenkor világátlag %-ban. Forrás: a szerző számításai Maddison, *The World Economy. A Millennial Perspective* alapján.

Az 1970-es évek közepén legalább három fontos strukturális átalakulás zajlott a világban, nagyrészt egymással párhuzamosan: 1) globális energiaár-robbanás és árszerkezet-átalakulás következett be, különösen a világ gazdaság iparosodott és szolgáltatásokra épülő részében; 2) a világ gazdaság elmozdult abban az irányban, amelyet David Harvey⁴⁴ „rugalmas felhalmozási rendszernek” nevez, továbbá – s valószínűleg ez az, ami a világrendszer átalakulása szempontjából a legfontosabb – 3) bekövetkezett a globális pénzügyi műveletek össz volumenének meredek emelkedése, ami Giovanni Arrighi⁴⁵ szerint a „negyedik rendszerszerű felhalmozási ciklus” M-szakaszát jelöli. Mindhárom folyamat igen komoly szerkezeti átalakulásokat vont maga után. E változások bekövetkeztével az európai államszocialista gazdaságok globális gazdasági teljesítménye azonnal meredeken zuhanni kezdett. Ez pedig arra utal, hogy képtelenek voltak – vagy politikai vezetésük valamely oknál fogva nem volt hajlandó – alkalmazkodni a tőkés

világgazdaságban kialakult új feltételekhez. Az európai államszocializmus nagyjából abban a történeti pillanatban (1990-ben) szűnt meg, amikor a Varsói Szerződés tagállamainak összrészesedése a bruttó világtermelésből tíz százalék alá esett.

Másodszor, a hidegháborúról alkotott „a két oldal közötti lineráris szimmetriára” alapozott gondolati modell egyfajta megfélemlést sugall a választóvonal két oldalán levő felek között. E várakozást kétféleképpen értelmezhetjük. Olvashatjuk egyrészt úgy, hogy az államszocialista tömb összességében érdemben összemérhető versenytársa lett volna a világ tőkés országai összességének. Ugyanakkor vélekedhetünk úgy is, hogy a Varsói Szerződés katonai szervezete erőforrások tekintetében érdemi partnere lett volna a NATO-nak, a leghatalmasabb tőkés államok szövetségének.

Mint a fenti ábrákból kiviláglik, mindkét elgondolás fölöttébb pontatlanul írja le a szocialista államok – konkrétan: a Varsói Szerződés – pozícióját a világrendszerben. A 3.6. ábra szerint az államszocialista gazdaságok össz-részesedése soha nem haladta meg a bruttó világtermelés egyötödét, ez pedig értelemszerűen eltörpül a tőkés rendszerben működő gazdaságok négyötödös részaránya mellett, azaz aligha támasztja alá azt az állítást, mely szerint a második világháború utáni időszakban két *egyenlő fél* történelmi szembenállásáról volna szó. Ha a hidegháborúról alkotott elképzelés második lehetséges értelmezése szerint vizsgáljuk a globális geopolitikai konfliktus szerkezetét, azt találjuk – mint ez a 3.14. ábrából nyilvánvalóan kitűnik –, hogy a Varsói Szerződés soha nem birtokolt többet a bruttó világtermelés 13,4%-ánál, szemben a NATO-val, amelynek világ gazdasági részesedése a hidegháború folyamán egyszer sem esett a teljes világ-össztermék 44%-a alá.

Amennyiben a hidegháborút két szupraállami közhatalmat képviselő katonai szerveződés stratégiai konfrontációjának tekintjük, a dolog megértéséhez a fentiek szerint tehát azt is tudnunk kell, hogy ez sohasem jelentette geopolitikailag vagy geo-gazdaságilag összemérhető anyagi erőforrásokkal rendelkező felek konfliktusát: az államszocialista katonai tömb gazdasági méretei soha nem érték el ellenfele gazdasági kiterjedése negyedét. Ez természetesen élesen rávilágít a két tömb katonai-stratégiai képességeinek, sokat vitatott „paritásának” kérdésére. A leginkább nyilvánvaló persze az, hogy annak a félnek, amely kevesebb erőforrás fölött rendelkezett – azaz az államszocialista oldalnak – ellenfelénél nagyobb „fajlagos” terhet kellett viselnie a (katonai felszerelések minőségében és mennyiségében, az infrastruktúrában és az „emberi erőforrásokban” mérhető) stratégiai paritás vagy annak akár csak látszata fenntartásáért.

Végül, az államszocialista „tömb” két szupraállami szervezetének globális pályafutására vonatkozó adatok komoly kételyeket támasztanak még magával azaz a terminológiai hagyománnyal szemben is, mely „hidegháborúnak” titulálja a tőkés világrendszer történetének második világháború utáni időszakát. Az

ugyanis teljesen nyilvánvaló, hogy a világgazdasági dinamika „főárama” jórészt a hidegháború feltételezett fő tengelyétől távol, a NATO-Varsói Szerződés vetélkedés közvetlen kontextusán *kívül* zajlott: az egy főre jutó felhalmozási ráta növekedése a világ olyan szereplőinél – így Japánban, Dél-Koreában, Hongkongban, Szingapúrban, Kínában és Indiában, stb. – volt megfigyelhető, amelyek, ha mégoly különböző okokból, módokon és eltérő geopolitikai-gazdasági feltételek mellett ugyan, mindazonáltal bizonyos fontos szempontokból kívül maradtak a NATO és a Varsói Szerződés hidegháborús patthelyzetének logikáján.

A NATO-n belül két párhuzamos változás ment végbe a „hidegháború” időszakában: tagjainak felhalmozási rátákban mért világrendszer-pozíciója folyamatosan javult, a tagállamok bruttó világtermelésből való összrészesedése viszont folyamatosan csökkent. Természetesen továbbra is a NATO az a katonai szervezet, amely a világ-gazdaság legnagyobb hányadát – 1990-ben a bruttó világtermelés mintegy 44,2%-át – tartja ellenőrzése alatt, globális súlya azonban, noha az ábrán szereplő harmincöt év során dinamikus bővítési stratégiát folytatott, tagadhatatlanul csökken. A Varsói Szerződés – mellyel szembeni gigantikus, világtörténelmi méretű szembenállás indokolta a NATO létrehozatalát és fönntartását tagállamainak politikai elitjének „hivatalos” narratívájában – nagyjából egy Kondratieff-ciklusnyi pályafutást követően szinte nyom nélkül kiesett a versenyből. Ehhez képest a NATO, mely a létrehozását széles körben indokló narratíva logikája szerint, államszocialista „tömb”, azaz ellenség híján „okafogyottá” vált, továbbra is fennmaradt.

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS MINT REGIONÁLIS TÉNY

A fenti elemzéssel ugyancsak láthatóvá válik a tulajdonviszonyok globális geopolitikája és az Európai Unió összefüggéseinek egyik rendkívül fontos oldalának: a *regionalitásnak* a szerepe is. Mind a gazdasági, mind pedig a katonai integrációs rendszerek egyaránt jelentős térbeli összetevőkkel bírnak. Ennek jelentősége rögtön láthatóvá válik, ha összehasonlítjuk mondjuk Kuba és Jugoszlávia helyzetét az államszocializmus időszakában: bár általános geopolitikai szempontból Kuba sokkal egyértelműbben magáénak vallotta a szovjet „vonalat”, mint Tito Jugoszláviája, a pusztán tény, hogy térben sokkal távolabb volt a szovjet típusú államszocializmus geopolitikai központjától, mint Jugoszlávia – mely minden különállása ellenére földrajzilag határos volt a szovjet „tömb” országainak egy csoportjával – a jugoszláv mintát a kubainál jobban hozzákapcsolta a szovjet tömbhöz, mint a kubait. Mindezen ellentmondásokon túl a regionalitás problémái azért is gondos tanulmányozást igényelnek, mert a hidegháború után a világgazdaságban jócskán megnőtt a regionális integrációs rendszerek szerepe.

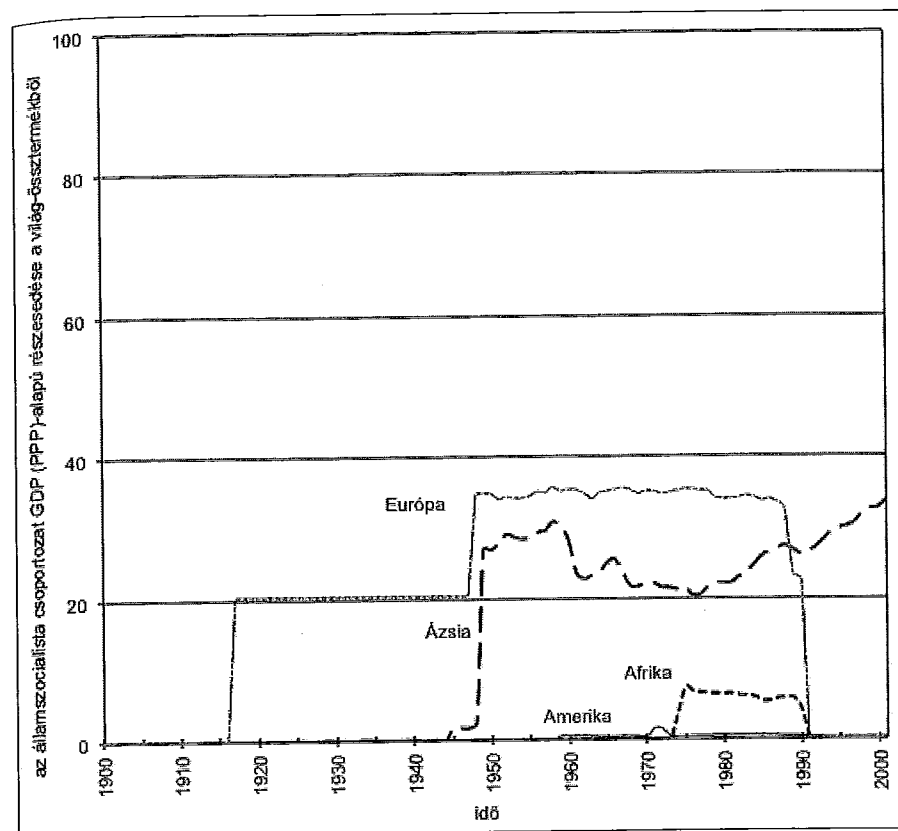
Az államszocializmus huszadik századi történetében – a kialakulásában szerepet játszó egybefüggő, térben összekapcsolódó minták hatásának köszönhetően – igen

jelentős szerepet játszott a regionalitás. A Szovjetunió létrejötte után végbement huszonkét államszocialista átalakulásból (ezeket sorolja fel a fenti 3.1. táblázat) tizenkettő (időbeli sorrendben: Mongólia, Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, NDK, Lengyelország, Románia, Kína, Kambodzsa, Laosz, Angola és Afganisztán) olyan társadalmakban ment végbe, amelyek legalább egy, államszocialista átmeneten korábban átesett állammal szomszédosak voltak.

Hét ilyen államszocialista átmenet (Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, NDK, Lengyelország, Románia és Afganisztán átalakulása) az adott szomszédos szocialista állam katonai akcióinak következtében történt meg, s az adott országban az államszocialista rendszer létrejöttében kulcsszerepe volt a külső katonai beavatkozásnak, megszállásnak. Noha Jugoszlávia és Albánia szocialista átalakulását nem előzte meg közvetlen szovjet katonai megszállás, okai nem választhatók el attól, hogy mindkét esetben fontos szomszédos országokat szállt meg a Vörös Hadsereg: a Szovjetunió fegyveres erőinek közelsége olyan geopolitikai alkalmat kínált a szocialista átalakulás helyi erőinek, amelyek egyébként nem álltak volna rendelkezésükre. Összesen tizennégy államszocialista átalakulás (tehát az összes ilyen átmenet majdnem kétharmada) ment végbe földrajzilag *egybefüggő* módon. Más szóval: *a regionalitás, a határok és az államszocialista rendszerek térben egybefüggő logikája mélyen kódolva volt a második világháború utáni világban.*

A Szovjetunió, majd közvetlen kelet-európai szövetségesei államszocialista rendszereinek 1989–1991-ben bekövetkezett összeomlása – mintegy a második világháború utáni létrejövetelük logikáját a fonákjáról visszatükrözve – hasonló, egybefüggő térbeli mintát követett. A geopolitikai semlegesség megteremtése a közvetlenül a szovjet „tömb” nyugati határán elhelyezkedő Finnországban és Ausztriában még jobban rávilágít a regionalitás és térbeli szomszédság jelentőségére, mind az államszocializmus dinamikája, mind pedig ennek a tőkés világrendszer egészéhez való viszonya szempontjából. Ha valaki ütközőzónát szeretett volna beilleszteni Nyugat-Európa és a szovjet-központú államszocialista kísérlet közé, keresve sem találhatott volna politikaföldrajzi szempontból alkalmasabb jelölteket a „semlegesség” megtestesítésére, mint a második világháború utáni Ausztria és Finnország.

A 3.15. ábra újabb szempontból közelít a regionalitás szerepéhez az államszocializmus történetében: az államszocialista társadalmak gazdasági súlyát⁴⁶ földrészenként összegzi. Az államszocializmus három évtizeden keresztül – mintegy a cári birodalom utáni Oroszország földrajzi függelékeként – Európára és Eurázsia északi részére korlátozódott. A második világháború nyomán nőtt az államszocialista országok világgazdasági részesedése Európában, és erőteljesen jelent meg a gyarmati kötelékekből kibontakozó Ázsiában. Újabb mintegy harminc év elteltével egyes afrikai országok is államszocialista „útra” tértek, hogy aztán,

3.15 ábra: Az államszocializmus regionális jelentősége: Az államszocialista országok részesedése négy földrész össztermékéből (%). Forrás: a szerző számításai Maddison, The World Economy. A Millennial Perspective alapján.

a szovjet tömb európai államaival együtt 1989–1991-ben szakítanak az államszocializmussal.

Talán a legnyilvánvalóbb megfigyelés, amit a történelmi adatok sugallnak, az, hogy kontinensenként mennyire eltérő súllyal voltak jelen az államszocialista államok a világban. Az államszocializmus egész története során főként eurázsiai jelenség volt: a hidegháború időszakában az Európa földrajzi határain belül létrehozott többletértéknek több, mint egyharmadát állították elő az államszocialista gazdaságok. A szocialista országok részesedése Ázsia bruttó termeléséből húsz és harminc százalék között ingadozott ugyanebben az időszakban. Ha – mint fentebb állítottuk – a „hidegháború” mint globális tény meglehetősen egyenlőtlen felek közötti konfliktus volt, a kép gyökeresen más, ha regionális összefüggésben vesszük szemügyre. Mint az ábrából nyilvánvaló, *Európán belül* valóban összevethető felek vetélkedése volt

a hidegháború. Mindezek alapján úgy tűnik, a „globális hidegháború” gondolata mögött az a gondolati minta húzódik meg, mely szerint, ha „a világról” beszélünk, Európát értjük alatta. E nyilvánvaló csúsztatás a „hidegháború” idején annyira széles körben elterjedt, hogy a kritikai tudásszociológia külön fogalmat is alkotott rá: ez lényegében az „eurocentrizmus” tankönyvi esete. Ebben az értelemben a „hidegháború mint globális világrend” gondolata egyszerre tükrözi vissza a nyugat-európai társadalmak hosszú történelmi időszakra visszamenő félelmeit és önközpontúságát. Mindez értelemszerűen jórészt érdektelen a világ Európán (és az utóbbit uraló félelmeken és önzésen) kívüli, óriási többsége szempontjából, és globális vonatkozásban az európai kisszerűség egyik sajátos megnyilvánulásának tekinthető.

Regionális geopolitikai szempontból a „kommunizmus” sokat hangoztatott 1989-es „vége” történelmi léptékű globális elmozdulást jelez: az államszocialista hatalmi struktúrák eltávolítását *Európa és Észak-Eurázsia geopolitikai térségéből*. Ha olyan globális egésznek tekintjük a világ gazdaságot, amely regionális alapon szerveződik, akkor három centrumrégióval kell számolnunk: Észak-Amerikával (az Egyesült Államokkal mint hegemon regionális hatalommal), Nyugat-Európával (csúcsán az alakuló Európai Unióval) és Kelet-Ázsiával (ahol a közelmúltig Japán és Kína versengett a regionális hegemon szerepéért). Ez esetben a szovjet tömb összeomlása rendkívül fontos következményekkel kellett, hogy járjon a globális verseny szerkezetére nézve.

Három megfigyelés fogalmazható meg. Először, az államszocializmus eltávolítása Európából kiküszöbölte a nyugat-európai tőke térben aggasztóan közeli, tagadhatatlanul modern és (legalább is látszólag) ádázul nemkapitalista „rendszer”-versenytársát. Kelet-Európa „visszatérése” a kapitalizmushoz a „rendszer verseny” színhelyét Európán kívülre helyezte, ennek pedig döntő stratégiai jelentősége van Nyugat-Európa államai, tőkéje és lakossága szempontjából egyaránt.

Másodszor, a volt államszocialista társadalmak „visszatérése” a kapitalizmushoz kétségkívül óriási geopolitikai lehetőségeket nyitott meg a nyugat-európai tőke előtt – különösen, ami ennek Kelet-Európa emberi és természeti erőforrásaihoz való hozzáférését illeti. Ehhez fogható lehetőségek – ha egyáltalán – jó ötven éve nem nyíltak meg a nyugat-európai tőke előtt. A poszt-államszocialista időszak kínálta lehetőségek egy része olyan erőforrásokhoz, különösen emberi és társadalmi erőforrásokhoz kapcsolódik – így például a szaktudás, az általános műveltség szintje, a fegyelmezettség, a volt államszocialista Kelet-Európa lakosságának jelentős társadalmi alkalmazkodásra való hajlandósága az egyéni gazdasági lehetőségek felkutatása érdekében, valamint a helyi államok nyíltan hangoztatott hajlandósága a nyugat-európai tőke behívására, szemben a régióbeli kapitalizmus protekcionista örökségével – amely tényezők messze túlnyomórészt a csaknem öt évtizedes államszocialista berendezkedés termékei.

Végezetül, Kelet-Európa úgy mond „visszatérése” a kapitalizmushoz Ázsiába helyezte át a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos globális geopolitikai konfliktusok törésvonalát. Minthogy az államszocialista gazdaságok részesedése a teljes ázsiai értéktöbbletből az 1977-es mélypontról (20,5%) már 2001-re egyharmad fölé emelkedett, fölvethető az a megfigyelés, hogy az államszocializmus haláláról szóló híresztelések, legalábbis ami a világ gazdaság legmeredekebben növekedő térségét, Ázsiát illeti, meglehetősen eltúlzottnak tekinthetők. Az ázsiai államszocialista országok gazdasági teljesítménye ma nagyjából akkora hányadát teszi ki a földrész egésze termelésének, mint amekkora a szovjet „tömb” hozzájárulása volt az európai földrész GDP-jéhez a hidegháború csúcsán. (Hogy mindennek ellenére a kilencvenes évek eleje óta nem beszélünk „hidegháborúról”, indirekt módon ismét csak azt jelzi, mennyire mélyen Európa-centrikus volt ez a fogalom.)

Ha a globális kapitalizmus lényegi vonásának tekintjük az egyenlőtlen fejlődést és az ebből fakadó regionális egyenlőtlenségeket, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az államszocializmus megjelenése nagyrészt ugyanilyen, általános egyenlőtlenségi logikát követett. Története folyamán mindvégig igen sajátos regionális minták mentén szerveződött az államszocializmus jelenléte a tőkés világrendszerben. A huszas évek szovjet hatalmi harcainak kimenetele (a „szocializmus egy országban” tézis felülkerekedése Trockij és követői világforradalmi elképzeléseivel szemben) nagyban meghatározta az államszocializmus globális történetét, melyen tagadhatatlanul végighúzódik a „szocializmus egy tömbben” gondolat, azaz a lehető legélesebb, globális térbeli egyenlőtlenségek és igazságtalanságok „reál”-(geo)politikai szintű, „gyakorlatias” elfogadása és újratermelése.

Mindent összevetve az európai államszocialista országok térbeli közelsége a nyugat-európai integráció tagállamaihoz jócskán megkönnyítette a szovjet „tömb” volt államszocialista gazdaságainak be-, illetve visszaillesztését a kapitalizmus globális termelési rendszerébe – már az államszocialista időszakban is. A szovjet „tömb” megszűnése után megmaradt államszocialista államok térbeli eloszlásának logikája nem különbözik jelentősen a korábbi állapottól: a résztvevők számát tekintve összezugorodott államszocialista térség továbbra is igen sajátos, térben rendkívül koncentrált helyet foglal el a világban, és így pusztán léte óriási regionális egyenlőtlenségek összefüggésébe tagozódik. A megmaradt államszocialista országok közül négy – a Kínai Népköztársaság, Észak-Korea, Vietnam és Laosz – továbbra is egybefüggő földrajzi tömböt alkot. A kapitalizmus-államszocializmus szembenállás mai logikájának történelmileg új vonása nem több, mint a „ténylegesen létező” államszocializmus geopolitikai súlypontjának eltávolodása a világrendszer-centrum nyugat-európai részétől.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az a sajátos körülmény, hogy az államszocialista kísérletek (ha mégoly tökéletlen és következetlen módon, de legalábbis részben) kiiktatták a magántőke uralmát, nem kapitalista tulajdonformákat vezettek be, s tették ezt a tőkés világ gazdaság alrendszereként, különleges intézkedésekre sarkallta a „nyugati államokat” – vagyis azokat a szervezeteket, amelyek a tőkés világrendszer működésében legérdekeltőbb nagyvállalatok érdekeinek politikai képviselőit és erőszakszükségeik kielégítését szolgálják. Ezek közé az intézkedések közé tartoztak a különféle háborúk, a gazdasági embargók, a diplomáciai bojkottok, a politikai elszigetelés, az ideológiai hadviselés és az óriási nukleáris, biológiai és hagyományos hadigépezetek kiépítése (az ezen kapacitások működtetéséhez szükséges globális hírszerző és terrorista hálózatokról nem is szólva). Mihelyt a szembenállás néhány kulcsdimenziójában létrejött egyfajta kényes stratégiai erőegyensúly, stabilizálódott a második világháború utáni helyzet.

A logikát, melyet Immanuel Wallerstein „a tőkés világ gazdaság államközi rendszerének” nevez, egyszerre jellemezte az átfogó, globális piaci kapcsolatok rendszerének *léte* és a világtörténelem egészét átfogó, globális köz hatalom *hiánya*. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a rendszer egészét átfogó (tőkés-piaci) logika megőrzésének, megvédésének feladatát bárki a piac „láthatatlan kezére” bízta volna. Ugyanakkor abszurd volna a globális kapitalizmus szerkezeteinek fennmaradását a merő véletlen művének tekinteni. Bár kétségtől van, aki a kapitalizmust a világ normális létformájának, már-már természeti állapotnak tekinti, az elég nyilvánvaló, hogy alapelvei időről-időre megerősítésre, alátámasztásra szorulnak. Fennmaradásához ellenfeleit el kell nyomni, híveit pedig támogatni kell. A globális kapitalizmus fenntartása fölöttébb összetett politikai, gazdasági, katonai, társadalmi, kulturális, ideológiai, vallási és erkölcsi folyamat. Az ezzel kapcsolatos megfontolások bevallottan vagy hallgatólagosan belejátszanak valamennyi globális szereplő – a nagyvállalatok, az állampolgárok, a különféle politikai és egyéb szervezetek, köztük az államok és az összes egyéb, nem állami típusú köz hatalom – magatartásába. Az e szereplők által együttesen mozgásba hozott erők rajzolják ki a rendszer fenntartásának globális geopolitikáját. A tőkés világrendszer fenntartásának felelőssége, nagyszámú, különböző identitással, hovatartozás-tudattal és morális szempontrendszerrel rendelkező szereplőre hárul, beleértve – de nem kizárólag – a centrumállamok, s különösen a hegemon centrumállam (a huszadik században az Egyesült Államok) államhatalmi rendszerének végrehajtó ágát. A globális kapitalizmusba ágyazódott szocialista államok olyan globális geopolitikai ösztűzzel kerültek szembe, amelynek egyik fő világstratégiai célja a kapitalizmus mint rendszer fenntartása s – ezzel összefüggésben – az államszocialista alternatíva visszaszorítása, kiküszöbölése volt.

A „hidegháborút” jellemző katonai-stratégiai patthelyzet miatt a szocialista államok a rendszerek közötti versengés körülményei között működtek: tekintet

nélkül arra, hogy belső politikai struktúráik mennyire állították előtérbe a gazdasági növekedést mint társadalmuk fontos közös célját (a marxi gondolkodásmód azon – a szovjet stílusú marxizmusban a Mao-féle változatnál jobban megőrződött – vonásának köszönhetően, amely szerint a szocializmus egyet jelent a lakosság életminőségének javításával, ami szakadatlan gazdasági növekedéssel érhető el, ez utóbbinak pedig a merész és ugrásszerű technológiai fejlesztés a feltétele), heves globális verseny és geopolitikai konfliktus kellős közepén találták magukat, amely egész sor eltökélt és hatalmas ellenféllel állította szembe őket.

Az első, viszonylag hosszabb ideig fennmaradt szocialista társadalom a világrendszer félperifériáján, konkrétan a világ egyik legnagyobb egybefüggő, félperifériás birodalmának romjain jött létre. Minthogy a Szovjetunió saját területeként örökölt meg egy óriási, erőforrásokban rendkívül gazdag szárazföldi birodalmat, belső erőforrásai, a fennállása első három évtizedében átért háborúk, gazdasági embargók, majd újabb háborúk ellenére ezen erőforrások, és az új társadalmi-politikai rendszer lakosság mobilizálás tekintetében igen hatékony tevékenysége az ország világrendszerbeli pozíciójának meredek emelkedését tették lehetővé számára. E felemelkedés azonban megállt, mihelyt az ország a centrum alsó széléhez érkezett. A korábbi trend folytatódása a Szovjetunió számára azt jelentette volna, hogy belép a világ leggazdagabb államainak exkluzív „klubjába” – erre azonban végül sohasem került sor.

A huszadik század második felében szocialista átalakulások sora söpört végig a világon, mégsem született meg az, amit Wallerstein „a jövő szocialista világkormányaként” képzelt el.⁴⁷ Mihelyt részleges és mégoly ellentmondásos kapitalizmusellenes vonásai előtűntek, az első államszocialista forradalom teremtette társadalom és a világ többi része közötti viszonyt a szemben álló felek közötti, esetenként kifejezetten bizarr együttműködés és a negatív reciprocitás valamiféle sajátos, önellentmondásokkal terhes elegye jellemezte, amely a tőkés világrendszeren belüli birodalmi rivalizálás korábbi történetéből ismerős versennyel és az ennek megfelelő, „taktikai” alkalmazkodással párosult. E tartós, bipoláris geopolitikai szembenállással, amely jelentős külső nyomás alá helyezte az államszocialista országokat, a marxi elmélet egyáltalán nem számolt. Az a tény, hogy a szocialista „tömb” országai a tőkés világrendszerbe ékelődve léteztek, nemcsak, hogy állandóan zavarta, s végül alá is ásta az államszocialista társadalmak legalapvetőbb gazdasági prioritásait; egyúttal formálta és folyamatosan átalakította alapvonásait. Így e kontextuális ténynek igen nagy volt a szerepe abban, hogy az államszocialista társadalmak szovjet-központú csoportja végül is megszűnt létezni.

Az a tény, hogy az első államszocialista alakzat a tőkés világ félperifériáján jött létre, s hogy valamennyi, ezt követő államszocialista átalakulás ugyancsak a világ gazdaság centrumán kívül ment végbe, sok nagyrészt érvénytelenítette Marxnak és követőinek a szocialista állam lényegi feladataira vonatkozó, Nyugat-Európa-cent-

rikus politikai, gazdasági, kulturális és fogalmi rendszerét. Ráadásul a tőkés világrendszer és az ebbe mélyen beleékelődött „létező” szocializmus közötti viszonyt a durva egyenlőtlenséggel jellemzett geopolitikai konfliktus jellemezte: az államszocialista „tömb”, gazdasági súlyát tekintve egész története során nyilvánvalóan erős hátrányban volt a felállásban.

A Szovjetunió félperifériás mivolta, s valamennyi későbbi szocialista állam perifériás-félperifériás pozíciója olyan minta követésére készítette az államszocialista társadalmakat, amelynek lényege a világ gazdaság centrumával való „modernizációs” versengés volt. Ez befolyásolta gazdasági prioritásait, sőt még azt is, ahogy sikereiket és kudarcaikat mérték és a maguk számára értelmezték. Más szóval: az államszocialista társadalmak alapvetően nem szocialista logika mentén gondolkodtak saját sikereikről és kudarcaikról. A szovjet tömb egész történetét, beleértve az államszocializmus összeomlását is felfoghatjuk tehát úgy is, mint két jelenségsor feszültséggel teli kölcsönviszonyát: az egyiket a világ gazdaságban elfoglalt (fél)perifériás helyzetük (és az ebből fakadó gazdasági és politikai kényszerek) alkották, a másikat államszocialista vonásaik – homályos, helyel-közzel szocialista elemeket is tartalmazó, itt-ott, szégyenlősen kollektív(ista) célrendszerük, identitásmintáik és erőltetett forradalmi nyelvezetük – adta. Bármely elemzés, amely megelégszik azzal, hogy kizárólag „államszocialista” jellegűkre vezesse vissza a szóban forgó fejleményeket, kifelejt egy fontos kölcsönviszonyt, s így egyszerre történelmietlen és érvénytelen.

A következő, „hidegháborús” időszakban sokkal változatosabbra, cikkcakkosabbra fordult a Szovjetunió és a többi szocialista ország globális pályáíve. A Szovjetunió és legnagyobb államszocialista partnere, Kína közötti viszony elmérgesedése megakadályozta, hogy a szocialista államszocialista csoport kihasználjon egy sor, a gazdasági, demográfiai és földrajzi méretből és sokszínűségből, az államközi újraelosztási logikából, a gazdasági és kulturális specializációból és az ezekkel kapcsolatos hatékonyságból fakadó gazdasági, politikai, kulturális, társadalmi és geopolitikai előnyt. Ehelyett korai és viharos szakításuk nyomán tartós geopolitikai-stratégiai konfliktus alakult ki közöttük, ami a gazdasági változás teljesen eltérő pályájára állította őket. Végül – nagyrészt a gazdasági versenyképesség vélt vagy valós korlátainak felismerése miatt – még az első szocialista állam politikai elitjének nagy része is szakított az államszocialista berendezkedéssel, s villámgyorsan a kapitalizmus építésének élcsapatává képezte át magát.

Az államszocializmus története rendszerszinten kapcsolódik a kapitalizmus legújabb kori történelmének adott fázisához – konkrétan ahhoz, amit *The Long Twentieth Century* című könyvében Giovanni Arrighi „a negyedik felhalmozási ciklus rendszerének” nevezett. Az államszocialista közhatalmak tartós jelenléte a tőkés világ gazdaságban már önmagában is olyan vonás, amely markánsan különíti el ezt az időszakot minden korábbtól. Ráadásul mindez egy Nyugat-Európán kívüli állam, az Egyesült

Államok globális hegemoniája alatt ment végbe. Az államszocializmus felemelkedése és hanyatlása a világ gazdaság európai félperifériáján időben tökéletesen egybeesik Arrighi negyedik ciklusával. Az e negyedik ciklust megkülönböztető két alapjellegzettség – a világ gazdaság átállása a „rugalmas felhalmozásra” és a pénzügyi szféra minden korábbit meghaladó globális exportja – az a két fő mechanizmus, amelyre adott szovjet válasz hiánya vagy inadekvát volta közvetlenül előidézte a Szovjetunió-központú európai államszocializmus összeomlását.

Az államszocializmus huszadik századi története nemcsak mély regionális következményekkel terhes; e következmények lényegileg összefüggnek a tőkés világrendszer egészének dinamikájával. Így az államszocializmus huszadik századi története lényegében regionális, eurázsiai ügy: az államszocialista tulajdonforma a maga sajátos kapcsolatrendszerével a világrendszer európai félperifériáját fűzte egybe az ázsiai periféria nagy, földrajzilag szomszédos részével. Az államszocializmussal szembeni leghatalmasabb kihívás ugyancsak regionális alapon szerveződött (az EU és a NATO együttes megalakulásával, és a két oldal közötti fő választóvonal létrejöttével Európa közepén), és a szovjet „tömb” geopolitikai reagálása ugyanezt az európai regionális hangsúlyt visszhangozta. Nem meglepő tehát, ha úgy tűnik, a szovjet „tömb” (az államszocialista államok szupraállami közhatalmi struktúrája) összeomlásának legfontosabb geopolitikai következménye olyan kettős folyamat volt, amelynek során egyrészt a tőkés államok államszocialista vetélytársai, e zavaró tényezők és stratégiai ellenfelek eltűnnek *Európából*, ugyanakkor a megmaradt államszocialista alakzatok közül legalább némelyik igencsak figyelemre méltó gazdasági újjáébredés jeleit mutatja. A világ legnagyobb megmaradt államszocialista országa – a Kínai Népköztársaság, amely történetesen (Indiával versenyben) a világ egyik legnépesebb állama is – az elmúlt három évtizedben olyan gazdasági teljesítményt mutatott föl, amely joggal teszi a huszonegyedik század eleji világrendszer legdinamikusabb egységévé. Az államszocialista Kína felemelkedése nem kevesebbet jelent, mint „a legrámaibb változást a huszadik század végi–huszonegyedik század eleji tőkés világ gazdaságban.”⁴⁸ S itt érkeztünk el az európai integráció kérdéséhez.

JEGYZETEK

- 1 Köszönöm Mahua Sarkarnak a fejezet írása közben nyújtott tanácsait, bírálatát és bátorítását.
- 2 Breznyev, forrásmegjelölés nélkül.

- 3 Gorbacsov, forrásmegjelölés nélkül.
- 4 Lásd például Arrighi: „Globalization and Historical Macrosociology”, 120.
- 5 Lásd például Frank: „Long Live Transideological Enterprise!”, Chase-Dunn: *Socialist States in the World-System*, Gorin: „Socialist Societies and World-System Theory”, Böröcz: „Dual Dependency and Property Vacuum”.
- 6 E viták középpontjában természetesen a rabszolgaság és a könnyen értékesíthető termények betakarítására kényszerrel toborzott munkaerő állt a kapitalizmus létrejöttének és megszilárdulásának történetében. Ám a vita egyértelműen releváns az államszocializmus szempontjából is, különösen a tőkés világrendszerbe ágyazott államszocializmus körülményei között.
- 7 Brenner: „The Origins of Capitalist Development”.
- 8 Wallerstein: *The Modern World-System*.
- 9 Lásd Skocpol: „Wallerstein’s World Capitalist System” és Zolberg: „Origins of Modern World System”.
- 10 Mint a cári Orosz Birodalom örököse, a Szovjetunió már a második világháború előtt is nemzetek fölötti alakzat, nagy regionális integrációs szervezet volt; az államszocialista tömb létrehozása csupán fokozta a regionalitás jelentőségét.
- 11 Például Trockij tömör, összefoglalójában: a szocializmust, „a kommunizmus legselő fokát” a „korszak legfejlettebb kapitalizmusának termelőerőit társadalmasítva” kell megteremteni (Trotsky: *Revolution Betrayed*, 46).
- 12 Ide tartozott továbbá 5) a munkásosztály politikai uralmának, a „proletárdiktatúrának” a megteremtése, amely 6) újfajta államot hoz létre, melynek kizárólagos feladata a szocializmus megvédése a kapitalizmus visszaállítását célzó, illetve a kommunizmus felé való előrehaladást hátráltató mindenfajta retrográd törekvéssel szemben; olyan államot, amely 7) végül fölöslegessé válik, mivel a szocializmus az egész emberiség, s nem csupán a proletariátus igazi, általános érdekeit váltja valóra – ebben az értelemben a proletariátus diktatúrája egyszerre bizonyul részlegesnek (minthogy osztályuralom) és egyetemesnek (az emberiség érdekeit fejezi ki), úgy, hogy a szocialista állam végül 8) elhal.
- 13 A Kondratieff-ciklusok – felfedezőjük, Nyikolaj Kondratyev (Kondratieff: „The Long Waves in Economic Life”) az 1920-as-korai 1930-as években dolgozó, majd az 1938-as sztálini tisztogatások során megölt szovjet közgazdász – nagyjából negyven-hatvan éves ingadozások a gazdasági teljesítményben és az árakban; ez a tőkés világrendszer egészére jellemző vonás (lásd például Chase-Dunn és Grimes: „World-System Analysis”).
- 14 Brenner, „The Origins of Capitalist ...”.
- 15 Marx: „Levél Vera Zaszulicshoz”. Első fogalmazvány.
- 16

1. A földtulajdon kisajátítása és a földjádék állami kiadásokra fordítása.
2. Erős progresszív adó.
3. Az örökösödési jog eltörlése.
4. Az összes emigránsok és lázadók tulajdonának elkobzása.
5. A hitel centralizálása az állam kezében nemzeti bank révén, amely állami tőkével és kizárólagos monopóliummal rendelkezik.
6. Az egész közlekedésügy centralizálása az állam kezében.
7. A nemzeti gyárak, termelési szerszámok gyarapítása, a földek megművelhetővé tétele és javítása közös terv szerint.
8. Mindenre kiterjedő egyenlő munkakötelezettség, ipari hadseregek felállítása, különösen a mezőgazdaság számára.
9. A mezőgazdaság és az ipar üzésének egyesítése, a város és a falu közötti ellentét fokozatos megszüntetésének előmozdítása

10. Minden gyermek nyilvános és ingyenes nevelése. A gyermekek mai formában való gyári munkájának eltörlése. A nevelés egyesítése az anyagi termeléssel stb. stb. (Marx és Engels: *Manifesto of the Communist Party*, 110-111).

- 17 Uo., 110.
- 18 2004 végén.
- 19 Maddison Dél-Jemenre vagy a Kongói Köztársaságra nem ad meg adatokat, így ezek az ábrából is hiányoznak.
- 20 A számítás Maddison becslései alapján (*The World Economy*) történt.
- 21 Az egy főre jutó GDP-arány becsléséhez Maddison a vásárlóerő-paritás (PPP) módszer Geary-Khamis féle változatát használta. A Maddison által becsült értékeket az adott év globális átlagának százalékká alakítottam át, így lehetővé téve az időbeli összehasonlítást. A világrendszer-felfogással megegyezően a globális átlag 50%-a és 200%-a közötti államokat nevezzük félperifériásnak; az 50% alattiak alkotják a perifériát, a 200% felettiek a centrumállamokat. Maddison adataiban – melyek messze a legátfogóbb és koherensebb hosszú távú adatsort nyújtják – nincsenek becslések két kicsiny, perifériás államra, a Kongói Köztársaságra és Dél-Jemenre vonatkozóan, így ezek az adatok ebből és minden további ábrából hiányoznak. Maddison lényegesen kevesebb adatot ad meg a Német Demokratikus Köztársaság egy főre jutó GDP-jéről; ebben az esetben a közbeeső évek adatait lineáris extrapolációval becsültük meg.
- 22 Lásd például Lieven 2000, Gibson 2002.
- 23 Csehszlovákia némileg összetettebb eset, mert ott az egyik második világháború utáni választást valóban a Kommunista Párt nyerte meg. Világos azonban, hogy geopolitikai megfontolások – Csehszlovákiának a többi kelet-európai országgal együtt való szovjet katonai megszállása – erősen belejártak a választások alakulásába, azaz a Kommunista Párt egyeduralmát akkor is bevezették volna, ha a választások más eredményt hoznak.
- 24 A rövid életű (1971–1973) chilei demokratikus szocializmus-kísérletet, ahol a nagyszabású társadalmi mozgósítás törvényes választás útján juttatott kormányzati hatalomhoz egy elkötelezetten szocialista vezetést, azért hagyom ki az elemzésemből, mert a kísérletnek véget vető katonai államcsíny megakadályozta, hogy az Allende-kormány érdemben átalakítsa az országon belüli tulajdonviszonyokat.
- 25 E fejezet egyik mottója, amelyben a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtítkárárt idézzük, a sok közül az egyik világos bizonyítéka annak, hogy a szovjet vezetés milyen óvatosan járt el ezen a területen.
- 26 Boswell és Chase-Dunn tömören fogalmaz: „...a világrendszer-szemlélet kimutatja, hogy a kommunista államok sohasem hagyták el a rendszert...sohasem alkottak alternatív ’második világot’, inkább mindig olyan államok voltak, amelyek sajátos fejlesztési politikai stratégiát űztek a rendszeren belül” (Boswell és Chase-Dunn: „From State Socialism...”, 294).
- 27 Ld. pl. a lengyel támadást Oroszország ellen 1920-1921-ben, illetve a független Észtország (1918), Finnország (1917), Lettország (1918) és Litvánia (1918) német segítséggel történő megteremtését.
- 28 A hidegháború természetesen a másik oldalon, a nyugati szövetségben belül is sajátosan globális-stratégiai militarizált államformát épített ki, olyan strukturális örökséget hagyva maga után, amelynek következményei a mostani hidegháború utáni időszakban válnak igazán láthatóvá.
- 29 Lásd erről André Gunder Frank remek korai bírálatát (1977), amely az akkor Immanuel Wallerstein által vezetett, binghamtoni Braudel-központ *Review* című folyóiratának beközönlött számában jelent meg.
- 30 Az ábra függőleges tengelyének számadatait úgy számoltuk ki, hogy a teljes GDP (amelyet, mint az előző ábrákon, itt is a PPP-módszer Geary-Khamis-féle változatával Angus Maddison

[2001] kapott) egyes államokra vonatkozó becsléseit a teljes világtermeléssel osztottuk el és százalékos formában fejeztük ki.

31 Kína és Vietnam jelenlegi átalakulásával kapcsolatos szakirodalom jelentős részének némileg zavaró vonása, hogy a kilencvenes évekre eluralkodott benne az a teleológiai feltételezés, mely szerint ezek már kapitalista, vagy legalábbis a kapitalizmus felé tartó országok volnának. Ezt az elképzelést gyakran anélkül adják elő, hogy akár csak szóba kerülne a társadalmak fejlődése társadalmi-politikai, gazdasági és kulturális jellege, s nehéz elkerülni azt a benyomást, hogy azért tekintik őket kapitalistának (vagy azért vélik, hogy a kapitalizmus felé tartanak), mert meredeken növekednek, s ezt a vonást a neoliberális ideológiában megszokott módon kizárólag a kapitalizmusnak tartják fenn. Kína és Vietnam az utóbbi évtizedekben megdöbbentő gazdasági fellendülésen ment keresztül; intézményi környezetüket úgy lehet legjobban jellemezni, mint sajátos reform-államszocialista utat – olyan reformokról van szó, amelyekkel az 1960-as évek végétől az 1970-es évekig kísérletezgettek, majd felhagytak velük, hogy az 1980-as évek közepe táján teljes mellszélességgel a kapitalizmus felé forduljanak az olyan államokban, mint Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia. E „liberalizált” államszocializmusnak az volt a vezérgondolata, hogy az állam alapelveként megőrzi a politikai uralom egypárti formáját, és az államszocialista társadalmi-gazdasági, -kulturális és -politikai intézmények alapvető kereteit egy olyan gazdaságirányítási modellel vegyíti, amely a bürokratikus-újraelosztó rendszerrel érzékenyebben reagál a belső egyéni fogyasztási igényekre, sőt, jórészt azok vezérlik. Az ebből fakadó nagyobb forgalomnak bővítenie kell a szocialista állam erőforrásait, ami nemcsak további termelő beruházásokat tesz lehetővé, hanem a várakozás szerint a szocialista szociális szolgáltató szektor bővítésével erősíti a kollektív fogyasztást, ezzel mérsékelve a társadalmi egyenlőtlenségeket. Eddig látott kínai változatában ez a modell mintha megvalósította volna azt, amit az államszocializmus gazdasági berendezkedésének – az állami tulajdon fölényének – kritikusai régóta lehetetlennek véltek: magas szintű temelékenységet elérni és megőrizni az állami tulajdonban levő vállalatoknál. E feltételezés a közgazdasági irodalom meghatározó vonása volt a kelet-európai államszocializmus utolsó szakaszában. Az állami tulajdonban levő vállalatok csekély gazdasági hatékonyságára vonatkozó feltételezést szemléltetendő olvassuk el Kornai János Harvardon oktató intézményi közgazdászának az államszocialista gazdaság fogyatékoságait taglaló monográfiájából a következő idézetet: „Minthogy a 'személyes zseb' és az állami tulajdonban levő cég maradvány bevétele között semmilyen kapcsolat nincs, azok, akik egyébként döntenek a megmaradt jövedelem felhasználásáról, ebből a szempontból egyáltalán nem valódi tulajdonosok. A magántulajdonból fakadó automatikus, spontán ösztönzés egyáltalán nem érvényesül.” (Kornai: *The Socialist System*, 74.) Kína és Vietnam csak nemrég kezdett elköszörlegetni – igen óvatossággal – a vegyes gazdasági modellel: a kínai állam jelenleg ösztönzi a külföldi magántőke korlátozott jelenlétét – különösen vegyes vállalati formában, amikor a szocialista állam magának tartja meg az irányításhoz szükséges részesedést. Természetesen elképzelhető, hogy ez a „globális szinten versenyképes, túlnyomórészt a szocialista állam által tulajdonolt vállalati modell” csak átmeneti időszak Kína történetében, s ezt az államszocializmus politikai és politikai-gazdasági struktúráinak lerombolása követi Ázsiában, ám ez csak az egyik lehetséges kimenetel, és a folyamat még korántsem dőlt el. Az is nyilvánvaló, hogy némi hazai magántőke is együtt létezhet Kínában az állami és szövetkezeti tulajdonnal. Mindazonáltal talán még túl korai s minden bizonnyal pontatlan azt állítani, hogy e túlnyomórészt államszocialista vegyes gazdaságok látványos növekedésének a hajtóereje a magántőke, még akkor is, ha minden közvetlen külföldi befektetést álcázott hazai befektetésként értelmezzük is (azaz mint olyan befektetést, amelyet tisztségviselők és más magánszemélyek, kínai állampolgárok végeznek, off-shore helyekről indítva) – ami természetesen abszurd állítás. Mindent egybevéve, a nehézség részben a „szocializmus” lehetséges meghatározásainak sokféleségéből fakad. Tanulmányunk szempontjából azonban – ahol azon az alapon sorolok a „szocialista” kategóriába egyes

államokat, hogy „gazdaságuk belső megszervezésére hoztak-e kapitalizmus-ellenes strukturális intézkedéseket, ezzel részben kivonva magukat a magántőke hatóköréből” – ez nem is lényeges. Amikor ezt a fejezetet írom 2007-ben, sem Kína, sem Vietnam nem változtatott ezen a vonáson, ennél fogva államszocialista társadalmaknak tekintem őket.

32 Ez az ábra, mint a következők is az egyes államok/államcsoportok pályáját ábrázolja két-dimenziós térben a világrendszerben. A vízszintes dimenzió az adott állam részesedését mutatja be a teljes bruttó világtermelésben; a függőleges dimenzió az egy főre jutó termelés alapján mutatja be a teljesítményét, a globális átlag százalékában. Mindkét adatsor forrása Maddison 2003. Ezen az ábrán balról jobbra haladva látjuk azt, amit „extenzív növekedésnek” (nagyobb részesedés a világ gazdaságából, ám az egy főre jutó teljesítmény növekedése nélkül) nevezhetünk; alulról felfelé mozogva látjuk azt, amit „intenzív növekedésnek” (az egy főre jutó teljesítmény javulása az adott állam globális részesedésének növekedése nélkül) nevezhetünk; átlósan mozogva a bal alsó saroktól a jobb felső sarokig megkapjuk azt, amit „kiegyensúlyozott növekedésként” értelmezhetünk (ilyenkor az adott államnak a világtermelésből való részesedését és az egy főre jutó teljesítményét egyaránt sikerül növelnie). Könnyebb tájékozódás kedvéért két további vonalrendszert is illesztettünk a táblázatba, amelyekkel, teljesen önkényesen a mag, a félperiféria és a periféria államait választjuk el a függőleges, a kis, közepes és nagy gazdasági alakzatokat a vízszintes tengely mentén.

33 Az ábrán szereplő vonalak az új szocialista államok pályáját követik a szocialista átalakulás időpontjától, például ebben a példában Kubáét 1959-től és Kambodzsaét 1960-tól.

34 Maddison: *The World Economy*, 261, 8b táblázat.

35 Merkel und Mühlau, *Wunderwirtschaft...*, Pence, „You As A Woman...”, Patterson, *Bought and Sold...*, Luthar and Pušnik, *Remembering Utopia...*

36 Ennek az osztályhelyzetnek állított emléket Konrád György és Szelényi Iván az Értelmiség útja az osztályhatalomhoz című úttörő weberi-marxi elemzésében.

37 Ebből a szempontból a félperifériás kelet- és közép-európai államszocialista társadalmak kulturális és politikai elitjei meglepő hasonlóságot kezdenek mutatni a latin-amerikai félperifériás országok felső-közép és középosztálybeli burzsoá elitjeivel: erőteljesen a magánfogyasztás felé forduló elit, amely az utolérés és az alacsonyabbrendűség politikailag kifejezett ideológiáját vallja s hevesen szembeszegül a társadalmi emancipációra és az egyenlőségek csökkentésére irányuló mindenfajta belföldi intézkedéssel.

38 Böröcz: „Dual Dependency and Property Vacuum”.

39 Az adatok az 1950-től 1989-ig terjedő időszakra állnak rendelkezésre.

40 So: „The Communist Path of Developmental State”.

41 Lo és Chan: „Machinery and China's Nexus of Foreign Trade and Economic Growth”.

42 Cao: „Chinese Privatization” és Peng: „Chinese Villages and Townships as Industrial Corporations”.

43 Az EU-ként jelölt mérték az EU-ra és elődeire vonatkozik, nevük külön megemlítése nélkül. Minthogy az EU tagsága az idők folyamán gyökeresen megváltozott, az ábrán szereplő vonal a tagság dinamikáját követi (azaz úgy kell értelmezni, mint „az EU (vagy elődje) tagjai az adott időszakban”).

44 Harvey: *The Condition of Postmodernity*.

45 Arrighi: *The Long Twentieth Century*.

46 Minthogy Óceániában sohasem volt szocializmus, az ötödik földrész hiányzik az ábráról. Mivel lakosságának nagy része és gazdasági tevékenységének zöme is az európai részére esik, az eurázsiai államszocialista alakzatot, a Szovjetuniót európai államként szerepeltetjük az ábrán.

47 Wallerstein: *The Capitalist World-System*, 348 és Arrighi: „World Income Inequalities and the Future of Socialism”, 64.

48 Például Ciccantelli és Bunker: „The Economic Ascent of China and the Potential for Restructuring the World-Economy”.

NEGYEDIK FEJEZET

*A súly rugalmassága:
az EU mint geopolitikai lény*

Bella gerant alii; tu, felix Austria, nube!

A SZOKVÁNYOS BIRODALMI ÜGYMENET VÉGE

A második világháború után Nyugat-Európa gyökeresen új geopolitikai-gazdasági körülmények közé került. A háború végével a súlygyarapítás addigi nyugat-európai gyakorlata csikorogva véget ért. Ez jórészt abból állt, hogy a globális gyarmati rendszerben erőszak és kulturális hegemonia útján már-már a tulajdonosi jogokra emlékeztető ellenőrzése alá vonta a világ Európán kívüli részének jelentős hányadát, s a *status quo*-t a nyugat-európai gyarmatosítók egymás közötti viszonyainak diplomáciai technikái támasztották alá. Az új globális felállás sajátosságai komoly geopolitikai kihívásokkal szembesítették a történet nyugat-európai főszereplőit.

Az épp véget ért háború minden érintett számára világossá tette az egybefüggő szuprállami birodalmi szerkezet (a náci német vezetés alatt álló páneurópai birodalom) erőszakos létrehozására irányuló utolsó, koncentrált erőfeszítés teljes kudarcát.² Az új, posztnevezeti-páneurópai rend létrehozására irányuló náci kísérlet ellenére megmaradt Nyugat-Európa államainak formális függetlensége. A náciizmus Európában kielégítette volna a szélsőséges német nacionalizmusnak a – természetesen a német állam hegemoniája alatt megvalósítandó – elképzelt „életterre” (a „német nép” állítólagos nemzeti előjogára) mint mitikus tárgyra irányuló vágyát, egyúttal vélhetően megteremtette volna annak gazdasági megfelelőjét, a *Grossraumwirtschaft*-ot³ („nagyterg gazdaságot”). Ez utóbbihoz, amelyre a náci ideológusok szerint azért van szükség, hogy Nyugat-Európa hatékonyan vehessen részt a globális versenyben, nemcsak a leigázott nyugat-európai anyaországok tartoztak volna, hanem ezek összes gyarmata is, továbbá Németország keleti szomszédai, kiváltképpen a hatalmas, egybefüggő Orosz Birodalom utóképe, a Szovjetunió, nemkülönben a kettő között elterülő Kelet-Közép-Európa kis államai alkotta „köztes zóna.”⁴

A háború végével helyreállt a nyugat-európai államok formális függetlensége, bár aligha elsősorban ezen államok mélyen gyökerező önvédelmi képessége okán; a Harmadik Birodalom által létrehozni kívánt egybefüggő birodalomnak való

hosszú távú alávetettséget elsősorban két olyan erő – a Szovjetunió és az Egyesült Államok – közötti katonai szövetség jóvoltából sikerült elkerülni, amelyeket csak erős túlzással lehetne „nyugat-európainak” titulálni.

Bármekkora teljesítmény volt is azonban a nyugat-európai államok formális függetlenségének visszaszerzése, ez nem orvosolta a nyugat-európai államiság alapvető, hosszú távú geopolitikai problémáját, a térség államainak kóros globális vérszegénységét. Voltaképpen már maga a háború tapasztalata és az okozott rombolás nyilvánvaló ténye is arra utalt, hogy fölöttébb kétes, a kis-közepes méretű nyugat-európai államok képesek-e állni az új globális versenyt – s egyáltalán talpon tudnak-e maradni gazdaságilag és politikailag. A háborútól sújtott államok közötti, a történeti múltból örökölt viszonyok nyilvánvalóan nem voltak alkalmasak arra, hogy a gyökeresen megváltozott körülmények között előmozdítsák a több évszázadnyi gyarmati hálózatépítés következtében kialakult, közös nyugat-európai gazdasági és geopolitikai érdekeket. A második világháború kezdetekor Nyugat-Európa államai között – minden ellenségeskedésük dacára – fennállt bizonyos kölcsönös gazdasági függés is. Nyilvánvaló volt: ahhoz, hogy Nyugat-Európa államai a háború utáni időszakban boldogulni tudjanak, el kell mélyülnie kölcsönös, többoldalú függésüknek. Csakhogy közhatalmi struktúráik, amelyeket szétzilált a súly-elégtelenség előidézte strukturális problémák sora és agyonterhelt a múltbéli protekcionizmus minden bürokratikus hagyatéka – nem is szólva a nyugat-európai társadalmak által átélte, minden eddiginél véresebb háború közvetlen emlékére –, elégtelennek tűntek e feladathoz.

Közhely, hogy a második világháború nemcsak fizikai pusztítást okozott a nyugat-európai társadalmakban, hanem az államiság három alapvető szempontjából is gyökereikben megingatta a nyugat-európai államokat. A „nemzetközi kapcsolatok” – azaz a nyugat-európai államokat egymáshoz fűző diplomáciai kapcsolatrendszer – vonatkozásában a háború aláásta a hegemoniáért való rivalizálás során tanúsítandó önmérsékletre vonatkozó, több évszázados *de facto* megegyezést, s ez súlyos teherként nehezedett a nyugat-európai államok közös történelmére.⁵ A gyarmati fölszabadító mozgalmak sikere a Nyugat-Európa-központú gyarmatbirodalmak összeomlásához vezetett, s e megállíthatatlannak tűnő folyamat az addig ismert formában egyre működőképtelenebbé tette a gyarmataikat fokozatosan, sorra elvesztő gyarmatosító államokat: működésük ugyanis korábban nagyrészt az Európán kívüli előretolt állások nagy hálózatában rejlő előnyök kihasználásán alapult, s a gyarmatbirodalmak elvesztése e hálózatok megsemmisülésével fenyegetett. A nyersanyagok, az energiaellátás és a munkaerő formájában a gyarmatokról Nyugat-Európába érkező gyarmati értékáramlások kulcsszerepet játszottak a nyugat-európai gazdaságok globális működésében, s mihelyt – a gyarmati fölszabadító mozgalmak teremtette politikai válságok beálltával, s a gyarmatok elvesztésével – az erőforrás-kivonás folytatását lehetővé tevő nemzetközi csere új, sok esetben talán kevésbé

torz, kevésbé egyenlőtlen formákat kellett, hogy öltön, ez pedig olyan alkalmazkodási mechanizmusokat indított be, melyek a hajdani gyarmattartó társadalmak belső szerkezetét is érintették. A gyarmati uralom legitimációját – ami az addigra kialakult nyugat-európai államiság egyik kulcseleme volt – sikeresen ásták alá a függetlenségi mozgalmak, ez pedig nemcsak gazdasági és katonai, hanem politikai-legitimációs válsággal is fenyegette a gyarmattartó államok társadalmait.

Ami pedig a belföldi osztályviszonyokat illeti, a háború végével legalábbis néhány nyugat-európai országban jelentősen csökkent nemcsak a gyarmati rendszer, hanem általánosabb értelemben a belső, „polgári” demokrácia legitimitása is. Nyugat-Európa államai egyrészt képtelennek bizonyultak arra, hogy ellenálljanak a szomszédaik elleni öngyilkos háborúra irányuló nyomásnak, másrészt a munkanélküliség és a társadalmi szociálpolitikai összeomlás formájában a lakosságra – ezen belül főleg a munkásság tömegeire – rakták a „polgári” rend háború utáni újraépítésének terheit. A fegyveres antifasiszta küzdelemben játszott főszerepük miatt a kommunisták vagy a kommunista vezetés alatt álló baloldali koalíciók Európa déli országaiban nagyon jó politikai teljesítményt nyújtottak, némelyütt még választási győzelmeket is arattak. Mindeme fejleményeket a „polgári” közvélemény és politikai erők széles körben úgy értelmezték, hogy alapjaiban kérdőjelezték meg a nyugat-európai politika „polgári” konszenzusát, azaz a korábbi politikai rend osztályalapjait fenyegették.

A háborúban az európai kontinens társadalmainak nagy része példátlan veszteségeket szenvedett – nemcsak emberéletben, társadalomszerkezeti és politikai tekintetben, hanem szűken vett gazdasági vonatkozásban is. Az Eric Hobsbawm által idézett adatok szerint a termelőeszközökben elszenvedett veszteségek „13%-ot tettek ki Németországban, 8%-ot Olaszországban, 7%-ot Franciaországban, igaz, csak 3%-ot Nagy-Britanniában”⁶, ami még a háborútól viszonylag kevésbé sújtott Nagy-Britanniában is – egy történész kifejezésével – „hiánygazdasághoz” vezetett.⁷ Németország – Nyugat-Európa ipari hajtóereje – gazdasági válsága strukturális egyensúlyvesztéshez vezetett a sok tekintetben kölcsönös függésre épülő nyugat-európai ipari termelési rendszerben. Németország és Ausztria nagyvárosaiban élelmi-szerhiány lépett fel. Nyugat-Európa és különösen Németország gazdasági kapacitásainak újjáépítése a világ különböző régiói közötti hatalmi egyensúly fenntartása szempontjából elsőrendű feladatnak tűnt – miközben épp e feladat végrehajtása ütközött politikai akadályok sorába: széles körben elterjedt nézet volt ugyanis, hogy Németország első világháború utáni ipari újjászületése a német militarizmus újjáéledésének legfőbb peremfeltétele volt – egy ilyen folyamat megismétlődése pedig szörnyű kilátásnak tűnt a második világháború után. A német ipar újjáépítése és a nyugat-európai termelési-elosztási hálózatba történő békés integrálása

Németország „nácimentesítésének” egyik legfontosabb előfeltétele volt, kulcsfontosságú a náciizmus újbóli megjelenésének megakadályozása szempontjából.

Elközben – mint az első fejezetben bemutattam – az Egyesült Államok, amely már a második világháború előtt is a világ legnagyobb befolyású gazdasági hatalma volt – területének, gazdasági infrastruktúrájának érdemi károsodása nélkül vészelte át a háborút – sőt, az ipari termelés iránt a háborúban megnőtt keresletnek köszönhetően jól érzékelhető gazdasági fellendülést élt át.⁸ Jelentősen nőtt globális geopolitikai befolyása, s ez még akkor is messzemenő következményekkel járt volna Európára nézvést, ha a kontinentális Nyugat-Európa nem szenved példátlan háborús veszteségeket. A Nyugat-Európa államai és az Egyesült Államok közötti globális gazdasági egyensúly még jobban eltolódott az Egyesült Államok javára – így az utóbbinak korábban példátlan mértékben vált feladatává Európa háború utáni rendjének kialakítása, az új európai geopolitikai *status quo* megteremtése is.

A háborús erőfeszítés támasztotta kihívások nyomán a Szovjetunió szintén jelentős ipari átalakuláson ment át, amely – csakis ebből a szempontból és meglehetősen homályosan, de mégis – némileg emlékeztetett az Egyesült Államok történetére. A két nagy Szövetséges között e vonatkozásban négy dologban mutatkozott különbség. A Szovjetunió emberéletben, társadalmi rombolásban, valamint gazdasági infrastruktúrájának pusztulása terén sokkal nagyobb veszteséget szenvedett, mint az USA. Veszteségeinek nagyságrendjét megértendő elég arra emlékeztetni, hogy a Szovjetunió mintegy húszmillió embert – azaz teljes lakosságnak mintegy 10%-át – veszítette el a háború alatt. Kiállta Leningrád 900 napig tartó ostromát. Háború előtti gazdasági eszközállományának mintegy egynegyede semmisült meg. A kapitalizmus-államszocializmus szembenálláson túl ez is magyarázza, miért hiányzott a szovjet vezetésből a hajlandóság arra, hogy nagylelkűséget tanúsítson a háborús jóvátételi összegek elengedését illetően.⁹ A következő különbség az volt, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államoknál jóval kevésbé volt képes hadiiparát békés termelés céljaira átalakítani. Harmadszor, a második világháború végén a Szovjetunió – a félperifériás, egybefüggő Orosz Birodalom örököse – technológiailag igencsak az Egyesült Államok mögött kullogott. (A következő évtizedekben ez néhány fontos vonatkozásban, különösen az űr- és haditechnika területén gyökeresen megváltozik majd.) Végül pedig, a szovjet gazdaság és politika államszocialista intézményrendszeréből egy sor fontos további eltérés adódik, így például a termelés bevallott célját, a sikereket és kudarcokat kiváltó intézkedéseket, a politikai döntéshozatal és a gazdasági folyamat közötti viszony strukturálásának módját, vagy azt a módot illetően, ahogy az állam politikai célokra összegyűjti és koncentrálja a gazdasági és egyéb erőforrásokat. E négy vonatkozásban a Szovjetunió történelmi tapasztalata gyökeresen eltér az Egyesült Államokétól.

Ezen eltérések miatt, mint a 3. fejezetben láttuk, a szó szigorúan gazdasági értelmében a Szovjetunió – a méreteiből és súlyából adódó hatalmas lehetőségei, s nyersanyagokkal, valamint energiahordozókkal való rendkívül szerencsés ellátottsága ellenére – sem vált az Egyesült Államok igazi, közvetlen, gazdasági vetélytársává. Ehelyett egy sor nagyívű, iparosításra-modernizálásra irányuló társadalmi változáson ment át, amelyek figyelemre méltó geopolitikai sikerekkel párosultak. A Szovjetunió megőrizte politikai uralmát a háború során általa megszállt országok nagy része fölött, ez pedig sok megfigyelőben azt a benyomást keltette, hogy az addig a „szocializmus egy országban” jelszót megvalósító sztálini stratégia végül még a tekintetben is sikeresnek bizonyulhat, hogy a Szovjetunió határain kívül is el tudja terjeszteni a szocializmus ügyét. Röviden: a Szovjetunió nem annyira gazdaságilag, mint inkább jóval tágabb, *geopolitikai* értelemben vált az Egyesült Államok érdemi vetélytársává. A szovjet fenyegetést észak-amerikai részről olyan erősnek vélték, hogy az előlött érzett aggodalom szerepet játszott a nyugat-európai integráció észak-amerikai részről történt siettetésében – akár még azon az áron is, hogy ennek érdekében az egyes nyugat-európai államoknak le kell mondniuk történelmileg rögzült állami szuverenitásuk bizonyos kulcselemeiről.¹⁰

A második világháború végét követően néhány éven belül a vietnami és a kínai forradalom az emberiség további egyötödét vont ki a tőke közvetlen ellenőrzése alól, India függetlenségének kikiáltása pedig embertársaink újabb egyötödét vezette ki a gyarmati alávetettségéből. Az államszocialista országcsoporthoz, a második világháború katonaföldrajzi kimenetele okán, minden belső viszálya és törésvonala ellenére immár nemcsak korábbi agrárbirodalmak, azaz Oroszország és Kína tartoztak, hanem olyan, az előbbieknél jóval iparosodottabb társadalmak is, mint például Németország keleti tartományai, Csehszlovákia cseh és morva részei, valamint Lengyelország, sőt még Jugoszlávia némely területei is. Vagyis az államszocializmust már nem lehetett egyszerűen az „elmaradottság” terminusaiban leírni, mint a modern társadalom megszervezésének a „Nyugattól” esszenciálisan eltérő, az iparosítás tekintetében rendkívül elmaradott, és kóros szegénységtől sújtott rendszerét. Az új és látszólag még Európában is sikerrel terjeszkedő szocialista tömb igen sokszínű lett tehát, és sok tekintetben föltöttebb alkalmasnak tűnt a gyors iparosításra – vagyis arra, amit akkoriban széles körű konszenzussal „fejlődésen” értek.

A nyugat-európai államok politikai rendszerét „belülről” aláásó, adott pillanatban viszonylag népszerű kommunista pártok támasztotta növekvő belpolitikai veszélyek, továbbá a feltörekvőben levő, Nyugat-Európa keleti határaitól a Csendes-óceánig húzódó államszocialista társadalmakkal kialakuló éles „rendszeresengés” föltöttebb sürgető szükségszerűségge tette a hidegháborús készültséget Nyugat-Európa számára, és varázsolta egyre vonzóbb perspektívává az Egyesült Államokkal fenntartott

kapcsolatokat. A Nyugat-Európa kiváltságos globális gazdasági súlyának és geopolitikai pozícióinak helyreállítására vonatkozó politikai álmok megvalósítása azonban többfajta akadályba is ütközött. A gyarmatbirodalmakban felmerülő „gondok” egész sor kedvezőtlen következménnyel fenyegettek a – kivétel nélkül nyugat-európai – anyaországokban. Az ipari fejlődés nemzeti határokon átvelő együttműködést igényelt Nyugat-Európában, amit viszont fojtogatott ugyanezen államok évszázados protekcionista öröksége. A gazdasági újjáépítéshez infrastruktúrafejlesztésre volt szükség, ám a gyarmatbirodalmak válsága és fölbomlása miatt e tekintetben a megszokott fejlesztési források egyik fontos elemével – a gyarmatokról a gyarmattartó gazdaságba irányuló értékáramlással – immár nemigen lehetett számolni. Mindezen kihívások együttese – továbbá a fellendülő észak-amerikai iparnak az a jól felfogott érdeke, hogy megőrizze kiváltságos hozzáférést a nyugat-európai piacokhoz – némi átszervezést igényelt a nyugat-európai államok egymás közötti viszonyában.¹¹

KÖRKÖRÖS (EL)HÁRÍTÁS

Amit ma nyugat-európai integrációnak nevezünk, az jórészt a fenti strukturális feltételekre adott válasz volt. Nyugat-Európa második világháború utáni intézményeinek nagy átalakulása úgy is leírható, mint több koncentrikus kör kiépítése a kontinentális Nyugat-Európa földrajzi magva köré. Az Európai Unió története szempontjából három ilyen kör tűnik különösen fontosnak: (1) az amerikai kongresszus által a nyugat-európai gazdaságok egy csoportjának nyújtott újjáépítési segély (a Marshall-terv) elosztási mechanizmusa, amely hamarosan a (2) „nyugati” védelmi szövetség (a NATO) létrehozásához vezetett, majd – könnyvem voltaképpen tárgya –, (3) az utóbb EU-nak keresztelt gazdasági, társadalmi és politikai integrációs rendszer létrejötte.

Az Európai Újjáépítési Programot (a Marshall-tervet) széles körben a „történelem legsikeresebb [gazdaság]szerkezet-kiigazító programjaként”¹² ünneplik, mondván, hogy ez „mérőföldkő [volt] a segélyezés történetében, amely minden érintettnek – a jövőre [sic] Egyesült Államoknak és a kedvezményezettnek, Nyugat-Európa országainak – egyaránt óriási hasznot hozott.”¹³ Azt az állítást, hogy a Marshall-segély az önzetlenség csimborasszója lett volna, a pusztá nagyságrendje nemigen támasztja alá: az 51 hónapon át folyósított összesen 12 918 millió dollár mind az adományozó, mind pedig a befogadók GDP-jének meglehetősen szerény részét képviselte (ez alól talán csak, mint alább látni fogjuk, három segélyezett: Görögország, Nagy-Britannia és Franciaország jelentett kivételt). Ennél sokkal jelentékenyebbek voltak a projekt geopolitikai következményei.

A tervet eredetileg – legalábbis formálisan – valamennyi európai államnak ajánlották, beleértve a Szovjetuniót, Jugoszláviát és a Vörös Hadsereg által megszállt kelet-európai országokat is. Némi tanakodás után a szovjet vezetés nemcsak, hogy nem fogadta el a tervet, hanem még a Vörös Hadsereg megszállta államoknak is

megtiltotta elfogadását. Más szóval, a Marshall-terv végrehajtása egybevágott a gyorsan eszkalálódó hidegháború alapvetően kétértelmű, geopolitikai szembenállásra épülő struktúrájával.¹⁴ A tervről folytatott tárgyalások során a Szovjetunió az éppen befejeződött háborúban minden Szövetséges, azaz az USA által is, teljes joggal agresszornak tekintett országok, főként Németország jóvátételi kifizetéseinek folytatását¹⁵ követelte (e kötelezettséget a terv Németországra vonatkozó passzusai eltörölték volna). A mi szempontunkból fontos, hogy a szovjet vezetés kifogásolta a terv azon kikötéseit is, amelyek megkövetelték, hogy a résztvevő országok legyenek nyitottak az egész kontinensre kiterjedő gazdasági integrációra. Geoffrey Roberts szerint „a Marshall-terv szovjet részről történő elutasításának az volt a fő oka, hogy az angolok és a franciák ragaszkodtak az amerikai segítség központi koordinációjához.”¹⁶ A szovjet kivonulás aligha lephette meg tehát a Marshall-terv megfogalmazóit. Az egyik legfontosabb geopolitikai ellenérv az volt, hogy a projekt hozzájárulhat a nyugat-európai kommunista pártok kormányzati részvételtől való kizárásához a befogadó államokban. Ez volt az egyik fő magyarázata annak is, hogy az amerikai kongresszus egyáltalán megszavazta a tervet.¹⁷ Mint Bernadette Whelan kertelés nélkül rámutat, „az ERP legfontosabb célja a demokratikus tőkés rendszerek megszilárdítása Európában és a kommunista előrenyomulás visszaszorítása volt.”¹⁸

A Marshall-tervben előírt segélyösszegek fejében az Egyesült Államok előírta, hogy fokozottabb integráció jöjjön létre a nyugat-európai államok között. Tette ezt több okból is: leküzdeni, kirekeszteni és elszigetelni kívánta a létrejövő államszocialista tömböt¹⁹, csillapítani próbálta a könnyű- és középűlű nyugat-európai államok közötti gazdasági protekcionizmust²⁰, Nyugat-Európa újjáépülő, modern tőkés államait és haszonelvű vállalatait nyitottá ohajtotta tenni az Egyesült Államok általános geopolitikai befolyása és gazdasági tevékenysége előtt, s végül azt is megpróbálta elérni, hogy az USA elkerülje a háború utáni recesszió fenyegetését.

A terv által megvont geopolitikai kör az európai államok meghatározott, gondos mérlegeléssel kiválasztott csoportját foglalta magába. Az Egyesült Államok 15 nyugat-európai gazdaságnak, továbbá Görögországnak és Törökországnak nyújtott segélyt. Ezen államok összesen a világnépesség mintegy 11,4%-át, a bruttó világtermelés több, mint 23,5%-át és – talán ez a legmegdöbbentőbb – az 1950-ben még létező gyarmatbirodalmi hálózat²¹ mintegy 89,05%-át tudták magukénak. Ezen adatok fényében nehéz elhessegetni azt a benyomást, hogy a Marshall-terv néhány kivétellel a már amúgy is gazdag és hatalmas államoknak és ezek vezető tőkés csoportjainak, elsősorban pedig ezek politikai elitjének nyújtott segítséget. Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha emlékeztetünk arra, hogy a tervet az Európán kívüli világban bekövetkező jelentős átrendeződés időszakában, egy sor teljes erővel fellángoló gyarmatosítás-ellenes függetlenségi mozgalom jelentkezésével egy időben találták ki és hajtották végre.

A terv szélesebben életbe lépett. Az ötletet George Marshall 1947. június 5-én a Harvard Egyetemen elhangzott beszéde pendítette meg először a nyilvánosság előtt. „Június 19-én [Bevin brit és Bidault francia külügyminiszter] nyilatkozatban üdvözölték Marshall beszédét és meghívták a Szovjetuniót egy közös angol-francia-szovjet értekezletre, amely a amerikai segítséggel végrehajtandó közös európai újjáépítési program kidolgozását vitatná meg.”²² Két nap múlva „a [SZKP] Politikai Bizottság[a] összeült és pozitív választ adott.”²³ Molotov június 27-én érkezett Párizsba, ám a tárgyalások július 2-án megszakadtak. Az Európai Gazdasági Együttműködési Értekezletet, amelyet általában mérföldkőnek tekintenek a Marshall-terv végrehajtásának történetében, 1947. július 12-én tartották, alig egy hónappal azt megelőzően, hogy (a mai Bangladesht is magában foglaló) Pakisztán és India függetlenné vált Nagy-Britanniától (1947. augusztus 14, illetve 15.).

	ERP segély nagysága	A teljes segély százaléka	A fogadó állam GDP-jének száza- léka, 1950-ben	ERP hányad (%) / GDP hányad (%)
Egyesült Királyság	3189,8	24,691	6 527	378,315
Franciaország	2713,6	21,005	4 137	507,733
Olaszország	1508,8	11,679	3 095	377,349
Németország (Nyugat-)	1390,6	10,764	4 014	268,156
Hollandia	1083,5	8,387	1 138	737,119
Görögország	706,7	5,470	0 272	2012,235
Ausztria	677,8	5,247	0 482	1087,970
Belgium/Luxemburg	559,3	4,329	0 932	464,541
Dánia	273	2,113	0 556	379,806
Norvégia	255,3	1,976	0 335	590,455
Törökország	225,1	1,742	0 643	270,913
Írország	147,5	1,142	1 192	594,780
Svédország	107,3	0,831	0 887	93,649
Portugália	51,2	0,396	0 331	119,915
Izland	29,3	0,227		
Összesen	12918,8	100	23 540	
HHI		1463,3		

4.1. táblázat: Szétosztott Marshall-segély, a teljes összeg %-ában, a bruttó világtermelésből való részesedés %-ban (1950) és Marshall-segélyből való részesedés a bruttó világtermelésből való részesedés szerint, segélyezett államokként. Források: A szerző számításai a Marshall Aid: U.S. Economic Assistance... illetve Maddison The World Economy alapján.

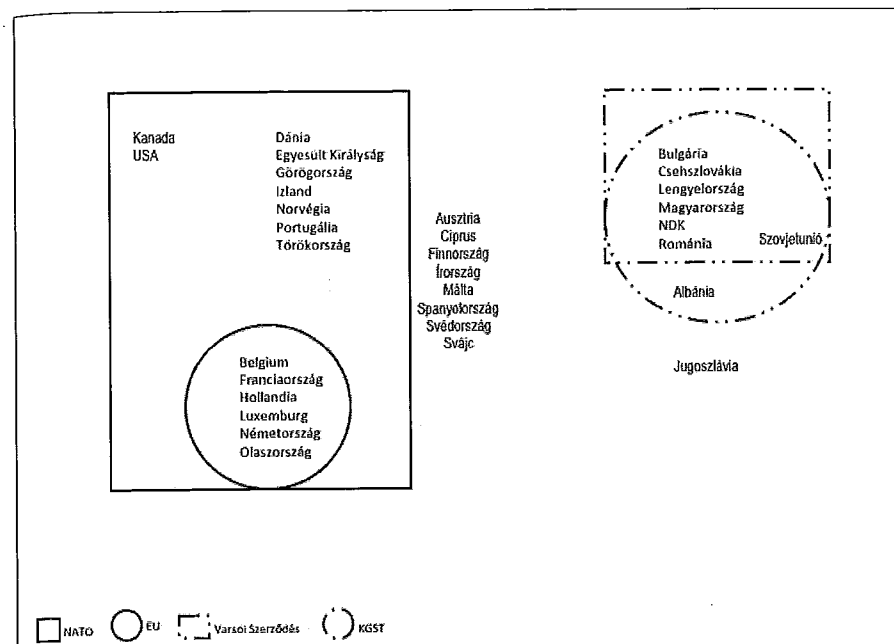
A 4.1. táblázatban a Marshall-terv keretében kapott összegek láthatók országonként a terv 51 hónapos – 1948. április 3-tól 1952. június 30-ig terjedő – időszakában. Jellemző, hogy a legnagyobb összeget – az összes szétosztott pénznek majdnem hajszálra az egynegyedét – a modern kapitalizmus történetének legnagyobb gyarmattartó hatalma, Nagy-Britannia kapta. A két nyugat-európai államnak, amelynek akkoriban a legtöbb gyarmati „birtoka” volt – Nagy-Britanniának és Franciaországnak – együttesen majdnem a teljes Marshall-segély fele jutott.

A megmaradt gyarmatok problémája fel is vetődött az Egyesült Királysággal kapcsolatban. Abbot Low Moffat, a Gazdasági Együttműködési Hivatal (amely, mint brit hallgatóság előtt tartott beszédében elmagyarázta, „a Marshall-terv amerikai szervezete”²⁴ volt) igazgatóhelyettese kényszeredetten és a gyarmati viszonyok vonatkozásában már-már megkapó történelmi érzéketlenséggel az alábbi, meglehetősen gyermekes érveléssel védelmezte az erre vonatkozó amerikai döntést:

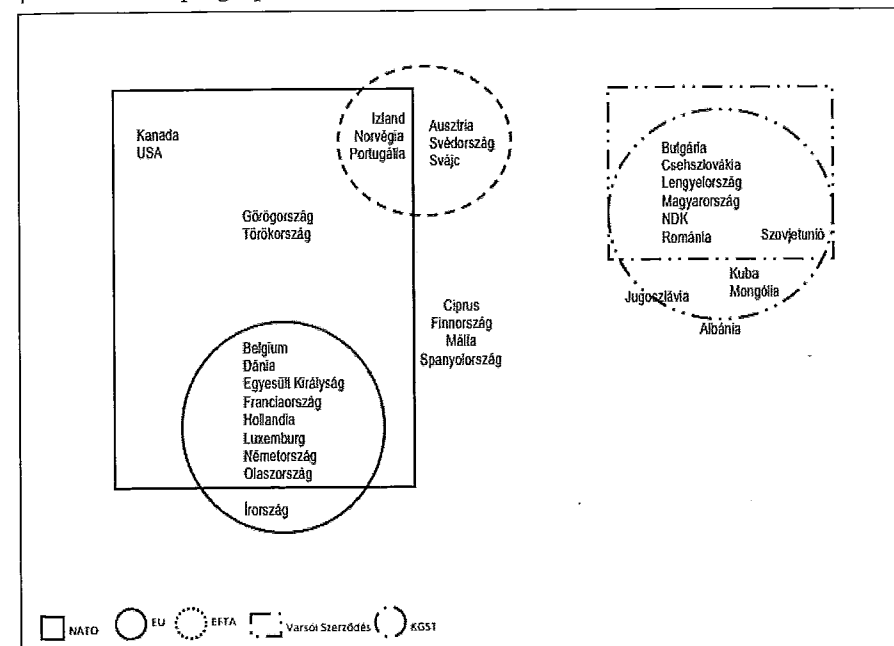
brit területen az ECA nem nyújt közvetlen adományt vagy kölcsönt a tengeren túli kormányoknak [a még brit uralom alatt álló gyarmati területek kormányainak]. Minden adomány és kölcsön közvetlenül az itteni [nagy-britanniai] kormányhoz kerül, segítő Nagy-Britannia és Észak-Írország behozatali politikáját.²⁵

Hogy a terv egy átfogóbb geopolitikai stratégiai elképzelés része volt, az a Marshall-terv részeként juttatott összegek szétosztásának arányaiból is kiviláglik. Mint a 4.1. táblázat szemlélteti, a szétosztás nem állt összefüggésben a volt tengelyhatalmak háborús felelősségével: sem Németországot, sem pedig Olaszországot nem zárták ki az adományokból.

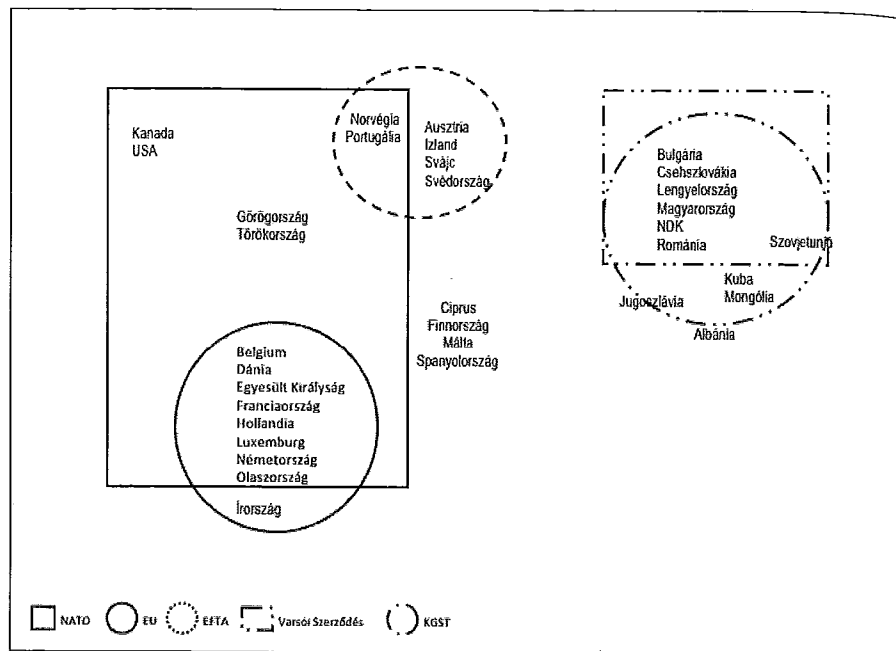
Törökország kedvezményezett-mivolta ugyancsak némi magyarázatra szorul. Nemcsak arról van szó, hogy a szó szigorú értelmében Törökország aligha tekinthető kimondottan nyugat-európai országnak (e vonásában részben Görögország is osztozik), de egyenesen olyan állam, amelynek területe jórészt kívül esik azon, amit hagyományosan európai földrésznek neveznek. Megkönnyíti, hogy megértsük, miként kerülhetett Törökország is a kedvezményezettek körébe, ha megjegyezzük, a bruttó világtermelésből való megközelítő részesedésük vizsgálata alapján a két legbőkezűbben segélyezett gazdaságnak – a görögnek és az osztráknak – volt egy fontos közös vonása Törökországgal: valamennyien hidegháborús „frontállamok” voltak, azaz olyan társadalmak, amelyeknek hosszú, közvetlen határuk volt a formálódó szovjet „tömbbel”. Görögországban akkoriban a szovjetbarát kommunista párt vezetése alatt fegyveres antikapitalista harcok dúltak, ami (figyelemmel a terv antikommunista „kondícióira”) érthető magyarázatot ad Görögország felülreprezentáltságára a segély kedvezményezettjei között. Mihelyt figyelembe vesszük a NATO későbbi létrejöttének dinamikáját (lásd lent), ezek az anomáliák még érthetőbbé válnak.

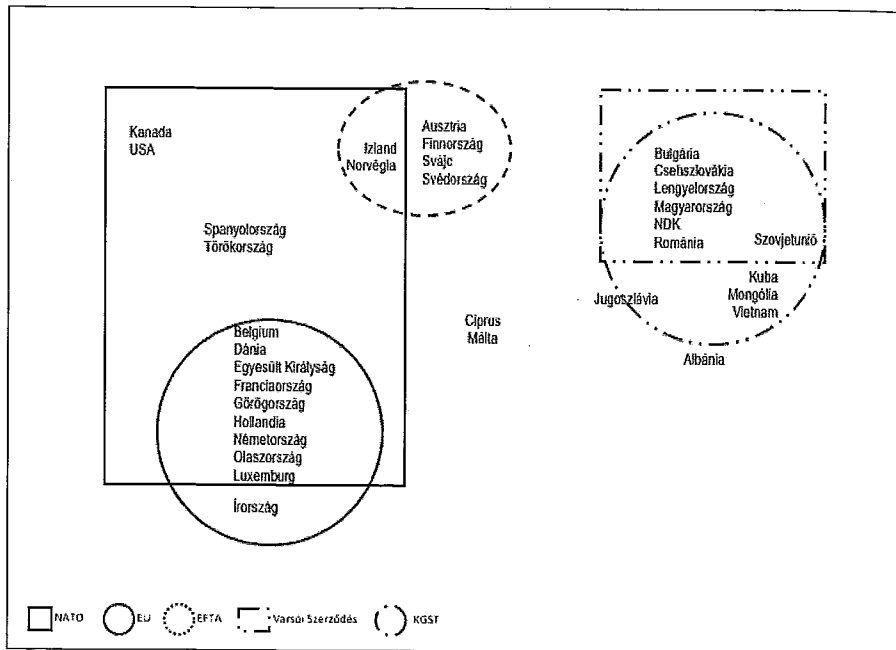
4.1 ábra: Az európai geopolitikai rend szerkezete, 1955

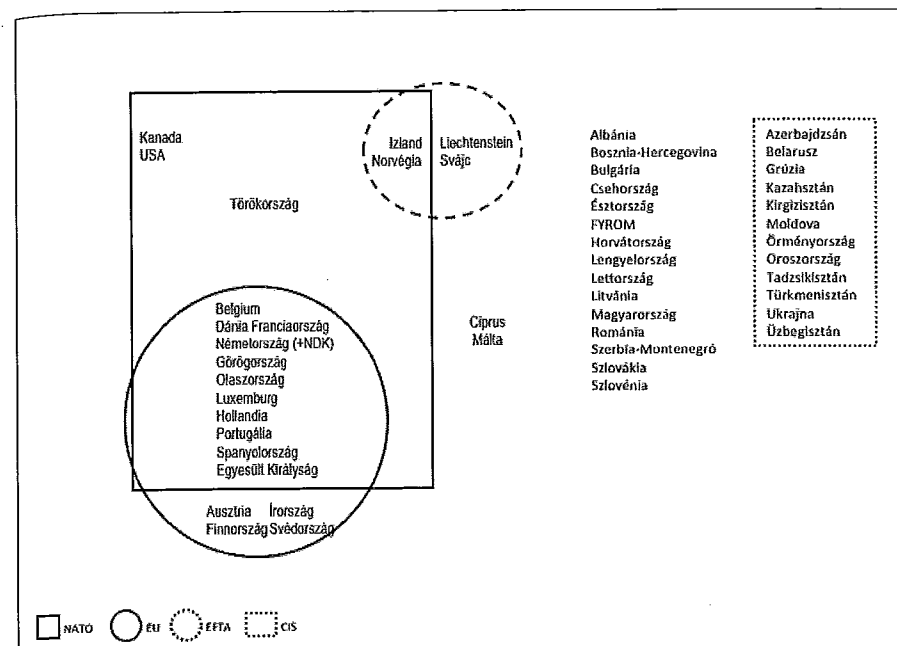
4.2 ábra: Az európai geopolitikai rend szerkezete, 1965

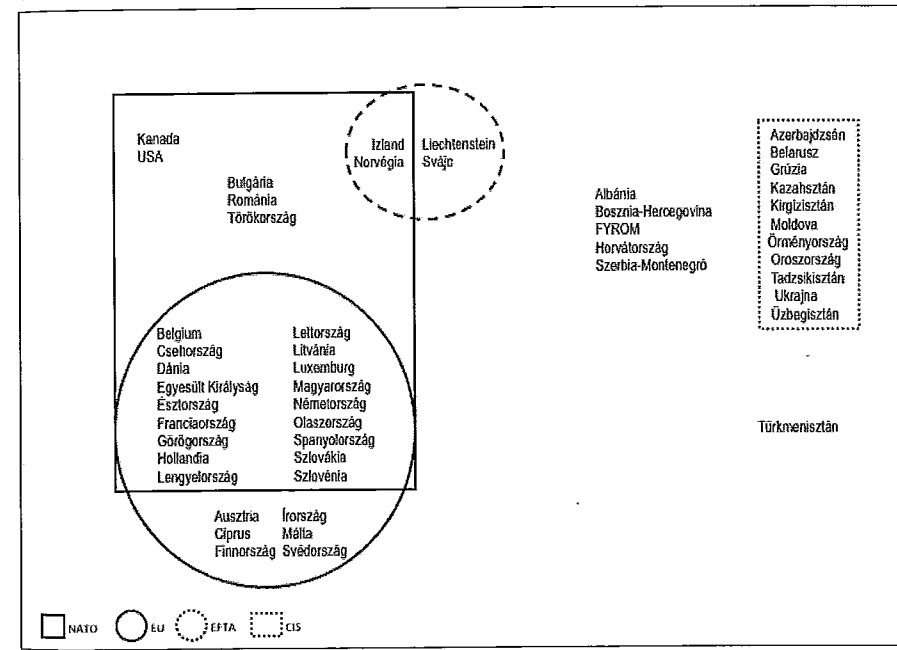
4.3 ábra: Az európai geopolitikai rend szerkezete, 1975

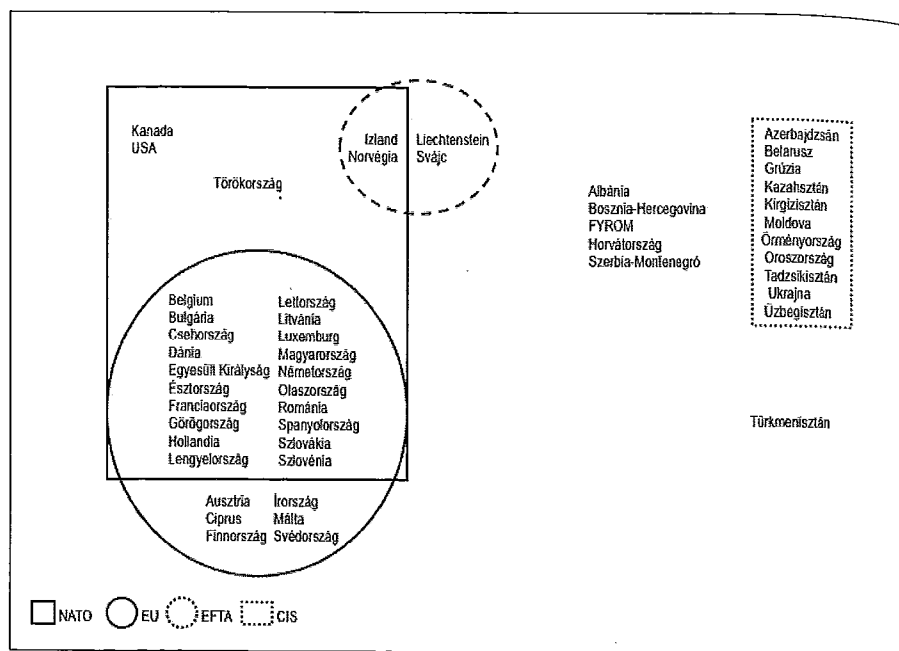
4.4 ábra: Az európai geopolitikai rend szerkezete, 1985

4.5 ábra: Az európai geopolitikai rend szerkezete, 1995

4.6 ábra: Az európai geopolitikai rend szerkezete, 2005

4.7 ábra: Az európai geopolitikai rend szerkezete, 2008

A NATO és az Európai Unió (1949-es, illetve 1951-es) megalakulására válaszként jöttek létre a szovjet tömbön belüli megfelelőik, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST, 1949) és a Varsói Szerződés (1955). A 4.1.-től a 4.7. ábráig tartó sorozat a képi illusztrációk nyelvén mutatja be e folyamatot 1955-től kezdődően, amikor első ízben lépett színre az európai geopolitika valamennyi fő szereplője.

1955-ben az Európai Unió frissen létrejött elődje²⁶ hat gazdaságot foglalt magában. Ezek térben többé-kevésbé egybefüggő csoportozatot alkottak Európa középnyugati részén. Az akkori EU-t teljesen magában foglalta a NATO, míg ennek néhány kulcsfontosságú tagja – az USA és Kanada – kívülről támogatta a szervezetet, EU-tagságuk (az utóbbiak regionális meghatározottsága felől nézve értelemszerűen) föl sem merült. A szocialista „tábor” taglétszáma, lakosságára és gazdasági teljesítményére nézvést egyaránt jóval kisebb „tömb” volt. A Varsói Szerződés tagsága ekkor még majdnem teljesen átfedésben volt a KGST-ével.²⁷ A két tömb „között” egy sor olyan államot találunk, amelyek a formálódó államszocialista „tábor” szupraállami gazdasági és politikai integrációjának szempontjából mintegy köztes állapotú kívülállóknak számítottak.

1965-re jelentősen megváltozott a kép, noha az EU, a maga hat eredeti tagjával továbbra is a NATO alrendszere maradt. A „semleges” illetve valamely egyéb intézményi megoldás jóvoltából a hidegháborús szupraállami szervezeteken kívülálló

államok a NATO-tag Dániával, Norvégiával, Portugáliával és Egyesült Királysággal egyetemben létrehozták az Európai Szabadkereskedelmi Társulást (az EFTÁ-t). Ez a következő évtizedekben Európa nem EU-tag tőkés gazdaságai számára mintegy integrációpótlékként működött. Ami az államszocialista csoportozatot illeti, Albánia „megfigyelő” státusba vonult vissza a KGST-ben (eközben annál szorosabb, „testvéri-baráti” kapcsolatot alakított ki a Kínai Népköztársasággal), Mongóliát felvették a KGST-be, Jugoszlávia pedig társult tagságot létesített vele.

1975-re mindkét oldalon szerény mértékű változás történt: az EU nemcsak a NATO-tag Dániát és az Egyesült Királyságot vette fel tagjai sorába, de Írországot is. Az ír tagság jóvoltából az EU-nak első ízben, jó húsz évvel létrehozatala után lett az első olyan tagállama, amely nem volt egyszersmind NATO-tag is. Időközben az EU-taggá váló Dánia és az Egyesült Királyság megürült EFTA-tagsági helyét Izland foglalta el. Az államszocialista tömbben az egyetlen változás az volt, hogy a Kubai Szocialista Köztársaságot teljes jogú tagként fölvtették a KGST-be. (Kuba ugyanakkor – az ellene mint „a Szovjetunió előretolt hadoszlopa ellen” irányuló „nyugati” biztonságpolitikai hisztériát némileg meghazudtolva – a Varsói Szerződésbe nem lépett be). Katonai diktatúráik – s az utóbbi esetében gyarmatbirodalma – összeomlására reagálva 1985-ben Görögországot és Portugáliát is fölvtették az EU-ba. Spanyolország belépett a NATO-ba, így módon lezárva a Földközi-tenger nyugati medencéjét, és közvetlen ellenőrzést biztosítva a NATO-nak a gibraltári szoros felett. Finnország az EFTÁ-hoz csatlakozva, formális semlegességét megtartva megkezdte közeledését a nyugati szövetségi rendszerhez, míg az államszocialista „tömbben” az egyetlen változás a háborúit óriási vérvesztés árán, győztesen lezáró Vietnam belépése volt a KGST-be.

Az 1985 és 1995 közötti időszakra esik az európai államszocializmus összeomlása. A geopolitikai-gazdasági szövetségi rendszerek európai felállításában minden korábbi évtizednél gyökeresebb változások mentek végbe. Az 1985 és 1995 között eltelt tíz évben az Európai Unió tagjainak száma 10-ről 15-re emelkedett, gyakorlatilag „kiürítve” az EFTÁ-t, amely ekkor már jószerével pusztán formalitásként, csak Svájc politikai és gazdasági elitjének és a norvég választóknak az EU-tagsággal szembeni ellenállása miatt létezik. Németország „újraegyesítése” az EU tagállamainak számát nem, a szervezet méreteit azonban valamelyest megnövelte. Az egykori szocialista oldalon, mint közismert, 1995-re mind a Varsói Szerződést, mind pedig a KGST-t fölszámolták, s a „nyugati” szövetségi és integrációs rendszer egyetlen megmaradt alternatívája az a laza államszervezet lett, amely Független Államok Közössége néven a Szovjetunió romjain jött létre.

2005-re tíz volt államszocialista társadalom (köztük a Szovjetunió három korábbi tagköztársasága) már a NATO tagja volt. Nyolc volt szocialista NATO-tag, Máltával és Ciprussal együtt már befejezte az EU-ba való felvételi eljárást is. Románia és Bulgária, illetve mögöttük Horvátország a teljes jogú EU-tagsághoz vezető úton, mint

NATO-tagok Törökországhoz hasonló helyzetben voltak. E hatalmas változások nyomán az európai geopolitika mintegy semleges, „köztes” tere ismét kiüresedett. Az egymást átfedő NATO-EU-EFTA komplexumon kívül az egyedüli még létező szervezet továbbra is a Független Államok Közössége (amelyből közben kilépett Türkmenisztán). A 2005 óta eltelt években annyi változás történt, hogy Románia és Bulgária, majd Horvátország is felvételt nyert az Európai Unióba.

2008-ig eltelt, 57 éves története során a NATO hat tagállamból álló katonai szövetségből huszonhat tagú szervezetté nőtt. Az EU 57 éves bővüléstörténete során hatról huszonhétre emelkedett a tagállamok száma. A NATO jelentőségét az EU-hoz mérve azt látjuk, hogy a két szervezet együttes története során a NATO-nak mindig több tagja volt, mint az EU-nak, hiszen beletartoztak a szövetség észak-amerikai tagállamai, továbbá Törökország is – amely az EU-tagság vonatkozásában több generáció óta „várólistán” van –, s egy sor olyan állam, amely az EU-ba történt felvétele előtt néhány évvel lett a NATO tagja. Az egykori államszocialista oldalon a Varsói Szerződéshez mindvégig a KGST-tagok részhalmaza tartozott.

Az EU NATO-hoz fűződő, különleges viszonya még az EU mint intézmény létrehozatalának folyamatát és kialakuló uralmi formáinak jellegzetességeit is befolyásolta. Az EU-tagállamok párhuzamos NATO-tagsága miatt (s mivel a NATO legerősebb tagállama, az Egyesült Államok nem törekedett arra, hogy formális értelemben birodalomná alakítsa át a szövetséget) a nyugat-európai államok egyik fontos állami funkciójáról – a védelemről – egy olyan szervezet gondoskodik, amelynek az EU-nál sokkal szélesebb körű tagsága van. Irányítását az EU-tól különböző folyamatok, hatalmi dinamika és szempontrendszer jellemzi. Az EU és a NATO közötti nagyfokú átfedés tényének óriási szerepe van abban, hogy az EU miként képes elkerülni, hogy állammá váljék: külső védelmét a mai napig az erre vonatkozó „különleges rendelkezések” nyomán nagyrészt Európán kívüli szereplők – köztük főként az Egyesült Államok – látja el.

Ez a tény – hogy az EU védelmét egész története során egy olyan szervezet látta el, amelynek néhány meghatározó tagja nem része az EU-nak – olyan általános geopolitikai helyzetet hozott létre, amelyben a nyugat-európai államok mind intenzívebb és egyre bővülő integrációja nem jár együtt olyan geopolitikai kényszerrel, hogy maguk is hatékony, globális szinten működő külsőerőszak-szervezetet fejlesszenek ki. Ez döntően meghatározza az EU mint közhatalom természetét, ugyanis eleve kizárja a szervezett erőszak pán-nyugat-európanizálását, s így az államiság fogalmának közismert magva (Max Weber széles körben elfogadott definíciója szerint az állam nem más, mint a legitim erőszak monopóliumának birtokosa) kívül maradt a nyugat-európai integráció építomestereinek látóköri. Az EU-t a geopolitikai körülmények ilyenén alakulása nemzedékekre mentesítette attól, hogy a külső erőszak

monopóliuma megszervezésének és fönntartásának feladatával meg kelljen birkóznia, hogy létre kelljen hoznia az ehhez szükséges politikai legitimitást, anyagi és szervezeti alapokat és intézményrendszert.

Ugyanakkor az EU geopolitikai terjeszkedése és egyre erőteljesebb „belső” integrációja következtében folyamatosan átalakulóban van. Lévé, hogy az EU hatékony közhatalom – hiszen irányelveket, törvényeket, szabályzatokat bocsát ki, formális és informális, belső és külső viszonyrendszert épít, stb. –, miként képes arra, hogy elérje mind az EU-n belüli, mind pedig az azon kívüli, nagy számú szereplők általában tartásuk magukat az EU jogi szabályozásához (amit az EU-n belül mindközönségesen „Acquis communautaire”-nek, azaz közösségi joganyagnak neveznek)? S ami talán még fontosabb, hogyan tesz eleget az EU mint nem állam annak a fennmaradása és virágzása szempontjából talán legfontosabb geopolitikai követelménynek, hogy előnyére, saját érdekei szerint alakítsa globális környezetét, mely lényegében kizárólag államokból áll? Más szóval, miként működhet globális hatókörű, sikeres közhatalom az erőszak saját kezében levő monopóliuma nélkül?

A második világháború utáni európai rend három követelménynek kellett, hogy megfeleljen.

1. Meg kellett őriznie Nyugat-Európa államainak formális önállóságát,
2. globális gazdasági súlyt kellett kölcsönöznie a nyugat-európai államoknak és tőkének, és
3. mindezt békés eszközökkel kellett elvégeznie.

A hidegháborús felállás – melynek lényege a Brüsszelben sokat idézett *bonmot* szerint „az amerikaiak bent-, az oroszok kint- és a németek lenttartása”²⁸ – éppen ilyen megoldást kínált. Az Európai Unió némi történeti iróniával, kis analógiás túlzással fölfogható úgy is, mint a dinasztikus házasság – másutt és sokkal korábban (legalább a 7. századbeli Kínában²⁹) feltalált, és a nyugat-európai politikatörténetben (az e fejezet mottójában idézett) Habsburg Miksa császár, a Szent Római Birodalom feje által emlékeztetéssel tett – elvének kreatív adaptációja a modern államiság feltételei között. A dinasztikus házasság geopolitikai logikájának az volt a kulcsa, hogy ez az egyes államok között kialakuló, az uralkodói hálósobákban megpecsételt, elvileg örökéltiglen tartó, informális-formális hálózatok megteremtésével – melyek elvileg egymás tartományai fennmaradásában, közös virágzásában tette érdekeltté a szó legszorosabb, adott esetben nemcsak „testületi”, de egyenesen testi értelmében – legalábbis elvileg – egyesülő uralkodói családokat – a területi logika alapján szerveződött államok közötti jövőbeli ellenségeskedés elkerülésével kecsegtet. A modern, második világháború utáni nyugat-európai államiság közegében egy ilyen,

a különféle államformájú közhatalmak átvitt értelemben „orgiasztikus” egyesítésére vonatkozó kezdeményezés értelemszerűen előmozdította a közhatalom szupraállami formáinak létrejöttét. A nyugat-európai integráció, a szent királyi testek egyesülésére való hivatkozás elegáns kiiktatásával éppen ezt valósította meg: növelte minden egyes nyugat-európai állam (beleértve az addigélő fölöttébb harcias Németországot is), valamint a világ leghatalmasabb állama, az Egyesült Államok érdekelttségét a nyugat-európai államok fennmaradásában és racionális politikai integritásában, s olyan kötelékekkel fűzte össze őket, melyek elégséges mozgásteret biztosítottak a gazdasági és politikai szereplők működéséhez. Ez igen jelentős mértékben javította esélyeiket a további globális sikerre, s lehetővé tette számukra, hogy megtartsák korábbi globális privilégiumaikat – annak ellenére, hogy a huszadik század második felére rendre látványosan elveszítették gyarmatbirodalmaikat, azaz korábbi globális pozícióik fő forrását.

KÖZHATALMI SZERVEZET VÉGREHAJTÓ APPARÁTUS NÉLKÜL: KÉNYSZERÍTÉS KAPCSOLATOK ÚTJÁN³⁰

Közelebbről vizsgálódva egy négy mechanizmusból álló, fölöttébb kifinomult hálózatrendszer képe bontakozik ki előttünk. Ezek együttes alkalmazása látszik biztosítani az EU meglepő geopolitikai sikertörténetét. E négy hálózati mechanizmus a következőképpen ragadható meg:

1. az EU központját a tagállamok apparátusaihoz fűző formális és informális kapcsolatrendszerek,
2. az EU kormányközi szervezetek révén gyakorolt globális befolyása,
3. a „keleti bővítés” geopolitikai játszámája, s végül
4. az EU-ban székelő multinacionális vállalatok részvétele a nemzetközi rendszer hatalmi folyamataiban.

Az alábbiakban e négy kapcsolathálózati mechanizmus jellegzetességeit veszem szemügyre közelebbről.

A TAGÁLLAMOK APPARÁTUSAI

Az EU-joganyag végrehajtásában és az EU geopolitikai érdekeinek széles körű érvényesítésében kulcsszerep hárul a tagállamok apparátusaira. A teljes jogú EU-tagság azzal a kötelezettséggel jár, hogy adott tagállam saját joganyagaként ismeri el és hajtja végre az *acquis communautaire*-t. E látszólag egyszerű, logikus és sok szempontból

magától értetődő előírás természetesen politikai problémák sorát idézi elő, hiszen az egyes tagállamok legitimációs szerkezetei gyökeresen eltérnek az EU különféle szabályozó és jogalkotó testületeinek legitimációs struktúráitól. A 2013-15-ös évek görög-német konfliktusa egy sor kiváló példával szolgál az ebből adódó érdekkonfliktusok létezésére. Ebben az értelemben az EU működésmódjának leírására széles körben használt, elegáns képlet – mely szerint az EU nem más, mint a tagállamok szuverenitását egybeolvasztó, s az így létrejövő amalgám-szuverenitást minden tag rendelkezésére bocsátó szervezet („sharing and pooling of the member states’ sovereignty”) ³¹ – egyfajta szerződéses viszonyt ír le, melyben az EU mintegy a tagállamok hátán lovagol, vagyis lényegében valamiféle metaállamnak tekinthető. Ez természetesen egy sor politikai nehézséggel jár, hiszen a tagállamok legitimációs struktúrái gyökeresen eltérnek az EU különböző törvényhozó és szabályozó testületeitől.

A metaállam azonban nem állam. A modern állam végrehajtó funkciója a törvényhozó hatalom és az állampolgárok kollektív testülete által nyújtott legitimáció közötti, meghatározóan fontos, egyszeri és megismételhetetlenül zárt kapcsolaton alapul. A saját végrehajtó apparátus hiánya egy lépéssel még a modern államnál is jobban eltávolítja az EU-t az állampolgártól, azaz az EU-szerte uralkodó, liberális államfölfogás szerint a legitimitás végső forrásától. Így súlyos, sokszor áthidalhatatlannak tűnő szakadék keletkezik a mai nyugat-európai társadalmak lakosai mint az adott tagállam és az EU állampolgárai és az állítólag az ő politikai érdekeit artikulálni, értékorientációikat képviselni hivatott szervezetek, a nyugat-európai államok törvényhozói és végrehajtó apparátusai, illetve az ezek fölé rendelt, valamiféle metaállami működést megvalósító EU között.

Alighanem az EU mint metaállam legitimációs rendszerének papírvékonyasága, s az EU politikai szférája és az állampolgárok életvilága közötti „morális” távolság magyarázza például nyugat-európai választásokon rendre megfigyelhető, makacs empirikus összefüggést, hogy az európai parlamenti helyeket eldöntő szavazásban választási rendszertől függetlenül mindenütt jóval kevesebben vesznek részt, mint az adott társadalom „saját” állami törvényhozásának összetételét meghatározó szavazásokon. Ez még akkor is így van, ha egyszerre zajlik a „nemzeti” és az EU-s képviselők választása.

Az Eurostat adatai szerint 1994 és 2014 között a 2015-ben EU-tag 28 állam országos választásain 76,2 százalékról 68 százalékra csökkent a részvétel, míg az EU-választási részvétel 56,7 százalékról 42,5 százalékra zuhant. ³² Bár értelemszerűen az összesítő adatokban foglalt államcsoport összetétele változott, nagy vonalakban az EU egészére mégis elmondható, hogy az áttekintett két évtized alatt a szavazási hajlandósági „rés” – amit talán joggal értelmezhetünk úgy, mint az EU viszonylagos legitimációs hátrányát, „deficitjét” – húsz százalék körüli mértékről huszonöt százalékosra növekedett. Ez csupán egyetlen, viszonylag kézzel fogható kifejeződése az EU mint (meta-)állam

viszonylag csekélyebb, s egyre gyengülő legitimitásának. A mai Nyugat-Európában tapasztalható EU-kritika és a politikai EU-ellenesség doktrínája, s az ezekhez kapcsolódó politikai aktivizmus okkal-alappal irányítja tehát az EU és az állampolgárok közötti „morális távolságra” a közfigyelmet. Az EU és tagállamainak polgárai közötti viszony áttételes, az állampolgárok nagy tömegei számára ködös, áttekinthetetlen jellege nagyban aláásmasztja azokat a vádak, melyek szerint az EU még a liberális, képvisleti demokrácia erősen korlátozott népfelség-elképzelése szerint sem tekinthető demokratikus intézménynek.

KORMÁNYKÖZI SZERVEZETEK

Talán még érdekesebb, miként tesz szert az EU jelentős geopolitikai befolyásra azért, hogy tagállamai egyben tagjai különféle olyan, a világfolyamatokat alapvetően kordában tartó kormányközi szervezeteknek és stratégiai csoportozatoknak, mint a Világkereskedelmi Szervezet, a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank, a Nyugat-Európai Unió, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, az ENSZ s annak számtalan külön ügynöksége, vagy a NATO. Két eltérő minta figyelhető meg: az egyik a NATO–EU viszonylatot jellemzi – ahol a kormányközi szervezetnek, amely, mint láttuk, egyoldalú átfedésben van az EU-val, monopóliuma van a kényszerítő eszközök felett tagjainak területén belül és kívül egyaránt –, a másik az összes többiben.

A korábbiakban felvázoltam az EU és a NATO közötti kölcsönös összefonódások néhány módozatát, s hogy ez a viszony milyen következményekkel jár az EU mint újfajta közhatalom jellegére nézve. Az Európai Unió mint szervezet letörölhetetlenül magán viseli az ötvenes évek európai geopolitikai konfliktusának alapvonásait. Az EU, a mára jól bebetonozott, s a hidegháború lezárultával is a közvetlenül megelőző időszak geostratégiai megfontolásainak megfelelően – mondhatnánk: mintegy alvállalkozásban – a NATO-ra testálta, ily módon nemes egyszerűséggel „kiszervezte” saját védelmének feladatát. Mindezt NATO-tag tagállamain keresztül teszi, ám az ebből a szervezeti átfedésből következő védelem-, hírszerzés-, technológia és egyéb globális geopolitikai előnyökből végső soron nemcsak a NATO-tagállam EU-tagok részesülnek, hanem Nyugat-Európa teljes egésze, vagyis a térség olyan nem NATO-tag államai is, mint Ausztria vagy Svájc. Az EU és a NATO viszonyára minden egyéb stratégiai szövetségnél inkább alkalmazható a történelmi elkötelezettség, a hosszú távú partneri viszony fogalma, mely előnyös globális pozíciókat biztosít mind Nyugat-Európa, mind pedig Észak-Amerika társadalmi számára a technológiaáramlások, a termelés és az ezek alapján egyre növekvő egyenlőtlenségek globális rendszerében. Az EU-NATO stratégiai szövetségben foglalt globális geopolitikai

viszony szervezetszociológiai szempontból igencsak figyelemre méltó, újszerű megoldást szült: az EU külső, s részben belső védelmét is olyan szervezet látja el (s bizonyos mértékben még finanszírozza is), mely fölött sem maga az EU mint szervezet, sem pedig az EU egyes NATO-tag tagállamai nem gyakorolnak teljes, osztatlan, szuverén közhatalmat. Nyugat-Európa területvédelmét tehát egy, az emberiség története során példa nélkül álló méretű, minden egyéb szereplőhöz viszonyítva abszurd túlerőt fölvonultató geopolitikai hatalomkoncentrációs rendszer látja el: a NATO-ba tömörült, s a világnépesség alig tíz százalékát kitevő államok együttes világgazdasági súlya megközelíti a világ-össztermék felét. Az e föllás mögött meghúzódó gazdasági, politikai, morális és kulturális-reprezentációs szerkezetek megértése nélkül nem elképzelhető a mai világ működésének leírása.

A másik fajta viszonyt olyan kormányközi szervezetekkel tartja fenn az EU, amelyek (a NATO-tól eltérően) közvetve, a fizikai megsemmisítés konkrét fenyegetése nélkül érvényesítik döntéseiket, határozataikat és politikai javaslatukat. Az EU és az effajta, földrajzilag átfogóbb, gyakran világméretű kormányközi szervezetekkel fenntartott kapcsolataiban létező valódi erőviszonyokat jól szemlélteti Caroline Lucasnak, a brit Zöldpárt volt európa-parlamenti képviselőjének³³ a naplójából vett alábbi idézet, amely az interneten közzétett blogjából való. A Világkereskedelmi Szervezet hatodik, Hongkongban, 2005-ben tartott miniszteri fordulójáról így számol be:

Az EU, amely bevallottan mind a [z akkori állapot szerint] 25 tagállamot és a Bizottságot foglalja magában, [a WTO logikája szerint] mégis (legalábbis elvben) egyetlen tárgyaló partnernek számít, 800 fővel [képviseltette magát a hongkongi találkozón], míg az USA csak 350-nel. Közben még ezeket a számokat próbáljuk megemésztetni, gondoljunk Dzsibutira a maga egy, Gambiára, a két, Burundira a három és Mauritániára a négy tárgyalójával.³⁴

E felállásban az EU-t egyetlen hatalmas szavazat-összehangoló – és ami a globális kormányzás jelenlegi kontextusában gyakran fontosabb – tárgyaló gépezetnek látjuk, amely saját tagállamainak számtalan kormányközi szervezetben elfoglalt, államokként külön-külön delegált tagsága révén képes a számára kedvező döntéseket kicsikarni. Az EU ezen, sajátos globális stratégiai képvisleti rendszere még előnyösebb az EU számára azon szervezetekben, ahol a szavazás nem az egy állam-egy szavazat elv alapján zajlik, így például a Világbankban vagy a Nemzetközi Pénzügyi Alapnál. Ezekben a tagállamok szavazati és alkupozícióját a szervezet részvényállományában való részesedésük szabja meg, s e dimenzióban ma az államok túlnyomó többségével szemben Nyugat-Európa egyértelmű előnyök egész sorát élvezi.

„KELETI BŐVÍTÉS”

A harmadik mechanizmus, amelynek révén az EU eléri az *Acquis* betartását, a „keleti bővítés”, vagyis az a folyamat, melynek során az EU joganyagát a közvetlenül keleti és dél-keleti határai mentén levő államok is átveszik. A teljes jogú tagságért való folyamodás döntő *előfeltétele*, s az egyik igen fontos kritérium, amely szerint a tagságért folyamodó államokat ismételtén értéklik, hogy átvette-e, s alkalmazza-e az EU joganyagát.³⁵ A tagságért folyamodó államok elfogadták ezt a közvetlen joghatóságot, s a szuverenitásukról való ezzel járó, részleges lemondást egy külső joghatóság javára; cserébe a társult tagság státusát kapták, amely köztudottan gazdasági és geopolitikai szempontból egyaránt az EU-nak kedvez. Mindehhez kapcsolódik valamifajta, a teljes tagságot a távoli jövőben kilátásba helyező, a pályázó geopolitikai fontosságtól, méretétől és gazdasági potenciáljával arányos ígéret.

Fontos különbséget tenni „keleti bővítés” és felvétel között. Az utóbbi azt a folyamatot jelzi, melynek során a tagságért folyamodó állam teljes jogú tagként belép az EU-ba, s megkapja az őt megillető helyeket a Bizottságban, a Tanácsban, a parlamentben és más szervekben. A „keleti bővítés” *nem* feltétlenül jár felvétellel, amint ezt első kézből tanulhatta meg Románia, Bulgária és Törökország (amelyeket a kilencvenes évek közepén hívtak meg tíz más jelentkezővel együtt a „keleti bővítés” folyamatába, ám a 2004. május 1-i fordulón mégsem nyertek felvételt). Románia és Bulgária felvételét csupán 31 hónappal halasztották el (2007. január 1-ével váltak teljes jogú taggá). Törökország folyamodványa még azon periódusokban is lélegzetelállítóan orientalista, iszlamofób és általánosabban idegengyűlölő politikai retorika tárgya volt az EU-ban³⁶ – itt elég csak arra gondolni, miként jelenik meg a török tagság „réme” az osztrák, német vagy holland belpolitikában –, mikor a török tagságot nem ásta alá a belső kisebbségekkel, a mindenkori vezetés ellenzékével, illetve az értelmiség nagy csoportjaival szembeni általános politikai erőszak Törökországban.

A felvétel megkülönböztetendő azután a teljes befogadástól, vagyis attól az aktustól, melynek során az Unió kiterjeszti az összes uniós jogot a korábban belépett tagokhoz hasonló, azzal minden tekintetben megegyező módon a belépő tagállamok polgáira is. A régi tagok többségének vonakodása, hogy a kelet-európai munkaerő előtt megnyissa gazdaságát³⁷ például azt eredményezte, hogy az EU-polgársággal járó jogok teljességét (ide értve tehát a szabad mozgás, letelepedés és munkavállalás jogát is) a formálisan 2004-ben felvett államok polgárainak csak további hét év elteltével adják meg. Franciaországot, a Benelux országokat és Nagy-Britanniát a „lengyel vízszerelevél” való fenyegetőzés nyílt idegengyűlölő propagandakampánya „véletlenül” épp akkor kapott lábra, amikor (2011-ben) az új, kelet-közép-európai tagok is megkapták a teljes Unión belüli munkavállalási jogot. A 2016-ban – azaz mindössze öt évvel később – megszavazott „brexit” során Nagy-Britannia, azaz az

egyik, a kelet-közép-európai munkaerő nyújtotta többletérték-beáramlásból legnagyobb nemzetgazdasági hasznot húzó gazdaság polgárai még az EU-ból való kilépés terhét is föl vállallják az „új tagállamok” polgárainak jelenlétét korlátozó, hön áhított, kirekesztő törvények reményében.³⁸ A régebbi tagok esetében a munkaerő és a tőke szabad mozgására értelemszerűen nem érvényesülnek ilyen korlátozások, próbáljanak szerencsét akár a „rég” EU-ban, akár pedig az új, „keleti” államokban. A „rég” EU-tagok kizárólag a minden külföldivel szemben hátrányos megkülönböztetést előíró kelet-európai termőföldvásárlási szabályokban szenvednek hátrányokat.

Minthogy a közösségi joganyag átvétele előfeltétele annak, hogy valamely állam komoly jelentkezővé váljon a „keleti bővítés” folyamatában, azaz az átvételnek évekkel meg kell előznie a tényleges felvételt, a tagságért folyamodó államokra nagy nyomás nehezedik, hogy vállaljanak minden, a tagsággal járó felelősséget, különösen a tekintetben, hogy nyissák meg határaikat az EU tőkéje előtt, miközben a teljes tagsággal járó jogokat a formális belépésig nem élvezhetik. Bár a tagság tagdíjfizetési kötelezettséggel is jár – amit felvételükig a tagjelölteknek értelemszerűen nem kell fizetniük –, a kelet-európai új tagoknak járó támogatások és az EU különböző fejlesztési alapjaiból kapott és rendkívül szükséges infrastrukturális befektetések nagyságrendileg haladják meg a tagdíjat. Így minél hosszabb a várakozási idő a „keleti bővítés” beindulása és a teljes felvétel között, annál hátrányosabb a strukturális alapok és egyéb szubvenciók késéséből következő hátrány.

A törvények és szabályozások tekintetében megnyilvánuló, ilyenfajta külső strukturális függőség a tagságért folyamodó kelet-európai államok helyzetét némileg hasonlatossá teszik a „függő gyarmati területek” és „protektorátusok” helyzetéhez. A belső szuverenitástól megfosztott társadalmak külső kormányzása – a „közvetett uralom” – némileg emlékeztet a gyarmatbirodalmak történetére. Az EU és Kelet-Európa közötti viszonyban a külső uralom mértéke különösen a gazdaságpolitika terén jelentős.³⁹ A 2004-ben felvett államok esetében (amelyeknek polgárai 2011 óta élveznek egyenlő jogokat az EU-n belül) e kvázi-függő státus 18 évig tartott. A következő fordulón beküldött Románia és Bulgária esetében körülbelül 21 évről beszélhetünk.⁴⁰

MULTINACIONÁLIS VÁLLALATOK

A globális gazdasági kölcsönviszonyok igen összetett hálóját nagyban leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az Európai Unió története során mindvégig Nyugat-Európa és Észak-Amerika⁴¹ uralkodó osztályai egyes csoportjainak közös vállalkozása volt. Ez olyannyira így van, hogy a kutatók nemrégiben az „atlanti kormányzásról” mint a mai világazdaság külön és világosan felismerhető intézményéről kezdtek beszélni.⁴² Egy, az EU-t és az akörül zajló lobby-tevékenységet figyelő nem kormányzati szervezet már a huszonegyedik század elején figyelmeztetett⁴³, hogy fölöttébb diszkrét

tárgyalások kezdődtek az Európai Unió és az Egyesült Államok között a mindkét földrészen működő multinacionális vállalatok lobby-befolyásának nemzetközi egyezménybe foglalásáról, s egy transzatlanti szabadkereskedelmi térség és vámunió létrehozásáról. Langhammer, Piazolet és Selbert erről szóló tanulmánya⁴⁴ szerint egy ilyen vállalkozáshoz számos közös érdek fűződik. Az említett lobbytevékenység jelentőségét szemlélteti, hogy a 2004-es választásokat megelőző egyik utolsó ülésén az Európai Parlament határozatot fogadott el, amely „10 éves akcióterv elindítására” szólít fel azzal a céllal, hogy „elmélyítsük és kiszélesítsük a transzatlanti piacot, valamint a transzatlanti gazdasági és pénzügyi együttműködést”; a „végső cél akadálymentes transzatlanti piac megteremtése 2015-re”.⁴⁵ Ez értelemszerűen nem következett be, ám minden jel arra mutat, hogy továbbra is folynak mind a transzatlanti közös gazdasági tér létrehozatalával kapcsolatos tárgyalások, mind pedig az ellenük folytatott hangos tiltakozás.⁴⁶

E tekintetben az EU alapján véve informális „elitpaktum” a világ néhány leghatalmasabb cége – a legnagyobb Nyugat-Európában székelő és/vagy itt tevékenykedő multinacionális vállalatok – és a Volker Bornschier és Patrick Ziltener (1999, 35-36) által a brüsszeli központ „politikai vállalkozóinak” nevezett csoport között. A paktum részeként az EU egységes, akadálymentes gazdasági teret és más komparatív előnyöket nyújt az EU területén székelő multinacionális vállalatoknak. Cserében hasznot húz a közösségi joganyag „vállalkozás”- s főleg nagyvállalkozás-„barát” jellegéből, s így részben a nyugat-európai multinacionális vállalatok világméretű tevékenysége is módot ad arra az EU-nak, hogy a világ Európán kívüli részére is kivetíthesse geopolitikai hatalmát. A gazdasági fejlődésről szóló szakirodalom bőségesen dokumentálja a multinacionális vállalatok kiemelkedő szerepét a gazdasági függőség megteremtésében, ide értve a technológiai, a pénzügyi és kereskedelmi függőséget, valamint a tulajdonosi szerkezetek átalakítását és kisajátítását.⁴⁷ Az EU kapcsán „csak” annyi az újdonság, hogy ezt az itt székelő globális óriásvállalatok az Európai Unióval karöltve, mind a geopolitikai érdekérvényesítés, mind pedig a közvetlen haszon dimenziójában végzik, a két elitcsoport nyilvánvaló, kölcsönös megelégedésére.⁴⁸

MI HÁT AZ EU?

Mindennek fényében mit gondoljunk az EU-ról? Mit árul el ez az empirikus jelenség a közhatalom és általában a hatalom természetéről?

E könyvben több helyütt is arra a következtetésre jutottunk, hogy a végrehajtó apparátus szinte teljes hiánya, s ennél fogva a saját kényszerítő eszközök hiánya miatt el kell vetnünk az EU állam-mivoltának gondolatát. Létezik viszont ehelyett egy kifinomult hálózati kapcsolatrendszer, melynek az EU tagállamai, az ide kötődő nagyvállalatok és egyéb tökecsoportok, valamint az EU-tagállamok állampolgárai

alkotják tagjait. Az EU mint metaállam – vagyis olyan közhatalmi rendszer, mely maga nem állam, de amelynek tagjai közt államokat is találunk – az e konglomerátumot működtető nyilvános hatalmi szervezet. Ha meg akarjuk érteni, mi az EU, elégtelen, ha – mint azt az EU-val foglalkozó szakirodalom óriási többsége teszi – csak „Brüsszelle”, azaz az uniós szintű politikai és jogi-szabályozási folyamatokra összpontosítanunk figyelmünket. Pontosabb, találhatóbb elemzési megközelítést kínál, ha az összes érintettet – a tagállamokat, az európai székhelyű multinacionális vállalkozásokat, az atlanti uralkodó osztály érdekeit, valamint, „Brüsszelen” túl az összeurópai politikai színpad teljes társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági dinamikáját – mint részben közös, részben szétartó geopolitikai szempontok és érdekek mentén politizáló szereplők klikkjének egyetlen, meglehetősen szorosan egybeszőtt hálózatát szemléljük.

A tagállamokkal fenntartott metaviszony teremtetten viszonylagos távolság teszi lehetővé, hogy az EU elegánsan „tisztá” maradjon azokban az ügyekben, amelyeken az államok gyakran kinkeservesen, anyagi és morális veszteségek árán vergődnek át. Stratégiai védelmét a NATO-ba kiszervezve az EU saját katonai érdekeinek veszélyeztetése nélkül elegánsan és kényelmesen távol tarthatja magát mindenfajta olyan szintértől, ahol az EU érdekében föllépő erőszakszervezetek a „polgári” érzékenységet sértő erőszakot követnek el. A „keleti bővítés” folyamatában az EU keleti és dél-keleti szárnyának gazdaságaiban az átalakulás „piszkos” munkáját jórészt e társadalmak államgépezete és politikai elitje végzi el. Világszerte az EU-ban székelő multinacionális vállalatok végzik el az EU-n kívüli szereplők kényszerítésével járó feladatok jó részét gazdasági, környezetvédelmi, társadalmi és jogi területen, miközben magának az EU-nak sohasem kell az állami kényszer hagyományos eszközeihez nyúlnia. A megmaradt gyarmati kötelekkel illetve a hajdan Hohenzollern vagy Habsburg fennhatóság alatt állt európai szárazföldi birodalmak történetileg Nyugat-Európától függő részeivel újraéledő, sokrétű kapcsolatok és a folyamatosan megújuló neokolonialista kapcsolatrendszer szinte a teljes „volt második” és „harmadik” világgal olyan cserearányokat, nyersanyagokat, energiát, munkaerőt, tőkét és szolgáltatásokat nyújtanak az EU-nak, amelyek egy generációval a „hidegháború” és két-három generációval a gyarmati rendszer összeomlása után is folyamatosan szubvencionálják az uniós felhalmozási folyamatát, ugyanakkor magának az Uniónak sohasem kell közvetlenül részt vennie az értéktöbblet kisajtolásával járó társadalmi és környezetromboló erőszak piszkos ügyletében. Az EU sok tekintetben éppen azért tűnik a jószág megtestesülésének a mai világpolitikában, mert sikerrel tartja a távolságot a közvetlen kényszer gyakorló intézményektől, s ezzel is az elegáns felsőbbrendűség több évszázados európacentrikus ideológiáját erősíti. Az „európai jószág” tanát hirdetve az európai identitás felépítésének politikai folyamatában az „európai ember”

diszkurzív szinten mindent megtesz azért, hogy figyelmen kívül hagyja és minden érintettel elfeledtesse a gyarmatosítás és a szárazföldi birodalmak történetét – miközben magától értetődő természetességgel részesül továbbra is e konkrét múlt őt „illető” anyagi és morális hagyatékából.

A kényszerítés az államiság döntő összetevője, mert meghatározott társadalmi rendet teremt. A törvényes erőszakesszközök fölötti monopólium birtoklása azonban azt is jelenti, hogy a modern államoknak szembe kell nézniük az elszámoltathatóság kérdésével. E problémával a maffiától a „kopasz” politikai verőembereken át az „örzö-védő” magánhadseregekig az egyéb, erőszakra specializálódott szervezeteknek nem kell foglalkozniuk. A végrehajtó apparátus, így a közvetlen kényszerítés intézményi feltételeinek hiánya az EU esetében maga után vonja azt is, hogy nem létezik az EU a közvetlen elszámoltathatóságának olyan, szigorú rendszere, amellyel nemcsak az EU polgárai, hanem az emberiség egésze is élhetne, amelyhez az EU érdekében elkövetett erőszakkal kapcsolatban az érintettek fordulhatnak. Ez még az EU saját tagállamainak társadalmi számára is megnehezíti, hogy felelősségre vonják az EU törvényhozó részlegét és a mögötte meghúzódó gazdasági és politikai koalíciókat, nem is beszélve a világ EU-n kívül élő, óriási többségét.

Az EU jelentős hatalmi és kényszerítő funkciók leosztására és kiszervezésére szolgáló bonyolult rendszere és az elszámoltathatóságon alapuló visszacsatolásban található hézag együttvéve igencsak emlékeztet a globális gazdasági termelés mai szervezetére⁴⁹; különösen, ami a rugalmas specializáció⁵⁰, a hálózati kormányzás⁵¹ és az éppen időben történő gyártás⁵² gyakran rendkívül bonyolult, többdimenziós struktúráit illeti⁵³. Ezen olvasatban az EU tevékenységének jó része erősen emlékeztet arra, amit az újabb makro-komparatív gazdaságszociológiai kutatások az áruáncolatok⁵⁴ szerkezeti logikájának vonatkozásában⁵⁵ találtak; különösen relevánsnak tűnik a Gary Gereffi⁵⁶ által leírt „vevő vezérelte” típus, amelynél távolból irányító kereskedelmi tőke-érdekeltség szervezi a termelési folyamatot, amelyet nagyszámú termelő összetett kapcsolati hálóban a globális térben végez egy keresleti struktúráit tekintve rendkívül diverzifikált és gyorsan változó kereskedelmi területen. Ahogy a multinacionális cégeknek sikerül egyrészt bonyolult alvállalkozói rendszerek kiépítésével alacsony szinten tartani a munkaerő-költségeket, másrészt elkerülni, hogy tisztességtelen munkaerő-politikájuk miatt jogi vagy politikai slamasztikába keveredjenek, úgy az EU is képes elegánsan kívül maradni az elszámoltathatóság hatóköréből azokkal a függőségi és behelyettesítési folyamatokkal kapcsolatban, amelyek a nevében és érdekében eljáró szereplők tevékenységéhez fűződnek.

Az EU így a modern nyugat-európai liberalizmus egyik nagy álmát valósítja meg: előmozdítja a haszonszerzést és az előnyöket teremtő társadalmi változást – ám anélkül, hogy közvetlenül, elszámoltatható módon részt venne az ezek mögött rejlő mocskos

folyamatokban. Mintha csak a bűvös „láthatatlan kéz” hatása nemcsak a piacra korlátozódna; immár a politika birodalmában is működik. A világ népességének kevesebb, mint 7,5%-ával az Európai Unió a világ GDP-jének legalább egyötödét termeli meg.⁵⁷ Gyakorlatilag anélkül, hogy a kisujját is megmozdítaná, sikerül biztosítania a peremén levő, szinte valamennyi poszt-államszocialista ország szolgáltatésszégét, s ezzel az egész régiót a kapitalizmus történetéből jól ismert, nyugat-európai geopolitikai álomnak megfelelően egyetlen ütközőzónává és a természeti és társadalmi erőforrások kézenfekvő, jól elérhető tárházává alakította át. Miközben a világ máig megmaradt gyarmatainak még mindig több, mint felét birtokolja, s ránehezedik elnyomásban, rasszizmusban és módszeres politikai erőszakban bővelkedő egész története, a világban a végső politikai jószág képében tetszeleg. Háta mögött a világ egyetlen megmaradt katonai szuperhatalmával a NATO-ban, amelynek tagjai együttesen – a világ népességének alig több, mint egytizedéről beszélünk – a világon megtermelt GDP csaknem a fele felett rendelkeznek, az EU által önmagáról kialakított kép a világ többi részével szembeni semlegességet, békességet, kedvességet és szelídséget sugározza.

A KÖZHATALOM REGIONÁLIS ÚJRAELOSZTÁSA

Éles szemű és következetes munkáikban Volker Bornschier és tanítványai⁵⁸ a tőke és az állam közötti kölcsönviszonyok rendszerében vizsgálják az EU-t. A folyamatot, amelyben üzleti vállalkozások ilyen közjavakat szereznek az államoktól, a „védelem világpiacaként” írják le. Miközben tökéletesen egyetértenek azzal, hogy az EU-jelenséget a tőke-állam viszonyrendszerrel hozzák kapcsolatba, úgy vélem, némi fogalmi finomhangolás közelebb vihet bennünket az EU megértéséhez.

A „védelem” kifejezésnek ebben az összefüggésben három lehetséges jelentése van: Nyilvánvaló, hogy Bornschiernek a „védelemről” mint a „gazdasági termelés” és a „politikai vállalkozások” közötti kapcsolatban megnyilvánuló „társadalmi rendről”⁵⁹ adott definíciója⁶⁰ Polányi Károlynak azt a felismerését⁶¹ idézi fel, hogy a gazdasági folyamatok mindig mintegy a társadalmi intézmények „árnyékában” működnek, s az utóbbiak biztosítják az előbbieket stabilitásuk és előreláthatóságuk. Ez egyúttal a mai észak-amerikai gazdaságszociológiai és antropológiai kutatások jó részét meghatározó, „a gazdasági cselekvés társadalmi beágyazottságáról” szóló gondolatmenet⁶² egyik fontos oldala is.

Másodszor, Bornschier „védelem”-fogalma utalhat a protekcionizmusra is – s e vonatkozásban egyértelműen talál az EU-ra. A „védelem” szó harmadik, konkrétabb jelentése – s ennek érvényességét alátámasztja, hogy Bornschier az „erő” fogalmát⁶³ a „védelem” állami hasznossága kulcselemeként használja, a törvénytelen kényszerítésre épülő szervezetek, például a „maffiaüzlet” képét idézve fel – érintőlegesen szintén ide vág.

Csak hogy amit az EU a nyugat-európai tőkének nyújt, az részben kevesebb, részben viszont több is, mint amit a „védelem” kifejezés fenti jelentései magukban

foglalnak. Kevesebb, mint a Polányiánus értelmezés, mert az EU által nyújtott javakhoz nem társul az EU részéről közvetlen kényszerítés (hiszen, mint láttuk, az EU-nak egyáltalán nincsenek saját kényszerítő eszközei). Az EU helyett jogi, politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális transzmissziós mechanizmusokat nyújt, melyek segítségével az EU-t alkotó államok, tőkecsoportok és állampolgárok saját védelmüket az EU-n kívüli szereplők révén biztosítják. Minthogy az EU költségvetése kevesebb, mint 1,2%-a a tagállamok összesített GDP-jének – s ez az arány egyre csökkenő tendenciát mutat –, az EU nincs abban a helyzetben, hogy bármiféle, gazdasági vagy egyéb tevékenység számára a szó közvetlen, „nyers erőszak” értelmében „védelmet” nyújtson. Ugyanakkor, bár az EU-piaci protekcionizmusra irányuló törekvések nyilvánvalóan nagyon hangsúlyosan megjelennek az EU működésében, a szervezet sokkal több, mint a protekcionizmus mégoly passzív eszköze: feltűnően aktív globális szereplő, amely a nemzeti protekcionizmus 19. századi fogalmát meghaladva mozdtítja elő a nemzetek fölötti, össz-nyugat-európai tőke közös érdekeit. Az EU egyszersmind láthatóan több, mint valamiféle maffiaszerű védelmi szervezet. Rendkívül bonyolult közhatalom félreérthetetlen jeleit mutatja, fékek és egyensúlyok igen kifinomult rendszerével, mely mögött kiterjedt, nagy jelentőséggel bíró politikai folyamat zajlik.

Az Európai Unió eddigi története alapján nem tekinthető születőben levő globális államnak sem. Kiterjedése, ambíciója egyetlen, történetileg és identitáspolitikailag igen pontosan meghatározott régióra, „Európa” agyonhasznált fogalmára korlátozódik. E regionális korlát a nyugat-európai üzleti vállalkozások és államuk közötti viszony örökségével áll összefüggésben; régóta létező kapcsolatrendszerrel van szó, melynek megvannak saját, jól felismerhető intézményi jellegzetességei és összekapcsolódási mechanizmusai. Bár teljesen elképzelhető, hogy nyugat-európai vállalati érdekeket nem nyugat-európai állami szereplők képviseljenek, s bizonyos fokig már láttunk is erre példát – így az Arab-öbölben vívott, vagy jugoszláv háborúk, ahol az Egyesült Államok katonai erői olyan globális nagytőke-érdekeket képviseltek, amelyek magától értetődő módon magukban foglalták a nyugat-európai tőke érdekeit is. Az ilyen esetek egyúttal egy sor óriási politikai, kulturális, erkölcsi, gazdasági stb. bonyodalomra és korlátra is rávilágítanak. A dolgok mai állása szerint tehát kétes, van-e lehetőség arra, hogy a bornschieri értelemben vett „védelem” valóban globális mechanizmusként szerveződjön meg. A jelenlegi felállás egyik érdekes vonása éppen a multinacionális vállalatok működésének globális hordereje és bármely „védelmet-nyújtó” szervezet nem egészen globális hatóköre közötti feszültség.

Az ilyen akadályok és bonyodalmak, valamint a legerősebb nyugat-európai tőkecsoportok történelmi beágyazottsága miatt – amit jól tükröznek például a „kontinentális”, „északi”, „rajnai” vagy „korporatív” kapitalizmus-modelleket az Észak-Amerikában honos liberálisabb modellektől megkülönböztető tipológiák – joggal tételezhetjük föl, hogy

a földrajzi tér, amelyben az ilyenfajta „védelmet” az EU kulcsfontosságú szereplői keresik, nem terjed ki a világ egészére. Az „európai” regionalitást megkönnyíti a szimbolikus földrajz azon Európa-központú modellje⁶⁴, amely a Nyugat-Európa társadalmi által a világ nagy része fölött gyakorolt gyarmati uralom amorális geopolitikai-geoökonómiai tényeit legalább a tizenkilencedik század közepe óta rögzült, kvázi-morális alá-fölérendeltségi kategóriákra fordítja le. E fölfogás egyfajta, szilárdan meggyökeresedett nyugat-európai egyediség (amelyre szinte mindig fordított szinekdoché reprezentációval mint „európaiságra” hivatkoznak), a nyugat-európai szubjektumban felülmúlhatatlan módon összpontosuló felvilágosult ész és erkölcsi jószág olyan hierarchiáját tárja a világot benépesítő kultúrák elé, amely hierarchia csúcsán Nyugat-Európa található.⁶⁵ A szilárd erkölcsi hierarchia iránti vágy és egyfajta, nyugat-európai identitásra irányuló érzelm e terméke a modern világ egészének politikai-kulturális alapmintázatává vált, s az így teremtett morális térben képződik a mai nyugat-európai regionális geopolitika. Ezt az örökséget figyelembe véve aligha meglepő például, hogy az 1993-as koppenhágai nyilatkozat, amely egyfelől az EU-nak az újonnan belépők iránt alapvetően nyitott jellegét hirdeti, másrészt rögtön olyan kikötést is tartalmaz, hogy az EU-ba való felvétel kritériuma az „adott állam európai identitása”.⁶⁶ Mindebből következik, hogy a „nyersen” objektív földrajzi szempontok – így például egy adott ország földrajzi elhelyezkedése a kontinensek mégoly elnagyolt térképén – egyáltalán nem garantálják magasztos, átvitt értelemben vett „európaiságát”, mint azt a Dél-Balkán vagy az Oroszország és Kelet-Közép-Európa közötti óriási terület társadalmainak közelmúltbeli története jól szemlélteti.

Végezetül, némi metaforikus jelentésen túl nem szól sok minden amellett, hogy az EU-t valamiféle „piaci” mechanizmus eredményének kellene tekinteni (mint Bornschier „védelmi piac” megfogalmazásában), legalábbis nem a csere Polányi-féle értelmében, amikor is az adott gazdasági tranzakcióban gazdát cserélő árucikkek ára valamiféle nyílt alkufolyamat eredménye.⁶⁷ Meglepő ugyanakkor, mennyire emlékeztet a nyugat-európai multinacionális tőke és az EU közötti viszonyrendszer arra, amit Polányi Károly újraelosztásként írt le, nevezetesen arra a folyamatra, melyben adott gazdasági értékeket meghatározott hatalmi központ begyűjti, majd onnan kiáramoltatja a saját hatalmi célrendszere szerint.⁶⁸ Ahhoz azonban, hogy e fogalom működhessen, alkalmazható legyen az EU-ra, ki kell tágítanunk a Polányi-féle séma értelmezési keretét, lehetővé téve, hogy az újraelosztás közvetlen gazdasági értékkel nem bíró javakra, előnytípusokra is alkalmazható legyen. Ha megengedjük, hogy különféle, pénzben közvetlenül nem kifejezhető közjóságok mozgását is leírhatjuk az újraelosztás fogalmával, akkor azt látjuk, az EU által újraelosztott közjavak nagyrészt geopolitikai jellegűek. Ha elfogadjuk azt a leírást – s ez közhelynek számít mind az európai hivatalos beszédmódban⁶⁹, mind pedig a vonatkozó szakirodalomban⁷⁰ –, hogy az EU „megosztja és egybeolvasztja” tagállamainak szuverenitását, e folyamat

sokkal inkább a Polányi-féle redistribúcióra, mint valamiféle piaci rendszerre emlékeztet. Ha az állami szuverenitást úgy tekintjük, mint a közjó legfontosabb elemét, melyet az állam modern történelme során a tőkének juttat, akkor az EU nem más, mint olyan új szervezeti forma, amelynek alapfeladata a nyugat-európai multinacionális tőke közös érdekeinek követése a *köz hatalomnak* a tagállamoktól a „központba és a központból” történő *regionális, szupradállami* újraelosztása révén.

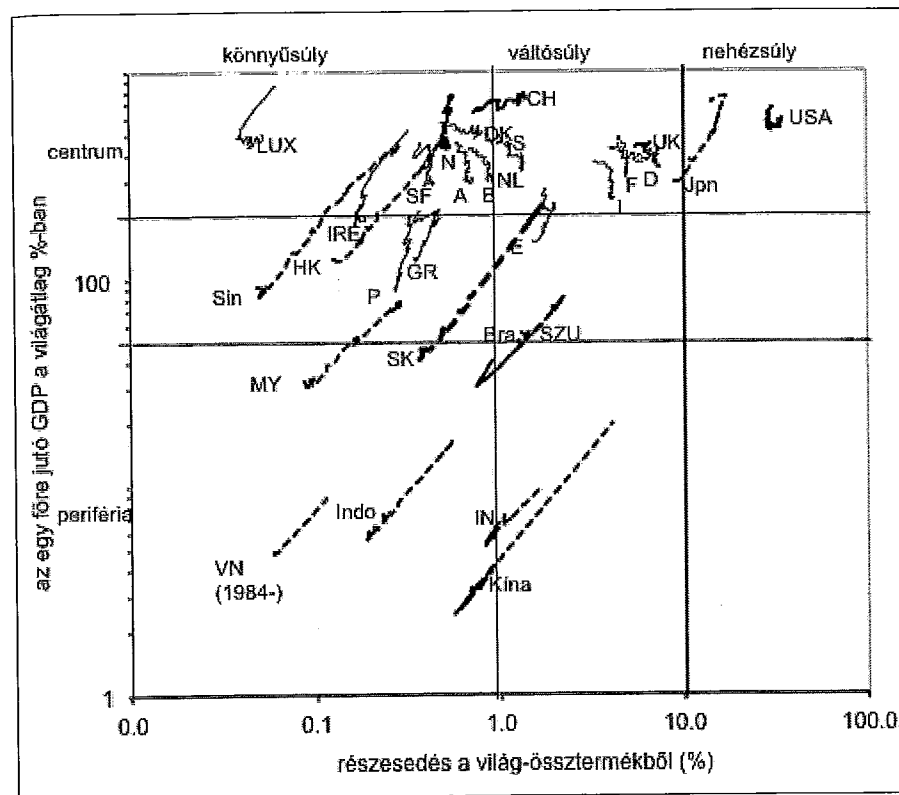
Nyilván fölmerül az a kérdés, vajon miért alakult ki az a szövevényes, sokszintű, az állampolgárok által már-már áttekinthetetlen politikai rendszer, mely a legkülönbözőbb történelmi helyzetekben fölöttébb kreatív módon darabokra szedi, új formában rakja össze és ragasztja össze a hagyományosan fölöttébb széttagolt európai államok szuverenitását. S itt kanyarodunk vissza a méret kérdéséhez.

„SZÉTSZEDÉS ÉS ÖSSZERAKÁS” – ÉS A SÚLY GEOPOLITIKÁJA

A 4.8. ábra a globális államközi rendszer leggazdagabb és a legjelentősebb gazdasági súllyal rendelkező egységeit mutatja be a legutóbbi évtizedek EU-bővítéseinek tükrében. A gazdasági teljesítmény államokra lebontott pályáját láthatjuk itt kétdimenziós térben 1960 és 2003 között. Az ábra az Európai Unió tagállamait az úgynevezett „vesztfáliai felfogásban” szemléli, azaz a figyelmen kívül hagyja az EU létét és teljesen különálló, önálló, egymástól független, „nemzetállami” egységekként kezeli őket. A függőleges dimenzió a világ államainak helyzetét ábrázolja az egy főre jutó GDP adatok szerint (az adott évben a világátlag százalékában kifejezve). A vízszintes dimenzió a világ államait a világ GDP-jéből való részesedésük szerint ábrázolja.⁷¹

Gondolatmenetem szempontjából különösen érdekes a globális GDP-ből való részesedés (a 4.8. ábrán a vízszintes dimenzió). Szembeötlő, hogy a világ államai gazdasági súlyukat tekintve igen egyenlőtlenül oszlanak meg (a világ népességének több mint 80%-a olyan államokban él, amelyeket itt nem lehet bemutatni, mivel az ábra bal alsó sarkán egy inggombnyi területen zsúfolódnak össze). Vitathatatlanul az Egyesült Államok a világ legsúlyosabb szereplője: az ábrában foglalt több, mint négy évtizedben a világ össz-GDP-jének közel 25-34%-át termelte meg, miközben az egy főre jutó GDP tekintetében fokozatos fölfutást mutat.⁷² Jelentős lemaradással követi az Egyesült Államokat Japán, amely az 1990-es évekre a 8-9%-os tartományból 18%-ra emelkedett, majd a világ GDP-jének 15%-a körül stabilizálódott a helyzete. Japán természet- és gazdaságföldrajzi, valamint geopolitikai korlátai miatt – e rendkívül sűrűn lakott szigetország gyakorlatilag semmiféle nyersanyaggal illetve szénhidrát-alapú energiahordozóval nem rendelkezik – globálisan valószínűleg ez tekinthető a Japán számára elérhető gazdasági növekedés határának.

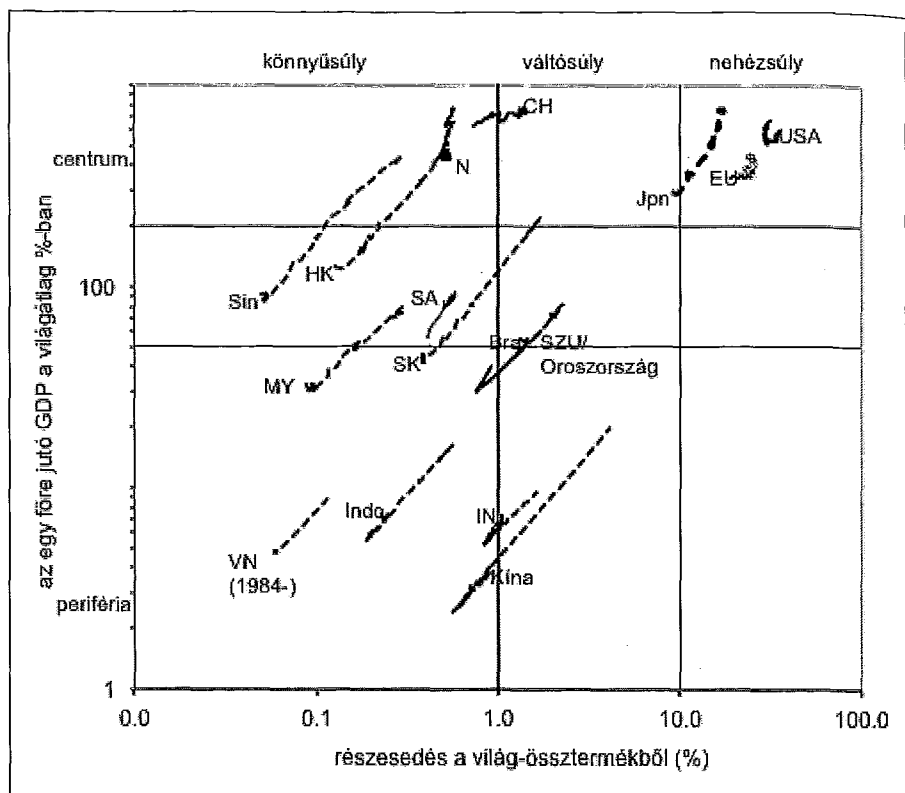
S itt jutunk el az EU legjelentősebb tagállamaihoz. Legnyilvánvalóbb közös vonásuk a súlybeli korlátozottságuk: valamennyien a 10%-vonalról balra, azaz a „váltó -

4.8 ábra: A nyugat-európai államok és fő versenytársaik pályája, Vesztfáli logikában, 1960–2003. Forrás: a szerző számításai, az IBRD, World Development Indicators alapján. (Az országnévek a kezdő időpontot jelölik.)

illetve „könnyűsúlyú” kategóriában helyezkednek el. Az EU legerősebb tagállamának – Németországnak – majdnem négy évtizede telt el, hogy a világgazdaság 6%-ról 8%-ra kapaszkodjon föl; Franciaország 6% körül stagnál, a többi tagállam pedig még az 5%-t sem éri el. Sok más összefüggés mellett az ábra jól szemlélteti a nyugat-európai multinacionális cégek egyértelmű komparatív hátrányait a hazai piac globális befolyásáért folytatott globális versenyben. A nyugat-európai államoknak, ha „nemzetállami” keretben, külön-külön szemléljük őket, kétségtávol komoly hátrányokkal kell szembenézniük a globális versenyben.

Drámai módon változik meg a kép a világgazdaság csúcán, ha az EU tagállamait nem egyesével, „nemzetállami” keretben, hanem „összeolvasztott” szuverenitással működő, egységes entitásként, egyetlen tényezőként vesszük szemügyre. A 4.9. ábra a valóság e metszetét mutatja.

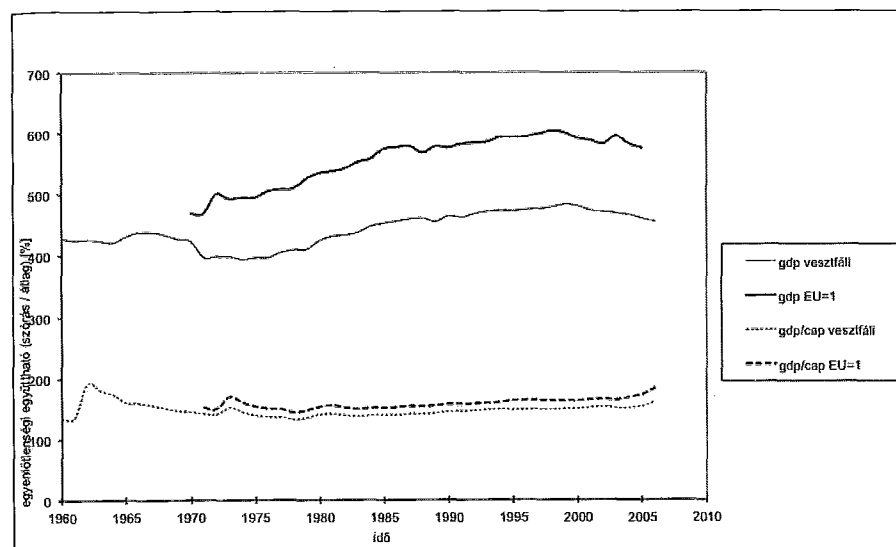

4.9 ábra: A nyugat-európai államok és fő versenytársaik pályáival. Az EU-t egyetlen egységnek tekintve, 1960-2003. Forrás: a szerző számításai, az IBRD, World Development Indicators alapján. (Az országnevek a kezdő időpontot jelölik.)

Az Európai Unió egységes szereplőként⁷³ föltüntetése két szempontból is átrajzolja az államközi rendszer képét. Először, e lépés annyira „kiüresíti” a világgazdaság 1 és 10%-a közötti súlyú szereplők mezőnyét, hogy csak négy ország – a Kínai Népköztársaság, India, Brazília és Dél-Korea – marad e sávban. Ugyanakkor azzal, hogy egységként kezeljük, az EU hirtelen betör a 20-30% közötti sávba, azaz az Japánt jelentősen megelőzve az Egyesült Államokhoz mérhető tényezőként jelenik meg.

Békés eszközökkel aligha képzelhető el a globális geopolitikai erőter ennéل jelentősebb átrajzolódása – még hozzá két vonatkozásban. Először, az egységes aktorkénti megjelenés egy csapásra az Egyesült Államok, Japán, Kína, India és minden egyéb külső szereplő igazi versenytársává, együttműködő partnerévé és potenciális ellenfelévé – akár hogy is, komolyan veendő globális szereplővé – varázsolta az Európai Uniót. Másodszor, a harmadiktól a tizenötödik helyig terjedő mező kiüresítésével – azaz pusztán azáltal, hogy a világ könnyű és váltósúlyú országainak adott, térben

egybefüggő csoportja egyszer csak összeáll és politikai kartellként lép föl a globális játszmaiban – az EU pusztán léte érzékelhetően *növeli a globális egyenlőtlenségek összmenységét*. Mindez szűkíti az EU-n kívüli résztvevők – azaz az emberiség messze nagyobbik hányadának – mozgásterét és általában rontja a világ EU-n kívüli társadalmának globális geopolitikai alkupozícióit és versenyhelyzetét.

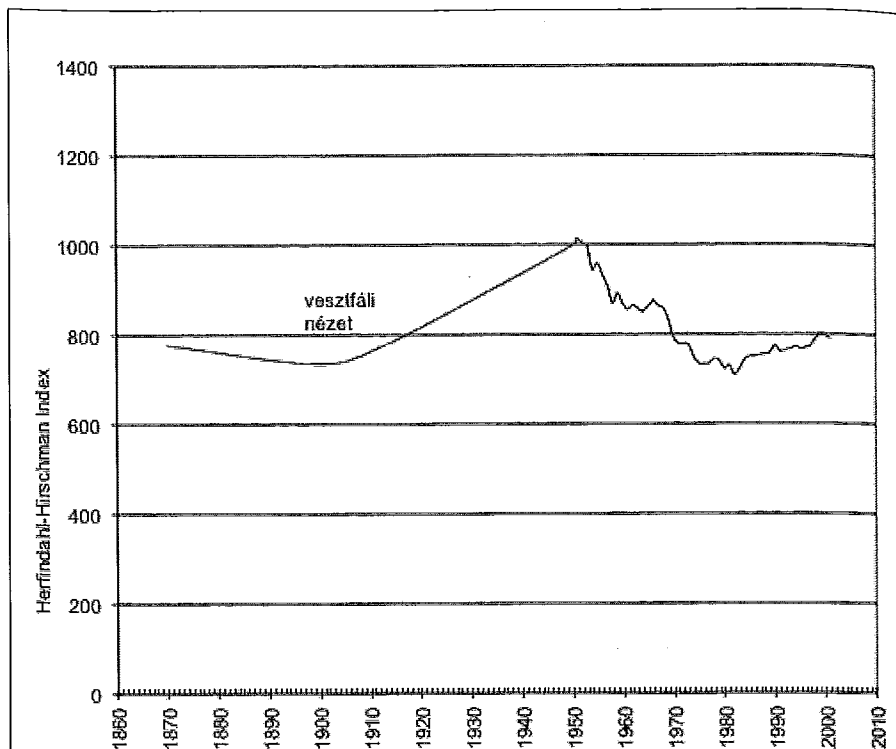

4.10 ábra: Az EU mint szervezeti egység létrejöttének hatása a GDP és az egy főre jutó GDP globális eloszlásának egyenlőtlenségeire, 1960-2003. Évi átlagszórás. Forrás: a szerző számításai, az IBRD, World Development Indicators alapján.

Mindezt pontosan követhetjük a 4.10. ábrán. Eszerint az EU egységes megjelenése *növeli mind az egy főre jutó GDP-ben, mind pedig a teljes GDP-ből való részesedés eloszlásában megnyilvánuló egyenlőtlenségek összmenységét*. Mint a 4.10. ábrán jól látható, az államok egymáshoz viszonyított súlyában meglevő egyenlőtlenségek növekedése *sokkal nagyobb*, mint az egy főre jutó GDP alapján kiszámított egyenlőtlenség. Az EU lényegét tekintve globális geopolitikai lény – létének, működésének következményei igen markánsan megfigyelhetők a globális geopolitika színterén.

EU: GAZDASÁGI SÚLY, GLOBÁLIS EGYENLŐTLENSÉG

A Herfindahl-Hirschman Index-szel⁷⁴ (HHI) az alkalmazott ökonometria kiváló eszközt kínál arra, hogy becslést alkossunk arról, mennyire torzítja a globális versenyegyenlőséget az EU pusztán léte. A HHI-t eredetileg arra dolgozták ki, hogy segítségével mérni lehessen egy adott „nemzeti” piacon belül a „domináns cégek

4.11 ábra: Az EU mint szervezeti egység létrejöttének hatása a GDP és az egy főre jutó GDP globális eloszlásának egyenlőtlenségeire, 1960–2003. Herfindahl-Hirschman Index, vesztfáli nézet. Forrás: a szerző számításai, az IBRD, World Development Indicators alapján.

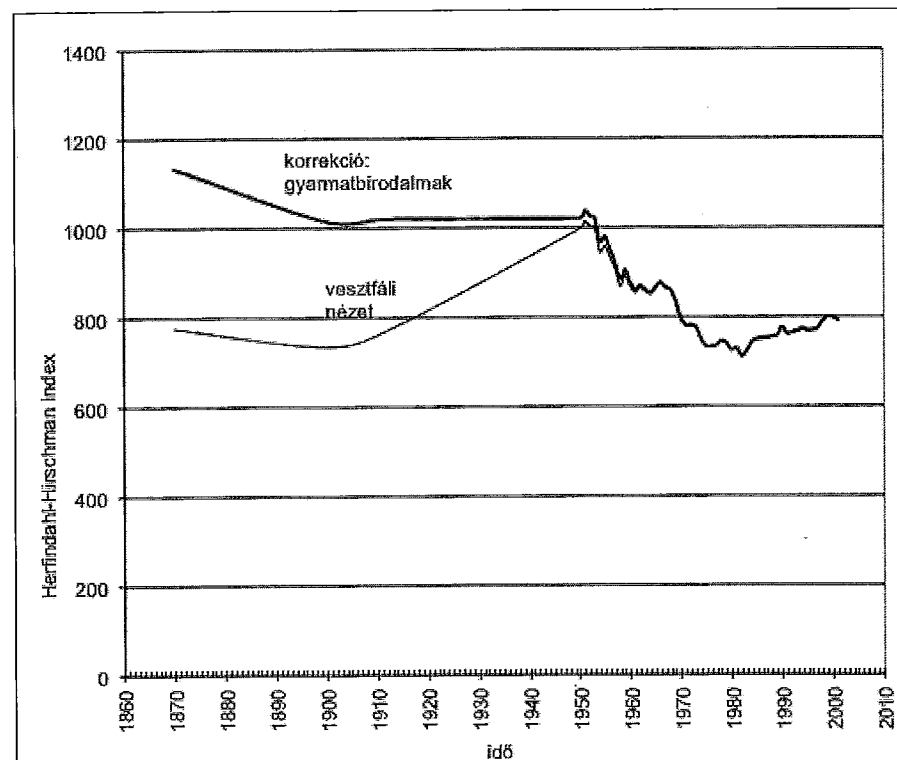
piaci erejét”.⁷⁵ Az index a piaci verseny torzulásának össznagyságrendjét méri a piaci résztvevők méretében megfigyelhető egyenlőtlen eloszlás alapján.⁷⁶

Az alábbiakban a gazdasági súly globális geopolitikai gazdaságára alkalmazom ezt az eszközt (vagyis egyetlen „nemzeti” piac helyett a világpiac kontextusában alkalmazom ezt az indexet, s így az elemzés egységei, amelyeknek relatív nagyságbeli megoszlását becsüli meg, nem vállalatok, hanem nyilvános közhatalmak). A kapott mérőszám a világ államai (illetve, az EU-ra való tekintettel: egyéb kvázi- vagy szupra-állami közhatalmai) oligarchikus hatalomkoncentrációjának össz-nagyságrendjét mutatja. Angus Maddison e könyvben többször alkalmazott gazdasági-teljesítmény-becslései⁷⁷ lehetővé teszik, hogy a HHI-val megmérjük a tőkés világ gazdaságban megfigyelhető oligarchikus hatalomkoncentráció mértékét. Itt az 1870 és 2001 közötti időszakot vesszük szemügyre.

A 4.11. ábra az egyes egységek közötti gazdaságisúly-egyenlőtlenség mértékét mutatja be a „nemzetállami” felfogásban (azaz figyelmen kívül hagyja az egyes

időpontokban a gyarmati rendszer, illetve az EU létezését). A görbe azt jelzi, a második világháború végéig tartó fokozatos növekedését követően az 1980-as évek közepéig meredeken csökkentek a gazdaságisúly-egyenlőtlenségek, s ezt fokozatos növekedés követte. Elvileg nem kizárható, hogy valamiféle ciklikus minta nyomára bukkantunk itt, ám – az időszak korai szakaszára vonatkozó adatok megbízhatatlansága és a még korábbi korok adathiánya miatt – ezt az állítást itt nem lehet megkockáztatni, s abban sem vagyok biztos, hogy a „ciklikusság”-elképzelés igazolása önmagában megéri-e a hatalmas munkát, amit az ábra adatainak korábbi időszakra való kiterjesztése illetve további pontosítása igényelne.

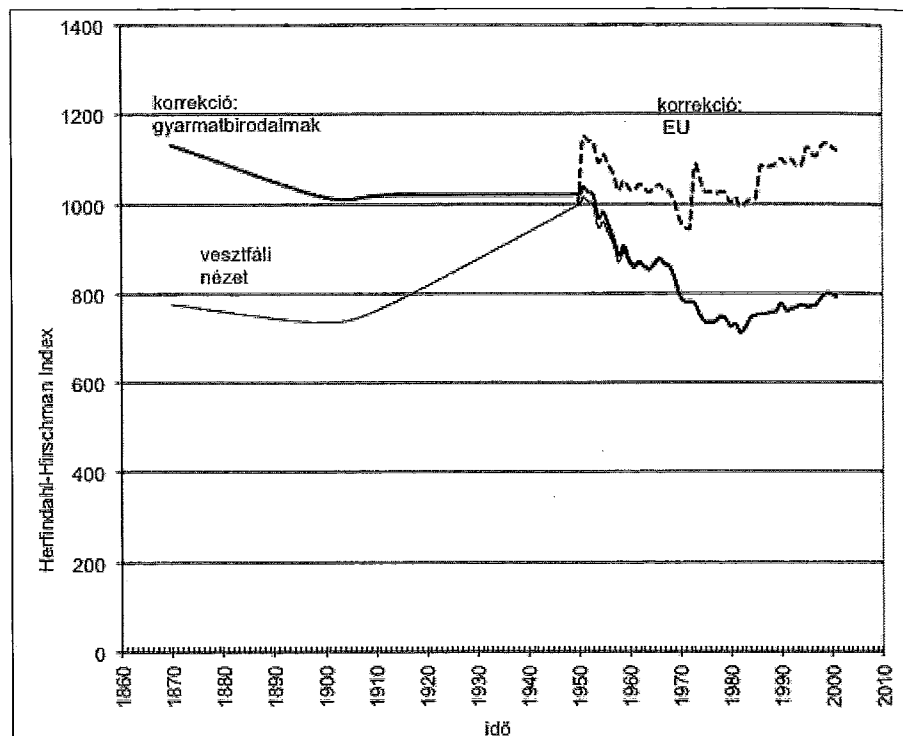
A 4.12. ábrán a világ „nemzetállami” összképét annyiban módosítottam, hogy az tükrözze a világ Nyugat-Európa-központú *gyarmatbirodalmait* is. Ebből világosan érzékelhető, hogy a „vesztfáli” szemlélet mennyire alábecsüli a gyarmati időszak globális egyenlőtlenségeit. Az is jól látszik, hogy a gyarmatosítás-ellenes felszabadító harcok

4.12 ábra: Az EU mint szervezeti egység létrejöttének hatása a GDP és az egy főre jutó GDP globális eloszlásának egyenlőtlenségeire, 1960–2003. Herfindahl-Hirschman Index, vesztfáli nézet és a gyarmatbirodalmak. Forrás: a szerző számításai, az IBRD, World Development Indicators alapján.

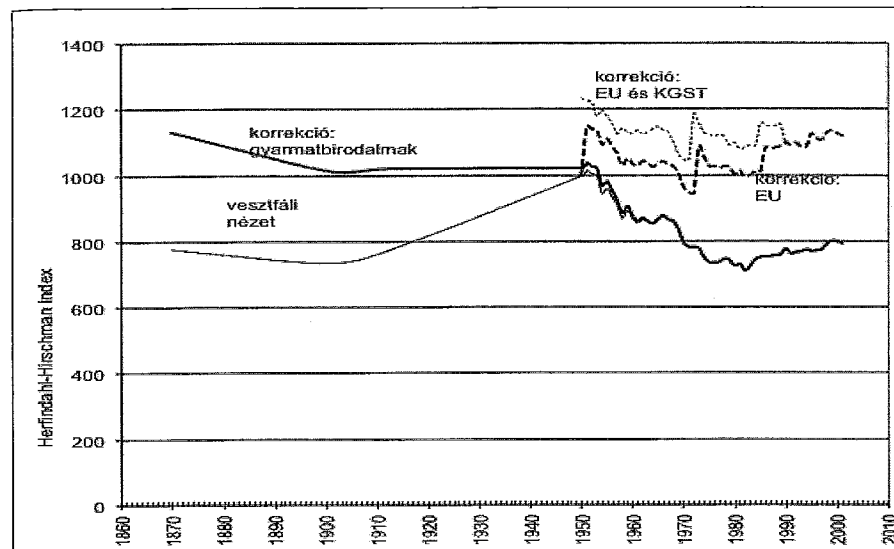
második világháború utáni sikerei következtében mennyire meredeken csökkent a világ gazdaságisúly-egyenlőtlenségének összmenyisége: a gyarmati korrekciót képviselő vonal nagyjából egybeesik az egyvel korábban megrajzolt „vesztfáli” modellel. Ez az egyszerű módosítás egyben megszabadított bennünket a ciklikusság képzetétől is: ha tekintetbe vesszük a gyarmatok létét, a globális gazdaságisúly-egyenlőtlenség magas szinten konstansnak mutatkozik. Az 1950-es évek utáni időszak görbéje ugyanakkor egybevágni látszik a Kondratieff-hullámmal (a csökkenés hossza 30 év), bár a ciklus távolról sem teljes, s a föllendülés (1982–2001) pályája jóval kevésbé meredek, mint a megelőző csökkenésé.

A 4.13. ábra újabb korrekciót vezet be, méghozzá azért, hogy figyelembe lehessen venni a nyugat-európai integráció hatását is. Az ábra alaposan megváltoztatja a globális egyenlőtlenségről alkotott képünket. Kiderül belőle, hogy a „nemzetállami”-„vesztfáli” szemlélet a gyarmatosítás utáni időszakban nézve is torzítva mutatja be a globális egyenlőtlenségeket – mégpedig úgy, hogy mélyen alábecsüli azokat. De még ennél többről is szó van.

4.13 ábra: Az EU mint szervezeti egység létrejöttének hatása a GDP és az egy főre jutó GDP globális eloszlásának egyenlőtlenségeire, 1960–2003. Herfindahl-Hirschman Index, vesztfáli nézet, a gyarmatbirodalmak és az EU. Forrás: a szerző számításai, az IBRD, World Development Indicators alapján.

A 4.13. ábra láttán megállapíthatjuk: a nyugat-európai integráció nemcsak 1) pontosan a Nyugat-Európa-központú birodalmak összeomlásának idején jön létre, de 2) megalakulása nagyban növeli a globális egyenlőtlenségeket, olyannyira, hogy 3) ezután a globális egyenlőtlenség csúcértékei ismét többé-kevésbé megegyeznek a gyarmati időszak csúcértékeivel ($HHI \sim 1135$). 1951-ben a globális egyenlőtlenségnek EU létrejötte által előidézett szintje ($HHI = 1149$) kicsivel még meg is haladja a gyarmatosítás történetében (1870-ben) mért legmagasabb értéket.

4.14 ábra: Az EU mint szervezeti egység létrejöttének hatása a GDP és az egy főre jutó GDP globális eloszlásának egyenlőtlenségeire, 1960–2003. Herfindahl-Hirschman Index, vesztfáli nézet, a gyarmatbirodalmak, az EU és a KGST. Forrás: a szerző számításai, az IBRD, World Development Indicators alapján.

A HHI módszer segítségével megvizsgálhatjuk azt is, az EU-t mintegy ellenpontosítani hivatott, ugyancsak Európa-központú, államszocialista gazdasági integrációs rendszer, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) létrejötte milyen hatást gyakorol a világgazdasági súly koncentrációjára. Az új görbe a 4.14. ábrán azt jelzi, hogy a KGST hozzáadása a gazdasági súly tekintetében világméretekben fennálló egyenlőtlenséget 54 és 106 közötti HHI értékkel növeli. Ebből jól látható, az EU hozzáadása sokkal nagyobb mértékben (135 és 354 HHI értékek között) fokozza a globális egyenlőtlenséget (amit a „vesztfáli” felfogással szemben itt a gyarmati korrekciót figyelembe véve – ezt a 4.11. 4.14. ábrán folyamatos vastag vonal jelzi – mérünk), mint a KGST-é.

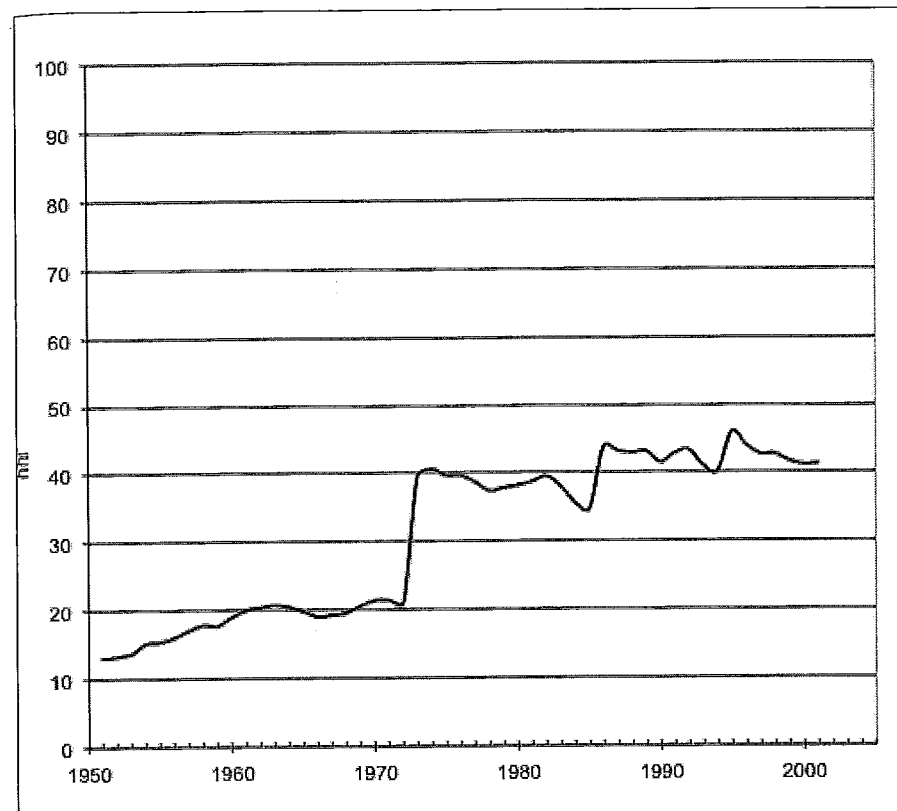
Természetesen politikai értékválasztás és érdekérvényesítő képesség kérdése, mekkora koncentrációt tekintünk „elfogadhatónak”. Referenciaként azonban talán érdemes rámutatni, hogy az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériuma az 1000 és 1800 pont közötti értékeket veszi alapul, amikor „mérsékelt koncentrálnak”, míg az 1800 fölötti értékek esetében „koncentrálnak” nevezi az egyes szektoraiban kialakult piacokat.⁷⁸ E kritérium szerint a világgazdaság csak négy évig, 1970 és 1973 között mutatott olyan értékeket, hogy még „mérsékelt koncentrálnak” sem volt nevezhető (azaz a globális HHI az 1000 érték alatt maradt).

Többet láthatunk az Európai Uniónak a világgazdaság koncentrációjára gyakorolt globális hatásából, ha figyelembe vesszük, hogy az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériumának és a Szövetségi Kereskedelmi Bizottságnak az irányelvei szerint minden „olyan tranzakció, amelyek koncentrált piacon több, mint 100 ponttal növelik a HHI-t, vélhetően trösztellenes aggályokat kelt.”⁷⁹ E szerint a 150 és 350 pont közötti globális HHI-emelkedést produkáló Európai Unió egész története során folyamatosan sértette volna az USA trösztellenes irányelveit, ha léteznének ilyen elvek a világgazdaság egészére nézvést.

Más szóval (mint a 4.15. ábra szemlélteti), az Európai Unió a gazdasági súly terén megmutatkozó globális egyenlőtlenségek egyedülállóan módszeres és egyre erősebb forrása. Már létrejött pillanatában, pusztán létezésével is azonnal 13-15%-al növelte a gazdasági súly tekintetében megnyilvánuló globális egyenlőtlenségeket. A későbbi adatok makacsul emelkedő tendenciát mutatnak. 1973-ban – a globális gazdasági súly terén tapasztalható egyenlőtlenség általános csökkenése (ami vélhetőleg a világméretű energiaválsággal és az EU-bővülés bizonyos hatásaival függ össze) és a Dániát, Írországot, valamint az Egyesült Királyságot az Európai Unióba vezető bővítés miatt – megduplázódott, és közel 40%-ot ért el az EU hozzájárulása a globális gazdasági súly-egyenlőtlenséghez. Ez a szám azóta is a 34%-46%-os sávon belül maradt.

A SÚLY RUGALMASSÁGA

Létrejött és fokozatos politikai egységgé alakulása révén az EU nagyban növelte a nyugat-európai tőke világgazdasági mozgásterét. Egységes szervezetként súlyt ad a nyugat-európai gyökerű multinacionális tőkének; e súly megközelíti az Egyesült Államokét és értelemszerűen jócskán meghaladja Japánét, az összes többi lehetséges versenytársról nem is beszélve. Ebből csak a feszített tempójú gazdasági növekedési pályára állt Kína jelenthet kivételt a közeljövőben. Ha a nyugat-európai nagyvállalatok és államok érdekeinek logikája azt diktálja, hogy érdemes felhasználni ebben a globális súlyt, akkor az rendelkezésre áll.

4.15 ábra: Az Európai Unió léte okozta globális egyenlőtlenség-többlet (Herfindahl-Hirschman Index, %). Forrás: a szerző számításai Maddison: The World Economy. . . alapján.

Ám *nem feltétlenül szükséges használni*. E megfontolás olyan helyzetekben válhat előnnyé, ahol az egységes föllépés terhet jelenthet a nyugat-európai nagytőke és államok számára. Az EU jelenlegi formájának egyik nagy vívmánya – s ez megkülönbözteti méret tekintetében hozzá fogható versenytársaitól – hogy mindenfajta saját kényszerítő eszköz híján „Brüsszelre” nem nehezednek olyan, az államisággal kapcsolatos terhek, amelyek más, nagy geopolitikai szereplők tevékenységét bizonyos mértékig korlátozzák. Az EU saját erőszakapparátusának hiányából következően a nyugat-európai tőkét nem terhelik specifikusan uniós adók. Az EU közös költségvetése figyelemre méltóan csekély – és sziklaszilárd politikai elkötelezettség szól amellett, hogy alacsony is maradjon. A védelmen kívül a rendőri és hírszerző tevékenység, valamint a szociálpolitika is azokhoz a hagyományos állami hatáskörökhöz tartozik, amelyek lényegében hiányoznak az EU uniós szintű feladatai közül. Az EU ennél fogva rendkívül szikár és hatékony, nehézsúlyú

köz hatalom, amelyet a nyugat-európai tőke és államiság kulcsszereplőinek sajátos geopolitikai szükségletei szerint lehet bevetni illetve pihentetni.

E kettős stratégia teljesen kifejtett változata volt megfigyelhető például akkor, amikor például Jean-Claude Juncker akkori luxemburgi miniszterelnök és pénzügyminiszter, egyben az euróövezethez tartozó államok informális csoportosulásának feje 2008-ban megfogalmazta, sürgős szükség van valamiféle egységes keret létrehozására a legfontosabb kormányközi döntéshozó szervezetekben:

Abszurdum, hogy e tizenöt ország [„Euro-Land”] ne egyezzen meg abban, hogy közös képviselője legyen az IMF-ben. Emiatt teljesen nevetségessnek tűnünk fel. A nemzetközi szintén bohócoknak tekintenek bennünket.⁸⁰

S ami talán a legfontosabb: a két alternatíva – az egységes föllépés, illetve a „nemzetállami” megjelenés – közötti átkapcsolás könnyű lehetősége egy sor nemzetközi ügyben óriási rugalmasságot kölcsönöz az EU-nak. A „nemzetállami” nézetben az EU-nak már huszonnyolc szavazata van az ENSZ közgyűlésében, valamint két állandó helye az öt tagú Biztonsági Tanácsban, ami nem volna lehetséges, ha az EU kizárólag egyedi identitásában, egységes egészként (azaz egyetlen szereplőként) jelenne meg a világ döntéshozó testületeiben. Hogy e felállás előnyeit érzékelhesük, képzeljük el, miként festene a nemzetközi diplomácia világa, ha az USA-nak nem egy, hanem ötven szavazata volna az ENSZ Közgyűlésében, s nem egy, hanem mondjuk négy vagy öt helye a Biztonsági Tanácsban. Képzeljük hozzá Kínát, az Orosz Föderációt, a 36 szövetségi államból álló Indiát, stb. – s rögtön világossá válik, milyen kivételes előnyöket biztosít a nyugat-európai szereplőknek az EU „nemzetállami” játszmája.

A másik alternatíva, az EU-mint-egység-stratégia lélegzetelállítóan erőteljes önképviseletre ad módot. A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) tárgyalásainak Cancúnban tartott miniszteri fordulóján például az EU és az Egyesült Államok *ad hoc* koalíciója (együtt a világ népességének mintegy 10, a globális GDP-nek több, mint 45%-át képviselték ekkor) állt szemben a G21 országokkal (amelyek majdnem pontosan a fenti megoszlás fordítottját mondhatták magukénak). A két stratégia közötti átkapcsolást az teszi lehetővé, hogy az EU gyakran egyetlen állam gyanánt beszél és viselkedik, s kétségtelenül olyan környezetben létezik, amelyben legtöbb versenytársa, partnere és ellenfele állam – ugyanakkor, mivel nincsenek saját kényszerítő eszközei, maga mégsem állam. Emiatt saját, nem létező kényszerítő apparátusának súlya és logikája nem kényszeríti arra, hogy *csak* az „egyetlen nagy állam” stratégiát kövesse. Az EU magatartásának lényege az tehát, hogy *kreatív módon változtatja* a két, rendelkezésére álló globális önreprerentációs keretet. Így a döntéshozatali szabályok és a mindenkor hatalommeg-

oszlási viszonyok függvényében könnyűszerrel, meglehetősen kreatív módon kapcsolgat a fenti 4.13. ábra folytonos és szaggatott vonalai által jelzett kétfajta modell között.

Ahhoz, hogy az EU képes legyen megőrizni geopolitikai jelentőségét és továbbra is sikeresen szerezzék meg külső szereplők együttműködését, nagy mértékben támaszkodik tagállamainak apparátusaira. *Ceteris paribus*, minél mélyebb a nyugat-európai multinacionális cégek globális beágyazottsága, annál nagyobb igény mutatkozik részükről a legkülönbözőbb kényszerítő apparátusok tevékenységére. E szempontból nyer racionális értelmet az Unió folyamatos bővítése: ezáltal újabb és újabb államok apparátusai vonódnak be az EU hatókörébe, ugyanakkor ez semmiféle kötelezettséggel nem jár arra nézvést, hogy ezeket az apparátusokat „uniós szinten” kéne fenntartani vagy újratermelni. Részben ez magyarázza az EU szüntelen igyekezetét a folyamatos bővítésre, amely történelmi léptékben nyaktörő sebességgel halad előre.

Mindez jól demonstrálható az EU jelenlegi keleti szomszédait érintő nyugat-európai tőkeérdekek vonatkozásában. A volt államszocialista rendszerek egyfelől hatalmi és tulajdonvákuumot,⁸¹ másrészt viszonylag jól képzett és fegyelmezett munkaerőt hagytak maguk után. Ma, egy generációval a szovjet „tömb” összeomlása után nagy erővel zajlik a kelet-közép-európai gyártó- és szolgáltatóipar rekonstrukciója, s mindennek sajátos intézményi keretét a külföldi befektetésektől való rendkívül erőteljes függés, illetve a külföldi befektetések által csak töredékében foglalkoztatott munkaerőfőlétszám külföldi munkavállalásából fakadó vándormunkaerő-átutalásoktól való függőség⁸² adja. A legtöbb ilyen befektetés az EU-ból érkezik, és a külföldön dolgozó kelet-közép-európai, volt-államszocialista munkaerő óriási többsége az EU-n belül talál állást. A Szovjetunió hajdani európai szövetségesei geopolitikai ütköző zónává, másodosztályú gyártó és szolgáltató övezetté, illetve olcsómunkaerő-termelő régióvá váltak az EU keleti peremén.

A kelet-európai államok erőforrásainak még két olyan oldala van, amelyet a nyugat-európai tőke a külső függőségi modell keretein belül még nem aknázott ki teljesen. Az EU jelenlegi keleti peremén fekvő országoknak – olyan területi egységeknek, amelyek történetesen Nyugat-Európa és a nyugat-európai gazdaságok legfontosabb energia- és nyersanyagszállítói, a volt Szovjetunió néhány utódállama között terülnek el – az egységes EU-ba való becsatlakoztatásával ez utóbbi olyan területi előnyökhöz jut, amelyek segítségével garantálható a biztonságos és kiszámítható hozzájárulás azon legfontosabb árucikkekekhez, melyekre magas termelékenységű fogyasztói gazdaságuk épül. Kelet-Európa betagozása, a régió korábban már nagyjából megszerzett gyártó kapacitásain és az ott keletkező munkaerőn túl a földgázhoz, kőolajhoz, elektromos áramhoz és egyes nyersanyagokhoz való hozzájárulás terén is fokozza Nyugat-Európa hosszú távú geopolitikai biztonságát.

Másodszor, a nyugat-európai felhalmozási struktúrák rendelkezésére áll ezen államok belbiztonsági és határvédelmi, katonai és hírszerző apparátusa is. Ezeket annak

idején a hidegháború intenzív „rendszer”-versenyére és az ezzel összefüggő konfliktusok kezelésére képezték ki és szereltek fel. Ráadásul a volt szovjet tömb államainak fokozatos NATO-tagságával az EU fő globális szövetségese és versenytársa, az Egyesült Államok is jelentős stratégiai befolyást tud magáénak Európában, olyannyira, hogy folyamatban van az EU-ban állomásozó észak-amerikai katonák stratégiai technológiával együtt történő áthelyezése az EU mostani területéről, illetve új csapatok betelepítése egyes, nemrég felvételt nyert államokba. A „keleti bővítés”, amely két- vagy háromrétű belső szerkezetet hozott létre az EU-n belül, segít megoldani ezt a hatékonysághiányt: miközben Kelet-Európa államainak kényszerítő apparátusait a nyugat-európai geopolitikai érdekek szolgálatába állítják anélkül, hogy egyenlő jogokat biztosítanának és hatékony fejlesztési támogatást nyújtanának a régiónak, arra kéri ezeket az államokat, hogy az EU belső ütközőzónájává alakuljanak át. A volt államszocialista Kelet-Közép-Európa államai egy generáción keresztül, miután más vonzó lehetőséget nem láttak maguk előtt, idomultak is e geopolitikai elképzeléshez. Így a térség még inkább az EU stratégiai befolyási övezetévé vált, részben eltávolodva az USA-tól. Minthogy e folyamat egy létrejövő, rétegzett rendszer jegyében zajlik, a „keleti” jelentkezők fölvetelének költségei elsősorban a tagságért folyamodó társadalmakat terhelik. Az EU és régi tagállamai szempontjából ezért a kelet-európai államok fölvetele fölöttébb költséghatékony geopolitikai húzás volt.

Az EU létrejötté, növekedése és különösképpen sajátos ingamozgása az egyetlen egységként, illetve tagállamok konglomerátumaként való fellépés között két tekintetben is óriási hatást gyakorolt a globális verseny szerkezetére. Először, éleződött a verseny a csúcson az USA és az EU között, miközben Japán egyértelműen lemaradt. Ez – különösen Kína és India makacs újrafölemelkedése láttán – az USA és az EU közötti együttműködés fokozódásához vezethet. A TTIP néven ismert észak-atlanti gazdasági integrációt erősíteni hivatott nemzetközi megegyezés-tervezet lényegében egy ilyen, intenzívebb együttműködés intézményi kereteinek megteremtésére irányul. Ez esetben az USA és az EU valamiféle új konglomerátumának a világgazdaság fölötti befolyása olyan szintre emelkedne, amely politikailag aligha volna fönn tartható. Ugyanakkor mindez élesebb, nyíltabb konfliktushoz is vezethet kettejük között, ami sokban a nagyhatalmi rivalizálás régi, hidegháború előtti hagyományára emlékeztet. Ez utóbbi esetben az EU-ra komoly nyomás nehezedik majd, hogy szilárdítsa meg az uniót, így csökkentve az irányú képességét, hogy váltakozva alkalmazza a részek/egész stratégiát.

Másodszor, az EU létrejötté miatt érzékelhetően tovább romlott a világgazdaság centruma és többi része közötti viszony. Ha az EU egyetlen egységként lép fel velük szemben, drasztikusan csökken a mozgásterük: például a globális hatalmakkal folytatott kereskedelem-politikai alkufolyamatban a kis és közepes méretű félperifériás és perifériás államok egyre kevesebb szövetségesre számíthatnak, és a partnerek

számának csökkenése bizonyára olyan nyomást gyakorol rájuk, amely itt még nagyobb, mint egy EU-mint-egységes-szereplő nélküli világban. Az EU megdöbbentően raszszista közös bevándorlási politikája világosan szemlélteti a centrumországok és a világ többi része közötti egyre fokozódó konfliktust. Eközben a Kereskedelmi Világszervezet (a WTO) Cancúnban tartott miniszteri fordulójának kudarca szintén jelzi, hogy a csúcson levő szereplők kartellizálódása, s az ebből fakadó fokozott nyomás a világ többi részére nem kevésbé egységes ellenállást idézhet elő, ezáltal nem a hidegháborús mintát követve, hanem egy sokkal mélyebb szakadék, az „észak-dél” választóvonal mentén.

Végül az EU esete világosan jelzi, hogy egy közhatalom geopolitikai hatékonyságához nincs szükség a törvényes kényszerítés eszközeinek birtoklásaként felfogott államiságra. Ami fontos, az a hálózati hozzáférés olyan szereplőkhöz, amelyeknek vannak ilyen eszközeik, s az ilyen kapcsolatok hatékony kihasználásának képessége. Azzal, ahogy az EU a két globális megjelenési stratégiát váltogatja, rendkívül rugalmas rendszert hozott létre, amely a közhatalom új formája, egyfajta rugalmas, informális, a geopolitikai közeghez igazított, taktikai méretkezelési stratégia körvonalait rajzolja ki.

JEGYZETEK

- 1 Háborúzzanak mások; te, boldog Ausztria, házasodj! – I. Miksa (1459–1519), 1493-tól Habsburg német-római császárnak tulajdonított mondás; ő alkalmazta a birodalom terjeszkedésének eszközeként a házasodási politikát, így kezdeményezve a Habsburgok európai nagyhatalomként való felemelkedését.
- 2 Pán-európai birodalom létrehozása német hegemonia alatt volt a Harmadik Birodalom nyíltan vallott célja a német „életter” megteremtésére szolgáló terjeszkedési programban (lásd például Kruszewski: „International Affairs...”, Herwig: „Geopolitik...”). A fogalmat a német geopolitika 19. század végi megszületésekor Friedrich Ratzel vezette be, és Karl Haushofer közvetítésével került Hitler *Mein Kampf*-jába (Herwig: „Geopolitik...”).
- 3 A „Grossraum” (nagyterület) a német birodalmi gondolkodásból ered, majd a jogpolitikus Carl Schmitt építette be gondolatmenetébe, amelyben a náci „völkisch” elvekre és hegemoniára alapozott új európai „nagyterület” mellett érvelt Schmitt: *Völkerrechtliche Grossraumordnung*; lásd még Kunz: „Book Review...”.
- 4 John Keegan elevenbe vágó beszámolója szerint Albert Speer, a Harmadik Birodalom fegyverkezési és hadügyminisztere elérte, hogy a Vichy-Franciaország ipari miniszterét, Jean Bichelonne-t „állami vendégként fogadják Berlinben, ahol valójában egy európai közös piac megteremtéséről folytattak megbeszéléseket” (Keegan: „From Albert Speer...”, 87). 1943-1944 folyamán „valódi együttműködési intézkedések születtek a francia és német nagyiparosok között”

(uo). Az egyesült Európa náci terve, teszi hozzá Keegan, „Európa tükörképének bizonyult, de inkább rémálom, mint álom volt” (uo).

5 Akkoriban a Schumann-nyilatkozatot bizonyítéknak tekintették, hogy a francia kormány megoldást találhatott a bizalmatlanság e problémájára:

Ebben az összefüggésben van oly nagy jelentősége a francia és német szén- és acéltérmetelés közös ellenőrzésére irányuló új francia javaslatnak. Bár egy ilyen terv megvalósítása előtt igen komoly akadályok tornyosulnak, a benne rejlő lehetőségek, hogy elejét vegyék a franciák tudomása és beleegyezése nélkül történő német újrafelfegyverkezésnek, majdnem tökéletesek (Hoover: „Germany...”, 48).

6 Hobsbawm: *The Age of Extremes*, 48

7 Tomlinson: „Marshall Aid...”

8 Hobsbawm, id. mű, 48.

9 Uo, 48. Ne feledjük: a háború előtti állapothoz képest a Szovjetunió gazdasági veszteségei majdnem a német veszteségek kétszeresét tették ki.

10 Hans Morgenthau az amerikai geopolitika látószögéből így fogalmazta meg 1951-ben a problémát:

Az Egyesült Államok végtelenül bonyolult, kényes és veszélyes feladattal került szembe. Nyugat-Európát és mindenekelőtt az Egyesült Államokat elég erőssé kell tenni ahhoz, hogy sikeresen tárgyalhassanak az oroszokkal, de nem annyira erőssé, hogy az oroszok ijed-tükben háborúba kezdjenek. Bonyolultságát, nehézségét és egy rossz megoldással járó kockázatokat illetően ez a probléma eddig példátlan az amerikai diplomáciai évkönyvekben (Morgenthau: „Germany...”, 87).

Fontos még, hogy Morgenthau kijelenti, itt „nem a bolsevizmusról van szó” (87), hanem tisztán a geopolitikáról. Amikor Sztálin Jaltában azt mondta, hogy a Lengyelország feletti uralom Oroszország számára nemcsak becsületbeli ügy, hanem élet-halál kérdés, akkor ezt bármelyik cár elmondhatta volna, és egyesek valóban el is mondták, s eszerint is cselekedtek.” (87)

11 Hoover leegyszerűsítve így fogalmazta meg a problémát:

Mindannyian ismerjük az úgynevezett 'dollár-szakadékok'. Ezt durván úgy fogalmazhatjuk meg, mint az általunk exportált, illetve behozott javak és szolgáltatások közötti különbséget. A háború óta gyakorlatilag az egész világ többet akar vásárolni az Egyesült Államoktól, mint amennyit eladni képes a piacainkon....Ez a dollárszakadék jelenleg évente mintegy 5 milliárd dollárt tesz ki...Az 1949–1950-es pénzügyi évben majdnem négy-milliárd dollár európai újjáépítési segílyt adtunk a Marshall-tervben részt vevő országoknak, hogy az adott évben át tudják hidalni ezt a szakadékot. Németország nyugati része 667 millió dollárt kapott ebből a pénzügyi segítségből, hogy fedezze a maga részét a hiányból...Az eszközök, amelyekkel a dollárhiány megszüntethető, lényegében ugyanazok Németország, mint Nyugat-Európa többi része számára. A térségnek közvetve vagy közvetlenül vagy csökkentenie kell a dollárövezetből származó áru- és szolgáltatásimportját, vagy növelnie kell az ide irányuló exportját (Hoover: „Germany...”, 44).

12 DeLong és Eichengreen: „The Marshall Plan...”

13 Stern: „Marshall Plan”, 1

14 Hans A. Schmitt beszámolója talán a legtömörebb: „Mint Kennan megjósolta, az Egyesült Államoknak senkire sem kell rácsuknia az ajtót. Oroszország [sic] nem is akart bejönni.” (Schmitt: *The Path...*, 22). Lásd még Pisani: *The CIA...*

¹⁶ Roberts: „Moscow...”, 1376.

15 Id. mű, 1375.

16 David Ellwood amerikai történésznek az amerikai külügyminisztérium honlapján megjelent beszámolójában ír a Marshall-terv és a hidegháború közötti kapcsolatról:

„Ugyanakkor az Európai Újjáépítési Terv hatalmas hidegháborús fegyver is volt. Európai vezérképviselője, Harriman nagykövet 1949-ben egyenesen „tűzoltási hadműveletnek” nevezte az egész erőfeszítést. Marshall utódja a miniszteri székben, Dean Acheson, aki saját bevallása szerint „valószínűleg mindenki másnál többet beszélt és mindenkinél több kérdésre válaszolt a Marshall-tervvel kapcsolatban”, úgy emlékszik, hogy „az állampolgárok és a kongresszusi képviselők végül is azt akarták megtudni, vajon a Marshall-tervvel sikerül-e megállítani a szovjetek hatalmi terjeszkedését és a kommunista gazdasági és politikai szervezet elfogadását.” Az 1947 októberében a Kreml által bevallottan a Marshall-terv ellen létrehozott nemzetközi propagandaszervezet, a Kominform feladata volt, hogy a nemzetközi szinten és – a helyi kommunista pártokat felhasználva – a részt vevő országokban fellépjen a terv ellen. Egy olyan időszakban, amikor kommunista erők fegyveres felkelést vezettek Görögországban, képesnek látszottak a politikai hatalom megragadására Olaszországban, és káosz-szal fenyegették Franciaországot, továbbá tudták – szemben ebben az időben a Nyugattal –, hogy mit akarnak Németországban, a hidegháború sürgető szükségévé tette a programot, amely mindenütt a figyelem középpontjába került.” (Ellwood: „The Marshall Plan...”)

17 Whelan: „Ireland...”, 93.

18 Lásd például Hogan: *The Marshall Plan*, 53.

19 A Marshall-terv segélyből való részesedés feltételeként minden országnak programot kellett kidolgoznia a kvóták és más kereskedelmi ellenőrzések megszüntetésére” (DeLong és Eichengreen, id. mű, 49), továbbá – noha minden segélyezett országnak külön megállapodást kellett aláírnia az Egyesült Államokkal – a pénz szétosztását egyetlen szerv, a CEEC végezte...[A kedvezményezettek] azonnal felállították az Európai Gazdasági Együttműködési Bizottságot (CEEC), amely jelentést adott ki az európai gazdaság prioritásairól. Az amerikaiak azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy ezek az országok maguk ellenőrizzék a pénz kezelését és elosztását. A CEEC ezért ebből a célból állandó ügynökséget állított fel. 1948. április 16-án Párizsban a 16 ország egyezményt írt alá, amellyel létrehozták az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezetet (OEEC). Nyugat-Németország és a triezsi körzet 1949-ben csatlakozott. Az OEEC országok gyarmatait és tengeren túli területeit az anyaállamuk képviselte. Az OEEC ezért voltaképpen világmérceű szervezet volt. 1960-ban, amikor az Egyesült Államok és Kanada csatlakozott, Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetre változtatták a nevét (OECD), s a szervezet később tovább bővült. (Deschamps: „The MaRRSHALL Plan”)

Lásd még Stern: „Marshall Plan...”, 2.

20 A Marshall segély kedvezményezettjei közé az összesen 137 gyarmati kormányzóságból 122 tartozott 1950-ben (Henige: *Colonial Governors...*).

21

22 Roberts: „Moscow...”, 1372

23 Uo.

24 Moffat: „The Marshall Plan...”, 302.

25 Id. mű, 303. Miután „először nyomtatékosan” biztosította hallgatóságát, hogy „[a Marshall-terv] nem ezeknek a területeknek a 'kizsákmányolására' irányul” (302), Moffat kijelenti, hogy a terv valójában egész sor segélyezési formát kínál a brit gyarmatoknak. Például, mondja két oldallal később

...minthogy alapvető célkitűzésünk, hogy fontos anyagok új és további forrásait fejlesszük ki, más tervekre is sort keríthetünk. Ezek közül eddig a legfontosabb az volt, hogy amerikai és kanadai geológusokat toboroztunk és fizettünk, hogy dolgozzanak a területi geológiai feltárást végző szolgálatokban. Ezek az emberek segítenek kiegészíteni a brit tengeren túli területek geológiai feltárást, amit a brit és gyarmati kormányok több éve már elkezdtek (Moffat, id. mű, 304).

26 Terminológiai következetesség kedvéért az Európai Unió valamennyi elődjére is mint EU-ra hivatkozom.

27 Ez alól kivételt csak az képezett, hogy Albánia tagja volt a KGST-nek, de nem volt tagja a Varsói Szerződésnek, Jugoszlávia pedig, a Tito-Sztálin szakítás miatt, amely a Kominform létrehozásához vezetett, mindkét szervezeten kívül maradt.

28 Ezt a sokszor idézett kétes hitelességű idézetet a NATO első főtítkárának, lord Ismay-nek tulajdonítják (lásd például Lundestad: „Europe since World War II”).

29 A kínai történetírásban több példát is találunk, nézzük például ezt:

A Tang dinasztia és Tubo közötti katonai összecsapások ellenére a Tang udvarhoz tartozó Ven Cseng hercegnőt (?–680) Tubóba küldték, és feleségül adták Szongcsan Gambo Tubo vezetőhöz... Miután Ven Cseng hercegnő megérkezett Tubóba, szorosabbra fűződtek a gazdasági és kulturális kapcsolatok a Han és a tibeti nemzetségek között (Jian, Sao és Hu: *A Concise History of China*, 48–49. Lásd még Bai: *An Outline History of China*, 214.)

30 A fejezet ezen és további részei egy Mahua Sarkarral közösen írott, „What is the EU?” című (2005), magyar változatban a *Politikatudományi Szemlében* „Mi az Európai Unió” címen megjelent (2005) tanulmányra épülnek.

31 A kifejezés a hivatalos európai uniós beszédmód szerves része. Néhány újabb ide vonatkozó fejtegetésre lásd Thomas Klestil (osztrák köztársasági elnök): <http://www.austria.org/press/prel0715.htm>, Chris Patten (2004-ig az EU külügyi biztosa): <http://www.publicservice.co.uk/pdf/europe/spring20036EU5%20Chris%20Patten%20ATL.pdf>, Romano Prodi (2004-ig az EU Bizottságának elnöke): http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/prodi/spo2_465.htm, és Jack Traw (brit külügyminiszter): http://europa.eu.int/futurum/documents/other/orh270701_en.htm (valamennyi hivatkozás 2003. december 5)

32 (<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tsdgo310&language=en> 2015 október 31.)

33 Caroline Lucas 1999 és 2014 között volt az Európai Parlament képviselője a brit zöldpárt színeiben.

34 2005. december 24-i harmadik bejegyzés Caroline Lucas brit parlamenti képviselő blogjában (<http://carolinelucasmep.org.uk/wp-content/uploads/file/HKblog2005.pdf>, letöltve 2008. május 7, amely a WTO hatodik, hongkongi miniszteri értekezletén íródott. A 149 tagállam küldötteinak teljes létszámát (Tonga, a 150. tag Hongkongban írta alá a tagsági egyezményt) az értekezleten – ez a WTO „legfelső hatósága” (http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org1_e.htm#ministerial, letöltve 2008. május 7 – 6 000-re becsülik (<http://www.caritas.org/jumpNews.asp?idLang=ENG&idChannel=3&idUser=0&idNews=3817>, letöltve 2008. május 7, aminek alapján egy WTO küldöttség átlagos létszáma 40,2. Amit Pascal Lamy, a WTO főtítkárára online naplójában „afrikai csoportnak” nevezett – az összes afrikai küldöttből álló csoport –, az 300 küldöttből állt (http://www.wto.org/English/thewto_e/dg_e/pl_visitors_e/min05_blog_e.htm/), azaz a teljes létszám 5%-át tette ki.

35 Lásd például Böröcz: „The Fox and the Raven...”, Kovács és Kabachnik: „Shedding Light...” és Kovács: „Putting Down...”

36 Törökország felvételével szemben akkora az ellenállás, hogy egyes EU-tagállamokban immár léteznek politikai pártok, amelyek egyetlen problémára kihegyezett kampányt folytatnak e témában. A legnyilvánvalóbb példa erre az osztrák Szabadságpárt, amely nemrég egész választási kampányát Törökország lehetséges felvétele elleni tiltakozásnak szentelte, s olyan jelszavakkal kampányolt, mint „Bécs nem válhat Isztanbullá”, „Törökország az EU-ba? De nem velem!”, ami jórészt rímelt a Szabadságpárt nyíltan xenofób 1999-es jelszáva: „Állítsuk meg a túlidegensédesést!” – ebben sokan a náci időszak politikai jelszavaira való nyilvánvaló hivatkozást láttak.

37 Az Európai Unió 15 előző tagállama közül csak az Egyesült Királyság és Írország – vagyis azok, amelyek térben legtávolabb találhatók Kelet-Közép-Európától – nyitotta meg 2004-ben a munkaerőpiacát az új tagállamok polgárai előtt.

38 Böröcz and Sarkar, „The Unbearable Whiteness...”

39 Az e könyv magyar kiadásának megjelenését megelőző néhány évben a magyar kormány vezetésével némely kelet-közép-európai „új tagállam” idegenellenes retorikája a „harmadik országból” történő bevándorlás és a az EU-s menekültpolitika egyes kérdéseire, azaz a schengeni rendszer némely vélt vagy valós problémájára irányította a nemzetközi figyelmet – ám ez azon nem változtat, hogy az alapvető, tartós, strukturális feszültségek a több dimenzióban is megfigyelhetők, gazdasági függőségből következnek.

40 Lásd még Böröcz: „East European Entrants...”

41 Lásd például Pijl: *The Making...* és Arrighi, Barr és Hisaeda: „The Transformation...” és Anderson: „Under the Sign...”, 57–63.

42 Pollack és Schaffer: *Transatlantic Governance...*

43 <http://www.corporateeurope.org/tpntabd.html>, letöltve 2004. július 21.

44 „Assessing Proposals...”

45 Uo, hivatkozás a 17. paragrafusra in „Az Európai Parlament határozata a transzatlanti partnerség állapotáról a 2004. június 24–25-i dublini EU-USA csúcs előestéjén” (P5_TA-PROV(2004)0375-B5-0185/2004), lásd <http://www2.europarl.eu.int/omk/sipade2?PUBREF=-//EP//TEXT+TA+P5-TA-2004-0375+0+DOC3XML+VO//EN&LEVEL=3&NAV=X>, letöltve 2004. július 21.

46 Lásd például Benoit: „Merkel Ponders...”, Wineker: „Transatlantic Tradeoff...”, Isic: „The Golden Opportunity...”, vagy Aznar: „Free Transatlantic Trade...”. Ld még pl.: <http://www.spiegel.de/international/world/protest-movement-threatens-ttpp-transatlantic-trade-deal-a-1091088.html>, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/may/04/ttpp-tpp-trade-deals-secrecy-greenpeace-leak>, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/04/secrets-ttpp-corporations-not-citizens-transatlantic-trade-deal>, <http://globalsocialchange.blogspot.hu/2014/07/north-atlantic-fta-who-will-do-adjusting.html> valamennyi letöltve 2016. július 29.

47 Kitűnő összefoglalásokra lásd Gereffi: „The International Economy...”, McMichael: *Development and Social Change* vagy Sampat: *Economic Globalization Today...*

48 Ez is az egyik oka annak, hogy – mint az e könyv magyar kiadásának készítésekor (2016 nyarán) jól látható – a jobboldali populista hullám hatása alatt megszavazott „brexit” bevezetését mind az érintett a multinacionális cégek, mind pedig a brit kormány minden erővel hátráltatják.

49 Mahua Sarkartól vettem át ezt a megfogalmazást.

50 Piore és Sabel: *The Second Industrial Divide...*

51 Powell és Smith-Doerr: „Networks and Economic Life”

52 Az éppen időben termelés az a szervezeti séma, amelyet először a Toyota vállalatnál az 1980-as években alkalmaztak. Mint egy vállalatvezetési tanácsadó honlap rámutat, ez az újítás „a fogyasztói megrendelés és a szállítás közötti valamint a termelési-elosztási folyamat más pontjai közötti idő radikális csökkentésével”, a haszon jelentős növeléséhez vezet. (<http://rockfordconsulting.com/lean.htm>, utolsó letöltés 2004. július 18). A meglevő „éppen időben” rendszerek igen nagy földrajzi távolságokat is áthidalhatnak (Prakash et al.: „Reducing Cycle Time...”). Lásd még McMichael: *Development and Change...*, 107.

53 Eccles: „The Quasifirm...”, United Nations: „Transnational Corporation...” és Deyo: „Capital, Labor, and State...”

54 „Commodity chains”

55 Gereffi és Korzeniewicz: *Commodity Chains...*

56 Gereffi: „The International Economy...”

- 57 Az IBRD: *World Development Indicators*... adatai alapján számítva.
- 58 Bornschier: „Legitimacy...”. Lásd még Bornschier: „Western Europe's Move...” és Ziltener: *Strukturwandel*...
- 59 Bornschier: „Legitimacy...”, 216.
- 60 Uo.
- 61 Az ide vonatkozó legfontosabb munkára lásd Polányi: „The Economy...”
- 62 Granovetter: „Economic Action...”
- 63 Bornschier: „Legitimacy...”, 217.
- 64 Ld. pl.: Amin: Eurocentrism, Böröcz: „Bírodalom, kolonialitás ...”
- 65 A hivatkozások e jelenségre és a vele foglalkozó színes irodalom túl terjedelmes ahhoz, hogy itt egészében idézhetnénk; elegendő csupán Talal Asad, Aimé Césaire, Dipesh Chakrabarty, Partha Chatterjee, Ranajit Guha, Stuart Hall, Chandra Mohanty, Edward Said és Sylvia Winter munkásságára utalnunk.
- 66 The United Kingdom Parliament, Select Committee on European Communities: „Twenty-First Report”, <http://www.Parliament.the-stationery-office.co.uk/pa/ld199899/ldselect/lducom/118/11804.htm>, section 37.
- 67 Id. mű, 38.
- 68 Id. mű, 36.
- 69 Lásd például Patten: „The Role...”
- 70 Keohane: „Ironies...”
- 71 Az itt bemutatott GDP-számokat a jelenlegi cserearányokon számoltuk; a PPP számai kevésbé jelentős különbségeket mutatnak, bizonyos változásokkal, amelyek más célokra érdekesek lehetnek, ugyanakkor lényegében az itt körvonalazott következtetéseket támasztják alá.
- 72 Az ábrákon a rövidített országneveket a legújabb adatok mellé helyeztük, hogy segítsünk az időbeli trendek megfigyelésében.
- 73 Az „EU”-t úgy számítottuk, hogy csakis az adott időszak EU-tagjait foglalja magába, azaz követtük az EU 1973-tól kezdődő bővítéseit, ahogy ezeket fent, a 4.1. táblázatban körvonalazzuk.
- 74 A Herfindahl-Hirschman Indexet (HHI) tulajdonképpen Hirschman Indexnek kellene nevezni, minthogy 1945-ben megjelent *Nemzeti hatalom és külkereskedelmi struktúra* című könyvében Albert O. Hirschman írta le először (lásd Hirschman: „The Paternity of an Index”, 761).
- 75 Samuelson és Nordhaus: *Economics*. 184.
- 76 Az Igazságügyi Minisztérium a HHI-val méri a piaci koncentrációt olyan fúziók és akvizíciók esetében, amelyek gyaníthatóan sértik az Egyesült Államok trösztellenes törvényét. A minisztérium honlapja könnyen hozzáférhető leírást ad arról, hogy számítható ki és használható a HHI.
- A HHI-t úgy számítjuk ki, hogy az egyes, a piacon versenyző cég piaci részesedést négyzet-re emeljük, majd az így kapott számokat összeadjuk. Egy olyan piacon például, amely négy cégből áll, amelyek piaci részesedése 30, 30, 20 és 20%, a HHI $2600 (30^2 + 30^2 + 20^2 + 20^2 = 2600)$. <http://www.usdoj.gov/atr/public/testimony/hhi.htm>, letöltve 200. május 17.
- 77 Maddison: *The World Economy*.
- 78 <http://www.usdoj.gov/atr/public/testimony/hhi.htm>, letöltve 200. május 17.
- 79 Lásd az amerikai Igazságügyi Minisztérium és a Szövetségi Kereskedelmi Bizottság *Fúziós irányelveinek* 1.51 paragrafusát <http://www.usdoj.gov/atr/public/testimony/hhi.htm>, letöltve 200. május 17.
- 80 Vucheva: „Eurozone...”
- 81 Böröcz: „Kettős függőség és tulajdonvákuum. ...”
- 82 Böröcz: „Regimes of Remittance Dependency ...”

IRODALOM

- Abu-Lughod, Janet. 1989. *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350*. New York: Oxford University Press.
- Ambrus-Lakatos, Lorant & Mark E. Schaffer (eds.) 1996. *Coming to Terms with Accession. Forum Report of the Economic Policy Initiative no. 2*. Contributors: Jürgen von Hagen, Andrej Kumar and Elżbieta Kawecka-Wyrzykowska. London: CEPR- Institute for East-West Studies.
- Amin, Samir. 1976. *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Translated by Brian Pearce. Hassocks, Eng.: Harvester Press. Francia eredeti: *Le développement inégal. Essai sur les formations sociales du capitalisme périphérique*. Paris: Éditions de Minuit, 1973.
- Amin, Samir. 1989. *Eurocentrism*. Translated by Russell Moore. New York: Monthly Review Press. Francia eredeti: *L'eurocentrisme. Critique d'une ideologie*. Paris: Anthropos / Economica, 1988.
- Amsterdam Treaty. N.d. *The Amsterdam Treaty: freedom, security, and justice. Activities of the European Union, Summaries of legislation*. <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/a10000.htm> as of 13 October 2008. Magyarul: *Amszterdami Szerződés az Európai Unióról*. https://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKUwJZqrSJuz3OAhUI3CwKHW9OD5MQFggaMAA&url=http%3A%2F%2Fccvista.taix.be%2FshowDoc.asp%3Fcelex%3D11997D%26country%3D4&usg=AFQjCNGkdMkmhD8JK4N-T3w0Wf1uj_FcdQ&sig2=I9Wv-MWH-PIL13O0cmeeWyA&bvm=bv.128617741,d.bGg&cad=rja 2016. július 31-n
- An Historical Atlas. . . 1961. *An Historical Atlas of the Indian Peninsula*. Bombay, Oxford University Press.
- Anderson, Perry. 1997. „Under the Sign of the Interim.” Chapter 3 (pp. 51-76) in Peter Gowan and Perry Anderson (eds.) *The Question of Europe*. London: Verso.
- Andor, László and Martin Summers. 1998. *Market Failure. A Guide to the Eastern Europe's 'Economic Miracle'*. London: Pluto Press.
- Ansperger, Franz. 1989. *The Dissolution of the Colonial Empires*. London & New York: Routledge.
- Apeldoorn, Bastiaan van, Henk Overbeek, and Magnus Ryner. 2003. „Theories of European Integration: A Critique.” Pp. 17-46 in Alan W. Cafruny and Magnus Ryner (eds.) *A Ruined Fortress? Neoliberal Hegemony and Transformation in Europe*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Arrighi, Giovanni (ed.) 1985. *Semiperipheral Development. The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*. Beverly Hills, CA: SAGE.
- Arrighi, Giovanni. 1991. „World Income Inequalities and the Future of Socialism.” *New Left Review*, 1/189 (September-October): 39-65.

- Arrighi, Giovanni. 1994. *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Time*. London: Verso.
- Arrighi, Giovanni. 1997. "European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies 1945-2000 by Göran Therborn." *Contemporary Sociology*, 26,3(May): 344-5.
- Arrighi, Giovanni. 1999. "Globalization and Historical Macrosociology." Pp. 117-33. in Janet Abu-Lughod (ed.) *Sociology for the Twenty-First Century: Continuities and Cutting Edges*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arrighi, Giovanni. 2008. *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-First Century*. London: Verso.
- Arrighi, Giovanni and Beverly J. Silver, with Iftikhar Ahmad, Kenneth Barr, Shuji Hisaeda, Po-keung Hui, Krishnendu Ray, Thomas Ehrlich Reifer, Miin-wen Shih, and Eric Slater. 1999. *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Arrighi, Giovanni and Beverly J. Silver. 1999. "Introduction." Pp. 1-36 in Giovanni Arrighi et al., *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Arrighi, Giovanni, Kenneth Barr and Shuji Hisaeda. 1999. "The Transformation of Business Enterprise." Chapter 2 (pp. 97-150) in Arrighi, Giovanni and Beverly J. Silver. 1999. *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Atkins, Ralph. 2006. "Euro notes cash in to overtake dollar." *Financial Times*, December 27. http://www.ft.com/cms/s/0/18338034-95ec-11db-9976-0000779e2340.html?nclink_check=1 as of 13 October 2008.
- Avery, Graham and Fraser Cameron. 1998. *The Enlargement of the European Union*. Contemporary European Studies 1. Series editor: Clive Archer. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Aznar, José María. 2006. "Free Trans-Atlantic Trade." *The Washington Post*, 4 July 2006. http://www.washingtonspeakers.com/prod_images/pdfs/AznarJose.FreeTransAtlanticTrade.07.04.06.pdf as of 3 October 2007.
- Bagchi, Amiya Kumar. 1982. *The Political Economy of Underdevelopment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bagchi, Amiya Kumar. 2005. *Perilous Passage. Mankind and the Global Ascendancy of Capital*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Bai, Shouyi (ed.). 1982. *An Outline History of China*. China Knowledge Series, Beijing: Foreign Languages Press.
- Bairoch, Paul. 1989. "The Paradoxes of Economic History: Economic Laws and History." *European Economic Review*, 225-49.
- Bakić-Hayden, Milica. 1995. "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia." *Slavic Review*, 54,4 (Winter): 917-31.
- Balázs, Péter. 1997. "The Globalization of the Eastern Enlargement of the European Union: Symptoms and Consequences," in Marc Maresceau, (ed.) *Enlarging the European Union: Relations between the EU and Central and Eastern Europe*. London: Longman.
- Bannerjee, Abhijit and Lakshmi Iyer. 2003. "History, Institutions and Economic Performance: The Legacy of Colonial Land Tenure Systems in India." Paper presented at the Agricultural History Center, University of California, Davis, December 2003. <http://aghistory.ucdavis.edu/iyerpaper.pdf> as of 13 November 2005.
- Baran, Paul A. 1967. *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press.
- Barendse, R.L. 2000. "Trade and State in the Arabian Seas: A Survey from the Fifteenth to the Eighteenth Century." *Journal of World History*, 11,2: 173-225.
- Barroso, José Manuel Durrão. 2007. "Barroso: European Union Is 'Empire.'" <http://youtube.com/watch?v=-I8MIT-GgRU> as of 20 September 2008. Transcript of video file.
- Bauer, Otto. 1925. *The Austrian Revolution*. Translated by H. J. Stenning. New York: Burt Franklin. Német eredeti: *Die österreichische Revolution*. Wien: Wiener Volksbuchhandlung, 1923.
- Bayly, C. A. 2002. "'Archaic' and 'Modern' Globalization in the Eurasian and African Arena, ca. 1750-1850." Pp. 45-72 in A. G. Hopkins (ed.) *Globalization in World History*, New York: W. W. Norton.
- Beaujard, Philippe. 2005. "The Indian Ocean in Eurasian and African World-Systems." *Journal of World History*, 16,4:411-65.
- Belton, Catherine. 2003. "Putin: Why Not Price Oil in Euros?" *Moscow Times*, October 10, <http://www.globalpolicy.org/soecon/crisis/2003/1010oilpriceeuro.htm> as of 10 Oct 2008.
- Benoit, Bertrand. 2006. "Merkel Ponders Atlantic Free Trade Zone." *The Financial Times*, 16 September.
- Bereti Gábor. 2003. "Helyzetkép és jövőkép. Szociális fórum Miskolcon, 2003. április 5-6." *Eszmélet*, 60:128-32.
- Berliner Zeitung. 1996. "Die Ost-West Ehe bleibt auch weiter die Ausnahme," *Berliner Zeitung*, 9 August 1996, 16.
- Bindseil, Ulrich & Cordula Hantke. 1997. "The Power Distribution in Decision Making Among EU Member States." *European Journal of Political Economy*, 13:171-85.
- Blaut, J. M. 1992. "Fourteen Ninety-Two." Pp. 1-64. in J. M. Blaut (ed.) *1492. The Debate on Colonialism, Eurocentrism, and History*. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Blaut, J.M. 1989. "Colonialism and the Rise of Capitalism." *Science & Society*, 53,3(Fall): 260-96.
- Bodnár, Judit. 2001. "On Fragmentation, Urban and Social." *Research in Urban Sociology*. Critical Perspectives in Urban Redevelopment, 6: 173-193.
- Bondarenko, Dmitri, Leonid E. Grinin and Andrey V. Korotayev. 2002. "Alternative Pathways of Social Evolution." *Social Evolution and History*, 1,1:54-79.
- Borchardt, Dr Klaus-Dieter. 2000. *The ABC of Community Law*. European Commission. Directorate-General for Education and Culture. European Documentation. http://europa.eu.int/comm/dg10/publications/brochures/docu/abc/txt_en.pdf. 26 April 2001.
- Bornschier, Volker and Patrick Ziltener. 1999. "The revitalization of Western Europe and the politics of the 'social dimension.'" Pp. 33-52. in Thomas Boje, Bart van Steenbergen & Sylvia Walby (eds.) *European Societies: Fusion or Fission?* London: Routledge.
- Bornschier, Volker. 1989. "Legitimacy and Comparative Economic Success at the Core of the World System: An Exploratory Study." *European Sociological Review*, 5,3(Dec):215-30.

- Bornschier, Volker. 1995. "Hegemonic Decline, West European Unification and the Future Structure of the Core." *Journal of World Systems Research*, 1, 5. http://csf.colorado.edu/jwsr/archive/vol1/v1_n5.htm. 28 April 2001.
- Bornschier, Volker. 1997. "European Processes and the State of the European Union." Opening Address, "European Processes, Boundaries & Institutions." Third European Sociological Association Conference on "20th Century Europe: Inclusions / Exclusions," University of Essex (UK). http://www.suz.unizh.ch/bornschier/european_processes.pdf. 28 April 2001.
- Bornschier, Volker. 2000. "Western Europe's Move toward Political Union," pp. 3-37 in Volker Bornschier (ed.) *State-building in Europe. The Revitalization of Western European Integration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boswell, Terry and Christopher Chase-Dunn. 2000. "From State Socialism to Global Democracy: The Transnational Politics of the Modern World-System." Pp. 289-306 in Thomas D. Hall (ed.) *A World-Systems Reader. New Perspectives on Gender, Urbanism, Cultures, Indigenous Peoples, and Ecology*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Böröcz, József. 1992a. "Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery." *Theory & Society*, 21:77-104. Magyar változat: 1992. "Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián." *Szociológiai Szemle*. 3:3-20. 3. fejezet, Böröcz, *Hasított fa*... 49-68.
- Böröcz, József. 1992b. "Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Case of Hungary." *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 14:189-209. Magyar változat: 1993. "Kettős függőség és a külső kötések informálissá válása." *Eszmélet*, 18-19:74-88. 2. fejezet, Böröcz, *Hasított fa*... 25-48.
- Böröcz, József. 1992c. "Travel-Capitalism: The Structure of Europe and the Advent of the Tourist." *Comparative Studies in Society and History*, 34:708-41.
- Böröcz, József. 1993. "Simulating the Great Transformation: Property Change under Prolonged Informality in Hungary." *Archives européennes de sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology*. XXXIV,1(May):81-107. Magyar változat: 1995. "Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból." *Politikatudományi Szemle*. 3(ösz):19-39. 10. Fejezet, Böröcz, *Hasított fa*... 195-218.
- Böröcz, József. 1996. *Leisure Migration. A Sociological Study on Tourism*. Oxford: Pergamon Press.
- Böröcz, József. 1997. "Doors on the Bridge: The State Border as Contingent Closure." Paper presented in a panel on 'Migration Research and Sociological Theory' at the *Annual Meetings of the American Sociological Association*, Toronto, August 12. Magyar változat: 2002. "A határ: társadalmi tény." *Replika*, 47-48 (június): 133-42.
- Böröcz, József. 1999. "From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe." Pp. 193-209. in Smith, David A., Dorothy J. Solinger and Steven C. Topik. (eds.) *States and Sovereignty in the Global Economy*. London: Routledge. Magyar változat: "A komprádor államtól az árverező államig. Tulajdonátalakulás, szervezeti átalakulás és periferizálódás a poszt-államszocialista közép- és kelet-Európában." 4. fejezet, Böröcz, *Hasított fa*... 69-92.
- Böröcz, József. 2000a. "Informality Rules." *East European Politics and Societies*, 14,2(Spring): 348-80. Magyar változat: 2000. "Kistérsadalom-kiskapuk." 2000, július-augusztus: 3-15. 15. fejezet, Böröcz, *Hasított fa*... 291-322.
- Böröcz, József. 2000b. "The Fox and the Raven: The European Union and Hungary Renegotiate the Margins of 'Europe.'" *Comparative Studies in Society and History*. 42,4(October): 847-75. Magyar változat: 1998. "Térkép e táj. Az EU-magyar 'párbeszéd'." *Kritika*. 4:2-9.
- Böröcz, József. 2001. "Change Rules." *American Journal of Sociology*, 106,4(Jan): 1152-68.
- Böröcz, József. 2001. "Introduction: Empire and Coloniality in the 'Eastern Enlargement' of the European Union." Pp. 4-50. in József Böröcz and Melinda Kovács (eds.). 2001. *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-Book, a Central Europe Review imprint. <http://www.rci.rutgers.edu/~cu/Empire.pdf> or <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Magyar változat: 2001. "Birodalom, kolonialitás és az EU keleti bővítése." *Replika*, 45-46(November): 17-33. 16. fejezet, Böröcz, *Hasított fa*... 323-50.
- Böröcz, József. 2003. "East European Entrants to EU: Diffidently Yours." *The Polish Foreign Affairs Digest*, 3,4(9):47-58.
- Böröcz, József. 2006. "Goodness Is Elsewhere: The Rule of European Difference." *Comparative Studies in Society and History*. 48,1:110-38.
- Böröcz, József. 2009. "The Rise of China and the Changing World Income Distribution." Chapter 4 in Hung, Ho-fung (ed.) *China and Global Capitalism*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore. Magyar változat: "Kína felemelkedése" és a világjövedelem változó eloszlása." 7. fejezet, Böröcz, *Hasított fa*... 113-136.
- Böröcz, József. 2014. "The Collapse of State Socialism in the Soviet Bloc and Global Labor Migration." Pp. 85-104 (chapter 5) in Mary Rowlinson, Wim Vandekerckhove and Ronald M. S. Commers (eds.) *Labor and Global Justice. Essays on the Ethics of Labor Practices under Globalization*. New York: Lexington Press. Magyar változat: 2015 (2016). "Az államszocializmus összeomlása a 'szovjet blokkban' és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása." *Eszmélet*. 108: 108-130.
- József Böröcz. 2014 (2016). "Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and Trajectories of the Former Soviet 'Bloc.'" *Demográfia. English Edition*. 57, 5: 5-37.
- Böröcz József. 2017. *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: l'Harmattan.
- Böröcz, József and Melinda Kovács (eds.). 2001. *Empire's New Clothes: Unveiling the EU's Enlargement*. E-book available online at <http://www.rci.rutgers.edu/~en/Empire.pdf> as of 16 November 2002. Magyar változat: 2001. *EU-birodalom*. Tematikus blokk, *Replika*. 45-46 (november): 23-151.
- Böröcz, József and Mahua Sarkar. 2005. "What Is the European Union?" *International Sociology*, 20,2: 153-73. Magyar változat: 2005. "Mi az Európai Unió?" *Politikatudományi Szemle*. 3:151-77.
- Braudel, Fernand. 1985 (1979). *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Fordította: Pődör László. Budapest: Gondolat. Francia eredeti: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIII-e siècle. Les structures du quotidien*. Vol. 1. Paris, Armand Collin, 1979.

- Braudel, Fernand. 1986 (1979). *The Wheels of Commerce. Civilization & Capitalism, 15th–18th Century. Volume 2*. Translated by Siân Reynolds. New York: Perennial Library, Harper & Row. Francia eredeti: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. Les jeux de l'échange. Vol. 2*. Paris, Armand Collin, 1979.
- Brenner, Neil. 1999. "Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union." *Urban Studies*, 36,3: 431–51. Magyar változat: "A globalizáció mint területi visszaágazódás: A városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban." Pp. 182–214 in Jelinek Csaba, Bodnár Judit, Czirfusz Márton, Gyimesi Zoltán (szerk.), *Kritikai városkutatás*. Budapest: l'Harmattan, 2013.
- Brenner, Robert. 1977. "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism." *New Left Review*, 104, 25–92.
- Brenner, Robert. 1978. "Dobb on the transition from feudalism to capitalism." *Cambridge Journal of Economics*, 2:2(June):121–40.
- Brewer, John and Eckhart Hellmuth (eds.) 1999. *Rethinking Leviathan. The Eighteenth-Century State in Britain and Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Brezhnev, Leonid I. 1968. untitled. From *Pravda*, September 25, 1968. translated by Novosti, Soviet press agency. Reprinted in L. S. Stavrianos, *The Epic of Man* (Englewood Cliffs, N.J.: PrenticeHall, 1971), pp. 465–466. Re-published as "The Brezhnev Doctrine, 1968," in *The Internet Modern History Sourcebook*, <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1968brezhnev.html> as of 14 April 2006.
- Bunker, Stephen G. 1984. "Modes of Extraction, Unequal Exchange, and the Progressive Underdevelopment of an Extreme Periphery: The Brazilian Amazon, 1600/1980." *American Journal of Sociology*, 89, 5(Mar):1017/1064.
- Bureau of Land Management . . . 2002. "Acquisition of the Public Domain, 1781–1867." Bureau of Land Management, Department of the Interior, http://www.blm.gov/natacq/pls02/pls1-1_02.pdf as of 17 February 2008.
- Burgess, Adam. 1997. *Divided Europe. The New Domination of the East*. London: Pluto Press.
- Burton, Antoinette. 2000. "Tongues Untied: Lord Salisbury's 'Black Man' and the Boundaries of Imperial Democracy." *Comparative Studies in Society and History*, 42, 4: 632–61.
- Calhoun, Craig. 1995. "Interpretation, Comparison, and Critique," *Critical Social Theory*. Oxford: Blackwell.
- Cao Lan. 2000. "Chinese Privatization: Between Plan and Market." *Law & Contemporary Problems*, 63,3(Autumn): 13–62.
- Caporaso, James A., Gary Marks, Andrew Moravcsik, and Mark A. Pollack. 1997. "Does the European Union Represent an *n* of 1?" *ECSA Review*, X,3(Fall):1–5.
- Césaire, Aimé. 2000 (1950). *Discourse on Colonialism*. New York: Monthly Review Press. Francia eredeti: *Discours sur le colonialisme*. Paris: Éditions Présence africaine. <http://www.larevuedesressources.org/IMG/pdf/CESAIRE.pdf>. Magyarul: "A gyarmatosítás: a modern világ összeomlásának előkészítője. (Részletek az 'Értekezés a kolonializmusról' c. könyvből, 1955." Pp. 110–116 in Kende István, Fencsik László és Somos Piroska (szerk.) *Fejlődő országok – haladó eszmék*. Budapest: Kossuth, 1976.
- Chandler, Alfred Dupont. 1977. *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, MA: Belknap.
- Chandler, Alfred Dupont. 1990. Scale and Scope. *The Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge, MA: Belknap.
- Chase-Dunn, Christopher K. (ed.) 1982. *Socialist States in the World-System*. Beverly Hills: Sage.
- Chase-Dunn, Christopher K. 1998. *Global Formation. Structures of the World-Economy*. London: Rowman and Littlefield.
- Chase-Dunn, Christopher K. and Peter Grimes. 1995. "World-System Analysis." *Annual Review of Sociology*, 21, 387–417.
- Chase-Dunn, Christopher K. and Thomas Hall. 1997. *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO.: Westview.
- Chase-Dunn, Christopher. 1998. *Global Formation. Structures of the World-Economy*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Chatterjee, Partha. 1993. *The Nation and Its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton University Press.
- Chaudhuri, K. N. 1985. *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ciccantell, Paul and Stephen Bunker. 2004. "The Economic Ascent of China and the Potential for Restructuring the World-Economy." *Journal of World-System Research*, 10,3(Fall): 565–89.
- Clark, Grover. 1936. *A Place in the Sun*. New York: Macmillan.
- Clark, Grover. 1936. *The Balance Sheet of Imperialism. Facts and Figures on Colonies*. New York: Morningside Heights: Columbia University Press.
- Cohn, Bernard S. 1996. *Colonialism and Its Forms of Knowledge. The British in India*. Princeton: Princeton University Press.
- Cohn-Bendit, Daniel. 2000. "Wir werden die Welt verbessern. Schluss mit dem Gejammer, Europa ist wunderbar." *Die Zeit*, 50. http://www.zeit.de/2000/50/Politikhttp://www.zeit.de/2000/50/Politik/200050_europa.html. 23 April 2001.
- Comaroff, John L. 1997. "Images of Empire, Contests of Conscience: Models of Colonial Domination in South Africa." Pp. 163–97. in Frederick Cooper and Ann Laura Stoler (eds.) *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley: University of California Press.
- Commission of the European Communities. 1997. *Commission Opinion on Hungary's Application for Membership in the European Union, COM(97)2001final*. Brussels, 15th July 1997. Catalogue number: CV–CO–97–381–EN–C. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, DOC/97/13.
- Commissioner Lin. 1839. *Letter to Queen Victoria*. Modern History Sourcebook. Adapted from: *Chinese Repository*, Vol. 8 (February 1840):497–503. <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1839lin2.html> as of 3 May 2008.
- Copenhagen . . . 1993. "The Copenhagen European Council and the 'Copenhagen criteria.'" <http://europa.eu.int/comm/enlargement/pas/phare/wip/copenhagen.htm>, as of 8 June 2001.
- Coudenhove-Kalergi, Richard N. 1926. *Panuropa*. Wien: Paneuropa-Verlag.
- Crowe, S. E. 1942. *The Berlin West African Conference 1884 – 1885*. Westport, CT: Negro Universities Press.

- Crumley, Carole L. 1995. "Heterarchy and the Analysis of Complex Societies." Pp. 1-5 in Ehrenreich, Robert M., Crumley, C. L. And Levy J.E. (eds.) : *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*. Washington, D.C., The American Anthropological Association.
- Csányi Tamás, Péter Juhász and László Megyik. 1997. "A hiánygazdaságtól a gazdaság hiányáig." *Élet És Irodalom*, 28 November: 5.
- Dancsi, Katalin. 2001. "The Austrian Freedom Party's Colonial Discourse in the Context of EU-Enlargement." In Böröcz and Kovács.
- de Clercq, Willy. 1997. "Preface," in Maresceau.
- Delanty, Gerard. 1997. "Social Exclusion and the New Nationalism: European Trends and their Implications for Ireland," *Innovation*, 10: 134.
- DeLong, J. Bradford and Barry Eichengreen. 1991. "The Marshall Plan: History's Most Successful Structural Adjustment Program." Prepared for the Centre for Economic Performance and Landeszentralbank Hamburg conference on Post-World War II European Reconstruction, Hamburg, September 5-7, 1991. http://econ161.berkeley.edu/pdf_files/Marshall_Large.pdf as of 25 May 2008.
- Deschamps, Étienne. N.d. "The Marshall Plan." *European Navigator*, <http://www.ena.lu> as of 25 May 2008.
- Deyo, Frederic C. 1995. "Capital, Labor, and State in Thai Industrial Restructuring: The Impact of Global Economic Transformations." Chapter 8 (pp. 131-44) in David A. Smith and József Böröcz (eds.) *A New World Order? Global Transformations in the Late Twentieth Century*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Diez, Thomas. 1999. "Speaking "Europe": The Politics of Integration Discourse." *Journal of European Public Policy*, 6,4(Special Issue): 598-613.
- Dogshon, Robert A. 1989. "The Role of Europe in the Early Modern World-System: Parasitic or Generative?" Pp. 85-96. in J. M. Blaut (ed.) 1992. *The Debate on Colonialism, Eurocentrism, and History*. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Dussel, Enrique. 2000. "Europe, Modernity and Eurocentrism." *Nepantla—Views from the South*, 1,3:465-78. Spanyol eredeti: "Europa, modernidad y eurocentrismo." *Revista de Cultura Teológica. ISSN (impresso) 0104-0529 (eletrónico) 2317-4307* 4 (1993): 69-81. <http://enriquedussel.com/txt/1993-236a.pdf>,
- ECB. N.d. "Euro banknotes and coins in circulation." European Central Bank, <http://www.ecb.int/bc/faqbc/circulation/html/index.en.html#q2> as of 13 October 2008.
- Eccles, Robert. 1981. "The Quasifirm in the Construction Industry." *Journal of Economic Behavior and Organization*, 2,4(Dec): 335-357.
- Eckhardt, Ferenc. 1922. *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*. Budapest.
- Elias, Norbert. 1987. "The Retreat of Sociologists into the Present." *Theory, Culture, & Society*, 4:2-3. Német eredeti: "Über den Rückzug der Soziologen auf die Gegenwart." 21. *Deutscher Soziologentag*, 1982: 519-527.
- Ellwood, David. N.d. "The Marshall Plan: A Strategy that Worked." Pp. 54-61 in *Historians on America*. <http://www.america.gov/media/pdf/books/historians-on-america.pdf#popup> as of 26 May 2008.
- Emerson, Michael. 1996. *Redrawing the Map of Europe*. New York: St. Martin's Press.

- Emmanuel, Arghiri. 1972. *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Translated from the French by Brian Pearce. New York: Monthly Review Press.
- Ertman, Thomas. 1997. *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge University Press.
- Etzioni, Amitai. 2001. *Political Unification Revisited. On Building Supranational Communities*. Lanham: Lexington.
- European Commission. 1997. "Commission Opinions on Applications for Membership of the European Union." Brussels. <http://europa.eu.int/comm/enlargement/opinions/intro/index.htm> as of 8 June 2001.
- European Commission. 2001. *The ABC of the European Union*. <http://europa.eu.int/abcen.htm> as of 26 April 2001.
- European Commission. 2001. *The Free Movement of Workers in the Context of Enlargement. Information Note*. http://europa.eu.int/comm/enlargement/docs/pdf/migration_enl.pdf. 26 April 2001.
- European Commission. 2007. "Euro cash: five and familiar." *European Economy News*, 5, 7 January. http://ec.europa.eu/economy_finance/een/005/article_4324_en.htm as of 13 October 2008.
- EUROSTAT. 2001. *100 Basic Indicators from EUROSTAT Yearbook 2000. A Statistical Eye on Europe. Data 1988-1998*. Brussels: EUROSTAT. http://europa.eu.int/comm/eurostat/Public/datashop/printproduct/EN?catalogue'Eurostat&product'100indic__EN&type'pdf. 23 April 2001.
- Evans, Andrew. 1998. "European Union Decision-Making, Third States and Comitology." *International & Comparative Law Quarterly*, 97, part 2 (April): 257-77.
- Fabian, Johannes. 1983. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.
- Feldman, Stephen M. 1991. "An Interpretation of Max Weber's Theory of Law: Metaphysics, Economics, and the Iron Cage of Constitutional Law." *Law and Social Inquiry*, 205-44.
- Ferge, Zsuzsa. 1997. "The Perils of the Welfare State's Withdrawal." *Social Research*, 64, 4, (Winter): 1381-1402.
- Fligstein, Neil and Jason McNichol. 1998. "The Institutional Terrain of the European Union." Pp. 59-91 in Wayne Sandholtz and Alec Stone-Sweet (eds.) *European Integration and Supranational Governance*. Oxford, Oxford University Press.
- Flusty, Steven, Jason Dittmer, Emily Gilbert and Merje Kuus. 2008. "Interventions in Banal Neoimperialism." *Political Geography*, 27, 619-27.
- Forgács, Imre. (ed.) 1997. *Magyarország a '90-es években. A magyar kormány válasza az Európai Unió kérdőívére. (Rövidített változat)*. Felelős kiadó, Somogyi Ferenc államtitkár and Inotai András, az ISM vezetője. A kötet szerkesztésében részt vettek: Gervai Jánosné, Gyenes László, Horváthné Stramszky Marta, Hovanyecz László, Kelen Károly és Krajczár Gyula. Budapest: A Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma és az Integrációs Stratégiai Munkacsoport, 1997.
- Foucher, Michel. 2001 (1988). "The Geopolitics of Front Lines and Borderlines." Pp. 159-70. in Jacques Lévy (ed.) *From Geopolitics to Global Politics. A French Connection*. London: Frank Cass.

- Frank, André Gunder. 1977. "Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor." *Review*, 1, 1, summer, 91-140.
- Frank, André Gunder. 1978. *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. London: Macmillan.
- Frank, André Gunder. 1989. "Fourteen Ninety-Two Once Again." Pp. 65-80. in J. M. Blaut (ed.) *1492. The Debate on Colonialism, Eurocentrism, and History*. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Galló Béla. 1995. "Ki dönt, ki cselekszik?" in Galló Béla and Hülvely István, (eds.) *Szuverenitás-nemzetállam-integráció*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, Európa Tanulmányok I.
- Gereffi, Gary. 1994. "The International Economy and Economic Development." Chapter 9 (pp. 206-33) in Neil J. Smelser and Richard Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton and New York, NY: Princeton University Press and Russell Sage Foundation.
- Gereffi, Gary and Miguel Korzeniewicz (eds.). 1994. *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Gerschenkron, Alexander. 1992(1952). "Economic Backwardness in Historical Perspective." Pp. 111-130. in Swedberg, Richard and Mark Granovetter (eds.) *The Sociology of Economic Life*. Westview Press, Boulder. A teljes kötet magyarul: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Társadalomelméleti könyvtár, Budapest: Gondolat, 1984.
- Gibson, James. 2002. "Russian Imperial Expansion in Context and by Contrast." *Journal of Historical Geography*, 28,2: 181-202.
- Ginzburg, Carlo. 1982[1976]. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*, trans. John and Anne Tedeschi. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. Olasz eredeti: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un migniaio del Cinquecento*. Einaudi, 1976. Magyar változat: *A sajt és a kukacok: egy XVI. századi molnár világgépe*. Fordította Galamb György János. Budapest: Európa, 1991.
- Ginzburg, Carlo. 1989[1986]. "Clues: Roots of an Evidential Paradigm," in *Clues, Myths and the Historical Method*, trans. John and Anne Tedeschi. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. Olasz eredeti: "Spie. Radici di un paradigma indiziario." Pp. 158 - 193. In *Miti, emblemi, spie. Morfologia e storia*. Torino, Einaudi, 1986. Magyar változat: "Nyomok. A jel-paradigma gyökerei." Fordította Farkas Krisztina. Pp. 13-54 in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest, Kijárat kiadó, 2010.
- Go, Julian. 2000. "Chains of Empire, Projects of State: Political Education and U.S. Colonial Rule in Puerto Rico and the Philippines." *Comparative Studies in Society and History*, 42,2(April): 333-62.
- Goldstein, Joshua S. 1988. *Long Cycles. Prosperity and War in the Modern Age*. New Haven and London: Yale University Press. <http://www.joshuagoldstein.com/jgcy11.pdf> as of 19 February 2008.
- Gommans, Jos. 2007. "Warhorse and Post-Nomadic Empire in Asia, c. 1000-1800," *Journal of Global History*, 2:1-21.
- Gorbachev, Mikhail S. 1989. untitled. Part of the "Transcripts of the Malta Summit," http://astro.temple.edu/~timmerma/transcripts_from_malta_summit.htm as of 26 February 2006.
- Gorin, Zeev. 1985. "Socialist Societies and World-System Theory: A Critical Survey." *Nature and Society*, 49,3, (Fall):332-66.
- Gosnell, Jonathan. 2002. "Colonial Paradigms for an Emerging EU?" Paper presented at the conference of the Council for European Studies, "Europe in the New Millennium: Enlarging, Experimenting, Evolving." Chicago, 14-16 March.
- Granovetter, Mark. 1985. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness." Pp. 53-84 in Mark Granovetter and Richard Swedberg (eds.) *The Sociology of Economic Life*, Boulder, CO: Westview Press.
- Granovetter, Mark. 2001 (1995). "Coase Revisited: Business Groups in the Modern Economy." Pp. 327-56. in Mark Granovetter and Richard Swedberg (eds.) *The Sociology of Economic Life. Second Edition*. Cambridge, Westview.
- Gross, Leo. 1948. "The Treaty of Westphalia, 1648-1948." *The American Journal of International Law*, 42,1(Jan): 20-41.
- Grovogui, Siba N'Zatioula. 1996. *Sovereigns, Quasi Sovereigns, and Africans. Race and Self-Determination in International Law*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Guha, Ranajit. 1998. *Dominance without Hegemony. History and Power in Colonial India*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Habermas, Jürgen. 1991. "Yet again, German identity—a unified nation of angry DM-burgers," *New German Critique*, 52: 84-101.
- Habermas, Jürgen. 1994. *The Past as Present*. Cambridge: Polity Press.
- Haldon, John. 1996. *The State and the Tributary Mode of Production*. London: Verso.
- Hall, John A. 1986. "States and Societies: The Miracle in Comparative Perspective." Pp. 20-38 in Jean Baechler, John A. Hall and Michael Mann (eds.) *Europe and the Rise of Capitalism*. London: Basil Blackwell.
- Hall, Stuart, David Held, Don Hubert and Kenneth Thompson (eds.) 1995. *Modernity. An Introduction to modern Societies*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Hall, Stuart. 1995. "The West and the Rest: Discourse and Power." Chapter 6 (pp. 184-228) in Stuart Hall, David Held, Don Hubert, and Kenneth Thompson (eds.) *Modernity. An Introduction to Modern Societies*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Hall, Thomas D. 2001. "Using Comparative Frontiers to Explore World-Systems Analysis in International Relations." *International Studies Perspectives*, 2:252-68.
- Hammond. 1913. *Hammond Universal World Atlas*. Maplewood, NJ: Hammond. MCMXCIII.
- Harvey, David. 1989. *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge: Blackwell.
- Haushofer, Karl. 1931. *Geopolitik der Pan-Ideen*. Berlin: Zentral Verlag.
- Held, David. 1995. "The Development of the Modern State." Pp. 22-89. in Stuart Hall, David Held, Don Hubert, and Kenneth Thompson (eds.) *Modernity. An Introduction to Modern Societies*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Hellie, Richard. 2005. "The Structure of Russian Imperial History." *History and Theory, Theme Issue*, 44(December):88-112.
- Henige, David P. 1970. *Colonial Governors from the Fifteenth Century to the Present. A Comprehensive List*. Madison: The University of Wisconsin Press.

- Hertslet, Edward. 1894. *The Map of Africa by Treaty, volume 1*. London: Her Majesty's Stationery Office.
- Herwig, Holger H. 1999. "Geopolitik: Haushofer, Hitler and lebensraum." *Journal of Strategic Studies*, 22, 2-3: 218-41.
- Hill, David Jayne. 1925. *A History of Diplomacy in the International Development of Europe*. Vol. II. New York: Fertig.
- Hirschman, Albert O. 1964. "The Paternity of an Index." *The American Economic Review*, 5:761.
- Hirschman, Albert O. 1980 (1945). *National Power and the Structure of Foreign Trade*. Berkeley: University of California Press.
- Hobsbawm, Eric. 1987. *The Age of Empire. 1875-1914*. New York, Vintage Books. Magyar változat: *A birodalmak kora. 1975-1914*. Fordította Baráth Katalin. Pannonica, 2004.
- Hobsbawm, Eric. 1994. *The Age of Extremes. A History of the World, 1914-1991*. New York: Vintage.
- Hobson, John M. 2004. *The Eastern Origins of Western Civilisation*. Cambridge University Press.
- Hobson, John M. and Stephen Hobden. 2002. "On the road towards an historical world sociology." Chapter 13 (pp. 265-85) in Stephen Hobden and John M. Hobson (eds.) *Historical Sociology of International Relations*. Cambridge University Press.
- Hofbauer, Hannes and Andrea Komlosy. 1998. "Tőkefelhalmozás és a gazdasági fejlődés dilemmái Kelet-Európában." Pp. 87-113. in in Krausz Tamás (szerk.) *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Budapest: Napvilág kiadó.
- Hofbauer, Hannes. 2003. *Ost-Erweiterung. Vom Drang nach Osten zur peripheren EU-Integration*. Wien: Promedia.
- Hofmann, Gunter, Michael Naumann und Christian Wernicke (Gesprächsführung). 2001. "Die Antwort auf fast alle Fragen ist: Europa." Interview with Joschka Fischer. *Die Zeit*, 12., 23 April. http://www.zeit.de/2001/12/Politik/200112_fischer.neu9.3..html as of 28 June 2007.
- Hogan, Michael J. 1987. *The Marshall Plan. America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoover, Calvin B. 1951. "Germany: The Economic Problem." Pp. 40-50. in Hans J. Morgenthau (ed.) *Germany and the Future of Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hopkins, A. G. 1992. "(Book Review of) *Bismarck, Europe and Africa: The Berlin Africa Conference, and the Onset of Partition*." *The Journal of African History*, 33,2:350.
- Hopkinson, Nicholas. 1994. *The Eastern Enlargement of the European Union: Report Based on Walton Park Conference WPS 94/6, 12-16 September* (London: HMSO).
- Howard, Marc. 1995. "An East German Ethnicity? Understanding the New Division of Unified Germany," *German Politics and Society*, 13(Winter): 49-70.
- Howe, Stephen. 2002. *Empire. A Very Short Introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- IBRD. 2002. *World Development Indicators*. CD-ROM, Washington, D.C.: International Bank for Reconstruction and Development.
- IBRD. Multiple years. *World Development Indicators Dataset*. Online at <http://devdata.worldbank.org.proxy.libraries.rutgers.edu/dataonline/> as of 24 November 2008.
- Ikram, S. M. 1964. *Muslim Civilization in India*. Edited by Ainslee T. Embree. New York: Columbia University Press. <http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00islam-links/ikram/> as of 12 October 2007.
- Inotai, András. 1998. "What Is Novel about Eastern Enlargement of the European Union?" Pp. 11-26 in *ON THE WAY. Hungary and the European Union. Selected Studies*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó.
- Inotai, András. 1998. "Europe: Challenges and Risks at the Turn of the Century. An Economic Approach from Central Europe," in *On the Way: Hungary and the European Union, Selected Studies*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó and International Business School.
- Isic, Mirela. 2007. "The Golden Opportunity—Is the Enlarged Europe Ready for the Transatlantic Free Trade Area?" EU-China European Studies Centres Program, Centre for Applied Policy Research (Munich) Working Paper, http://www.cap.lmu.de/download/2007/2007_eu-china_isic.pdf as of 3 October 2007.
- Islam, Faisal. 2003. "When will we buy oil in euros?" *The Observer*, February 23. <http://www.guardian.co.uk/business/2003/feb/23/oilandpetrol.theeuro> as of 10 October 2008.
- Iyer, Lakshmi. 2003. "The Long-Term Effects of Colonial Rule: Evidence from India." Harvard Business School Seminar Paper, June 2003. http://www.econ.yale.edu/seminars/NEUDC03/iyer_colonial1.pdf as of 13 November 2005.
- Jarausch, Konrad. 1983. "Illiberalism and Beyond: German History in Search of a Paradigm." *Journal of Modern History*, 55:647-86.
- Jászi, Oscar. 1971 (1929). *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago: University of Chicago Press. Magyarul: *Az osztrák-magyar monarchia felbomlása*. Budapest: Gondolat kiadó, 1982.
- Jian Bozan, Shao Xunzheng and Hu Hua. 1964. *A Concise History of China*. Beijing: Foreign Languages Press.
- Jones, Eric Lionel. 1988. *Growth Recurring. Economic Change in World History*. Oxford: Clarendon Press.
- Keegan, John. 1997. "From Albert Speer to Jacques Delors." 85-90 in Peter Gowan and Perry Anderson (eds.) *The Question of Europe*. London: Verso.
- Kennedy, Paul. 1989 (1987). *The Rise and Fall of the Great Powers*. New York: Random House. Magyar változat: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500-2000*. Fordították: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna. Budapest: Akadémiai kiadó, 1992.
- Keohane, Robert O. 2002. "Ironies of Sovereignty: The European Union and the United States." Paper prepared for the *Journal of Common Market Studies*, 40th Anniversary Issue, November. <http://www.poli.duke.edu/people/Faculty/docs/eurosovpap.pdf> as of 4 March 2004.
- Kocka, Jürgen. 1988. "German History before Hitler: The Debate about the German *Sonderweg*." *Journal of Contemporary History*, 23: 3-16

- Kondratieff, Nikolai D. 1935 (1926). "The Long Waves in Economic Life," *Review of Economic Statistics*, 17(6) Nov: 105-15. Magyar változat: "A gazdasági konjunktúra nagy ciklusai." *Magyar Filozófiai Szemle*, 1988, 5-6:559-617.
- Konrád, George and Iván Szelényi. 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton: Harvester. Magyar eredeti: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat, 1989 (1976).
- Kornai, János. 1992. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Princeton University Press. Magyar változat: *A szocialista rendszer. Válogatott művek*, 2.kötet. Pozsony: Kalligram, 2012.
- Kosáry Domokos. 1990. *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867. Magyarok Európában III*. Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó.
- Koselleck, Reinhart. 1985 [1979]. "The Historical-Political Semantics of Asymmetrical Counterconcepts." Pp. 159-97 in *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Translated by Keith Tribe. Cambridge: The MIT Press. Német eredeti: Reinhardt, Koselleck. "Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe." *idem, Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Theorie, Frankfurt am Main, 1979) (1989): 211-59. Magyar kiadás: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Fordította Szabó Márton. Jászöveg Műhely kiadó, 1997.
- Kovács, Melinda. 2001. "Putting Down and Putting Off: The EU's Discursive Strategies in the 1998 and 1999 Follow-Up Reports." Pp. 196-234. Böröcz, József and Melinda Kovács. (eds.) 2001. *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-book available on-line at <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Holly Cottage, UK: Central Europe Review. Magyar változat: "Elmarasztalni és elhalasztani. Az EU diszkurzív stratégiái az 1998-as és 1999-es országjelentésekben." Fordította Kodaj Dániel. *Replika*, 45-46 (2001. november): 89-110.
- Kovács, Melinda and Peter Kabachnik. 2001. "Shedding Light on the Quantitative Other: The EU's Discourse in the Commission Opinions of 1997." Pp. 147-95 in Böröcz, József and Melinda Kovács. (eds.) 2001. *Empire's New Clothes: Unveiling EU-Enlargement*. E-book available on-line at <http://aei.pitt.edu/archive/00000144/01/Empire.pdf>. Holly Cottage, UK: Central Europe Review. Magyar változat: "A kvantitatív másság felfedezése. Az EU diskurzusa az 1997-es országjelentésekben." Fordította Kodaj Dániel. *Replika*, 45-46 (2001. november): 61-88.
- Kruszewski, Charles. 1940. "International Affairs: Germany's Lebensraum." *The American Political Science Review*, 34,5 (Oct): 964-75.
- KSH. 1998. *Idegenforgalmi statisztikai évkönyv / Statistical Yearbook of Tourism*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kunz, Josef. 1940. "Book Review." *The American Journal of International Law*, 34,1(Jan):173-6.
- Kuznets, Simon. 1973. "Modern Economic Growth: Findings and Reflections." *The American Economic Review*, 63,3(June):247-58.
- Lane, Frederic C. 1979. *Profits from Power. Readings in Protection Rent and Violence-Controlling Enterprises*. Albany: SUNY Press.
- Lange, Peter. 1985. "Semiperiphery and Core in the European Context. Reflection on the Postwar Italian Experience." Pp. 179-214. in Arrighi 1985.

- Langhammer, Rolf J., Daniel Piazolo and Horst Seibert. 2002. "Assessing Proposals for a Transatlantic Free Trade Area." *Aussenwirtschaft—The Swiss Review of International Economic Relations*, 57,2:161-85.
- Larrazin, Jorge. 1989. *Theories of Development. Capitalism, Colonialism and Dependency*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Latham, Ronald. 1982 (1958). "Introduction." Pp. 7-32 in Marco Polo, *The Travels*. Translated and with an Introduction by Ronald Latham. Harmondsworth, UK: Penguin.
- Lenin, Vladimir Ilich. 2000 [1916]. *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism*. Introduction by Prabhat Patnaik. New Delhi: LeftWord. Magyarul: 1977. *Az imperializmus legfelsőbb foka*. Budapest: Kossuth.
- Levy, Jack. 1983. *War in the Modern Great Power System, 1495-1975*. Lexington, The University of Kentucky Press.
- Leygues, Jean-Charles. 2001. "Report by Working Group on 'MULTI-LEVEL GOVERNANCE: LINKING AND NETWORKING THE VARIOUS REGIONAL AND LOCAL LEVELS. (Group 4c)." European Commission. http://ec.europa.eu/governance/areas/group10/report_en.pdf as of 15 November 2008.
- Lieven, Dominic. 1999. "Dilemmas of Empire 1850-1918. Power, Territory, Identity." *Journal of Contemporary History*, 34,2: 163-200.
- Lieven, Dominic. 2000. *Empire. The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven: Yale University Press.
- Lloyd, David. 2001. "Regarding Ireland in a Post-Colonial Frame." *Cultural Studies*, 15(1):12-22.
- Lo, Dic and Thomas M. H. Chan. 1999. "Machinery and China's Nexus of Foreign Trade and Economic Growth." *Journal of International Development*, 10,6:733-79.
- Lundestad, Geir. 2005. "Europe since World War II." Section 2 in The Nobel Peace Prize and International Relations. Conversations with Geir Lundestad, Secretary of the Norwegian Nobel Commission. <http://globetrotter.berkeley.edu/people5/Lundestad/lundestad-con2.html> as of 3 May 2008.
- Luthar, Breda, and Maruša Pušnik. (eds.) 2010. *Remembering utopia: the culture of everyday life in socialist Yugoslavia*. New Academia Publishing, LLC.
- Mackinder, Halford. 1904. "The Geographical Pivot of History." *The Geographical Journal*, 23,4(April): 421-37.
- Maddison, Angus. 2001. *The World Economy. A Millennial Perspective*. Paris: OECD.
- Maddison, Angus. 2003. *The World Economy. Historical Statistics*. Paris: OECD. Online data supplement.
- Mahoney, James and Dietrich Rueschemeyer. 2003. "Comparative Historical Analysis: Achievements and Agendas." Pp. 3-40 in James Mahoney and Dietrich Rueschemeyer (eds.) *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mahony, Honor. 2007. "Barroso Says EU Is An 'Empire.'" *EU-Observer*, 07 July. http://euobserver.com/9/24458?rss_rk=1 2008.szeptember 20-i állapot.
- Mann, Michael. 1986. *The Sources of Social Power. Volume 1. A history of power form the beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mann, Michael. 1988. "European Development: Approaching a Historical Explanation." Pp. 6-19 in Jean Baechler, John A. Hall and Michael Mann (eds.) *Europe and the Rise of Capitalism*. London: Basil Blackwell.

Marc Maresceau (ed.) 1997. *Enlarging the European Union: Relations between the EU and Central and Eastern Europe*. London: Longman.

Markovits, Inga. 1995. *Imperfect Justice: An East-West German Diary*. New York: Oxford University Press.

Marks, Robert B. 2007. *The Origins of the Modern World. A Global and Ecological Narrative from the Fifteenth to the Twenty-first Century. Second Edition*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Marsh, Robert M. 2000. "Weber's Misunderstanding of Traditional Chinese Law." *American Journal of Sociology*, 106,2(September):281-302.

Marx, Karl and Friedrich Engels. 1848 [1999]. *Manifesto of the Communist Party*. Pp. 87-124 in Prakash Karat (ed.) *a world to win. Essays on The Communist Manifesto*. New Delhi: LeftWord Books. Magyarul: A Kommunista Párt Kiáltványa. <https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch02.htm> 2015.október 11-i állapot.

Marx, Karl. 1881. "First Draft of the Letter to Vera Zasulich." Source: Marx-Engels Collected Works, Volume 24, p. 346. <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/03/zasulich1.htm> as of 24 November 2008.

Maxwell, Neville. 1970. *India's China War*. London: Jonathan Cape.

McClintock, Anne. 1996. *Imperial Leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Context*. New York: Routledge.

McEvedy, Colin and Richard Jones. 1978. *Atlas of World Population History*. Harmondsworth, UK: Penguin.

McMichael, Philip. 1996. *Development and Social Change. A Global Perspective*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.

Merkel, Ina und Felix Mühlberg. 1996. *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in den 60-er Jahren*. Berlin: Böhlau.

Mignolo, Walter D. 2002. "The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference." *South Atlantic Quarterly*, 101,1:57-96.

Mielants, Eric H. 2007. *The Origins of Capitalism and the Rise of the West*. Philadelphia: Temple University Press.

Mitchell, Timothy. 1988. *Colonising Egypt*. Berkeley: University of California Press.

Modelski, George. 1978. "The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State." *Comparative Studies in Society and History*, 20:214-35.

Moore, Barrington. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.

Moravcsik, Andrew. 2008. "The European Constitutional Settlement." *The World Economy*, 31,1(Jan):157-83.

Morgenthau, Hans J. 1951. "Germany: The Political Problem." Pp. 76-88 in Hans J. Morgenthau (ed.) *Germany and the Future of Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.

Motyl, Alexander J. 1992. "From Imperial Decay to Imperial Collapse: The fall of the Soviet Empire in Comparative Perspective." In Richard, J. Rudolph and David F. Good (eds.), *Nationalism and Empire: The Habsburg Empire and the Soviet Union*. New York: St Martin's Press.

Mrozek, Andrea. 2001. "The Haphazard Enlargement. The German press reports on the ratification of the Nice Summit." *Central Europe Review*, 3,9 (5 March 2001). <http://www.cereview.org/01/9/germanypress9.html> . 26 April 2001.

Nash, Gary B. 1997. *History on Trial. Culture Wars and the Teaching of the Past*. Chapter One online. <http://www.nytimes.com/books/first/n/nash-history.html> as of 21 May 2008.

Nunan, Cóilín. 2005. "Trading oil in euros—does it matter?" *Energy Bulletin*, Jan 29, 2006. <http://www.energybulletin.net/node/12463> as of 10 October 2008.

OECD. 2001. *International Trade by Commodities Statistics*, <http://www.oecd.org/xls/M00017000/M00017616.xls>.

OECD. 2001. "Regional Integration Agreements. Chapter 1. Introduction." OECD. <http://www.oecd.org/dataoecd/39/37/1923431.pdf> as of 15 November 2008.

Pach Zsigmond Pál. 1986. „Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV-XVII. században.” Előadások a Történettudományi Intézetben, 4. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.

Pagden, Anthony. 1995. *Lords of All the World. Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500Bc. 1800*. New Haven & London: Yale University Press.

Pagden, Anthony. 2002. "Europe: Conceptualizing a Continent." Pp. 33-52 in Pagden, Anthony (ed.) 2002. *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Pagden, Anthony (ed.) 2002. *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Palan, R. 1992. "The European Miracle of Capital Accumulation." Pp. 97-108 in J. M. Blaut (ed.) 1992. *The Debate on Colonialism, Eurocentrism, and History*. Trenton, NJ: Africa World Press.

Parker, Geoffrey. 1991. "Europe and the Wider World, 1500-1800: The Military Balance." Pp. 191-95. in James D. Tracy, ed., *The Political Economy of the Merchant Empires*, Cambridge University Press.

Patnaik, Utsa. 2005. "The free lunch: transfers from the tropical colonies and their role in capital formation in Britain during the Industrial Revolution," in K. S. Jomo (ed.) *Globalisation under Hegemony: The Changing World Economy*, Oxford University Press.

Patten, Chris. 2001. "Sovereignty, Democracy and Constitutions Finding the Right Formula." Speech by The Rt Hon Chris Patten, CH Member of the European Commission responsible for External Relations, Australian National University, Canberra, 19 April 2001. Schuman Lecture. http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/speech_01_171.htm. 23 May 2001.

Patten, Chris. 2001. "The Role of the European Union in the World Stage. Speech by The Rt Hon Chris Patten, CH." India Habitat Centre - Jawaharlal Nehru University - SPEECH/01/23, New Delhi, 25 January. http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/speech01_23.htm as of 4 March 2004.

- Patterson, Patrick Hyder. 2011. *Bought and sold: Living and losing the good life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca: Cornell University Press.
- Pearson, M. N. 1991. "Merchants and States." Pp. 41-116. in James D. Tracy, ed., *The Political Economy of the Merchant Empires*, Cambridge University Press.
- Pence, Katherine. 2001. "'You as a Woman Will Understand': Consumption, Gender and the Relationship between State and Citizenry in the GDR's Crisis of 17 June 1953." *German History* 19.2: 218-252.
- Peng Yusheng. 2001. "Chinese Villages and Townships as Industrial Corporations: Ownership, Governance and Market Discipline." *American Journal of Sociology*, 106,5 (Mar): 1338-70.
- Phillips, Fred. 2002. "The distortion of criteria after decision-making." *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 88:269-84.
- Pijl, Kees van der. 1984. *The Making of an Atlantic Ruling Class*. London: Verso.
- Piore, Michael and Charles Sabel. 1984. *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books.
- Pisani, Sallie. 1991. *The CLA and the Marshall Plan*. Lawrence, KS: University Press of Kansas.
- Polányi, Karl. 2011 (1957). "The Economy as Instituted Process," Pp. 3-21 in Mark Granovetter and Richard Swedberg (eds.) *The Sociology of Economic Life*, Boulder, CO: Westview Press. Magyarul: "A gazdaság mint intézményesített folyamat." Fordította Kis János. 228-273 in Polányi Károly, *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1976.
- Pollack, Mark A and Gregory C. Schaffer. (eds.) 2001. *Transatlantic Governance in a Global Economy*. Rowman and Littlefield.
- Pomeranz, Kenneth. 2000. *The Great Divergence. Europe, China, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Portes, Alejandro and József Böröcz. 1988. "The Informal Sector under Capitalism and State Socialism: A Preliminary Comparison." *Social Justice*, 15,3-4:17-28.
- Portes, Alejandro and József Böröcz. 1989. "Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation." *International Migration Review*. 1. (Silver Issue.) 87,Vol.23,(Fall):606-30. Magyar változat: "Keserű kenyér: a munkaerő nemzetközi migrációjának szociológiai problémái." *Szociológia*, 1(1990):11-13.
- Portes, Alejandro and Patricia Landolt. 2000. "Social Capital: Promise and Pitfalls of its Role in Development." *Journal of Latin American Studies*, 32,2(May):529-47.
- Portes, Alejandro and Saskia Sassen-Koob. 1987. "Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies." *American Journal of Sociology*, 93, 1(July):30-61.
- Portes, Alejandro. 1998. "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology." *Annual Review of Sociology*, 24:1-24.
- Portes, Alejandro. 2000. "The Two Meanings of Social Capital." *Sociological Forum*, 15,1(Mar):1-12.
- Powell, Walter W. and Laurel Smith-Doerr. 1994. "Networks and Economic Life." Chapter 15 (Pp. 368-402.) in Neil J. Smelser and Richard Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton and New York, NY: Princeton University Press and Russell Sage Foundation.
- Prakash, Amarnath C., James C. Wetherbe and Brian D. Janz. N.d. "Reducing Cycle Time in the Apparel Retailer-Manufacturer Global Supply Chain Through Interorganizational Linkages." <http://www.people.memphis.edu/~cscm/CTR3/ReducingCTinApparelSC.pdf> as of 17 July 2004.
- Pratt, Mary Louise. 1992. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. New York: Routledge.
- Proudhon, Pierre-Joseph. 1994 (1840). *What Is Property?* Edited and translated by Donald R. Kelley and Bonnie G. Smith. Cambridge, MA: Cambridge University Press. Francia eredeti: *Que est-ce que la propriété? Ou recherche sur le principe de droit et du gouvernement. Premier mémoire*. 1840. http://classiques.uqac.ca/classiques/Proudhon/la_propriete/La_propriete.pdf.
- Quataert, Donald. 2000. *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge University Press.
- Quijano, Aníbal. 2000. "Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America." *International Sociology*, 15,2: 215-32. Spanyol eredeti: "Colonialidad del poder, eurocentrismo y América Latina." <http://www.decolonialtranslation.com/espanol/quijano-colonialidad-del-poder.pdf>.
- Radice, Hugo. 1998. "A feltámadt kapitalizmus: Kelet-Közép-Európa a globalizáció fényében." Pp. 194-209. in in Krausz Tamás (szerk.) *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Budapest: Napvilág kiadó.
- Rasch, William. 2005. "Lines in the Sand: Enmity as a Structuring Principle." *South Atlantic Quarterly*, 104,2(Spring): 253-62.
- Redmond, John. 1997. "Introduction," in John Redmond, ed., *The 1995 Enlargement of the European Union* (Aldershot, UK: Ashgate).
- Rieber Alfred L. 2004. "The Comparative Ecology of Complex Frontiers," pp. 177-208 in Alexei Miller and Alfred J. Rieber (eds.), *Imperial Rule*. Budapest: CEU Press.
- Reuters. 2007. "Iran stops selling oil in U.S. Dollars—Report." *Reuters*, Dec 8, 2007. <http://uk.reuters.com/article/oilRpt/idUKDAH83366720071208?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0> as of 12 October 2008.
- Ringmar, Erik. 2006. "Audience for a Giraffe: European Expansionism and the Quest for the Exotic." *Journal of World History*, 17, 4: 375-97.
- Roberts, Geoffrey. 1994. "Moscow and the Marshall Plan: Politics, Ideology and the Onset of the Cold War." *Europe-Asia Studies*, 46,8: 1371-86.
- Roberts, John M. 1985. *The Triumph of the West*. London: British Broadcasting Corporation.
- Rostow, Walt W. 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roy, William G. 2001 (1990). "Functional and Historical Logics in Explaining the Rise of the American Industrial Corporation." Pp. 305-26. in Mark Granovetter and Richard Swedberg (eds.) *The Sociology of Economic Life. Second Edition*. Cambridge, Westview.
- Said, Edward. 1978. *Orientalism*. New York: Vintage. Magyarul: *Orientalizmus*. Fordította Péri Benedek. Budapest: Európa, 2000.
- Sampat, Preeti. 2003. *Economic Globalisation Today. Resource Book*. Bangalore: Books for Change.

- Samuelson, Paul A. and William D. Nordhaus. 2001 (1948). *Economics. Seventeenth Edition*. Boston: McGraw Hill. Magyarul: *Közgazdaságtan*. Fordította Mezei György és Bock Gyula. Budapest: KJK-Kerszöv, 2000.
- Sandholtz, Wayne and Alec Stone Sweet (eds.) 1998. *European Integration and Supranational Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Scharpf, Fritz W. 1996. "Negative and Positive Integration in the Political Economy of European Welfare States." Chapter 2 (Pp. 15-39) in Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck, *Governance in the European Union*. London: SAGE.
- Schatz, Sara. 1998. "A Neo-Weberian Approach to Constitutional Courts in the Transition from Authoritarian Rule: The Mexican Case (1994-1997)." *International Journal of the Sociology of Law*, 26:217-244.
- Scheppele, Kim Lane. 1996a. "The History of Normalcy: Rethinking Legal Autonomy and the Relative Dependence of Law at the End of the Soviet Empire." *Law & Society Review*, 30,3:627-50.
- Scheppele, Kim Lane. 1996b. "Book Review of Imperfect Justice: An East-West German Diary." *Law and Society Review*, 30: 627-50.
- Scheppele, Kim Lane. 2001. "When the Law Doesn't Count: The 2000 Election and the Failure of the Rule of Law." *University of Pennsylvania Law Review*, 139,5(May): 1361-1437.
- Schmidt, Vivien. 1999. "Convergent Pressures, Divergent Responses: France, Great Britain, and Germany between Globalization and Europeanization." Pp.172-92. in David A. Smith, Dorothy Solinger, and Steven Topik (eds.) *States and Sovereignty in the Global Economy*. London: Routledge.
- Schmitt, Carl. 1939. *Völkerrechtliche Grossraumordnung*. Berlin-Wien: Deutscher Rechtsverlag.
- Schmitt, Hans A. 1962. *The Path to European Union. From the Marshall Plan to the Common Market*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Schmitter, Philippe. 1996a. "Examining the Present Euro-Polity with the Help of Past Theories." Chapter 1 (pp.1-14) in Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck, *Governance in the European Union*. London: SAGE.
- Schmitter, Philippe. 1996b. "Examining the Future of the Euro-Polity with the Help of New Concepts." Chapter 6 (pp. 121-50) in Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck, *Governance in the European Union*. London: SAGE.
- Schuman, Robert. 1950. "Declaration of 9 May 1950." *EUROPA, The Symbols of the EU—Europe Day*. http://europa.eu/abc/symbols/9-may/decl_en.htm as of 6 October 2008.
- Schwartzman, Kathleen C. 1995. "The Historical and Global Nature of Dependent Development: A TimeSeries Analysis of Brazil and Mexico, 190180." *Review*, 18, 4(Fall): 589631.
- Scott, David. 1999a. "Locating the Anthropological Subject: Postcolonial Anthropologists in Other Places." *Inscriptions* 5 Issue on "Traveling Theories, Traveling Theorists." http://humwww.ucsc.edu/DivWeb/CultStudies/PUBS/Inscriptions/vol_5/DavidScott.html. 21 April 2001.
- Scott, David. 1999b. *Refashioning Futures. Criticism after Postcoloniality*. Princeton: Princeton University Press.
- Scott, Hamish M. 2006. *The Birth of A Great Power System*. New York: Pearson / Longman.
- Shamir, Ronen. 1993. "Formal and Substantive Rationality in American Law: A Weberian Perspective." *Social and Legal Studies*, 2,1(March):45-72.
- Shen, Fuwei. 1996. *Cultural Flow Between China and Outside World Throughout History*. Beijing: Foreign Languages Press.
- Sher, Anna. 2001. "A Di-Vision of Europe: The European Union Enlarged." In Böröcz and Kovács.
- Simmel, Georg.1908 [1950]. "The Stranger." Pp. 402408. in Kurt H. Wolff (ed.) *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press. Német eredeti: "Exkurs über den Fremden." Pp. 509-512 in *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker & Humblot, 1908. http://latina.phil2.uni-freiburg.de/raible/Lehre/2006_07/Materialien/1908_Simmel_Haendler.pdf. Magyarul: „Exkursus az idegenről." Pp. 56-60 in Biczó Gábor (szerk.) *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridaig*. Debrecen: Csokonai, 2004.
- Simpson, William and Martin Jones. 2000. *Europe, 1783-1914*. London: Routledge.
- Skocpol, Theda. 1977. "Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique." *American Journal of Sociology*, 82(5):1075-90.
- Skocpol, Theda (ed.). 1984. *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Slater, Eric. 2006. "Caffa. Early Western Expansion in the Late Medieval World, 1261-1475." *Review—Fernand Braudel Center*, XXIX, 3:271-83.
- Small, Melvin and J. David Singer. 1982. *Resort to Arms: International and Civil Wars, 1816-1980*. Beverly Hills, Sage.
- So, Alvin Y. 1990. *Social Change and Development. Modernization, Dependency, and World-System Theories*. Newbury Park, SAGE.
- So, Alvin. 2003. "The Communist Path of Developmental State: The Chinese Experience." *Journal of National Development*, 16,1-2:1-28.
- Sorokin, Pitirim. 1937. *Social and Cultural Dynamics*. 4 vols. New York: American Book Company.
- Spector, Bertram I. 1993. "Decision Analysis for Practical Negotiation Application." *Theory and Decision*, 34:183-99.
- Spinage, C. A. 1968. *The Book of the Giraffe*. London: Collins.
- Steensgaard, Niels. 1981. "Violence and the Rise of Capitalism: Frederic C. Lane's Theory of Protection and Tribute." *Review—Fernand Braudel Center*, 5,2:247-73.
- Stern, Susan. N.d. "Marshall Plan 1947-1997: A German View." <http://www.germany.info/relaunch/culture/history/marshall.html> as of 26 May 2008.
- Stoler, Ann Laura and Frederick Cooper. 1997. "Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda." Pp. 1-56 in Frederick Cooper and Ann Laura Stoler (eds.) *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley: University of California Press.
- Stoler, Ann. 1997. "Sexual Affronts and Racial Frontiers: European Identities and the Cultural Politics of Exclusion in Colonial Southeast Asia." Pp. 198-237 in Frederick Cooper and Ann Laura Stoler (eds.) *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley: University of California Press.

- Stone-Sweet, Alec and Wayne Sandholtz. 1998. "Integration, Supranational Governance, and the Institutionalization of the European Polity." Pp. 1-26. in Wayne Sandholtz and Alec Stone-Sweet (eds.) *European Integration and Supranational Governance*. Oxford, Oxford University Press.
- Strausz-Hupé, Robert. 1951 (1945). "Population as An Element of National Power." Pp. 111-6 in Harold and Margaret Sprout (eds.) *Foundations of National Power. Second Edition, Completely Revised*. New York: Nostrand.
- Streeck, Wolfgang. 1996. "Neo-Voluntarism: A New European Social Policy Regime?" Chapter 4 (Pp. 64-94) in Gary Marks, Fritz W. Scharpf, Philippe C. Schmitter and Wolfgang Streeck, *Governance in the European Union*. London: SAGE.
- Streeck, Wolfgang. 2001. "Introduction: Explorations into the Origins of Nonliberal Capitalism in Germany and Japan." Pp. 1-38. in Wolfgang Streeck and Kozo Yamamura (eds.) *Nonliberal Capitalism: Germany and Japan in Comparison*. Ithaca: Cornell University Press.
- Szalai Erzsébet. 1999. *Oroszlánok és globalizáció. Kísérlet az 1998. tavaszán hatalomra került kormány szociológiai és szociálpszichológiai elemzésére*. Budapest: MTA PTI – Új Mandátum.
- Szymanski, Albert. 1982. "The Socialist World System." Pp. 57-84 in Christopher K. Chase-Dunn 1982.
- Taagepera, Rein. 1997. "Expansion and Contraction Patterns of Large Politics: Context for Russia." *International Studies Quarterly*, 41: 475-504.
- The Berlin Conference* . . . n.d. *The Berlin Conference: The General Act of Feb 26, 1885*. <http://web.jjay.cuny.edu/~jobrien/reference/ob45.html> as of 13 February 2008.
- Thoma László. 1998. "Védetlen társadalom. A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988-1992)." Pp. 245-69. in Krausz Tamás (szerk.) *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Budapest: Napvilág kiadó.
- Tibebu, Teshale. 1990. "On the Question of Feudalism, Absolutism, and the Bourgeois Revolution." *Review*, XIII,1 (Winter): 49-152.
- Tilly, Charles. 1975. "Reflections on the History of European State-Making." In Charles Tilly (ed.) *The Formation of national States in Western Europe*. Princeton University Press.
- Tilly, Charles. 1985. "War Making and State Making as Organized Crime." Pp. 169-91 in Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer, and Theda Skocpol (eds.) *Bringing the State Back In*. Cambridge University Press.
- Tilly, Charles. 1992. *Coercion, Capital and European States, AD 990-1992*. Cambridge: Blackwell.
- Tilly, Charles. 1997. "How Empires End." Pp. 1-11. in Karen Barkey and Mark von Hagen (eds.), *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman and Habsburg Empires*. Boulder, CO: Westview.
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Tomlinson, Jim. 2000. "Marshall Aid and the 'Shortage Economy' in Britain in the 1940s." *Contemporary European History*, 9,1: 137-55.
- Treaty . . . 1951. *TREATY ESTABLISHING THE EUROPEAN COAL AND STEEL COMMUNITY and ANNEXES I-III. (DRAFT ENGLISH TEXT)*. http://www.unizar.es/euroconstitucion/library/historic%20documents/Paris/TRAITES_1951_CECA.pdf as of 7 October 2008.

- unizar.es/euroconstitucion/library/historic%20documents/Paris/TRAITES_1951_CECA.pdf as of 7 October 2008.
- Treaty Establishing a Constitution. 2003. *Draft Treaty Establishing a Constitution for Europe*. Adopted by Consensus by the European Convention 13 June and 10 July 2003. <http://european-convention.eu.int/docs/Treaty/cv00850.en03.pdf> as of 15 November 2008.
- Treaty of Rome. 1957. *Treaty Establishing the European Community as Amended by Subsequent Treaties. Preamble*. ROME, 25 March 1957. <http://www.hri.org/docs/Rome57/Preamble.html> as of 7 October 2008.
- Trotsky, Leon. 1972 [1936]. *Revolution Betrayed. What Is the Soviet Union and Where Is It Going?* New York: Pathfinder Books. <http://www.marxists.org/archive/trotsky/works/1936-rev/ch03.htm> as of 24 November 2008. Magyarul: *Az elárult forradalom*. Fordította: Nagy Balázs. Budapest: Áramlat kiadó, 1990.
- Trouillot, Michel-Rolph. 1995. *Silencing the Past. Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press.
- UNCTAD. 2000. *World Investment Report 2000: Cross-Border Mergers and Acquisitions and Development*. New York and Geneva: United Nations.
- UNCTAD. 2006. *World Investment Report 2006: FDI from Developing and Transition Economies: Implications for Development*. New York and Geneva: United Nations.
- UNDP. 2000. *Human Development Report. Statistical Annex*. <http://www.undp.org/hdro/tables.zip>, data in Excel format.
- United Nations. 1981. "Transnational Corporation Linkages in Developing Countries: The Case of Backward Linkages via Subcontracting: A Technical Paper." U.N. Centre on Transnational Corporations, 75 pp.
- Van den Bossche, Anne-Marie. 1997. "The Competition Provisions in the Europe Agreements. A Comparative and Critical Analysis," pp. 84-115 in Marc Maresceau (ed.) *Enlarging the European Union. Relations between the EU and Central and Eastern Europe*. Harlow, UK: Longman.
- Veit, Valentin. 1915. *Kolonialgeschichte der Neuzeit*. Tübingen.
- Ven, Hans de. 2002. "The Onrush of Modern Globalization in China." Pp. 167-95. in A.G. Hopkins (ed.) *Globalization in World History*. NY: W. W. Norton.
- Verheugen, Günter. 1999. "Enlargement: Speed and Quality." Speech by Günter Verheugen, Member of the European Commission, at the conference "The Second Decade towards a New and Integrated Europe." Den Haag, 4 November 1999. SPEECH/99/51.
- Von Weizsäcker, Richard, Jean-Luc Dehaene & David Simon. 1999. "The Institutional Implications of Enlargement. Report to the European Commission." 18 October 1999.
- Vucheva, Elitsa. 2008. "Eurozone countries should speak with one voice, Juncker says." *EUObserver.com*, 15.04.2008. <http://euobserver.com/9/25984> as of 4 October 2008.
- Wallerstein, Immanuel. 1974. *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press. Magyarul: *A modern világrendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században*. Fordította Bittera Dóra, Forgács Péter, Göri Bella, Hernádi Krisztina, Mislivetz Ferenc, Várnai Gábor, Völgyi Zsuzsa. Budapest: Gondolat, 1983.

- Wallerstein, Immanuel. 1979. *The Capitalist World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 2004. *World-Systems Analysis. An Introduction*. Duke UP. Magyarul: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Eszmélet kiskönyvtár. Fordította Koltai Mihály Bence. Budapest: l'Harmattan kiadó, 2010. <http://eszmélet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Wallerstein-%C3%BAj.pdf>
- WDI. 2000. *World Development Indicators*. Data CD-ROM. Washington, D.C.: The World Bank.
- Weber, Max. 1918. "Politics as a Vocation." http://www.ne.jp/asahi/moriyuki/abukuma/weber/lecture/politics_vocation.html as of 7 October 2008. Magyarul: *A politika mint hivatás*. Fordította Lannert Judit, László Géza. Budapest: Művelődéskutató Intézet, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1989.
- Wesseling, H. L. 1997. *Imperialism and Colonialism. Essays on the History of European Expansion*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Wheelis, Mark. 2002. "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa." *Emerging Infectious Diseases*, 8, September. <http://www.cdc.gov/ncidod/EID/vol8no9/01-0536.htm> as of 3 May 2008.
- Whelan, Bernadette. 2006. "Ireland, the Marshal Plan, and U.S. Cold War Concerns." *Journal of Cold War Studies*, 8,1: 68-94.
- Williams, Mary Wilhelmine. 1922. "The Treaty of Tordesillas and the Argentine-Brazilian Boundary Settlement." *The Hispanic-American Historical Review*, 3,1(Feb): 3-23.
- Williamson, Oliver. 1981. "The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach." *American Journal of Sociology*, 87(Nov) 548-77.
- Wineker, Craig. 2006. "Transatlantic Trade-Off." *TCS Daily*, 23 June, <http://www.tcsdaily.com/article.aspx?id=062306E> as of 3 October 2007.
- Wodak, Ruth. 1997. "Austria and Its New East Central European Minorities: The Discourses of Racism." Pp. 132-51 in László Kürti & Juliet Langman (eds.) *Beyond Borders. Remaking Cultural Identities in the New East and Central Europe*. Boulder, CO: Westview.
- Wolf, Eric. 1982. *Europe and the Peoples without History*. Los Angeles: The University of California Press. Magyarul: *Európa és a történelem nélküli népek*. Fordította Makai György. Budapest: Akadémiai – Osiris – Atlantisz, 1995.
- Wolff, Larry. 1994. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Wolff, Larry. 1995. "Voltaire's Public and the Idea of Eastern Europe: Toward a Literary Sociology of Continental Division." *Slavic Review*, 54,4(Winter):932-42.
- Worger, William H., Nancy L. Clark and Edward A. Alpers. 2001. *Africa and the West. A Documentary History from the Slave Trade to Independence*. Phoenix, AZ: Oryx Press.
- WTO. 1996. *Annuaire des statistiques du tourisme*, Vol. 1, 48th ed. Madrid: World Tourism Organization.
- WTO. 2008. *World Tourism Highlights 2008 Edition*. Madrid: World Tourism Organization.
- Yanagisako, Sylvia and Carol Delaney. 1995. "Naturalizing Power." Pp 1-24, in Sylvia Yanagisako and Carol Delaney (eds.) *Naturalizing Power. Essays in feminist Cultural Analysis*. New York: Routledge.

- Yaniv, Ilan & Yaacov Schul. 2000. "Acceptance and elimination procedures in choice: Non-complementarity and the role of implied status quo." *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 82,2(July):293-313.
- Young, Robert J.C. 1995. *Colonial Desire. Hybridity in Theory, Culture and Race*. London: Routledge.
- Yule, Henry (ed. and transl.) 1913-16. *Cathay and the Way Thither*. 2nd ed. (rev. by H. Cordier). 4 vols. London: Haklyut Society.
- Zielonka, Jan. 2006. *Europe as Empire. The Nature of the Enlarged European Union*. Oxford, Oxford University Press.
- Ziltener, Patrick. 1999. *Strukturwandel der europäischen Integration. Die Europäische Union und die Veränderung von Staatlichkeit*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Zolberg, Aristide. 1981. "Origins of the Modern World System: A Missing Link." *World Politics*, 23(2):253.81.

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
BEVEZETŐ	13
ELSŐ FEJEZET <i>Globális gazdasági súly(talanság) hosszú távon: a nyugat-európai geopolitika nemezése</i>	35
MÁSODIK FEJEZET <i>A szegmentumoktól a régiókig: a globális uralom szerkezetváltozása</i>	97
HARMADIK FEJEZET <i>A tulajdonviszonyok geopolitikája: államszocializmus a globális kapitalizmusban</i>	150
NEGYEDIK FEJEZET <i>A súly rugalmassága: az EU mint geopolitikai lény</i>	204
IRODALOM	251

Böröcz József (Budapest, 1956) globális történeti kérdésekkel foglalkozó szociológus. Doktori címét a Johns Hopkins Universityn szerezte 1992-ben. Az MTA doktora 2004 óta. Egyetemi tanár a Rutgers Universityn 1995 óta. Kutatóprofesszor a Budapesti Corvinus Egyetemen, a Polányi Károly Globális Társadalmi Tanulmányok Kutatóközpont alapítója.

KALLIGRAM

E helyett annak szeretnék a végére járni, a „hatalomméret” problémáját megvizsgálva közelebb kerülhetünk-e a nyugat-európai államiság átalakulásának, s az ebben főszerepet játszó nyugat-európai integrációnak a megértéséhez, amelyet sokan a térség második világháború utáni története egyedülálló – alapvetően nemcsak precedens, de egyben érdemi történeti magyarázat nélküli – fejleményének tekintenek. Némileg leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, a „hatalomméret” tanulmányozása révén képesek lehetünk hosszú időtávú perspektívába helyezni a mai nyugat-európai integrációt. Mindez egyúttal arra is módot ad, hogy tárgyunkat hozzákapcsoljuk a globális rendszer Nagy Átalakulásának némely alapvető jellegzetességeihez – amire, tudomásom szerint, e könyv lezártáig a nyugat-európai integráció egyetlen kutatója sem vállalkozott.

KALLIGRAM

BÖRÖCZ JÓZSEF

AZ EU ÉS A VILÁG

KALLIGRAM

Böröcz József

Az EU és a világ

Kritikai elemzés

KALLIGRAM